

В. О. ГОЛОБУЦЬКИЙ

Запорізька Січ

В ОСТАННІ
ЧАСИ СВОГО
ІСНУВАННЯ

1734-1775

Видавництво Академії наук
Української РСР
КИЇВ—1961

9(С2)1

Г61

Одному з найбільш захоплюючих періодів історії запорізького козацтва, так званої Нової Січі (1734—1775 рр.), присвячена ця книга відомого радянського українського історика, проф. В. О. Голобуцького.

Використавши численні нові архівні матеріали та інші джерела, автор змалював яскраву картину життя та боротьби славнозвісних запоріжців.

З великим інтересом читаються сторінки книги, на яких висвітлюється тяжке становище нижчих верств запорізького населення, участь запорізького козацтва в російсько-турецькій війні 1768—1774 рр., в антифеодальній і національно-визвольній боротьбі народів царської Росії, а також причини ліквідації царизмом Запорізької Січі у 1775 р.

ВІД АВТОРА

В середині 30-х років я став працювати над історією українського козацтва, передусім запорізького, сподіваючись в майбутньому видати свою роботу в трьох томах. Перший том мав охопити період від появи козацтва на історичній арені (XV ст) до ліквідації Старої Січі в 1709 р.; другий — часи так званої Нової Січі (1734—1775 рр.); третій — 1787—1860 рр., інакше кажучи, історію нащадків запоріжців — чорноморських козаків.

В 1956 р. Видавництво АН УРСР випустило в світ книгу «Чорноморське козацтво», тобто, по суті, третій том мого дослідження, в 1957 р. Держполітвидав УРСР видав книгу «Запорізьке козацтво», або перший том. Готуючи його до друку, я трохи відступив від попереднього плану — додав два розділи з історії Нової Січі. Отже, ця книга — «Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734—1775)» є другим томом задуманої двадцять п'ять років тому праці.

ВСТУП

Вихід козацтва на історичну арену, його самовіддана боротьба проти феодально-кріпосницького та національного гніту залишила глибокий слід у пам'яті сучасників і нащадків. Праця наша присвячена останньому періоду існування Запорізької Січі. Проте, щоб визначити місце, яке посіло козацтво в історії нашого народу, треба ознайомитись з еволюцією, що відбувалась в поглядах на українське козацтво взагалі протягом кількох століть.

Перші праці з історії українського козацтва написані ще в XVI ст. Вже тоді автори прагнули з'ясувати причини виникнення козацтва, характер його соціально-політичного устрою, стосунки, які встановились між козацтвом та іншими верствами — селянством, міщанством, шляхетством, тощо. Звичайно, автори-сучасники розглядали козацтво, інакше і бути не могло, крізь призму своїх класових, станових інтересів.

Одним з перших можна вважати твір відомого польського хроніста Мартіна Бельського (1494—1575 рр.). Шляхтич родом, сучасник Реформації і так званого польського Відродження, Бельський належав до передових представників панівного класу. Виступаючи проти середньовічної схоластики й мертвої латини, Бельський писав рідною польською мовою. З цього, зокрема, скористалися реакційні сучасники, в тому числі католицькі церковники, щоб обвинуватити його в «еретичних помилках». Добре освічена, спостережлива й прониклива людина, Бельський до того ж дуже цікавився сучасним суспільним і політичним життям. Перу Бельського належать широко відомі «Хроніка світу» і «Хроніка польська»¹.

У Бельського знаходимо першу згадку про українських козаків. Описуючи (1489 р.) похід королевича Яна Альбрехта проти татар у Східне Поділля, Бельський зазначає, що польське

¹ Вперше «Хроніка польська» була видана в 1597 р. сином М. Бельського Гоахимом. Пізніше вона видавалась ще кілька разів (у 1764, 1829, 1833, 1856 рр.).

військо могло успішно просуватись у подільських степах лише завдяки тому, що шлях йому показували тамтешні козаки, які добре знали місцевість (*kozaki tych tam miejsc swiadome*)¹. М. Грушевський, вважаючи, що перші звістки про українських козаків належать до пізнішого часу, взяв під сумнів згадку Бельського². Але, як бачимо із контексту³, Бельський мав на увазі у цьому випадку не взагалі козаків, а тільки козаків-служебників хмельницького старости Предслава Лянцкоронського. Вироз «лише з цього часу з'явилися у нас козаки» треба розуміти так, що, на думку Бельського, приблизно з того часу в окремих польських магнатів появились козаки-служебники.

Українському козацтву Бельський присвятив окремих, хоч і невеличкий розділ «Про козаків». Він має особливу цінність для дослідника. Тут автор прагне відповісти на питання про заснування центру козацтва — Запорізької Січі, про зайняття козаків на пониззі Дніпра, зносили запоріжців з польськими урядовцями, зв'язки їх з донцями та ін. За Бельським, запоріжці найчастіше жили на о. Томаківці. Останній являв собою «найсильнішу кріпость на Дніпрі»⁴. На острові козаки «лишають на коші» (на *koszeni*), як вони кажуть, кілька сот чоловік «при стрільбі», бо мають і гармати свої, захоплені в турецьких фортецях і відбиті у татар. Тут же стоять й козацькі човни.

Відомості, які наводить Бельський про вихід козаків за порогі і про козацький «кіш» на Томаківці, дозволяють уточнити час і місце заснування Запорізької Січі. Бельський звернув також увагу на інший важливий факт — на неспинне зростання козацтва. «Не було їх раніш так багато, — пише він про козаків, — але вже тепер їх кілька тисяч; особливо намножились вони за останній час». Бельський говорить про переслідування козаків польською владою, зокрема за Стефана Баторія, який хотів «їх остаточно винищити», і про вихід запорізьких козаків на Дін. Порівняно багато місця Бельський відводить боротьбі козаків з турецько-татарською навалою.

Після смерті М. Бельського «Хроніку польську» продовжував його син Іоахим. Останній не мав такої підготовки і не був таким спостережливим, як його батько. Незважаючи на це, в тій частині хроніки, яка належить йому (від 1575 до 1596 р.), знаходимо важливі відомості про участь запоріжців у селянсько-козацькому повстанні під проводом С. Наливайка 1594—1596 рр. На відміну від батька, який тримався осторонь соціальної характеристики козацтва, Іоахим Бельський виступає перед нами як типовий феодал і запеклий ворог козаків⁵.

¹ «Kronika Polska M. Bielskiego», т. II, Sanok, 1856, стор. 882.

² М. Грушевський, Історія України-Русі, т. VII, 1907, стор. 83.

³ «Kronika Polska M. Bielskiego», т. II, стор. 991.

⁴ Там же, стор. 1358.

⁵ Там же, т. III, стор. 1719—1764.

Хронікою М. Бельського користувався його близький сучасник Олександр Гвагнін (Guagnino). Італієць, родом з Верони, Гвагнін замолоду вступив на службу до польського короля Сігизмунда II Августа (1530—1572). За Стефана Баторія Гвагнін був комендантом Вітебська. В 1611 р. Гвагнін видав працю «O kozakach nizowych które rozpoliecie zaporozkimi zowiemy». В цьому творі Гвагнін, по суті, лише переказує Бельського з деякими, дуже незначними, доповненнями. Гвагнін намагався пояснити зміст самого слова «козак». На його думку, козак — «людина вільна, дотепна, хоробра, вона займається будь-яким ремеслом і служить за гріші тому, кому захоче»¹.

Гвагнін уперше докладно говорить про те, що магнати (Лянцкоронські, Вишневецькі, Бужинські та ін.) набирали «козацькі» загони й іменували себе гетьманами. Гвагнін хотів також показати, що магнати здавна прагнули підкорити собі частину козаків, перетворити їх у своїх воєнних слуг.

За порогами козаки вперше з'являються, за Гвагніним, на початку XVI ст. і навіть раніше. З 1516 р., пише він, запоріжці все більш удосконалюють своє військове ремесло². Чому він згадує саме про 1516 р. — важко сказати.

У 1854 р. в Польщі вийшла книга Бартоша Папроцького (1543—1614) «Herby rycerstwa Polskiego». В ній автор описує подорож у 1581 р. на Запоріжжя шляхтича Самуїла Зборовського. Папроцький, який вихваляв впливовий у ті часи рід Зборовських, наповнив, за прикладом західноєвропейських геральдиків, свою книгу вигаданими подробицями на зразок того, що нібито Зборовського обрали козаки «гетьманом» тощо³. Якщо відкинути подібні вигадки, з праці Папроцького можна запозичити цікаві відомості з історії Січі. В ній підтверджується звістка Бельського про існування Січі на о. Томаківці, описані звичаї та побут козаків, їх ставлення до шляхти та ін. Сповнений почуттям класової ненависті до козаків, Папроцький намагався показати їх, на відміну від «культурної» шляхти, відсталими й дикими людьми.

Порівняно мало місця відвів козакам у своїй «Хроніці»⁴, яка охоплює події від 1575 до 1638 р., біскуп Павло П'ясецький (1579—1642). Палкий прихильник централізації Польщі, П'ясецький дуже цікавився можливістю використання козацтва в інтересах королівської влади. У своїй «Хроніці», яка стала широко відомою ще в рукопису, він описує збільшення реєстрових козаків за Баторія, наводить відомості про «залоги» реєстрівців за дніпровськими порогами тощо⁵.

¹ Guagnino, O kozakach nizowych które rozpoliecie zaporozkimi zowiemy, стор. 31—35.

² Там же.

³ В. Рагроскі, Herby rycerstwa Polskiego, Kraków, 1858, стор. 156—167.

⁴ Надрукована в Кракові у 1645 р.

⁵ «Kronika Pawła Piaseckiego, biskupa przemyslskiego», Kraków, 1870, стор. 46.

П'ясецький був першим автором, який спробував витлумачити термін «козак» з етимологічної точки зору. «Козак», на його думку, походить від слова «коза», бо козаки, як кози, дуже легко й швидко проникають у труднодоступні місця. Він докладно зупиняється на участі козацтва в Хотинській війні 1621 р., а також у селянських повстаннях кінця XVI—першої половини XVII ст. Хоч П'ясецький ставився до козаків з відвертою ненавистю, він не міг приховати й своєї поваги до них, захоплення їхніми подвигами, мужністю, самовідданістю, любов'ю до рідного краю.

Він перший з сучасників зробив спробу пояснити причини селянсько-козацьких повстань, вважаючи причиною їх жаду маґнатів та інших панів, «які хотіли мати якнайбільше селян у своїх маєтках і стягувати з них якнайбільше поборів»¹. Такі висновки викликали нападки на П'ясецького з боку наступних видавців, зокрема Юліана Бартошевича. Вважаючи своїм обов'язком боронити горезвісну «теорію культурної місії» феодальної Польщі на Україні, Бартошевич у 1869 р. в передмові до «Хроніки» П'ясецького писав: «Хто захищає козацькі бунти, той — людина недоброї віри»².

Мабуть, найдокладніші відомості про козаків, доповнені цікавими зауваженнями й оцінками, подав Еріх Лясота. Шляхтич за походженням, Лясота народився в Сілезії, в околицях Ратібора. Він здобув освіту в Німеччині й Італії, де слухав лекції в Лейпцізьському і Падуанському університетах. У 1594 р. австрійський уряд, на службі у якого перебував Лясота, доручив йому завербувати запорізьких козаків на службу³.

Лясота прибув у Січ, коли вона знаходилася вже на о. Базавлуці. Він перший з авторів вжив термін «Січ». «Прибув на острів,—пише він,—який зветься Базавлук, що лежить біля одного із дніпровських річищ — Чортотлику... Тут була в той час козацька Січ»⁴.

«Щоденник» Лясоти містить дуже важливі відомості про соціальну нерівність запорізького козацтва, класову боротьбу в його середовищі, кількість козаків, форми їх організації та ін. Лясота говорить, з одного боку, про «знатних людей», «власни-

¹ «Kronika Pawła Piaseckiego, biskupa przemyskiego», Kraków, 1870, стор. LIX.

² Там же, стор. IX—X.

³ Опис подорожі Лясоти на Запоріжжя знаходимо в творі, якому він дав назву «Diarium des Erich Lassota von Steblau». В 1854 р. і потім у 1866 р. рукопис Лясоти видано в Галлі під назвою «Tagebuch des Erich Lassota von Steblau». В 1873 р. ту частину «Щоденника» Лясоти, яка стосується Запоріжжя, з короткою передмовою і коментарями видав у Петербурзі проф. Ф. Брун. В 1890 р. «Щоденник» видано вдруге російською мовою в новому, виправленому перекладі в Києві; він увійшов у перший випуск «Мемуаров, относящихся к истории Южной Руси».

⁴ «Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси» (далі — «Мемуары...»), вып. I, К., 1890, стор. 166.

ків човнів», «більш заможних козаків» і, з другого, підкреслює, що серед козаків «багато людей бідних», яких звать «черню»¹.

В «Щоденнику» багато фактів, які свідчать про те, що класовий антагонізм на Запоріжжі набирав різних форм. Наприклад, при обговоренні важливих питань козаки ділились на два кола: на «одне, що складалося із старшини, і друге — із простого народу». Старшина, яка прагнула позбутися «черні» і сподівалась на винагороду з боку австрійського уряду, вирішила відправити козаків у похід на допомогу цесарю. Довідавшись про це, козаки запротестували. Ніякі умовляння й обіцянки старшини не допомогли. Тоді «осавули,—писав Лясота,—знову скликали в коло весь народ, деяких заганяли туди навіть киями»².

Значне місце серед творів про козаків, написаних у перших десятиліттях XVII ст., займає «Історія Хотинської війни» Якова Собеського. Син люблінського воєводи Марка Собеського Я. Собеський народився у 1588 р. Освіту здобув у відомій в ті часи Краківській академії, а потім за кордоном. Собеський брав активну участь у політичному житті Речі Посполитої. Його чотири рази обирали маршалом сейму і кілька разів сеймовим комісаром. Свій твір Собеський видав у 1646 р. в Гданську під назвою «Commentariorum Chotinensis belli»³.

Найбільш цікаві ті місця праці Собеського, де автор розповідає про суперечності в козацькому війську. Описуючи ситуацію напередодні Хотинської війни і підкреслюючи угодовську політику козацької старшини щодо польського уряду, Собеський зазначає: «Завдяки своєму службовому стану (про Петра Сагайдачного.—В. Г.)... він був суворий в справі придушення козацького свавілля, часто, навіть не роздумуючи, карав на горло за найменші провини; свої недолюблювали його за це і не раз волею більшості він ледве не був позбавлений керівництва запорізьким військом»⁴.

Свідченням про суперечності у козацькому середовищі, як можна зробити висновок із слів Собеського, була також страта, за наказом П. Сагайдачного, керівника рядового козацтва Яцька Бородавки.

Собеський наводить цінні й цікаві факти про роль козацтва в Хотинській війні. Наприклад, вже на третій день війни козаки проникли в турецький табір. Турків охопила така паніка, що навіть Осман II з великою частиною війська втік з табору. Щоб завдати ворогу вирішального удару, козаки звернулись по допомогу до польського командування, але останнє відмовило їм, і козаки були змушені покинути турецький табір.

¹ «Мемуары...», вып. I, стор. 171—172.

² Там же, стор. 173.

³ В 1854 р. твір Собеського був виданий польською мовою в Петербурзі в збірці «Dziejopisowie krajowi». В 1896 р. вийшов російський переклад у «Мемуарах, относящихся к истории южной Руси», вып. II, К., 1896.

⁴ Там же, стор. 60.

Незважаючи на ненависть до козаків, Собеський не може приховати того факту, що головна заслуга в розгромі турків під Хотиним належить українському козацтву. В іншому місці, протиставляючи мужніх і стійких козаків шляхті, він пише: «Багато шляхтичів, що належали до знаменитих фамилій, ховались на возах між провіантом; їх витягали з цих сховищ і проводили через увесь табір як таких, що паплюжать своє військо»¹.

Собеський наводить відомості про військову організацію козаків, становище старшини, звичай змінювати прізвище при вступі до козацтва та ін. Варто уваги те, як Собеський пояснює свою цікавість до козаків: «Як я чув... від людей компетентних, і в чому мав змогу переконатись на власні очі... слава їх (козаків.—В. Г.) поширилась далеко поміж різними народами»².

Селянсько-козацькому повстанню 1637—1638 рр. присвячений «Щоденник» Сімеона Окоцького («*Dyariusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem a zaporożkiem*», 1637). С. Окоцький (помер у 1654 р.), військовий капелан при коронному гетьмані С. Конецьпольському, як монах-домініканець, належав до найбільш ревних оборонців феодально-кріпосницького ладу і політики національного та релігійного гніту, яку проводили на Україні польські пани. Твір Окоцького з першої до останньої сторінки сповнений лютої ненависті до народних мас України, до козацтва. Повстання 1637—1638 рр. Окоцький вважав явищем, що загрозувало самому існуванню Речі Посполитої, і тому закликав до нещадної розправи над повстанцями, які піднесли козацьку шаблю, «загрожуючи всім польським гетьманам, сенаторам і самій королівській величності»³.

Під сутаного католицького патера ховалась людина, дуже добре обізнана з військовою справою. В праці Окоцького знаходимо багато відомостей про сили обох сторін, про тактику польського війська й козаків, взагалі про хід воєнних дій. Окоцький наводить також цікаві дані про соціальний склад повстанців, описує внутрішню боротьбу в козацькому таборі, протилежність інтересів козацької старшини інтересам основної маси козацтва. Він зазначає, що повстанці розоряли маєтності не тільки польських панів, а й старшин та багатих козаків⁴, що проти повстанців разом з панами виступало кілька тисяч реєстрівців⁵.

Знавець військової справи, Окоцький не раз підкреслював мужність і високу військову майстерність козаків, які тримали свої позиції «без страху при наявності найменшого природного

¹ «Мемуары...», вып. II, стор. 85.

² Там же, стор. 89. Не можна обійти також анонімного «Щоденника» походу проти козаків запорізьких «*Dyariusz komisji albo ekspedycji przeciwno wojsku Zaporożkiemu*». Це єдиний тогочасний твір, який висвітлює боротьбу козаків, у тому числі й запорізьких, під час повстання 1625 р.

³ Там же, стор. 171.

⁴ Там же, стор. 174.

⁵ Там же, стор. 206.

захисту — болота, кущів тощо»¹. В особі козаків польські пани, зазначає він, мали досвідченого ворога, який не один раз «відбивав татарські сили» і який «уміє терпіти голод, спрагу й всі негоди»². Поразку польського війська під Голтвою Окольський пояснює тим, що «багато панів... зневажливо ставились до цієї селянської війни, дивлячись на козацьку чернь як на своїх пастих і шоденників»³. Він закликає панів ніколи не забувати, що, «хоч серед козаків нема ні панів, ні сенаторів, ні воевод..., зате є такі люди, що якби не заважали тому видані проти плебеїв закони, то між ними знайшлись би гідні рівнятись хоробрістю Цінцінату, якого від плуга закликали в диктатори, або Фемістоклу»⁴. Немовби для підтвердження сказаного вище Окольський підкреслює, що після битви під Жовнином, оглядаючи козацькі позиції, «не один інженер дивувався винахідливості грубого хлопа і його дотепності»⁵.

Нарешті, цікаво те, що Окольський побачив тяжіння народних мас України до воз'єднання з Росією. Повстанці, за його словами, хотіли «поєднатись з донськими козаками і... визнати владу московського царя»⁶.

Серед праць першої половини XVII ст., присвячених козацтву, найціннішою за своїм змістом, різноманітністю поставлених і висвітлених питань і яскравістю зображення явищ ми вважаємо «Опис України» Боплана⁷. Гійом Левасер де Боплан, французький дворянин, інженер, народився наприкінці XVI ст. в Нормандії. У 1630 р. він на запрошення польського уряду прибув у Польщу. Польський уряд і магнати використовували Боплана як досвідченого і здібного інженера для побудови фортець на Україні. Так, у 1635 р. Боплан збудував Кодак. Перебуваючи одночасно на службі у відомого магната Станіслава Конєцьпольського, який став у 1620 р. коронним гетьманом, Боплан заселяв слободи для свого патрона.

На відміну від інших шляхетських авторів Боплан дивився на козаків передусім як на трудову верству, а вже потім як на вояків. За Бопланом, козаки — не тільки сільське, а й міське населення, «серед них зустрічаються люди, обізнані з усіма ремеслами, потрібними для життя, тобто: теслярі, каретники, козари, зброярі, чинбарі, лимарі, шевці, бондарі, кравці та ін.»⁸.

¹ «Мемуари...», вып. II, стор. 215.

² Там же.

³ Там же, стор. 224—225.

⁴ Там же.

⁵ Там же, стор. 243.

⁶ Там же, стор. 174.

⁷ Вперше «Опис України» видано в Руані у 1650 р. в кількості 100 прим. В 1660 р., в зв'язку з великим інтересом французької громадськості до України, викликаним визвольною війною українського народу 1648—1654 рр., Боплан вдруге надрукував свій твір. У 1704 р. вийшов англійський, у 1769—польський, в 1780—німецький і в 1832 р.—перший російський переклад твору Боплана.

⁸ «Мемуари...», вып. II, стор. 301.

«Зустрічаються люди,— пише він,— з вищим рівнем розумового розвитку..., але в цілому всі вони досить розвинені, хоч уся їх діяльність спрямована виключно на те, що є корисним і потрібним переважно в сільському побуті»¹. Козацтво, на погляд Боплана, відіграло велику роль в освоєнні українських степів. «Місцева людність,— пише він,— ...так далеко відсунула його (краю.— В. Г.) межі і доклала стільки зусиль до обробки пустинних земель..., що тепер їх надзвичайна родючість становить головне джерело прибутку для... держави»².

Батьківщиною козацтва Боплан вважає Київську землю. «Тут народились,— зазначає він,— ті благородні вояки, що тепер носять ім'я запорізьких козаків»³. На його думку, «козаки ще з давнього часу були розкидані... в різних місцевостях по берегах Дніпра і в суміжних краях»⁴. Він підкреслював роль козацтва в обороні не тільки українських, а й польських земель. Край, заселений козаками, за Бопланом, «являє собою непереможну твердиню проти могутності турків й лютої татар..., і ці вороги бувають дуже здивовані, зустрічаючи істотну причину своєї ганьби в тій провінції, що завжди відкривала їм шлях до перемоги»⁵.

Боплан правильно вбачає причину частих повстань на Україні в гнобленні селян магнатами і шляхтою. Останні, зазначає він, «примушують селян працювати на себе й обтяжують їх без числа поборами... Вони (селяни.—В. Г.) мусять віддавати своєму пану все, чого той забажає. Внаслідок цього шляхта живе, як у раю, а селяни мучаться, як у пеклі; становище селян буває гірше, ніж життя каторжників на галерах»⁶. Рятуючись від рабства, селяни тікали до козаків. Останні «понад усе ставлять свободу, без якої життя для них неможливе»⁷. Але пани прагнули поширити свою владу й на козаків. Гноблення магнатами й шляхтою селян і козаків — це, на думку Боплана, було головною причиною, що спонукала їх до бунтів і повстань проти місцевого панства.

Проте не треба думати, що Боплан виступав у ролі друга й захисника козацтва. Як представник панівного класу, він хотів лише пояснити причини визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Вороже ставлення Боплана до козаків виявилось в його твердженні, нібито останні віроломні й підступні і їм «ні в чому не можна вірити»⁸.

Від панських утисків селяни й козаки тікали на Запоріжжя,

¹ «Мемуары...», вып. II, стор. 302.

² Там же, стор. 295.

³ Там же, стор. 300—301.

⁴ Там же, стор. 301.

⁵ Там же, стор. 295.

⁶ Там же, стор. 304.

⁷ Там же, стор. 303.

⁸ Там же.

яке являло собою «сховище козаків на Дніпрі». Внаслідок частих втеч кількість запорізького козацтва невпинно збільшувалась.

Боплан багато уваги приділяє вивченню й опису звичаїв, побуту й військової справи козацтва. Козаки, за його словами, добре переносили холод і спеку, голод і спрагу, на війні відзначались невтомністю, мужністю, відвагою і не боялися смерті¹. В бою козаки виявляли стільки сміливості й завзяття, що під прикриттям свого табору сотня їх могла відбитися від тисячі поляків і ще більшої кількості татар. Козаки, переважно вихідці з селян, звичайно, не мали сильної кінноти, але, якби вона була в них, «вони були б непереможними»,— робить висновок Боплан².

Боплан написав цінний, свого роду єдиний нарис Запоріжжя, перший вказав на «Військову скарбницю» як на головне місце зосередження запорізького козацтва, докладно розповів про морські походи козаків у Крим, Туреччину тощо.

Після визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., тобто вже в другій половині XVII ст., появляються твори українських авторів, присвячені історії козацтва. Визвольна війна, головною рушійною силою якої було закріпачене селянство, привела до великих змін у житті українського народу. Виступаючи проти кріпосницького гніту, селяни оголошували себе вільними людьми — козаками, запроваджували козацькі порядки. В ході війни магнатське землеволодіння в Східній Україні було знищене. Втратили свої маєтки католицьке духовенство й частина польської, а також української шляхти. Внаслідок усього цього певна частина селянства звільнилась від кріпосництва, а феодална залежність решти селянства ослабла. Проте феодално-кріпосницький лад не було зруйновано. Якщо народні маси боролись за повне знищення феодалного гніту, то козацька старшина й українське шляхетство прагнули посісти місце вигнаної польської шляхти і зберегти феодално-кріпосницькі порядки на Україні.

Після визвольної війни козацька старшина й рештки українського шляхетства почали проводити політику відновлення кріпосницьких порядків. Вони захоплювали землі у покозачених селян і примушували їх відбувати тяжкі феодалні повинності. Народні маси вперто боронили свої права, завойовані ціною великих жертв. У різних місцях України, особливо з кінця 1658 р., мали місце заворушення, вибухали повстання. Козацька старшина й шляхта жорстоко придушували народний рух.

Прагнучи зміцнити своє становище, старшина й шляхта наполегливо домагались від царського уряду не тільки пожалування маєтків і кріпаків, а й зрівняння в правах з російським

¹ «Мемуари...», вып. II, стор. 303.

² Там же.

дворянством. Ця мета й посіла центральне місце в творах ідеологів класу українських феодалів у період після визвольної війни і возз'єднання України з Росією.

Першим з творів цього періоду, який дійшов до нас, був так званий Літопис Самовидця. Автор його належав до старшинської верхівки, був добре обізнаний з політичними подіями свого часу і сам брав участь у громадському житті. Свій літопис він починає з пояснення причин повстання 1648 р. Періоду, що передував визвольній війні, він майже не приділяє уваги. Самовидець не ставить питання ні про походження козацтва, ні про загарбання польськими й українськими магнатами та шляхтою селянських і козацьких земель, ні про закріпачення панами основної маси українського народу.

Говорячи про причини визвольної війни, Самовидець не цікавиться становищем народних мас, у тому числі вільного запорізького козацтва; головну причину війни 1648—1654 рр. він вбачає в утисках, які чинили польські пани реєстровим козакам, у невдоволенні останніх польським пануванням та в релігійних переслідуваннях. «Початок й причина війни Хмельницького,— пише він,— есть одно от ляхов на православие гонение и козаком отягощение». Що ж до селян, то вони, за Самовидцем, «во всем жили обфито (в достатку.—В. Г.)», але терпіли різні утиски, причому не від самих панів, а від орендарів і управителів, «бо сами державци на Украины не мешкали... и так о кривдах людей посполитых мало знали, албо либо и знали, толко заслеплены будучи подарками от старост и.. арендарей..., того не могли узнати»¹.

Вороже ставлячись до експлуатованих народних мас, які прагнули в ході визвольної війни до поголовного покаяння, Самовидець одночасно вважав цю війну справедливою через те, що вона була спрямована проти польського панування, і разом з усім українським народом палко вітав возз'єднання України з Росією². Висвітлюючи події, Самовидець ніколи не залишав позиції класу феодалів. Він, наприклад, хоче запевнити читача, ніби народні маси, виступаючи проти своїх гнобителів, керувались лише низьким почуттям — бажанням загарбати чуже майно. З жалем говорив Самовидець про захоплення повсталими селянами «добр», незалежно від того, чиї ці «добра»—польських панів, української шляхти чи євреїв-орендарів. Передаючи настрої імущих класів, які зазнавали ударів з боку повсталого народу, Самовидець писав: «И на той час туга великая людем всякого стану била и наругания от посполитых людей». Так, сумує він, «диявол учинил себе сміх з людей статечних»³.

¹ «Літопис Самовидця», К., 1878, стор. 3, 5.

² Розповідаючи про присягу населення після Переяславської ради 1654 р., Самовидець писав: «По всей Украины увесь народ охотно тое учинил... и немалая радость межи народом стала» (там же, стор. 36).

³ Там же, стор. 13, 20.

Розуміючи, що народні маси України були об'єднані кровними узами з запорізьким козацтвом, Самовидець переносив свою ненависть на запоріжців. У такому дусі він описав, наприклад, події, пов'язані з Чорною радою 1663 р.: «Зараз по весни заводиться на нове лихо... то есть Чорной ради» і т. д. Після приходу запоріжців на Чорну раду «полковников її много козаков значних чернь позабавала. А старшина козаки значние, яко змогучи, крилися, где хто могл, жупани кармазиновые на сермяги меляли»¹.

Особливо цінним у Самовидця є те, що в масовому показанні населення він справедливо побачив прагнення селянства і міщанства знищити феодально-кріпосницький і національний гніт. «Усе, що живо, — відмічав Самовидець, — поднялось в козацтво»².

Але, як ідеолог старшини, Самовидець з погордою ставиться до рядового козацтва — покозаченого селянства і міщанства, а також до запоріжців. Його симпатії цілком на боці імущої верхівки реєстрового війська.

Для вивчення історії козацтва дуже важливою працею є літопис Григорія Грабянки³. Понад 40 років Грабянка займав старшинські посади. У 1687 р., наприклад, він — полковий суддя, а у 1723 р. — входив до складу старшинської депутації, відправленої до Петра I. З 1729 р. до смерті (загинув у 1734 р. під час походу в Крим) Грабянка був гадяцьким полковником. Він мав добру освіту, був обізнаний з вітчизняними й іноземними джерелами, а також з тогочасною літературою. Складаючи свій літопис, Грабянка користувався творами М. Бельського, О. Гвагніна, В. Коховського, С. Пуфендорфа та ін. Праця Грабянки охоплює історію України від найдавніших часів до 1709 р. Але головне місце в ній приділено висвітленню участі козацтва у визвольній війні 1648—1654 рр.

Грабянка починає свій літопис екскурсом у глибину віків. Такий вступ потрібний йому для того, щоб по-новому поставити питання про походження козацтва. Як представник козацької старшини, Грабянка вважав не тільки незадовільним, а навіть образливим пояснення більшістю польських авторів походження козацтва. Він з обуренням пише про одного з них, який «от коз диких козаков нарицает, яко тем скоростью до брани соравня-

¹ «Летопись Самовидца», стор. 77.

² Там же, стор. 14.

³ «Действие презельной и от начала поляков... небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана запорожского... в граде Гадячу трудом Григория Грабянки собранная и самобитных старожиллов свидетельства утвержденная. Року 1710». За словами О. М. Лазаревського, літопис Грабянки був відомий у багатьох списках. Вперше працю Грабянки видав Ф. Туманський без імені автора у 1793 р. в журналі «Российский магазин». Вдруге вона надрукована у 1854 р. в Києві.

ються и тех ловом наиначе упражняются»¹. Йому більш імпонує пояснення Стрийковського, який козаків «производит... от древняго своего некоего вождя Козака», а ще більше — думка О. Гвагніна. Останній, за словами Грабянки, козаків «от свободы их тако нарекшихся разумиет быти, занеже праотцы их от доброй воли охотни на брань исхождаху, яко ж и всегда козаки не скрываючи храбрости своей ко брани охотни суть»².

Щоб обґрунтувати права і претензії того стану, який він презентував, Грабянка передусім прагне підкреслити давність його походження. Козаки, за Грабянкою, свою назву дістали в спадщину від предків — хозарів. Останні — народ скіфського походження і зветься так за назвою річки, що тече через Бухарську землю в Хвалінське море. Хозари були сміливими й відважними вояками і наводили жах на навколишні народи³. Міркування Грабянки про хозарів фантастичні і непевні. Він уявляє їх собі то як цілий народ, то як військову верству.

Під час татарської навали хозари, за його словами, перейшли спочатку на узбережжя Азовського моря, а потім оселились на Україні. Тут вони трохи змінили своє ім'я і стали називатися вже не хозарами, а козаками. «Козаров же нарицание малороссийские вои... мало что переменивши, вместо козаров козаками именуются»⁴. Так було до захоплення України Польщею. Іноземні поневолювачі стали примушувати козаків відбувати різні повинності. Але козаки, «иже бяху от... воинского чина отдревле и мечем упражняхуся, а не работним игом», не хотіли з цим миритися й пішли за дніпровські пороги. «Извольше самовольно около реки Днепра ниже порогов в пустих местах и в диких полях пребывать»⁵. Так Грабянка відповів, по-своєму звичайно, і на питання про виникнення запорізького козацтва.

Щоб зробити своє оповідання більш правдоподібним, Грабянка наводить деякі усім відомі реальні факти: запоріжці займались промислами, жили в куренях, обирали собі отаманів, у тому числі кошового, тощо. Але головним заняттям запоріжців, як і їх предків — хозар, запевняє він, була війна; вони існували передусім «морським на бусурман разбоем»⁶. Побачивши хоробрість і мужність козаків, польські королі, зокрема Сігізмунд I, стали запрошувати їх на службу, причому керувати цими славними вояками вважали для себе за честь навіть польські магнати. «И сих ряди их военных дел не возгнушались им быти гетьманами великородных сенаторских домов знатные люди... Предслав Лянцкоронский... Дмитрий князь Вишневецкий..., Евстафий

¹ «Летопись Григория Грабянки», К., 1854, стор. 15; Грабянка має на увазі Веспасіана Коховського, який запозичив цей погляд у Павла П'ясецького.

² Там же.

³ Там же, стор. 5.

⁴ Там же, стор. 15.

⁵ Там же, стор. 18.

⁶ Там же, стор. 18—19.

князь Ружинский»¹. Як бачимо, Грабянка ввів у літературу хибну думку, нібито феодали були організаторами й керівниками українського козацтва. Цю думку підхопила пізніше дворянська, а потім буржуазна історіографія, переспівування її ми й досі зустрічаємо в працях деяких буржуазних авторів.

На відміну від Самовидця Грабянка не зачіпає нічого такого, що могло б натякнути на справжнє соціальне походження козацтва, на його зв'язок з народними масами, а також на соціальні суперечності в його середовищі. Все це він хоче замінити переважно військовою історією, до того ж не запорізького, а реєстрового козацтва. Але, незважаючи на свою класову обмеженість, Грабянка розуміє, що реєстрове козацтво становило дуже невелику частину порівняно з усією масою селян та міщан, які прагнули скинути феодально-кріпосницьке ярмо і тому називали себе козаками. Ось чому він пише: «Сколько... и колико у Малой России людей, толико и козаков; их не треба нуждою (силоміць.—В. Г.) собирати... не треба найму (платні.—В. Г.) обещевати»². Отже, за Грабянкою, в «показаченні», тобто у визнанні за всіма козацьких прав, народні маси бачили спосіб звільнитися від феодально-кріпосницького гніту. Описуючи Зборовський договір, Грабянка яскраво малює обурення, яке охопило народні маси, коли вони дізнались, що козацькі права будуть визнані лише за сорока тисячами. Розуміючи, які наслідки можуть мати ці настрої, Хмельницький поспішив оголосити, що кожен може вважати себе за козака («но даде им свободу, хто хочет козаком быти, да будет»)³.

Грабянка, як і Самовидець, неправильно ставився до участі запоріжців у боротьбі народних мас проти феодально-кріпосницького гніту. Це виявляється у нього, між іншим, при характеристиці Чорної ради 1663 р. А втім, джерелом для нього в даному разі був той же Самовидець⁴. У літопису Грабянки є місця, де з особливою виразністю показано активну роль запоріжців у антифеодальному русі. Розповідаючи, наприклад, про ворожу народові політику Брюховецького, Грабянка зазначає, що запоріжці, незадоволені тягарем, який ліг на плечі народних мас, «народ возбуждали до бунтов»⁵. Грабянка розуміє також, що постійне прагнення запоріжців брати участь у боротьбі народу проти своїх гнобителів пояснюється органічним зв'язком запорізького козацтва з народними масами; на Запоріжжя йшов той, хто рятував себе від утисків на Україні, «а иных сини, на Запорожу били»⁶.

¹ «Летопись Григория Грабянки», стор. 20—21.

² Там же, стор. 20.

³ Там же, стор. 93.

⁴ Там же, стор. 181 та ін.

⁵ Там же, стор. 192.

⁶ Там же.

Літопис Грабянки, як історична праця, цікавий у багатьох відношеннях. Якщо, з одного боку, він містить цінні матеріали з історії козацтва, то, з другого — відбиває думки козацької старшини кінця XVII—початку XVIII ст., яка прагнула стати замкнутою дворянською верствою і відчувала потребу в утворенні власної «генеалогії». Таку «славну генеалогію» і пробував створити Грабянка, визнаючи козацькі права лише за верхівкою козацтва — старшиною, родовідну нитку якої штучно виводив з глибини віків і в якій вбачав своєрідне рицарство, що завжди віддавало перевагу військовій справі, а не праці. Це й дало, на думку Грабянки, цьому рицарству право на ті привілеї, які час і закони закріпили за дворянством.

Майже одночасно з Грабянкою над твором, присвяченим головним чином історії козацтва, працював Самуїл Величко¹, але про його літопис збереглося дуже мало відомостей. За своїм станом Величко належав до козацької старшини. В 1690 р. він служив у канцелярії генерального писаря В. Л. Кочубея, де, як він сам свідчив, «был не последним в делах писарских». Пізніше Величко перейшов на службу в Генеральну військову канцелярію; в 1702 р. брав участь у поході російського війська в Польщу, відправленого на допомогу союзнику Петра I Августу II. Свій твір Величко склав уже в похилому віці, сліпим, в маєтку Кочубея — Диканьці.

Величко навчався, напевно, в Київській академії, був освіченою людиною, знав, між іншим, латинську, польську і німецьку мови. Переклав з польської мови поему С. Твардовського «*Woyna domowa*», «Щоденник кампанії 1637—1638 рр.» С. Окольського, а з німецької — «Космографію» Пуфендорфа.

Соціальні погляди С. Величка дуже близькі до поглядів Грабянки. Як і Грабянка, він був ідеологом козацької верхівки — старшини, негативно ставився до народних мас, до їх антифеодальної боротьби і всі важливіші історичні події пояснював діяльністю видатних «витязів» — козацьких проводирів. Але разом з тим праця Величка, безперечно, є кроком вперед порівняно з літописом Грабянки. Величко вважає історію найважливішою галуззю людського знання. «Ежели может что бити любопытствующему нраву. человеческого... так угодное и приятное, — пише він у своїй передмові до читача, — то це — видение прежде бывших деяний и поведений людских». Величко ремствує на бідність і лаконічність вітчизняних літописних творів, а також на те, що для написання історії України треба звертатися до іноземних джерел. Він дорікає своїм попередникам, що вони не стара-

¹ «Летопись событий о Юго-Западной России в XVII веке. Составил Самуил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского. 1720» (далі — «Летопись... Величка...»). Вперше видано в Києві: т. I — у 1848 р., т. II — у 1851 р., т. III — у 1855 р., т. IV і додатки — у 1861 р. В 1926 р. знову вийшов у світ т. I. Літопис Величка охоплює період від середини XVII до початку XVIII ст.

лися розшукувати причини подій і не завжди пов'язували їх з іншими явищами¹, і тому доводиться заповнювати прогалини відомостями з творів іноземних — грецьких, латинських істориків, які «не тилко витлумачити и на козацкий язык перевести трудно, але и достати в Малой России невозможно»². В своєму творі Величко використав поему С. Твардовського, «Космографію» Пуфендорфа та інші праці іноземних авторів. Проте особливе місце він, за власним визнанням, приділив записам секретаря Богдана Хмельницького — Самуїла Зорки. Крім того, Величко використав «інших літописцов и записок козацких»³, різні офіційні й неофіційні документи — укази, реляції тощо.

В окремих випадках Величко критично ставиться до джерел. Перекладаючи поему С. Твардовського, він навмисно поминув «непотребства панегиричние и поетицкие», які «учащиеся тилко отроком к ведению належачие»⁴. Розглядаючи щоденник С. Окозького, Величко обвинувачував його в перекрученні дійсності: «Два вышеписание седмий и осмий роздили, складаючи в сем диариуши, велебни отец Околски, велми разминулся з правдою»⁵. Він попереджає, що багато розділів твору Окозького «полние неправди и похлибства». Це пояснюється прагненням Окозького показати польських панів переможцями, а козаків — боягузами, нездатними до подвигів⁶.

Разом з тим Величко вважає, що і його власна праця дуже далека від ідеалу. Він звертається до читача: «А так, ласкавий чителнику, если покажется тоби в сем дили моем (в літопису.— В. Г.), що надзорное и неправедное, то може так и есть». Лаконізм козацьких літописів не дозволяє «домагатися совершенного о всем видиний и правди»⁷. Тому читач має право, зазначає Величко, «мое в цим дили невежество... исправити»⁸.

Величко не торкається питання про походження козацтва, про організацію реєстру і т. д. Його більш цікавлять причини боротьби козацтва проти Польщі. Причину повстання 1637—1638 рр. він вбачає в тому, що польські пани «чрез многие лета самоволие безправие и усилownie войско Запорозкое и весь народ малороссийский нехристианским и безчеловечним способом... обтяжали, разоряли, обиждали и збитковалися»⁹. Правда, головною причиною Величко, як і його попередники — Самовидець і Грабянка, вважає гноблення реєстрового козацтва. Польські пани «сами на себе кштати ребезизанства вземши,—пише Велич-

¹ «Летопись... Величка...», т. I, стор. 4.

² Там же.

³ Там же, стор. 6.

⁴ Там же.

⁵ Там же, т. IV, стор. 262.

⁶ Там же, стор. 264.

⁷ Там же, стор. 7.

⁸ Там же.

⁹ Там же, стор. 292.

ко,— и жадних прежних королевских, войску Запорозкому, на всякие волности и свободы, за многие рыцерские прислуги наданих и привилеями утвержденных, мандатов и приказов не слушаючи», гнобили козаків¹.

Найважливішою частиною його літопису є «Сказание о войне козацкой с поляками через Зиновия Богдана Хмельницкого гетмана Войск Запорожских в осми летех точившойся». Величко докладно показує підготовку повстання на Запоріжжі, визвольну війну і пізніші події. Його симпатії завжди на боці козацької старшини. Разом з тим він виступає проти тих старшин (Виговського та ін.), які, зраджуючи інтереси свого народу, намагалися повернути його в чужоземне ярмо. Літопис Величка є цінною історіографічною пам'яткою першої половини XVIII ст., яка дозволяє познайомитись з поглядами представників козацької старшини на попередню історію козацтва.

Отже, в дворянській історіографії XVI — першої половини XVIII ст. можна визначити два основні напрями.

До першого належать польські шляхетські автори. Обстоюючи інтереси польських феодалів, вони оголосили козацтво руйнівним елементом, який заважав панській Польщі здійснювати свою «цивілізаторську» місію на Україні.

До другого — козацькі літописці, представники інтересів старшини й українського шляхетства, які, навпаки, намагалися обґрунтувати думку, нібито козацтво завжди належало до класу феодалів. При цьому, однак, вони мали на увазі не козацтво в цілому, а лише його невелику привілейовану верхівку. Ці погляди відбивали прагнення козацької старшини і українського шляхетства домогтись зрівняння в правах з російським дворянством. Обидва напрями, незважаючи на їх очевидну розходженість у поглядах на козацтво, об'єднувало почуття ненависті до народних мас, у тому числі й до трудового козацтва, якому належить почесне місце в історії героїчної боротьби українського народу проти феодально-кріпосницького й національного гніту.

У XVIII ст. феодально-кріпосницький гніт в Росії ще більше посилювався. Земельні володіння козацької старшини на Україні і далі невпинно зростали. Тисячі й десятки тисяч селянських і козацьких дворів опинилися в руках гетьмана, старшини й православних монастирів. Не задовольняючись захопленням селянських і козацьких земель, старшина намагалася перетворити селян та козаків на своїх кріпаків. Для цього старшина використовувала гетьманський апарат управління. У 1721 р., наприклад, гетьман Скоропадський видав універсал, за яким селяни Стародубського полку втрачали право без спеціального дозволу старшинської адміністрації переходити в інші полки, сотні і навіть слободи. Цей і подібні універсали, які дозволяли властям затримувати й замикати в тюрми «перехожан», були серйозним кро-

¹ «Летопись... Величка...», т. IV, стор. 291.

ком на шляху дальшого покріпачення українського селянства. Проте і ці заходи здавалися козацькій старшині недостатніми. Вона домагалась зрівняння в правах з російським дворянством і, отже, поширення на українське феодально залежне селянство російського кріпосницького законодавства.

В 1720—1724 рр. на Лівобережжі у відповідь на кріпосницькі заходи старшини спалахнули селянські повстання.

Проте російський уряд в цей час мав свій погляд щодо селян України і тому незмінно відмовляв українській старшині в її домаганнях. Російський уряд, виходячи з інтересів охорони державних кордонів і своєї зовнішньої політики, не міг до певного часу підтримувати масового закріпачення українського козацтва. Не останню роль в цій політиці відіграло бажання підтримувати прагнення населення Правобережної України до возз'єднання з Росією. Крім того, не можна забувати і те, що, відхиляючи претензії українського «шляхетства» на зрівняння його в правах з російським дворянством, уряд хотів перетворити його в слухняне знаряддя своєї політики. Інакше кажучи, зрівняння в правах з російським дворянством він розглядав як платню за втрату українським «шляхетством» привілейованого становища на Гетьманщині, становища монополюно правлячої верстви.

Проводячи політику централізації і національного гноблення, царизм намагався посилити на Україні владу російських феодалів, обмежити політичну автономію. Незадовго перед смертю Скоропадського функції гетьманського управління були передані утвореній згідно з царським наказом Малоросійській Колегії, а потім було заборонено обирати нового гетьмана. Але це не мало впливу на загальну політику старшини в селянському питанні і царизм, до речі сказати, не був послідовним в своїх заходах, бо мусив рахуватися з конкретними обставинами. Тому покріпачення селянства не припинялось. У 1739 р. військова канцелярія видала нове розпорядження про заборону переходу селян. Пізніше, у 1760 р., універсалом нового гетьмана Розумовського заборонялось селянам залишати своїх панів без письмового дозволу останніх і забирати з собою рухоме майно. Невдоволення селян і козаків зростало з кожним роком.

У 1764 р. російський уряд ліквідував гетьманство на Україні. Цим самим українська старшина втрачала установу, яка видавала універсали, що мали, по суті, силу законів. Відтоді старшина стала ще з більшою наполегливістю домагатися зрівняння в правах з російським дворянством. Ці її прагнення дуже виразно проявлялись у період підготовки та засідань Комісії для складання Нового Уложення 1767 р. і знайшли своє відображення в ряді історичних творів того часу.

Значним твором такого роду було написане в 1765 р. П. І. Симоновським «Краткое описание о козацком малоросийском народе и о военных делах, собранное из разных историй

иностранных, немецкой—Бишенга, латинской—Безольди, французской—Шевалье и рукописей русских»¹. Виходець із козацької старшини (нар. у 1710 чи 1711 р.) Симоновський здобув освіту спочатку в Київській академії, а потім в західноєвропейських університетах. Для свого твору, в якому події висвітлено до 1750 р., Симоновський, крім вказаних ним джерел, використав багато інших, зокрема літопис Грабянки.

«Краткое описание» починається розділом під назвою «Изъяснение имени Козака по существу и действие его». Автор пише: «Сие слово Козак, утверждают иные, что оно есть Турецкое и значит разбойника или грабителя»². Але є, за Симоновським, і такі автори, на думку яких слово козак «происходит... от Российского наречия, коза, в рассуждении тогдашней Козаковскости и исправности их»³. Існує і третє тлумачення цього слова, відповідно якому термін козак походить від «косы», «то есть,—пише Симоновський,—от остроты и понятости Козацкой»⁴.

Симоновський, проте, не погоджується ні з жодним із згаданих тлумачень. Він дотримується думки Грабянки про існування з давніх давен «козацкого народу». «Что ко мне принадлежит,—читаємо далі,—то я не инако содержу сие. Наименование Козак как Российское, потому что Козаки есть род Скифо-Славянский, кой жительство имел, чайтельно, в провинции, принадлежащей к Кавказским горам»⁵. На думку Симоновського, козаки жили на Україні ще за часів Київської Русі і звалися Касогами. «Касогаов или лучшим Российским произношением назвать Козаков... уповательно, князь Мстислав сын Великого Владимира, в 1021 году воевал, как явствует из Российских летописей, следовательно,—робить висновок автор,—статья может, что в то время и Козацкий народ в Малороссии уже жительство имел»⁶. Козаки, міркує автор, були різні: донські, волзькі, терські, гребенські, семейські, яйцькі і сибірські. Але раніше від усіх, на його думку, з'явилися українські козаки. «Малороссийские Козаки, без сомнения, суть древнейшие от Донских, яко сии в 1579 году, за государствования Царя Ивана Васильевича, стали битъ вестими»⁷.

Погляди Симоновського, як і Грабянки, на походження українського козацтва суперечні. Якщо, з одного боку, він твердить, що козаки на Україні існували з давніх давен, то, з другого — козаки нібито з'явилися внаслідок завоювання Київської землі литовським князем Гедіміном. Останній захопив у 1320 р. Київ, «что обывателей земли той привело в страх и многие из

¹ Цю книгу видано в Московській університетській типографії у 1847 р.

² «Краткое описание о козацком народе...», М., 1847, стор. 1.

³ Там же.

⁴ Там же.

⁵ Там же, стор. 1.

⁶ Там же, стор. 2.

⁷ Там же.

них принуждены оставить дома свои и искать поселения себе в Низу по Днепру»¹. Але й на нових місцях збігли не могли почувати себе в безпеці. «Поляки, Литва, и Татары,—пише автор,—будучи в соседстве с теми новопоселившимися Малороссиянами безпрестанные делали на них нападения и разные приключали им обиды»². Постійна боротьба проти нападів виробила у збіглих високу військову майстерність³.

Незабаром відбулись події, внаслідок яких кількість козацтва швидко зросла. Казімір IV, ставши великим князем литовським, розділив Київську землю на воєводства, староства і каштелянства. На всі посади, підкреслює Симоновський, король призначив «чиновников всех с Малороссийского народа»⁴. Щоб закріпити за ними права («чтоб таковое учреждение содержано вечно и ненарушимо было»), Казімір зобов'язав своїх спадкоємців видавати на підтвердження цього універсали. Універсал, виданий Сігізмундом Августом у 1569 р., проголошував: «Все достоинства и чины, когда на вакансии будут, обывателям земли Киевской оседлим звания шляхетского отдавать»⁵. Дуже скоро після цього, однак, права малоросійського шляхетства було порушено: польська шляхта, яка наводнила Україну, почала захоплювати землі, посади і вважати українських шляхтичів своїми підданими⁶.

Не бажаючи терпіти таких утисків, шляхетство стало переселятися до тих, хто вже раніше оселився у пониззі Дніпра, Бугу, Дністра і в інших місцях. «От которого угнетения остальные принуждены к братии своей к Днепру переселяться. И так от мала по малу те оставляющие жилища свои Малороссияне начали селиться по реке Бугу и Днестру и оселили всю ту землю, которая теми реками и Днепром ограничена, основали они себе города и села»⁷.

Таким чином, Симоновський намагається довести, що українське шляхетство під впливом різних обставин, насамперед іноземного, польського гніту, почало зливатися з козацтвом. Українське шляхетство було тим елементом, який сприяв остаточному оформленню козацтва як військової верстви, надавши йому риси рицарського ордену. В той час, коли літні і поважні люди жили в містах і селах, «все молодые и бодрые люди скитались по степям, заседая на турок и татар, с которыми они, в

¹ «Краткое описание о козацком народе...», стор. 2.

² Там же.

³ Там же, стор. 3.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

⁶ «Многие поляки повходили в те провинции, где разнообразно земли с угодыми себе приобрели и знатнейшие урядовые места между собой разобрали, а Малороссиян вовсе пренебрегать начали, не имея с ними никакого равенства, и не иначе их, как за подданных считали» (там же).

⁷ Там же.

приклад Кавалеров ордена «Святого Іоанна», безперестанну брань мали»¹.

В ті часи, твердить Симоновський, українське козацтво було верствою, яка не знала соціальних суперечностей².

Козаки відігравали видатну роль в захисті Польщі і Литви від турків і татар. Тому король Сігізмунд I виділив із запорізького козацтва (запоріжцями, пояснює Симоновський, українські козаки звалися через те, що часто жили за порогами) певну частину, наділив їх землями вище порогів, повернув ті шляхетські привілеї, якими вони користувалися раніше, і зобов'язав охороняти кордони від ворогів.

«Король польський Сигизмунд первый... зделал между ними (козаками.— В.Г.) перемену, взял оттуда некоторую часть того военного народа и поселил их в вершине Днепровых порогов, определил на то добрую и довольную землю для того, чтобы от Турецких и Татарских нападений границы ими были защищаемы; притом и дал им особливые на вольности их привилегии, а прежния дозволения их от предков его, Королей Польских, подтвердил» («Краткое описание о козацком народе», стор. 4).

Так, за Симоновським, виникло реєстрове козацтво³. Інші розділи книги Симоновського присвячені козацьким гетьманам. Як і Грабянка, він вважає, що першими гетьманами були високородні шляхтичі. Перший з них — князь Богдан Ружинський. Симоновський для більшої ймовірності заявляє, що про це він довідався з «новоизданной и... печатанной в Гамбурге, 1763 года, Истории о Российском Государстве... чрез доктора Бишинга»⁴. За Богдана Ружинського⁵ нібито король Стефан Баторій призначив реєстрівцям як резиденцію місто Терехтемирів. Ніхто з польських урядовців у той час не наважувався зазіхати на козацькі землі і взагалі втручатися у життя козаків⁶. Але після смерті Стефана Баторія становище різко змінилося. Вже при Сігізмунді III польські магнати, а за ними й шляхта «на определенной козакам земле в Малой России» почали заводити села і перетворювати реєстрівців на своїх підданих⁷. В іншому місці з цього ж приводу Симоновський пише, що при Владиславі IV «польские магнаты в дачах Козацких распространялись и более, а паче когда им между Козацкими селениями пожа-

¹ «Краткое описание о козацком народе...», стор. 3—4.

² Там же, стор. 4.

³ У своїх спробах довести, що верхівка козацтва — реєстрівці — у минулому користувалася шляхетськими правами, Симоновський не зупиняється навіть перед тим, щоб порушити послідовність подій: спочатку він говорить про Сігізмунда II Августа, а потім повертається до Сігізмунда I.

⁴ «Краткое описание о козацком народе...», стор. 8.

⁵ Гетьманство Ружинського літопис Грабянки, звідки брав відомості Симоновський, відносить на початок XVI ст.

⁶ «Поляки же ни до них (реєстрівців.— В. Г.) самих, ни до их земель, кои им от королей наданы были, ни какова дела не имели и в правление их никогда не вмешались» (там же, стор. 9).

⁷ Там же, стор. 9.

лованы були от нового Короля земли и посполитый народ в подданство, который, когда с самого начала похотели они подвергнуть таковым же тяжестям и работам, каковыя несут у них и другие их подданные, в Польских провинциях»¹.

Симоновський ставив рядом усіх козацьких отаманів: Богдана Ружинського, Івана Підкову, Северина Наливайка, Павла Бута, Богдана Хмельницького та ін. При цьому він намагається переконати читача в тому, що козаки завжди віддавали перевагу тим гетьманам, які призначалися королем. Проте внаслідок різних причин, коли «козаки не имели у себя настоящего гетмана, который бы им жалован был от Короля», вони «избирали на то достоинство кого способного усмотрели смежду себя»².

Цим Симоновський хоче підкреслити, що козаки, як справжні рицарі, завжди слухалися свого сюзерена і тільки в окремих випадках, за прикрих обставин, обирали собі таких «бунтівних» гетьманів, як Наливайко та ін. Виходячи з цього, він запевняє, що Хмельницький розпочав повстання на Запоріжжі лише проти «одних Поляков, а не противу Короля»³. Симоновський, як представник панівного класу, негативно ставився до селянсько-козацьких повстань. Про повстання під проводом Наливайка він зазначає: «Республика (Польша.—В. Г.), видя таковыя их (козаків.—В. Г.) продерзости, принуждена была отравить противу их Польския войска»⁴. Учасників визвольної війни 1648—1654 рр. він презирливо називає бунтівниками і співчуває їх ворогам. «Бунтовщиков полки,— пише Симоновський в зв'язку з подіями на початку 1651 р.,— во многих местах, собравшись, нападали на Поляков, однак, за таковое нападение достойное понесли наказание: все почти в прах разбиты Андреем Фирлеем и Станиславом Лянцкоронским»⁵. З другого боку, він підкреслює, що повстанці не щадили і української шляхти. Так, наприклад, місто Замостя було єдиним притулком «шляхетству Рускому, которое из владений своих изгоняемо было взбунтовавшимися мужиками»⁶.

Симоновський хотів запевнити, що Богдан Хмельницький, шляхтич родом, додержувався лояльності щодо польської держави. Якби Владислав IV не помер (10 травня 1648 р., тобто зараз же після битви під Жовтими Водами), то Хмельницький, який, на думку Симоновського, з великою повагою ставився до короля, не продовжував би війни проти Речі Посполитої⁷. Хмельницькому Симоновський протиставляє Кривоноса та Нечая. Він не шкодує темних фарб, щоб зобразити цих селянсько-

¹ «Краткое описание о козацком народе...», стор. 11.

² Там же, стор. 10.

³ Там же, стор. 13.

⁴ Там же, стор. 10.

⁵ Там же, стор. 27.

⁶ Там же, стор. 26.

⁷ Там же, стор. 23.

козацьких ватажків і улюблених народних героїв з самої негативної сторони. Про Кривоноса Симоновський писав, що ця людина сповнена люті¹.

Нечай, який з трьома тисячами повстанців «разорил всю страну (Брацлавщину.— В. Г.) огнем и мечом и велел... убивать в смерть депутатов (шляхетских.— В. Г.) воеводства Брацлавского, за что достойное понес наказание... шляхтич, именем Байбуца, собственною своею рукою,— злорадіє Симоновський,— убил его»².

Описуючи події під час визвольної війни, Симоновський намагається різко відокремити реєстрових козаків, які належали до привілейованого «рицарства», від покозачених селян. Про останніх він, наприклад, з презирством пише: «Многие деревенские мужики всякий день приумножались к Хмельницкому и начинали... делать набеги и грабительства на разных местах»³. З почуттям глибокого незадоволення говорить Симоновський про масове покозачення селянства в ході визвольної війни⁴.

Через увесь твір Симоновського проходить одна думка: козацька старшина завжди користувалася шляхетськими правами, «все, а особливо военные люди, имели всегда свободный проход к произвождению интереса своего к представлению жалоб за причиненные им обиды»⁵. Так повинно бути і надалі.

З ще більшою виразністю ця думка висловлена в творі, відомому під назвою «История Русов или Малой России»⁶. Навколо питання про автора, а також і про час складання твору йшла гостра полеміка. Виходячи із змісту передмови до «Истории Русов»⁷, видавці рукопису зробили висновок, що він належить

¹ «Краткое описание о козацком народе...», стор. 25.

² Там же, стор. 44—45.

³ Там же, стор. 59.

⁴ «Охотного войска было без числа, яко весь народ Малороссийский одним именем назывались Козаки, и волю имели или в Козаки служить или свободно жить, в подданстве же бить им чьем никто не желал» (там же, стор. 81).

⁵ Там же, стор. 10.

⁶ «История Русов» видана у 1846 р. Й. Бодяньським в Москві в «Чтениях Общества истории и древностей». В основу її покладено кілька рукописних списків, знайдених в кінці 20-х років XIX ст.

⁷ «Известный ученостью и знатностью Депутат Шляхетства Малороссийского, господин Полетыка, отправляясь по Должности Депутатства в великую оную Имперскую Комиссию для сочинения проекта нового уложения, имел надобность необходимую отыскать отечественную Историю. Он относился о сем к первоначальному учителю своему, Архиепископу Белорусскому, Георгию Конискому, который был природный малороссиянин и долголетно находился в Киевской Академии Префектом и Ректором. И сей-то Архиерей сообщил Господину Полетыке Летопись или историю сию, уверяя архипастырски, что она ведена с давних лет в кафедральном Могилевском монастыре искусными людьми, сносившимися о нужных сведениях с учеными мужами Киевской Академии и разных знатнейших Малороссийских монастырей, а паче тех, в коих проживал монахом Юрий Хмельницкий, прежде бывший Гетман Малороссийский, оставивший в них многия записки и бумаги отца своего, Гетмана

Георгію Кониському¹. Проте на неправдоподібність цього твердження зразу ж було звернено увагу. У 1891 р. О. М. Лазаревський видав статтю², в якій висловив думку, що автором «Истории Русов» є депутат від лубенського шляхетства в Комісії Улодження 1767 р. Григорій Андрійович Полетика. В документах родинного архіву Полетик не один раз згадується про те, що Г. Полетика збирав матеріали з історії України і працював над якимсь історичним твором. Думка О. Лазаревського про те, що автором «Истории Русов» є Г. Полетика, навряд чи може викликати серйозні заперечення. Вона підтверджується, крім наведених О. Лазаревським, рядом інших документальних даних.

Нерозв'язаним залишається питання про час написання «Истории Русов».

Г. А. Полетика (1725—1784) син бунчукового товариша Лубенського полку, колишній студент, як і Симоновський, Київської академії, служив перекладачем з іноземних мов при Академії наук у Петербурзі. Трохи пізніше (до 1773 р.) він був інспектором Морського шляхетського корпусу. У 1767 р., під час виборів у Комісію Улодження 1767 р., шляхетство Лубенського полку обрало Полетику своїм депутатом.

На Полетику, як на освічену людину, українська козацька старшина покладала великі надії. Він повинен був добитись від Комісії зрівняння її в правах з російським дворянством. Полетика гаряче взявся за доручену справу. Він збирає нові і упорядковує свої старі матеріали, пише для подачі в Комісію ряд трактатів³. Головна мета цих творів полягала в тому, щоб, посиляючись на «історію», обґрунтувати право козацької старшини на дворянство і усі пов'язані з цим феодальні привілеї.

Комісія 1767 р. перестала існувати в кінці 1768 р., не давши ніяких наслідків. Але й після цього козацька старшина, зрозуміло, не відмовилась від своїх наполегливих спроб придбати

Зиновия Хмельницкого, а самая журналы достопомятностей и деяний национальных, и что при том она вновь им пересмотрена и исправлена, Господин Полетька, слычив ее со многими другими летописями Малороссийскими и нашед от тех превосходнейшею, всегда ся держался в справках и сочинениях по Комиссии» («История Русов или Малой России», М., 1846, стор. I—II).

¹ Георгій Кониський (1718—1795) був відомим церковним і політичним діячем, гарячим прихильником воз'єднання українських і білоруських земель з Росією. Він походив із ніжинських дворян, був професором і ректором Київської академії, а потім білоруським архієпископом у Польщі. Відомий як автор історико-юридичних творів, політичних трактатів, драм, інтермедій.

² А. М. Лазаревский й, Отрывки из семейного архива Полетик, «Киевская старина», 1891, кн. IV.

³ «Сборник прав и привилегий малороссийского шляхетства», «Записка, как Малая Россия во время владения Польского разделена была и о образе ее управления», «Запись, что Малая Россия не завоевана, а присоединилась добровольно к России», «Возражение депутата гр. Полетики на наставление Малороссийской Коллегии господину же депутату Дм. Натальину», «Мнение на читанный в Комиссии проект правам благородных». Останні два трактати надруковані в «Чтениях Общества истории и древн.», М., 1858, кн. III, і в «Сборнике Русского Истории. Общества», т. 36.

дворянство. Не складав зброї і Полетика. Саме в цей період, тобто у 70-х роках чи на початку 80-х років XVIII ст., але у всякому разі до 1783 р. (в цьому році було видано указ про зрівняння в правах українського шляхетства з російським дворянством), і була написана Полетикою «История Русов»¹.

Той факт, що у передмові до «Истории Русов» Полетика посилається на Георгія Кониського, не слід брати до уваги при розв'язанні питання про автора цього твору. Посилання на Кониського, також як і на папери Юрія Хмельницького, Богдана Хмельницького і на «Журналы достопамятностей и деяний национальных», — не більше як літературний прийом для надання більшої переконливості вміщеним матеріалам.

Бажаючи запобігти виникненню питання, чому на Україні невідомі ті джерела, якими він так часто користується в своєму творі, Полетика зазначив: «Историков и Летописцев сего времени было в Малой России довольно. Но как сия страна как бы созданная или осужденная для руин, от частых нашествий иноплемеников... и наконец от непрестанных междоусобий и побоев, претерпела всех родов разорения, губительства и всеожжения... то в такой несчастной земле можно ли было что-либо сбересть целое. А по сей причине взята сия История из Летописей и записок Белорусских, яко из страны единоплеменной, соседствующей и от руин Малороссийских удаленной»². Інакше кажучи, автор пояснює, що джерел, якими міг би зацікавитися читач, нема, принаймні на Україні. Що ж до польських джерел, то вони, на думку Полетики, недоброякісні, бо приховують ті права і привілеї, якими користувалось українське шляхетство³.

«История Русов» починається з висвітлення питання про походження слов'ян. Слов'яни, які за найдавніших часів займали велику територію від Балтійського моря до Адріатичного і далі, розпалися на безліч племен: полян, древлян, болгар та ін. Серед слов'ян, писав Полетика, жили козари. Останні, на його думку, були соціальною верствою, зайнятою військовою справою. Тут Полетика повторює, по суті, до деякої міри Симоновського, а також Грабянку. Козарами звали «всех таковых, — зазначає він, маючи на увазі, мабуть, східні народи, — которые езживали верхом на конях и верблюдах и чинили набеги»⁴. Ця назва пізніше перейшла на слов'янське рицарство⁵.

¹ Найімовірніше, що «История Русов» була написана між 1773 (в цьому році Полетика вийшов у відставку) і 1783 р.

² «История Русов», стор. I.

³ «Самые даже постановления и преимущества их (українських шляхтичів. — В.Г.) в сем отечестве скрывали, — пише Полетика про польських авторів, — сблизая, как можно, народ сей к рабскому состоянию» (там же, стор. II).

⁴ Там же, стор. 2.

⁵ «Сие название получили, наконец, и все воины славянские, избранные из их же пород для войны и обороны отечества, коему служили в собственном вооружении и переменяясь также своими семействами» (там же).

Як бачимо, Полетика не просто запозичив «теорію» Симоновського про хозарів як про рицарів, але й намагався розвинути її далі. Таке ж сталося і з терміном козак. Якщо Симоновський утримався від визначення часу виникнення цього слова, то він «заповнив» цю прогалину. Козаками, на його думку, назвав хозарських воїнів візантійський імператор Костянтин Мономах¹.

Те, що в джерелах того часу не згадується про козаків², Полетика рішуче хоче виправити. Такого становища, заявляє він, «история никак терпеть не должна яко баснословного»³.

З поглядом Полетика про споконвічне і безперервне існування українського козацтва розходиться твердження Симоновського та інших авторів про насильницьке приєднання України до Литви при Гедіміні. Тому він вважає за потрібне виправити їх. Приєднання до Литви, а пізніше до Польщі було, на думку Полетика, актом цілком добровільним, укладеним між рівноправними сторонами⁴.

Зовнішнім проявом і ніби гарантією такого рівноправ'я, пояснює Полетика, було призначення трьох гетьманів — польського, литовського і козацького⁵. Всі вони, підкреслює він, «выбираемы были из рыцарства вольными голосами и утверждаемы были Королем и Сенатом»⁶. «Шляхетство,— пише Полетика,— по примеру всех народов и держав, естественным образом составлялось из заслуженных и отличных в земле пород и всегда оно в Руси именовалось рыцарством, заключающим в себе Бояр, происшедших из Княжеских фамилий, урядников по выборам, и простых воинов, называемых козаками... кои... составляли одно рыцарское сословие»⁷. Тільки ці три станові групи — бояри, урядники і козаки — користувалися виключним правом займати посади, володіти землею і селянами⁸. Однаковими правами з рыцарством користувалося і духовенство⁹.

¹ «Воины сии, вспоможествуя часто союзником своим, а паче Грекам... переименованы от Царя Греческого Константина Мономаха из Козар Козаками и таковое навсегда уже у них осталось» («История Русов», стор.2).

² Історики, зазначає Полетика, докладно описали, «откуда... вышли и куда пошли» готи, гуни та ін., що ж стосується козаків, то про це вони замовчують, ніби козаки «с неба опустились и в землю вошли, не оставив и потомства своего» (там же, стор. 3)

³ Там же.

⁴ «Русский народ,— пише Полетика, маючи на увазі українське шляхетство,— с Литвою и Польшею... соединился и договаривался, яко вольный и свободный, а отнюдь не завоеванный на трактатах и условиях, равномерно всем трем народам служащих» (там же, стор. 6—7).

⁵ Резиденцією козацьких гетьманів були Черкаси (там же, стор. 7)

⁶ Там же.

⁷ «Они имели вечною собственностью своею... земли с угодьями, а посполитством владели по правам и рангам, и повинность посполитых была установлена правами. А владевшие отчичами или вотчинниками» (там же, див. Разнословия, стор. 1).

⁸ Там же, стор. 7.

⁹ «Духовенство, выходя из рыцарства по избранию достойных, отделялось только на службу божию, а по земству имело одно с ними (рицарями.— В.Г. право» (там же, стор. 8).

Права українського шляхетства, запевняє Полетика, незмінно стверджувалися кожним новим польським королем відразу ж після вступу на трон¹.

Далі Полетика переходить до питання про козацьких гетьманів. У 1506 р. гетьманом був «избран от рыцарства» Предслав Лянцкоронський, зять князя Острозького і свояк короля. За Лянцкоронського у татар і турків були відібрані землі в пониззі Дніпра і по Дністру. В цей час охорону кордонів несли українські козаки, які були зосереджені на південь і на північ від порогів. Ці козаки одержали назву запорізьких. Вони будували собі укріплення у вигляді засік. Місцеперебування їх почало називатись Січчю Запорізькою².

Так пояснював Полетика виникнення запорізького козацтва і Січі. Запоріжці приймали до себе «бажаючих», але останні, за його словами, були не з селян, а із «благородних» і частіше нежонатими³.

Запорізька Січ розглядається Полетикою як прикордонна застава, організована польським урядом з українського «рицарства». Уряд же, зазначає він, призначив запоріжцям головного керівника — кошового отамана, старшин і підпорядкував їх усіх малоросійському гетьману⁴.

Як бачимо, Полетика старанно затушковує той факт, що запорізьке козацтво утворилося, головним чином, з селян, які рятувалися від феодално-кріпосницького гніту та іноземного поневолення, втікаючи за дніпровські пороги. Він також зомовчує ту обставину, що Запорізька Січ була оплотом для українського козацтва в його боротьбі проти польських і українських панів.

Полетика взагалі обминає питання про козацькі низи і приділяє всю свою увагу козацькій верхівці, в першу чергу гетьманам. Гетьманів він намагається навести якомога більше і тому називає прізвиська, вигадані ним самим. При цьому Полетика не зважав на те, чи призначені ці гетьмани польським урядом, чи обрані козацькими низами.

Після Лянцкоронського, твердить Полетика, став гетьманом князь Дмитро Вишневецький, який немовби «славился гражданскими добродетелями, поправлял разоренные города... наблюдал за правосудием и правлением земских и городских урядников, возбуждал народ к трудолюбию, торговле и хозяйственным заведением, и всякими образами помогал ему справиться после разорительных войн и за то все почтен отцом народа»⁵.

¹ «По сей привилегии пактом соединения Короли Польские... присягали, при коронациях подтверждали» («История Русов», стор. II).

² Там же, стор. 14.

³ Там же.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

Таким чином, відносини між магнатом Д. Вишневецьким і народними масами описані Полетикою в патріархальному дусі. Після Вишневецького, за Полетикою, став гетьманом князь Ружинський.

За Ружинського, твердить Полетика, відбулася важлива реформа, внаслідок якої на Україні були впроваджені козацькі полки, причому козацька старшина одержала спадкове шляхетство¹. Козацьких полків було утворено двадцять і називалися вони за назвою головного міста, що знаходилося на території полку². Полки були поділені на сотні. Старшина, крім підвищеної порівняно з козаками платні, одержала від уряду «определенные ранговые деревни и другие наддачи»³.

Прагнучи зробити все для того, щоб підкреслити давність землевласницьких прав козацької старшини, Полетика, як бачимо, всупереч дійсності відносить заснування козацького реєстру на 1514 рік⁴. Нема рації говорити про те, що він називає такі полки, які ніколи не існували, і перебільшену кількість реєстрівців (40 тис. чоловік)⁵.

Полетика негативно ставиться до тих авторів, на думку яких гетьмани і старшина обиралися з простих козаків⁶.

Таке непорозуміння, міркує Полетика, є наслідком неправильного вживання деяких слів. Справді, зазначає він, старшини, в тому числі і гетьмани, називали себе козаками. Що ж тут поганого, адже і генерали називають іноді себе солдатами, але лише в тому розумінні слова, що вони, як і солдати, — воїни⁷.

В зв'язку з цим Полетика повертається до своєї «теорії» походження українського козацтва. Він категорично засуджує передусім польських авторів, які вважають, ніби козаки «набирались из разной вольницы или сволочи, и поселены от... Королей на пустых землях внизу реки Днепра и Буга»⁸.

¹ «Завели с тех пор чиновное в Малороссии Шляхетство, или так сказать наследнее Болярство» («История Русов», стор. 16).

² Київський, Чернігівський, Сіверський, Переяславський, Канівський, Черкаський, Чигиринський, Уманський, Корсунський, Брацлавський, Кальницький, Кропивнянський, Острянський, Миргородський, Полтавський і Вінницький (там же).

³ Там же.

⁴ Там же, стор. 14.

⁵ Там же, стор. 15.

⁶ «Это весьма несправедливо и здравому рассудку предосудительно, — обурюется Полетика, — ибо Козаки всегда имели в полках и провинциях своих многих чиновников разных ступеней, как то: старшин генеральных, полковых и степенных, и земских урядников. И какая же стая или что за правило, — запитуе Полетика, — мимо такого числа чиновников выбирать простых козак?» (там же, стор. 18).

⁷ «А вероятно, — пише Полетика, — произошли у писателей таковые нелепия... заключения по общему слову или названию, употребительному и теперь между воинством, что всякий Генерал есть солдат, а Гетман — Козак, следовательно все офицеры и рядовые суть воины и названия сии всем свойственны и приличны» (там же).

⁸ Там же.

Безглуздість цих міркувань, вважає він, не потребує доказів¹. Відомо, пише він, що кожен народ має своїх воїнів. При цьому воїни зветься кожним народом по-своєму, в залежності від зброї, роду служби і т. д., — жовнірами, стрільцями, яничарами. Чому ж в такому випадку, запитує Полетика, українському народові забороняється мати своїх воїнів й називати їх по-своєму? На Україні кінні воїни називалися козаками «по легкості их коней, уподобляющихся козьему скоку»², а піші — стрільцями, або сердюками, «по сердцу или запальчивости»³.

Міркування польських авторів, що козаки набиралися з вольниці, вірні, на думку Полетики, лише щодо запоріжців. Як представник українських кріпосників, Полетика з ненавистю ставиться до запорізького козацтва, основна маса якого виходила з середовища найбільш знедолених верств українського народу.

Щоб у читача не виникло найменшого сумніву щодо прав козацької старшини на шляхетство і земельні володіння, Полетика запевняє, що за короля Стефана Баторія у 1579 р. козацька старшина була розподілена на три розряди — бунчукових товаришів (полковники і полкова старшина), військових товаришів (сотники і сотенна старшина) і значкових товаришів. За всіма ними були стверджені універсалом Баторія (складено тим же Полетикою) шляхетські права, і всі вони одержали земельні пожалування — села й хутори⁴.

«История Русов», крім численних неточних і просто фантастичних відомостей, є, по суті, викладом військових діянь українського «рицарства» — гетьманів і старшини, які перебували на службі у польського короля, а потім — російського царя. Причину повстань на Україні у XVI—XVII ст. проти Речі Посполитої автор «Истории Русов» вбачає не в гнобленні народних мас польськими та українськими феодалами, а в утисках, в тому числі релігійних, реєстрового козацтва і старшини з боку польських магнатів. Усі такі ватажки козацтва, як Косинський, Наливайко, Тарас Федорович, Павлюк та інші, на його думку, були борцями не проти феодално-кріпосницького гніту, а лише проти іноземних та іновірних польських панів, при цьому вони ніби завжди залишалися вірними слугами польських королів⁵.

Полетика вітає визволення України від іноземного панування і возз'єднання її з Росією. Але й тут його увага зосереджена на питанні, яке становить основу всього його твору. Цар, зазначає він, приймаючи Україну в 1654 р., зрівняв у правах козацьку старшину і шляхетство з російським боярством та дворянством.

¹ «Но таковые нелепые мнения значат больше, чем ошибки исторические, и не приведя других истин, опровергает их самый рассудок» («История Русов», стор. 18).

² Там же.

³ Там же.

⁴ Там же, стор. 28—29.

⁵ Там же, стор. 33, 39 та ін.

Правда, цар не видав спеціальних постанов про це, не підтвердив за шляхетством і козацькою старшиною усі ті привілеї, якими вони користувалися при польських королях¹.

За позитивне в «Історії Русов» треба вважати критику автором «теорії» повного обезлюднення півдня України після татарської навали і версії, яка впливає звідси, про «культурну місію» панської Польщі, що нібито заселила цей край².

«Історія Русов» — це твір, в якому з найбільшою яскравістю відбилосся прагнення української козацької старшини другої половини XVIII ст. «обгрунтувати» своє право на дворянство з усіма відповідними до цього привілеями. Останні повинні були забезпечити їй умови для ще більшого покріпачення і гноблення народних мас України. Полетика не міг не бачити тих природних зв'язків, які існували між запорізьким козацтвом і народними низами, і тому він заперечує будь-який зв'язок запорізького козацтва з так званим «рицарством». Він ставиться з неприхованою ворожістю до першого, віддаючи всі свої симпатії привілейованій верхівці реєстрових козаків.

* * *

Друга половина XVIII ст. була часом різкого посилення феодално-кріпосницького гніту в Росії. Влада поміщиків над селянами стала майже необмеженою.

Феодално-кріпосницький гніт посилювався також і на Україні. Українські пани масами перетворювали селян на кріпаків. Погіршало також становище козацтва. Козацькі землі роздавалися урядом поміщикам, а козаки попадали в кріпосницьку залежність. Царський уряд під різними приводами неухильно збільшував повинності, виконувани козаками, і вишукував засоби для припинення втеч в козацькі області — на Запоріжжя, Дон, Яїк, Терек і т. д. Спираючись на козацьку верхівку, він, з другого боку, кривавими засобами придушував будь-які спроби козацьких низів полегшити свою долю. У відповідь на посилення феодално-кріпосницького гніту в різних місцях імперії вибухали народні повстання. У 1773 р. почалася найбільша в історії нашої країни селянська війна під керівництвом Омеляна

¹ «Царь... оказал при том открытую благодарность свою к Малороссийским чинам и народу (шляхетству.— В. Г.), сравнив их личными преимуществами с боярами, дворянами и степенями Московскими или Всероссийскими; чего в договорах не было объяснено, вмещалось то в пактах с Польшей и в привилегиях Королевских, статьями (царскими.— В. Г.) утвержденных» («История Русов», стор. 121).

² «С сожалением должно сказать, [что] привнесены некоторые нелепости и клеветы в самые летописи Малороссийские... творцами их... следовавшими по неосторожности безстыдным и злоблывым Польским и Литовским баснословцам. Так, например, в одной учебной историке выводится... Новая некая земля при Днепре, названная тут Украиною, в ней заводятся Польскими королями новые поселения и учреждаются украинские козаки; а до того сия земля будто была пуста и необитаема» (там же, стор. 111).

Пугачова. Охоплюючи все нові райони, війна знайшла гаряче співчуття й відгук також на Україні. Занепокоєний розмахом селянського руху, царський уряд поспішив закінчити війну з Туреччиною, щоб перекинути свої війська проти повсталого селянства. У серпні 1774 р. повсталі зазнали тяжкої поразки.

Після придушення повстання феодално-кріпосницький гніт ще більш посилювався. Поміщики ще дужче затягували кріпосницьку петлю на шиї трудового народу. Жорстоких репресій та обмежень зазнали також козацькі області, на території яких протягом віків знаходили притулок збігли селяни. Уряд поспішив розправитися з Запорізькою Січчю, в якій російські та українські кріпосники вбачали особливо небезпечно для себе вогнище антифеодалного протесту. У червні 1775 р. царське військо, повертаючись з фронту, за наказом уряду захопило і зруйнувало Січ.

В цей час в Росії з'явилися твори, автори яких намагалися обґрунтувати, виправдати як попередні обмеження царизмом самоврядування Запорізького війська, так і зруйнування Січі та знищення запорізького козацтва. З початку 70-х років уряд доручив офіційному «російському історіографу» Гергарду Фрідріху Міллеру (1705—1789) подати доповідь про запоріжців і з'ясувати, на якій підставі вони володіють зайнятими ними землями.

Міллер, справжній представник дворянської історіографії і лютий ворог народних мас, ще у 1760 р. надрукував дві невеликі статті про запорізьких козаків — «О начале и происхождении казаков» і «Известия о казаках запорожских»¹. У 1775 р. Міллер об'єднав ці свої твори, трохи доповнив їх і під назвою «Рассуждение о запорожцах» і «Краткая выписка о малороссийском народе и запорожцах» подав графу М. І. Паніну².

На відміну від усіх інших авторів Міллер вважав, що Запоріжжя було лершим місцем проживання українських козаків, звідки вони при Сігізмунді І і особливо Баторії почали розселятися на північ і зайняли згодом велику територію аж до Терехтемирова³.

Тими козаками, що залишилися на Запоріжжі, точніше в Січі, в своєму укріпленні (це були, за Міллером, здебільшого неодружені козаки), почав керувати кошовий отаман. Формально вони підлягали владі українського гетьмана, але в дійсності були від нього незалежні. Повністю, на думку Міллера, запоріжці відокремилися від малоросійських козаків у 1654 році⁴. До запоріжців Міллер ставиться з неприхованою ненавистю. При-

¹ «Сочинения к пользе к увеселению служащие», кн. IV—V, 1760.

² Обидві праці було надруковано у 1846 р. в «Исторических сочинениях о Малороссии и малороссиянах Г. Ф. Миллера» в Москві.

³ «Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах Г. Ф. Миллера» (далі — «Исторические сочинения...»), М., 1846, стор. 39.

⁴ Там же, стор. 41.

чину цього зрозуміти дуже легко. Запоріжці, за словами Міллера, завжди давали притулок втікачам, приймали їх до козацтва, дозволяли засновувати на запорізькій землі слободи, займатися землеробством, промислами і т. д. Поширення землеробства, за Міллером, — справа добра. Негативною стороною тут було тільки те, що запорізькі власті не звертали уваги «на качества людей (які приходили до них.—В. Г.), нет ли в том числе и беглых из России», а приймали, «не разбирая достоинств»¹. Через те і самих запоріжців треба розглядати як «всякого... взброду людей всех языков, всех вер... без всякого письменного свидетельства...»². Коротко кажучи, запоріжці — це збігли кріпаки, які не тільки переховують собі подібних, але ще й підмовляють селян до втеч у Січ. «Все их войско совершенно собирается по подговору и обману из Малороссии, а иностранцев между ими число весьма малое, и то Польских мест»³. Небезпечнішим, однак, Міллер вважає те, що запоріжці дають притулок «не только Малороссиянам, но [і] Великороссийским и даже из военнослужащих беглецам»⁴.

Запорізькі козаки, нагадує Міллер, не один раз повставали і брали участь у народних виступах. Тому йому і говорити не хочеться «о прежних их беспрестанных смятениях по смерти Хмельницкого до Скоропадского»⁵.

На підставі всього сказаного Міллер робить один висновок: існування Запорізької Січі як політичної організації суперечить інтересам кріпосницької держави і тому Січ не має права залишатися надалі. «Сии обстоятельства,— пише він,— не могут никому благосклонного о Запорожцах подать мнения, потому что их обычай всякому, на здравом разуме и на истинных правилах основанному Гражданскому обществу, противоборствует»⁶.

До всього цього Міллер додає, що запоріжці не мають абсолютно ніяких прав на зайняту ними територію. Універсал Богдана Хмельницького, що вони пред'являють для підтвердження своїх прав,— підроблений, у всякому разі в більшій своїй частині. Якщо навіть визнати його автентичність, залишається незрозумілим, як міг Хмельницький жалувати запоріжцям те, чим сам не володів і що йому не належало. «К тому же,— запитує Міллер,— чем кто сам не владеет может ли он тем жаловать другого?»⁷.

Міллер, інакше кажучи, подав царському уряду таку записку про запоріжців, яку останній жадав одержати від нього. Проте 10 травня 1775 р., в той же день, коли Міллер подав свої «Рассу-

¹ «Исторические сочинения...», стор. 39, 42.

² Там же, стор. 39.

³ Там же, стор. 54.

⁴ Там же, стор. 54—55.

⁵ Там же, стор. 54.

⁶ Там же, стор. 39.

⁷ Там же, стор. 44.

дження о запорожцах», секретар М. І. Паніна звернувся до нього з листом, в якому від імені Паніна запитував, чи може Міллер підтвердити свій висновок про підробку універсалу Б. Хмельницького ще будь-якими доказами. Але Міллер відповів, що крім сказаного в записці він додати нічого не може¹.

З дворянських істориків кінця XVIII ст. слід згадати ще О. Рігельмана (1720—1787). О. Рігельман народився в Петербурзі. У 1738 р. він закінчив Сухопутний шляхетський корпус кадетів і пізніше брав участь в поході російської армії на Крим. У 1741—1743 рр. Рігельман жив на Запоріжжі, виконуючи роботу по розмежуванню земель. Як офіцер інженерних військ він довго жив на Лівобережній Україні, де складав плани міст і будував укріплення. Тут, мабуть, Рігельман і почав збирати матеріали з історії українського козацтва. У 1782 р. він у чині генерал-майора вийшов у відставку і оселився в с. Андріївці, Чернігівського повіту. В Андріївці у 1786 р. Рігельман закінчив свою працю з історії українського козацтва «Летописное повествование о Малой России и ее народе и казаках вообще. Собрано и составлено через труды инженер-генерал-майора и кавалера Александра Ригельмана, 1785—1786 гг.».

В своїй праці Рігельман зробив спробу переглянути всі попередні міркування щодо походження українського, а також російського козацтва і висловити свою власну думку. Він вважає, що нема підстав твердити про походження українського козацтва від хозар і взагалі від інших народів, як це робило багато сучасників. Козаки ніколи не були окремим народом, а завжди становили лише невелику частину народу. Вони, пояснює Рігельман,— це люди, що не бажають коритися своїм панам і тікають від них. Усі твердження козацьких літописів про те, що козаки нібито походять «от древних некаких вольных людей, кои яко бы не принадлежали ни к какому владению», мали, на його думку, довести, що козаки з давніх часів і «навсегда право имеют в вольности, и ни под чьим точным владением состоять»². Тільки з цією метою козаки «не почитают себя, чтоб они подлинно были из Русских людей или чьи бывшие подданные»³. Козаки, вводячи всіх в оману «тем пустым мнением (про свое походження від вільних людей.— В. Г.), хотят себя усильно представить, яко бы и доньне были подлинно ...вольные и ни к кому принадлежащие»⁴.

В цих словах Рігельмана з найбільшою виразністю показана думка кріпосника, спрямована на те, щоб довести «неправомірність» існування вільного козацтва. Такого погляду дотримувався Рігельман і в питанні пояснення походження запорізького козацтва. Він поспішає погодитись з думкою тих сучасників⁵, які

¹ «Исторические сочинения...», стор. 46—47.

² «Летописное повествование о Малой России А. Ригельмана» (далі — «Летописное повествование...»), М., 1847, стор. 3.

³ Там же.

⁴ Там же.

⁵ С. Мышцек и И., История о казаках запорожских, М., 1847.

зображують предків запоріжців у вигляді «разбойничей шайки», що постійно мандрує з місця на місце. Спочатку запоріжці начебто жили в Сідневі (на р. Снові, притока Десни, біля Чернігова), потім послідовно у Каневі, Переволочній, на о. Хортиці, Томаківці, на Микитиному біля Кам'яного Затону, на Чортотлику, в гирлі р. Кам'янки і на р. Підпільній¹. До цього «скопища» приєднувалися нові втікачі, внаслідок чого і утворилася Запорізька Січ. Запоріжці «все там безженные были, и потому племя свое производить не могли, но набирались потом к тому числу из гулящих козаков же, и из разных родов людей, бродяг, сходцев и беглых, а паче Россиян, и составляли тем кош и войско свое»².

Наслідком утисків, у тому числі і релігійних, яких зазнавали козаки від панської Польщі, були, за Рігельманом, повстання на Україні в XVI—першій половині XVII ст., визвольна війна 1648—1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького, яка привела до возз'єднання України з Росією. Проте і після цього, коли вже нікому стало, вважає Рігельман, чинити утиски, козаки виявили незадоволення. Особливо в цьому відношенні відзначались запоріжці, які приймали участь у повстаннях, робили напади на урядові війська і т. д. Тому скасування запорізького козацтва і зруйнування Січі Рігельман вважав давно назрілим і справедливим заходом. «Сие,— пише він у зв'язку з ліквідацією Січі,— учинено с ними за все прежние их злодейства, как выше сего по сему повествованию значится, которые столь долго во всю их бытность от России терпимы были... за ослушанье Указов и неповиновения по Высочайшим Грамотам»³.

У цьому висновку проступає непримиренна ненависть кріпосника, який прагне під виглядом «об'єктивного» вченого звести наклеп на народні маси та їх героїчну боротьбу проти феодально-кріпосницького гніту і виправдати розправу царизму над запорізьким козацтвом.

Розклад, а потім криза феодально-кріпосницької системи в Росії, розвиток буржуазних відносин в кінці XVIII та у першій половині XIX ст. і зростання антифеодальної боротьби обумовили появу нових поглядів на історію суспільства. Велике значення для розвитку передової історичної думки в Росії і на Україні мали твори відомого революціонера, попередника декабристів О. М. Радіщева (1749—1802). Особливо цінними є висловлення Радіщева про роль народних мас в історичному процесі, про значення революційних виступів селянства проти феодально-кріпосницького гноблення. Вказуючи на селянське повстання як на засіб визволення народу від влади кріпосників, Радіщев приділив разом з тим багато уваги козацтву. В масах трудящого козацтва він бачив передусім вільних людей, які вийшли з товщі народних мас, відважних борців проти кріпосницького гніту.

¹ «Летописное повествование...», стор. 2—3.

² Там же, стор. 8.

³ Там же, стор. 29.

Погляди Радішева мали великий вплив на розвиток революційного світогляду декабристів. Із творів декабристів, присвячених українському козацтву, перше місце належить поемам К. Ф. Рилєєва «Наливайко» і «Гайдамаки», а також його незакінченій драмі «Богдан Хмельницький». В козаках вбачав Рилєєв непримиренних борців проти кріпосництва і національного гноблення, борців, які прагнули «кайдани розірвать ганебні й рабства зруйнують кумір».

Особливо важливим етапом в розвитку поглядів на історію козацтва були твори великих російських революційних демократів В. Г. Белінського, О. І. Герцена, М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова, які слідом за декабристами піднесли прапор боротьби проти кріпосництва і самодержавства. Революційні демократи збагатили історичну думку рядом положень, підкресливши передусім вирішальну роль народних мас в розвитку суспільства. В політичній боротьбі вони нерідко обґрунтовували свої демократичні вимоги, звертаючись до прогресивних явищ історичного минулого народів нашої країни. В. Г. Белінський, наприклад, вказував, що Запоріжжя являло собою опору для українського народу, який прагнув визволитись з тяжкого кріпосницького і чужоземного ярма. В своєму відзиві на невмирущий твір М. В. Гоголя «Тарас Бульба» В. Г. Белінський писав: «Які фарби, яскраві і сліпучі. І яка поезія енергійна, могутня, як та Запорізька Січ, те гніздо, звідки вилітають усі ті горді і міцні, як леви, звідки розливається воля і козацтво по всій Україні»¹. О. І. Герцен, визнаючи роль запорізького козацтва в героїчній боротьбі українського народу проти соціального і національного гніту, писав, що «Запорізька Січ становила дивне явище плебейв-вигтязів, рицарів-мужиків»². Герцен розумів, що послідовними борцями проти національного гніту на Україні у XVI—XVII ст. були тільки народні низи — селяни, козаки. Що ж до української шляхти, то вона завжди йшла на змову з польськими панамі³.

М. О. Добролюбов, розглядаючи книгу І. Попки про чорноморських козаків — нащадків запоріжців, вказав на реакційну суть знищення Запорізької Січі царизмом у 1775 році. Він відмітив, зокрема, що це було пов'язано з посиленням реакції в країні після придушення селянської війни 1773—1775 рр. під проводом О. Пугачова, що, як відомо, почалася на Яїку. «Приводом до знищення Січі... був яїцький бунт», — писав Добролюбов⁴.

Добролюбов разом з тим вказав на демократичні елементи в

¹ В. Г. Белінський, Собрание сочинений в трех томах, т. I, ОГИЗ, М., 1948, стор. 145.

² А. И. Герцен, Соч., т. IX, стор. 459.

³ Там же, стор. 465.

⁴ Н. А. Добролюбов, Собрание сочинений в трех томах, т. 2, Москва, 1952, стор. 483.

суспільно-політичному устрої Запорізької Січі, на те, що керівники війська — старшини обиралися тут «вільними голосами куренів», що «на вільному Запоріжжі... всі без винятку козаки мали рівні права»¹, тобто всі вони формально користувалися рівними правами. Політика царизму, за словами Добролюбова, була спрямована на обмеження самоврядування Запоріжжя, на реорганізацію козацтва і перетворення його в слухняне знаряддя пануючого класу кріпосників².

Особливою послідовністю і ясністю поглядів на козацтво як на антифеодальну силу відзначаються твори М. Г. Чернишевського. В запорізьких козаках Чернишевський бачив «захисників і героїв України, кращих синів Малоросії»³. Розглядаючи значення повстань на Україні проти панської Польщі у XVI—XVII ст. і мету, яку переслідували повстанці, — скасування кріпосництва, Чернишевський зазначає, що «повне торжество козаків для самої Польщі було б полегшенням, тому що козаки хотіли і в самій Польщі викоренити ті суспільні лиха, проти поширення яких на Україну (вони.— В. Г.) повстали»⁴. Якщо розглядати селянсько-козацькі війни з такої точки зору, робить Чернишевський висновок, то вони вже «не являють собою боротьби національностей», тому що на боці польських панів стояла частина української шляхти, а козаки зустрічали співчуття серед селянства й міщанства корінних польських провінцій⁵.

Погляди Белінського, Герцена, Чернишевського і Добролюбова мали великий вплив на формування світогляду великого українського поета, революціонера-демократа Т. Г. Шевченка, в тому числі на відношення його до революційної боротьби мас, до козацтва. Всі твори Шевченка пройняті почуттям любові до народу, як до справжнього творця історії. Цілий ряд своїх кращих творів («Гайдамаки», «Тарасова ніч» та ін.) Шевченко присвятив боротьбі козацтва і селянства за волю, за знищення панського ярма та національного гніту⁶. Ідеолог селянської революції, Шевченко викривав погляди дворянських і буржуазних авторів, які намагалися затушкувати класові суперечності в середовищі українського народу. Він вказував на те, що українське селянство й козацтво на протязі віків боролися не тільки проти іноземних поневолювачів, а й проти своїх власних гнобителів — українських панів. Шевченко був далекий і від ідеалізації Запоріжжя, розуміючи всю гостроту соціальних конфліктів там. Згадаємо лише

¹ Н. А. Добролюбов, Собрание сочинений в трех томах, т. 2, стор. 484—485.

² Там же.

³ Н. Г. Чернышевский, Полное собрание сочинений, т. II, М., 1949, стор. 699.

⁴ Н. Г. Чернышевский, Полное собрание сочинений, т. IV, 1948, стор. 822; журнал «Современник», 1857, № 9.

⁵ Там же.

⁶ Т. Г. Шевченко, Повна збірка творів в трьох томах, т. I, К., 1949.

слова героя поеми «Сліпий» («Невольник»), старого запоріжця, звернені до зареченого сина Степана:

А коли хочеш, сину, знать,
Де лучче лихом торгувать,
Иди ти в Січ. Як бог поможе,
Там наїсися всіх хлібів;
 А я їх їв.
І досі нудно, як згадаю!..
Коли заробиш — принесеш,
А не заробиш — поживеш
 Моє добре¹.

Погляди російських революційних демократів і Т. Г. Шевченка на минуле народів нашої країни відіграли важливу роль в дальшому розвитку передової історичної думки.

В той час як революційні демократи боролися за визволення селянства від кайданів кріпосництва, ідеологи дворянства далі відстоювали непорушність кріпосницьких порядків — право панів на землю і селян. Характерні з цього боку твори Д. М. Бантиш-Каменського (1788—1850)² і М. А. Маркевича (1804—1860)³. Обидва автори намагалися ствердити погляд на козацтво як на самобутню військову організацію української шляхти. Основна маса козацтва не була удостоєна їх уваги. Вся історія козаків зводиться, як і у відомій «Істории Русов», під сильним впливом якої перебували Бантиш-Каменський і Маркевич, до подій, пов'язаних з іменами литовських і українських феодалів — Дашкевичів, Вишневецьких, Острозьких та ін. З особливою виразністю і недвозначністю погляд на козацтво як на привілейований стан висловив Маркевич. Під час визвольної війни 1648—1654 рр., наприклад, звання козака, за його словами, діставав лише той, у кого були «природне походження або докази на заслуги...», тому що козацтво завжди вважалось шляхетством⁴. Звідси, пише далі Маркевич, «дуже несправедливо інші роблять висновок, що в Малоросії можна було вільно переходити із козаків в селяни і із селян в козаки»⁵. На Запорізьку Січ Маркевич також дивився як на форпост, заснований у першій половині XVI ст. за ініціативою українських панів—магнатом Є. Дашкевичем для боротьби з татарами⁶.

Помітне місце в дворянській історіографії цього періоду посідає праця А. О. Скальковського (1808—1898) «История Новой Сечи»⁷. Предметом вивчення Скальковського було запорізьке ко-

¹ Т. Г. Шевченко, Повна збірка творів в трьох томах, т. I, стор. 244.

² Д. Бантыш-Каменский, История Малой России, СПб., 1903. Видана вперше в Москві у 1822 р.

³ Н. Маркевич, История Малороссии (в пяти частях), М., 1842.

⁴ Н. Маркевич, назв. праця, ч. I, стор. 265.

⁵ Там же.

⁶ Там же, стор. 45.

⁷ А. Скальковский, История Новой Сечи, или последнего Коша Запорожского (далі — История Новой Сечи...), ч. I, II, III. Видана в Одесі три рази: у 1840, 1846, 1885 рр.

зацтво в останній період існування (1734—1775). В Запорізькій Січі А. Скальковський вбачав общину на зразок військово-монашеських орденів, що існували у Західній Європі в середні віки. Подібно до католицьких рицарських орденів запорізьке козацтво було ніби пов'язане узами общини (*societas*), віри (*religio*) та покликання (*vocatio*), або мети. Під останньою Скальковський розуміє боротьбу з «невірними»¹. «Поняття про общину, або товариство (орден по-польському *Zákon*),—пише він,—зустрічаємо на кожному кроці в діях Запоріжжя»². Головною характерною рисою суспільної організації запорізьких козаків — Січі — Скальковський вважав рівність її членів, яка впливала нібито із спільності майна. «Усе в війську,—запевняє він,—було власністю або всієї общини, або, принаймні, куреня»³. При цьому «орден цей», на думку Скальковського, як і Маркевича, був утворений у XVI ст. не збіглими кріпаками, а панами⁴. «Читайте,—закликає він,—історію Запорізького козацтва в самому її джерелі, тобто в їх архіві, єдиному безсторонньому свідку їх діл, розпитайте живих потомків Січі: чорноморців і кубанців, не вірте пасквілям, які до сих пір іменувались «Историями Запорожскими», і ви погодитесь з нами. На взірць рицарів запоріжці були зв'язані священними обітницями «товариства», бо всі козаки, незалежно від звання, віку та походження, ставали братами — товаришами, називали свого курінного і кошового отаманів батьком — отцем, а козаків — братчиками». Розвиваючи свою думку, Скальковський пише далі: «Обітницею віри, яка вимагала, щоб ніхто не міг бути запорізьким козаком, якщо не був руським православним... Вони прирекались обітниці послуху (*votum obedientiae*), бо не тільки вся воєнна община, але навіть служителі церкви запорізької... підкорялись тільки одному начальству: кошовому або Кошу (магістру, *Grand-Maître* на Заході). Вони брали на себе обітницю безшлюбності (*castitatis*) і так суворо її виконували, що у всіх бачених нами Запорізьких паперах, а їх у нас тисячі, навіть не згадується про жінок»⁵. На цілком природне запитання, звідки у козацтва виникли ці звичаї суто рицарського і католицького походження, Скальковський відповідає, що «від поляків, перших засновників, якщо не фундаторів, Запоріжжя в XVI ст.»⁶.

Основна місія Запорізької Січі, за словами Скальковського, до кінця її існування зводилася до боротьби з турками і татарами в ім'я ствердження православ'я на Сході. Тій «священній» меті був підпорядкований увесь суспільний та приватний уклад, вся організація і побут запорізького козацтва. «Іншого побуту у запоріжця,—запевняє Скальковський,—крім службового, вій-

¹ А. Скальковський, *История Новой Сечи...*, ч. I, 1885, стор. 75.

² Там же, стор. 81.

³ Там же, стор. 83.

⁴ Там же, стор. 76—79.

⁵ Там же, стор. 76—78.

⁶ Там же, стор. 78—79.

ського, козацького, і бути не могло»¹ Виходячи з своєї схеми, Скальковський намагався всіляко затушкувати соціальні суперечності серед козацтва. На існування майнової нерівності на Запоріжжі, тобто багатих і бідних, він дивився як на явище нехарактерне, стороннє, що виникло під впливом умов, в яких перебував «орден». Ось чому такі форми класової боротьби на Запоріжжі, як гайдамацький рух, Скальковський вважав фактом незрозумілим, загадковим, протиприродним².

Реакційна романтика Скальковського, його ідилічні погляди на історію запорізького козацтва, які, до речі сказати, аж ніяк не впливають із змісту документів привласненого ним січового архіву, мали помітний вплив на пізнішу українську історіографію. Праця Скальковського довгий час була єдиним посібником з історії Січі. Велика кількість фактичного матеріалу, запозиченого Скальковським із січового архіву, сприяла поширенню книги.

Поглиблення кризи феодально-кріпосницької системи у 40-х роках ХІХ ст. і дальший розвиток капіталізму в нашій країні привели до похвалення політичної активності буржуазії. Ідеологи ліберальної буржуазії стояли за скасування кріпосництва, але на відміну від революційних демократів були рішучими противниками визволення селянства революційним шляхом і повного знищення феодальних відносин. Значного розповсюдження серед буржуазних діячів набрали ліберально-реформістські погляди, які відбивали прагнення російської та української буржуазії до звільнення селян руками самих кріпосників, до компромісу з монархією. Одним з ранніх представників цього напрямку був М. І. Костомаров (1817—1885). Ідеаліст за своїм світоглядом, Костомаров виходив з того, що історичний розвиток кожного народу визначається його духовними властивостями. Духовну природу українського народу, наприклад, визначило панування демократичних начал, вічового устрою в його суспільному житті, волелюбство та ін. Разом з тим цей демократизм і волелюбство, не стримані організуючим началом, приводили до негативних наслідків. Одним з них була поява на Україні в ХV ст. козацтва. Костомаров дивився на козацтво як на анархічну, руйніницьку силу. «Козацтво ХV—ХVІІ ст. і удільність в ХV та ХVІІ ст.,— писав він,— більш схожі між собою, ніж скільки можна було уявити... в ньому панує особиста сваволя»³. Всупереч поглядам українських дворянських істориків Костомаров підкреслював, що козацтво вийшло не з середовища панівного класу, а навпаки,— є породженням народної стихії. Із цього, проте, він робить висно-

¹ А. Скальковський, *История Новой Сечи.*, ч. I, стор. 260.

² «Гайдамаки і гайдамацтво,— пише Скальковський,— це найсмутніша сторінка в літописах Запоріжжя: це «злоба дней его» на протязі більш 30 років існування» (А. Скальковський, *Наезды гайдамаков на Западную Украину*, Одесса, 1845, стор. 5).

³ Н. Костомаров, *Черты народной южно-русской истории*, Исторические монографии и исследования, т. I, СПб., 1903, стор. 342.

вок про позитивне значення підкорення українського козацтва Литвою, потім Польщею і особливо Російською державою, найбільш здібною, за його словами, приборкати «свавілля». При цьому Костомаров виходив з того, що російський народ, внаслідок своєї «духовної природи», схильний до дисципліни, організації і державного начала на відміну від українського.

«Неприборканість», «свавілля» народних мас, їх прагнення до «повалення всякої законності, порядку»¹ знаходили, за Костомаровим, своє яскраве відображення у так званих козацьких війнах XVI—XVII ст. Не шкодуючи фарб при зображенні кривавих сцен і взагалі страхить під час селянсько-козацьких повстань, Костомаров намагався переконати поміщиків у необхідності усунення причин, породжуючих соціальні потреби, шляхом визволення селян самими кріпосниками. Незважаючи на відверте, здавалося б, визнання класових антагонізмів в українському суспільстві, Костомаров разом з тим, заперечуючи самому собі, проводив помилкову ідею про «єдність», «безкласовість» української нації.

При всій своїй теоретичній неспроможності Костомаров, проте, при розв'язуванні окремих питань стояв набагато вище своїх попередників. Це пояснюється до деякої міри наявністю в 40—60-х роках XIX ст. великої кількості фактичного матеріалу з історії козацтва. Саме в цей час у «Пам'ятниках Временной Комиссии для разбора древних актов», в «Архиве Юго-Западной России» та в інших багатотомних збірках було опубліковано багато цінних історичних документів. Костомаров, який і сам багато працював над виявленням і публікацією документів, звернув увагу на те, що на козаків не можна дивитися як на непродуктивну верству суспільства, зайняту лише військовою справою. Козаки, за його словами,— це одночасно й землероби, промисловці і торгівці, при цьому вільні від кріпосної залежності². Цікавий також погляд Костомарова щодо заснування Січі. На його думку, Січ засновано не українськими феодалами, як про це твердили деякі історики, а козацькою сіромою, бідняками, які не мали на батьківщині ніякого майна і через те залишалися на пониззі Дніпра, де займалися рибальством, полюванням і т. д.³ При цьому Січ, яка склалася не раптово, а повільно, була основним центром вільного, незалежного від панів козацтва⁴. Костомаров, хоч і ставився до цього явища негативно, але добре розумів, що козацтво прагнуло «зламати протилежні собі начала шляхетського ладу»⁵, тобто знищити кріпосницькі порядки. В той же час на соціальну структуру Січі Костомаров дивився очима

¹ Н. Костомаров, Южная Русь в конце XVI в., Исторические монографии и исследования, т. III, стор. 697.

² Н. Костомаров, Собрание сочинений, кн. 4, т. 9, СПб., 1904, стор. 16.

³ Там же, стор. 17—18.

⁴ Там же, стор. 17.

⁵ Там же, стор. 25.

Скальковського, вбачаючи в ній своєрідне військово-монастирське братство. «Простота життя,— пише він,— готовність на всяку небезпеку, благочестя, чеснота, повне братство між собою і повна послухність волі начальства, то були моральні вимоги запорізької братчини, що наближали її, за винятком військової справи, до монастирської»¹.

Близьким до М. Костомарова своїми поглядами на козацтво був С. М. Соловйов (1820—1879). Один з найвидатніших представників російської буржуазної історіографії XIX ст., Соловйов засуджував народні антифеодальні рухи і звеличував роль сильної державної влади. Для нього, як і для Костомарова, козацтво — анархічна, антидержавна сила. В окремих питаннях, треба зазначити, він зробив навіть крок назад порівняно з Костомаровим. Соловйов, наприклад, твердив, що виникнення козацтва «мало суто негативне значення в історії», бо «вільний козак... зовсім не хотів працювати... [а] хотів жити на чужий коштів». Особливо Соловйова дратувало те, що козацькі повстання XVI—XVIII ст. незмінно знаходили підтримку з боку «нижчого земле-робського населення»².

З скасуванням кріпосництва у 1861 р. значно прискорився розвиток капіталізму в нашій країні, проте кріпосницькі відносини було ліквідовано не повністю. Протест пореформеного селянства проти залишків кріпосництва знайшов своє відображення у революційному русі народництва. Народники твердили, що капіталізм в Росії — випадкове явище, і намагалися затримати його розвиток шляхом консервації селянської общини. Вони не розуміли передової революційної ролі пролетаріату у перетворенні суспільства, знищенні всіх форм експлуатації людини людиною. Носієм «комуністичної свідомості» вони вважали селянство, не помічаючи навіть процесу класової диференціації в його середовищі. Основу і паростки соціалізму ідеологи народництва помилково вбачали в селянській общині. Ідеалізацію останньої багато з них переносило на козацькі «общини».

У 80—90-х роках на зміну революційному прийшло ліберальне народництво, яке відбивало інтереси заможних верств селянства. Відомим представником цього напрямку в історичній літературі була О. Я. Єфименко. Ігноруючи соціальні суперечності на Запоріжжі, вона вважала характерною рисою будь-якого запорізького козака, члена «воєнного братства» (так вона іменувала запорізьку соціально-політичну організацію), «нехтування власності»³. Верховна влада на Запоріжжі, за її твердженням, цілком перебувала в руках козацтва, а старшина була лише слухняним виконавцем «народної волі»⁴. Перекручуючи справжні соціальні

¹ Н. Костомаров, Собрание сочинений, кн. 4, т. 9, стор. 19.

² С. Соловьев, Малороссийское казачество до Хмельницкого, Русский Вестник, т. 23, М., 1859, стор. 178—179.

³ А. Я. Ефименко, История украинского народа, вып. I, СПб., 1906, стор. 335—336.

⁴ Там же, стор. 333—334.

майнові відносини, О. Єфименко Запорізьку Січ показує як ідеальну для усіх часів суспільну організацію. Запорізьке козацтво, «вільне особисто, вільне щодо майна, що володіє вільними знаряддями — землями, ріками та ін. угіддями — для вільної праці, природно, завжди становило вищий ідеал для селянства»¹.

На аналогічних позиціях стояв А. Шиманов, на думку якого, боротьба Запоріжжя з царизмом за землі в часи Нової Січі «була разом боротьбою за недоторканність начал народного життя... хижачтва і «користовання» небагатьох, — вільного розвитку народної праці проти експлуатації його класами привілейованими»². Визнаючи відсутність кріпосництва на Запоріжжі, Шиманов вважав це прогресивною рисою його суспільного устрою і засуджував зруйнування Січі царизмом в 1775 р. «Запоріжжя, незважаючи на свої прості... форми, — зазначає він, — було в ті часи єдиним носієм і захисником кращого і більш справедливого суспільного і цивільного ладу, ніж той, з яким довелось йому боротися і який, на честь нашої вітчизни, потім скасовано»³.

Розвиток капіталізму в нашій країні привів до швидкого зростання пролетаріату. Подією величезного історичного значення в Росії з 1870 р. було поширення марксистських ідей. Створення К. Марксом і Ф. Енгельсом теорії наукового соціалізму було величезною революцією у погляді на розвиток суспільства. З того часу історія перетворилася у справжню науку. З появою марксизму робітничий клас усього світу здобув могутню ідеологічну зброю в боротьбі за повалення влади буржуазії і знищення експлуатації людини людиною. В особі російського пролетаріату трудящі усіх національностей нашої країни знайшли надійного союзника в боротьбі проти соціального і національного гніту.

Зростання революційної боротьби робітничого класу, який повів за собою багатомільйонні маси селянства, мало своїм природним наслідком посилення опору експлуаторських класів — буржуазії і поміщиків. Боротьба розгорнулася і в сфері ідеології. Буржуазія, яка в ході історичного процесу опинилась в зреченому стані, з страхом дивилася на майбутнє і намагалася зідвернути трудящі маси від пекучих соціальних та політичних завдань сучасності, підкорити їх своєму впливу.

На Україні з'являється ряд нових «теорій» історії козацтва, основу яких становив наймахровіший націоналізм. Незважаючи на спільність мети — відстоювання економічного і політичного панування української буржуазії, — ці «теорії» дещо відмінні.

¹ А. Я. Ефименко, История украинского народа, вып. II, стор. 55.

² А. Шиманов, Предсмертная поземельная борьба Запорожья, «Киевская старина», 1883, декабрь, стор. 636.

³ Там же.

У 70—90-х роках ХІХ ст. вийшли твори П. О. Куліша (1819—1897). В своїй тритомній «Истории воссоединения Руси» Куліш довів до логічного кінця тезу Костомарова і Соловйова про козацтво як руйнівну силу, що приводить до регресу господарства і культури. Українське козацтво, за словами Куліша, було проявом самих «темних», «диких» інстинктів народних мас. Куліш вважав, що не народним масам і не козацтву, яке було їх породженням, а польській шляхті і «творчим елементам руського суспільства» (чит. українським панам.— В. Г.) належала на Україні «цивілізаторська місія».

За 10 років до революції 1905 р. Куліш виступив з закликком об'єднати сили «дорослого класу суспільства», тобто експлуаторів Росії, Галичини і України. Для показу небезпеки, що загрожувала панівним класам, Куліш знову звернувся як до історичного взірця до козацтва. Носії соціального протесту — маси українського козацтва, нагадував він, боролись не тільки проти польських панів, але й взагалі проти усіх гнобителів¹. Розглядаючи Запорізьку Січ — центр боротьби українського козацтва проти соціального і національного гніту як вогнище «свавілля», Куліш заявив, що «герої-безхатники», які ненавиділи все «домовите» і «заможне іночество», завжди були готові дати «дніпровському козацтву ту отруйну завкаску, яка була руйнівним началом для всякого цивільного суспільства»².

Найбільш яскраве відбиття політичні прагнення української націоналістичної буржуазії знайшли в працях В. Б. Антоновича (1834—1909). Ідучи слідом за Костомаровим і трохи змінюючи його основні тези про особливості духовної природи народів, Антонович твердив, що кожен народ в своєму історичному розвитку виконує певну, лише йому властиву «керівну ідею». В історії українського народу ця ідея втілена в принципі вічного устрою — широкого демократизму, тобто визнання за кожною особою повної рівності в правах. Заснований на цих принципах ідеальний, на думку Антоновича, обцинний устрій, якому невідомі класові суперечності, знайшов своє повне відображення в українському козацтві, в Запорізькій Січі³.

Якщо абстрагуватися від соціальної суті поглядів Антоновича, то вони можуть здаватися зовсім протилежними поглядам Куліша. Справді, Антонович утримувався від відкритих випадів

¹ П. Куліш, Украинские казаки и паны, «Русское обозрение», М., 1895, январь, стор. 299—300.

² Там же, стор. 306, 311. В польській буржуазно-націоналістичній історіографії подібну думку про українське козацтво і «культурну місію» панської Польщі висловлював Ф. Равіта-Гавронський (Fr. R a w i t a - G a w r o Ń s k i, Historia ruchów hajdamackich, t. I—II, Lwów, 1913).

³ «Українському народові,— пише Антонович,— що сидів між польським та великоросійським, прийшовся до типу третій принцип широкого демократизму... Отся провідна ідея вельми рельєфно позначилася в козащині, а ще виразніше зреалізовано її в життю Запорізької Січі» (В. Антонович, Виклади про козацькі часи на Україні, 1912, стор. 3).

проти народних мас. Але разом з тим твердив, що козацтво і Запорізька Січ виникли в результаті «національного єднання», спільної діяльності народних мас і «освіченого класу» українського суспільства. Проте цей «золотий вік», пов'язаний з козацтвом, був дуже коротким. Це пояснюється, за Антоновичем, відсутністю у керівній верстві українського суспільства «достатнього запасу культури». З цього він робив висновки, що тепер (мова йшла про кінець XIX — початок XX ст.) «освічений клас українського суспільства» (чит. буржуазія.— В. Г.) вже дозрів і повернення, реставрація колись згубленого «золотого віку», козацького ладу, стало справою зовсім реальною. Але здійснити це можливо лише в тому разі, якщо народні маси віддадуть свою долю до рук «освіченого класу». У творах Антоновича, таким чином, міститься заклик до ідеологічного і політичного підкорення трудящих мас українській націоналістичній буржуазії¹.

У кінці XIX — на початку XX ст. вийшли праці з історії Запоріжжя Д. І. Еварницького (1855—1940), зокрема його тритомна «История запорожских казаков»². Йдучи шляхом Костомарова і Антоновича, Еварницький поставив перед собою завдання висвітлити історію Запорізької Січі з самого початку до кінця її існування. Довільно оперуючи джерелами, він прагнув привести читача до висновку, вже зробленого українською буржуазною історіографією. Цей висновок у загальній формі Еварницький сформулював так: «Запорізька община доходила до повного ідеалу, невідомого ні в стародавньому, ні в середньому, ні в новому віках; пануюче тут начало рівності проходило всюди: під час загальних зборів... при розподілі майна і приватному житті»³. Примітивні поняття про походження запорізького козацтва і соціальні відносини в його середовищі Еварницький запозичив у різних дворянських і буржуазних авторів, насамперед у Скальковського. Тенденційність Еварницького, який намагався намалювати картину повної «соціальної гармонії», що нібито існувала на Запоріжжі, і в сентиментальних, рожевих тонах зображав становище трудової верстви запорізького козацтва, викликала критику навіть з боку деяких буржуазних авторів. Хибні з теоретичного боку праці Еварницького містять одночасно дуже цінні відомості з історії, етнографії та географії Запоріжжя. Це останнє також треба сказати про великі збірки документів, до упорядкування яких Еварницький доклав багато зусиль.

Певне місце в буржуазній літературі цього часу належить

¹ Антонович відверто висловлювався проти боротьби народних мас за визволення. Антифеодалний рух українських селян і козаків у XVIII ст.— гайдамацтво він, наприклад, характеризує як «прагнення задовольнити особисте свавілля і своєкористя» (В. Антонович, Исследование о гайдамацестве по актам 1700—1768 гг., К., 1876, стор. 5).

² Д. И. Эварницкий, История запорожских казаков, т. I, СПб., 1892, т. II, 1895, і т. III, 1897.

³ Там же, т. I, стор. 189—190.

працям І. Каманіна¹ і М. К. Любавського². Незважаючи на помилковість своїх вихідних засад, праці Каманіна містять цікаві і в багатьох випадках вірні міркування. До них треба віднести його думку про організацію Січі не феодалами, а козаками, що вийшли з народних низів, прагнення з'ясувати окремі явища, наприклад утворення реєстрового козацького війська, з врахуванням соціальних суперечностей серед козацтва і т. д.

Сучасник Каманіна М. К. Любавський справедливо докоряв йому за те, що він у питанні про походження козацтва виходив із схеми Антоновича. Сам Любавський дотримувався погляду, згідно з яким козаки являють собою не рештки стародавніх «вільних» землеробських общин степової України, а навпаки, — виникли як наслідок народної колонізації цього краю лише у XVI—XVII ст. Козаки, на його думку, — це озброєні ватаги (артілі) промисловців — рибалок і звіроловів, які приходили з центральних районів України³. Любавський заклав основи так званої «теорії уходництва», яка, до речі сказати, зовсім обминала соціально-економічні умови, що привели до утворення козацтва.

Методологічна безпорадність буржуазної історіографії і намагання її в той же час тлумачити історію козацтва з точки зору політичних інтересів пануючого класу знайшли своє яскраве відображення в працях М. С. Грушевського (1866—1935) і прихильників його так званої «школи». Концепція історії українського козацтва Грушевського являє собою еклектичну мішанину поглядів різних представників буржуазної та дворянської історіографії. Перші козацькі рухи, на думку Грушевського, відзначалися хаотичністю. Козацтво лише тоді перетворилося в представника «національних інтересів», коли опинилося під «благотворним» впливом духовенства і «інтелігенції» (чит. експлуататорських верств. — В. Г.). В концепції Грушевського знайшли собі місце і горезвісна ідея українських дворянських істориків про роль польських та українських феодалів в «організації» козацтва, і ідея М. Костомарова про козацтво як носія демократичних принципів стародавньої вічової Русі, і декларації Куліша про «руйнівну силу» козацької стихії, і «теорія уходництва» Любавського і т. д. Все це об'єднується відомим положенням Антоновича про українське козацтво як втілення ідей «широкого демократизму» або, за Грушевським, «національної ідеї». Причому місце «освіченого класу», якому, за Антоновичем, повинна належати нібито керівна роль на Україні у ХХ ст., в працях Грушевського займає «інтелігенція», під якою він також розуміє українську буржуазію.

¹ И. Каманин, К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого, Чтения Исторического общества Нестора-летописца, кн. 8, К., 1894, стор. 57—115.

² М. Любавский, Начальная история малорусского казачества, Журнал Министерства просвещения, 1895, июль, стор. 217—244.

³ М. Любавский, назв. праця, стор. 230—236.

Проповіддю національної винятковості, «безкласовості» українського народу в минулому, проявом чого начебто було українське козацтво, Грушевський намагався підірвати бойовий союз українського і російського народів, спрямований на визволення нашої країни з-під влади поміщиків і буржуазії, і підкорити українських трудящих згубному впливу націоналістичної буржуазії.

* * *

Поворотним етапом в історії всього людства була Велика Жовтнева соціалістична революція. Вона назавжди знищила в нашій країні основи експлуатації людини людиною, поклала початок новому, безкласовому соціалістичному суспільству і відкрила перед наукою безмежні простори. Одним з важливіших завоювань революції є повна і остаточна перемога марксизму-ленінізму, єдиного справді наукового світогляду. Проте боротьба між передовою марксистсько-ленінською ідеологією і ідеологією повалених класів — буржуазії та поміщиків — не припинялася після перемоги революції.

Автори цілого ряду праць з історії козацтва, що вийшли в перші роки існування Радянської влади, продовжували додержуватись антинаукових поглядів щодо козацтва в душі буржуазної історіографії. М. О. Рожков (1868—1927), наприклад, в своїй праці «Русская история в сравнительно-историческом освещении» зображує Запорізьку Січ у вигляді примітивної суспільної організації, яка відповідає добі родового і племінного ладу¹. Такий погляд виключав саму думку про можливість існування соціальних суперечностей серед козацтва. «Класового розшарування в Запоріжжі,—писав Рожков,—не було й бути не могло»². Вважаючи козаків носіями архаїчних, докласових форм життя, Рожков начебто виправдував зруйнування царизмом Січі і ліквідацію запорізького козацтва.

З неправильними поглядами на історію козацтва виступив також М. М. Покровський (1868—1932). М. Покровський, хоч і намагався застосувати марксистську теорію при розгляданні цієї проблеми, проте, як і в багатьох інших питаннях, не пішов далі економічного матеріалізму, вульгаризації марксизму. Дивлячись на запорізьке козацтво, з одного боку, як на представника «дикості», що боролася, за його словами, з «культурною напівкапіталістичною Європою XVI ст.» в особі Польщі³, він, з другого боку, називав Січ «достойной представительницей мелкой казацкой буржуазии»⁴, з третього ж боку, Покровський дивився на коза-

¹ Н. А. Рожков, Русская история в сравнительно-историческом освещении, т. IV, М., 1928, стор. 35.

² Там же.

³ М. Н. Покровский, Русская история с древнейших времен, т. II, 1933, стор. 138.

⁴ Там же, стор. 137.

ка як на дрібного поміщика «в зародку»¹. Соціальні прагнення козацьких мас, за Покровським, їх ідеологія відбивали не сподівання трудящих верств народу, а інтереси дрібних поміщиків, які хотіли маєтків і вотчин². Так або інакше, але козацтво, на думку Покровського, намагалося перетворитися у землевласників-феодалів. Суперечність і помилковість поглядів Покровського щодо козацтва пояснюється як впливом на нього дворянських і буржуазних авторів, так і застосуванням при розв'язанні цього питання утвореної ним антинаукової теорії «торгового капіталізму».

Під впливом поглядів М. Покровського написана праця М. Кириченка «Соціально-політичний устрій Запоріжжя (XVIII сторіччя)». Кириченко вважає можливим говорити «про суто буржуазний характер запорізького господарства, в основі якого лежали: товарно-промислові підприємства зимівничанського козацтва та посередницька торгівля з домішкою розбійництва і піратства — цими пережитками минулої діяльності запорізького лицарства»³. На думку Кириченка, було б невірно «заперечувати і наявність на Запоріжжі не лише великої (типу Калнишевського, Білецького тощо), а й середньої торгової буржуазії»⁴.

В цікавій праці М. Кириченка знаходимо критику поглядів В. Антоновича та інших буржуазних авторів. Розглядаючи концепцію Антоновича, він зазначає: «Ми не знаємо, чи треба критикувати цю ідеалістичну схоластику. Її неспроможність сама собою настільки ясна, що не вимагає з нашого боку заперечення. Шукати причини козацького демократизму в природних властивостях українського народу або вважати цей демократизм якимсь абсолютом, наданим звідкілясь зверху, нам здається спробою аж надто наївною і ненауковою»⁵. Справедливою є також критика Кириченком М. Яворського, який тенденційно вбачав у запорізькому зимівнику «орєндне підприємство», а в Запоріжжі — «вогнище воєнного комунізму»⁶.

У кінці 1920 р. виходять праці М. Є. Слабченка з історії Запоріжжя⁷. Запорізьку Січ XVIII ст. Слабченко вважав самостійною державною організацією, точніше незалежною державою. «Окрема територія й особлива, хоч би геть рідка людність,—пише

¹ М. Н. Покровский, Русская история с древнейших времен, т. II, стор. 28.

² «Під впливом «казаків»,—писав він,—ви усюди зустрічаєте дрібних землеробів, які дуже нагадують тодішнього окраїнного поміщика» (М. Н. Покровский, Русская история с древнейших времен, т. II, стор. 28).

³ М. Кириченко, Соціально-політичний устрій Запоріжжя (XVIII сторіччя), Харків—Дніпропетровськ, 1931, стор. 23.

⁴ Там же, стор. 22.

⁵ Там же, стор. 10.

⁶ Там же, стор. 20—21.

⁷ М. Слабченко, Соціально-правова організація Січі Запорізької, Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права, вип. 3, К., 1927; його ж, Паланкова організація Запорізьких Вольностей, вип. 6, К., 1929.

він, — давали спрому визнати їх за формальні моменти незалежної держави не тільки дослідникам, а й сучасникам»¹. Північною верствою на Запоріжжі, запевняє він, було військове братство, яке складало нежонаті козаки-січовики. Відносини між членами братства регулювалися при цьому військовим правом. Погляди Слабченка, як бачимо, дуже близькі до висновків А. Скальковського. Намагаючись дати соціальну характеристику козацтву, Слабченко прийшов до більш ніж дивного висновку про панування на Запоріжжі «мусульманського феодалізму». У своїх працях Слабченко гальванізував, по суті, старі, віджиті концепції дворянських і буржуазних авторів.

Важливе значення для дальшої марксистської розробки історії козацтва мав вихід у світ таких праць, як підручники з Історії СРСР для вузів, дослідження В. І. Лебедева², Чаєва³, М. М. Петровського⁴, К. Г. Гуслистого⁵, І. І. Смирнова⁶ та ін.

Запорізькому козацтву, його военній історії у період Нової Січі присвячена праця О. М. Апанович. В ній розглядається цілий ряд важливих питань, зокрема питання про місце Запорізького війська в системі збройних сил Росії, його устрій, комплектування, озброєння, постачання, тактичні прийоми, а також питання про участь запоріжців в російсько-турецькій війні 1768—1774 рр.⁷

Праця О. Апанович цікава для кожного дослідника історії Запоріжжя. Разом з тим в ній міститься ряд тверджень, з якими не можна погодитись. Так, наприклад, автор заявляє, що запорізьке військо стало зряддям кріпосницького російського уряду в справі здійснення його внутрішньополітичних завдань⁸. Це помилковий висновок. Навпаки, саме безуспішне намагання царизму перетворити запоріжців у зряддя своєї внутрішньої політики, зміцнення кріпосницького ладу і було однією з головних причин зруйнування Запорізької Січі і ліквідації запорізького козацтва.

Неправильний також висновок О. Апанович, що ніби «Запорізька Січ в певній мірі являла собою військову організацію, де господарство в значній своїй частині підпорядковувалось завданням охорони і оборони кордонів»⁹. Таке твердження не має під собою ніяких підстав і може породити у читача невірну думку, що головне місце у житті запорізького козацтва в той час займала війна, а не мирна господарська діяльність.

¹ М. Слабченко, Соціально-правова організація, стор. 210.

² В. И. Лебедев, Булавинское восстание 1707—1708 гг., М.—Л., 1934.

³ Булавинское восстание. Предисловие к сб. документов, М., 1935.

⁴ М. М. Петровский, Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії, К., 1940.

⁵ К. Г. Гуслистий, Нариси з історії України, вип. III, К., 1941.

⁶ И. И. Смирнов, Восстание Болотникова 1606—1607 гг., М., 1951.

⁷ О. М. Апанович, Запорізьке військо як складова частина російської армії у другій половині XVIII ст., Наукові записки Інституту історії АН УРСР, т. 5, К., 1953.

⁸ Там же, стор. 134.

⁹ Там же.

О. Апанович неправильно розглядає важливе питання про право запорізьких козаків посилати замість себе у військо наймитів. Козаків наймали «у складчину» не лише бідні господарі, як вважає автор. Це траплялось дуже рідко. Типовим було наймання заможними козаками козацької голоти. З метою зменшення витрат на спорядження таких наймитів багаті козаки удавали з себе «малоімущих» і, об'єднуючись по кілька чоловік, наймали бідняка «в складчину». Що ж до бідних козаків, то вони за браком коштів самі, як правило, відбували службу.

О. Апанович вірно висвітлює питання про боротьбу Запорізького Коша з практикою наймання на службу¹. Але одночасно треба зазначити, що заходи Коша були часто формальними, тому що йшлося про багате козацтво, представником інтересів якого і був Кіш. Саме на цьому прикладі можна переконатися в тому, як економічні інтереси домінували завжди над всілякими «добрими» побажаннями як кошової старшини, так і царського уряду в справі «зміцнення» запорізького війська і його боездатності.

За останні роки з'явився ряд праць з історії донського козацтва. Серед них привертають до себе увагу цінні праці О. П. Пронштейна і М. М. Постникової-Лосевої². О. Пронштейн показав процес розвитку дворянського і старшинського землеволодіння у XVIII ст. на Дону, покріпачення раніше вільного селянського і частково навіть козацького населення. Розвиток кріпосницьких відносин в Області Донського війська автор правильно вважає закономірним наслідком внутрішнього соціально-економічного розвитку країни. Поряд з цим він ігнорує специфічні історичні умови розвитку Дону. А вже поширення і зміцнення кріпосництва на Дону відбувалось під великим тиском панівної в країні феодально-кріпосницької системи. Крім того, автор схильний взагалі до перебільшення ступеня розвитку кріпосництва на Дону в XVIII ст. Не можна погодитись, наприклад, з висновком автора, ніби «становище широких селянських мас на Дону в XVIII ст., по суті, нічим не відрізнялось від становища поміщицьких і державних селян Центральної Росії». Якщо становище справді було однаковим, то незрозуміло, що ж спонукувало селян тікати з центральних районів країни на Дон та в інші козацькі області. З другого боку, автор відносить до феодально залежних елементів тих, які насправді зовсім не були ними. До останніх треба зарахувати, наприклад, тих, що працювали на млинах старшин і козаків «из четвертой части»³. В той же час О. Пронштейн, на жаль, зовсім не торкається питання про розвиток нових буржуазних відносин у XVIII ст. на Дону.

¹ О. М. Апанович, Запорізьке військо як складова частина російської армії у другій половині XVIII ст., стор. 118—119.

² М. М. Постникова-Лосева, Из истории социально-экономических отношений на Дону в XVIII в., Исторические записки АН СССР, т. 60, М., 1957.

³ А. П. Пронштейн, Усиление крепостного права на Дону в XVIII в., «Вопросы истории», 1955, № 6, стор. 59—60, 66.

Все це майже цілком стосується також інтересної статті М. М. Постникової-Лосевої. Автор добре висвітлив політику царизму у XVIII ст. щодо донської козацької старшини. Проте М. Постникова-Лосева не помічає, що запровадження і поширення кріпосницьких відносин на Дону зустрічало великий опір з боку трудового населення — козаків і селян, доказом чого є повстання під керівництвом С. Разіна, К. Булавіна та ін. Хоч стаття присвячена питанню про соціально-економічні відносини, в ній не розглядається старшинське, козацьке і селянське господарство та його зв'язки з ринком, співвідношення використання примусової та найманої праці тощо. Внаслідок цього складається враження, нібито на Дону з середини XVIII ст. безроздільно панували кріпосницькі відносини.

Обидва згадані вище автори недооцінюють своєрідності соціально-економічного розвитку Дону, як і інших пізніше колонізованих окраїн, де кріпосництва майже зовсім не було і взагалі воно там ніколи не досягло такого розвитку, як у центральних районах країни. У своїй праці «З приводу так званого питання про ринки» В. І. Ленін писав у зв'язку з цим, що «(на наших окраїнах, що майже не знали кріпосного права., розклад дійсно зробив швидші кроки, ніж у центрі)»¹. Більш швидкий розклад феодалізму на окраїнах створював сприятливі умови для зародження тут нових, капіталістичних відносин в сільському господарстві. Повертаючись до цього важливого питання, В. І. Ленін в іншій праці «Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905—1907 років» підкреслив: «І в тих місцевостях Росії, де не було кріпосного права, де за землеробство брався цілком або головним чином вільний селянин., розвиток капіталізму йшов незрівнянно швидше, ніж в обтяженому пережитками кріпосництва центрі»².

Ці висновки В. І. Леніна мають величезне теоретичне значення для кожного дослідника, який вивчає питання соціально-економічного розвитку окраїн нашої країни як до, так і після 1861 р. Звичайно, кріпосницька система робила великий тиск на окраїни, затримувала їх господарський та культурний розвиток. Кріпосницькі відносини на окраїнах посилювалися після кожного нового придушення народних повстань. І все ж таки розклад феодалізму і розвиток буржуазних відносин в сільському господарстві окраїн проходив швидше, ніж в центрі країни.

Значний інтерес для порівняльно-історичного вивчення Запорізької Січі мають праці І. Г. Рознера, присвячені яїцькому козацтву, соціальний устрій якого мав багато спільних рис з соціальним устроєм запоріжців³. І. Рознер переконливо показав, як

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 92.

² В. І. Ленін, Твори, т. 13, стор. 210—211.

³ І. Г. Рознер, Яицкое казачество накануне крестьянской войны 1773—1775 гг., «Вопросы истории», 1958, № 10; його ж, Социально-экономические отношения на Яике накануне крестьянской войны под руководством Е. Пугачева.

царизм, використовуючи соціальні суперечності в середовищі яїцького козацтва, поступово обмежував, а потім зовсім ліквідував його самоврядування. Він висвітлює економічний розвиток, становище окремих верств населення і соціальні відносини та участь яїцького козацтва у антифеодальній боротьбі народних мас. І. Рознер підкреслив, зокрема, органічний зв'язок між відомим повстанням на Яїку в 1772 р. і найбільшою в історії Росії селянською війною під керівництвом О. Пугачова.

Цікаві спостереження про запорізькі землі, про їх економічний розвиток вже після зруйнування Січі містить монографія О. І. Дружиніної «Северное Причерноморье 1775—1800 гг.». О. Дружиніна дослідила процес поміщицької колонізації колишніх запорізьких володінь, подала цінні відомості про поміщицьке і селянське господарство, зв'язок його з ринком, показала значення виходу Росії до Чорного моря для економічного розвитку півдня України.

Проте праця О. Дружиніної містить ряд положень, які викликають деякі заперечення. Не можна, зокрема, погодитися з твердженням, начебто запорізька старшина, чинячи опір спробам царизму поселити на запорізьких землях військові елементи — драгунів, пікінерів та ін. й насаджувати тут кріпосницькі порядки, захищала лише свої вузькокласові інтереси. Адже об'єктивно старшина в даному разі виступала також на захист традиційного права Січі на самоврядування і, таким чином, до певної міри, звичайно, інтересів усього населення краю. О. Дружиніна зовсім безпідставно заявляє, немов запоріжці, користуючись «автономією», вступали за спиною уряду в зносини з іноземними країнами.

Не можна також погодитись з думкою О. Дружиніної, що з виходом Росії до Чорного моря внаслідок російсько-турецької війни 1768—1774 рр. існування Запорізької Січі стало «зайвим» і що ліквідація Січі у 1775 р. поклала край якійсь «політичній нестійкості, яка панувала на південних окраїнах країни»¹. Ліквідація Січі та організація урядом Новоросійської губернії розглядається автором виключно під кутом зору військових планів уряду². При цьому, однак, автор абстрагується від другої, не менш важливої сторони проблеми — соціальної. Між тим обидва заходи повинні були передусім призвести до дальшого насадження й зміцнення кріпосницьких відносин на півдні України й в країні в цілому.

Такі, коротко кажучи, основні погляди на історію Запорізької Січі і запорізького козацтва.

чева, Научные записки Киевского финансово-экономического института, № 7, К., 1959.

¹ Е. И. Дружинина, Северное Причерноморье 1775—1800 гг., М., 1959, стор. 53.

² Там же, стор. 54.

Тепер коротко про головні джерела нашої праці.

Важливішою документальною базою для вивчення історії Запоріжжя у XVIII ст. є фонд Коша Запорізької Січі, що зберігається в Центральному Державному Історичному архіві УРСР. Фонд цей складається з 365 великих справ, які охоплюють 1734—1775 роки, і являє собою архів Коша, або Управління Запорізького війська. Він був конфіскований царським урядом під час ліквідації Нової Січі у 1775 р.

Документи фонду можуть бути умовно розподілені на кілька частин. До першої з них треба віднести ті документи, які відбивають внутрішнє життя Запоріжжя. Це, передусім, офіційне листування Коша з курінними отаманами і паланковою старшиною (ордери, рапорти та ін.), відомості, які відбивають економічний і правовий стан різних верств запорізького населення, описи майна старшин, козаків і посполитих, протоколи допитів козаків, головним чином запорізьких гайдамаків, та ін.

До другої частини належать документи про «зовнішні зв'язки» Запоріжжя. Перше місце серед них займає листування Коша з центральними урядовими установами, гетьманською канцелярією тощо. Тут зберігаються укази, ордери, різні накази, які стосуються управління Запорізьким військом. Вони характеризують, зокрема, політику царизму, спрямовану на обмеження прав Запорізької Січі на самоврядування, заходи російських та українських феодалів щодо припинення втеч селян на Запоріжжя, накази уряду щодо боротьби з гайдамацтвом та ін. Чимало документів свідчить про торговельні зв'язки Запоріжжя з сусідніми областями — Лівобережжям, Великоросією, Правобережжям, Кримом, турецькими провінціями і т. д.

Архів Коша має свою історію. Після зруйнування Січі він був переданий до Новосіченського ретраншементу, а потім — до кріпості св. Єлисавети. У 1784 р., в зв'язку з ліквідацією кріпості, архів перенесено у повітовий суд м. Катеринослава, де він залишався до 1839 р. З цього року справи фонду почали поступово передаватися новоросійському генерал-губернатору М. С. Воронцову в Одесу. Перед своїм від'їздом з Одеси на Кавказ останній доручив справи Кошового архіву А. О. Скальковському, який привласнив їх, не дозволяючи нікому користуватися ними.

Після смерті Скальковського у 1898 р. справи Коша перейшли в архів канцелярії одеського градоначальника. Але доступ до них дослідникам був ще закритий. Спроби істориків П. П. Короленка і Д. І. Еварницького здобути дозвіл на вивчення їх натрапили на рішучу заборону з боку царських урядовців.

Надбанням науки унікальний за своєю цінністю фонд Коша Запорізької Січі став лише після Великої Жовтневої соціалістичної революції. У 1931 р. Археографічна комісія при Центрально-

му Архівному Управлінні УРСР видала опис цього фонду¹. Документи фонду, незважаючи на те, що частина їх безповоротно загинула² ще до революції, дозволяють відтворити досить повну картину соціально-економічного розвитку Запоріжжя за часів Нової Січі.

Ряд важливих матеріалів з історії Запоріжжя зберігається в Дніпропетровському Державному краєзнавчому музеї, Краснодарському Державному Краєвому Архіві, Державному Військово-історичному архіві СРСР і Рукописному відділі Львівської бібліотеки АН УРСР. Документи цих архівів дають поняття про господарство запорізької старшини, відносини Запоріжжя з сусідами, в першу чергу з поміщиками суміжних губерній, про участь запоріжців в антифеодальній боротьбі українського народу і т. д.

Порівняно невелика кількість документів, що висвітлює різні сторони історії запорізького козацтва за XVIII ст., головним чином політику царського уряду щодо Запоріжжя, була надрукована в журналі «Киевская старина», в «Записках Одесского общества истории и древностей», в «Летописи Екатеринославской Ученой Архивной комиссии», в «Записках Исторично-філологічного відділу ВУАН» і т. д., а також в збірках матеріалів Олексія Андрієвського³, Д. І. Еварницького⁴. Хоч документи в цих збірках добрані відповідно до поглядів дворянських і буржуазних авторів на історію Запоріжжя, однак в них дослідник знайде чимало цінних даних.

Дещо окрему, але разом з тим досить важливу частину джерел становлять твори і спогади сучасників Нової Січі. Помітне місце серед них займає нарис Запоріжжя, складений російським офіцером С. Мишецьким, який на протязі чотирьох років перебував на Запоріжжі. Мишецький вороже ставився до козацтва, але, незважаючи на це, залишив нам цікавий опис звичаїв запоріжців, січової ради, куренів та ін. Цінні дані наводить він і про класову боротьбу на Запоріжжі⁵.

Під впливом Мишецького і частково на основі його твору написав свій цікавий нарис про Запоріжжя відомий російський географ і етнограф XVIII ст. І. Г. Георгі⁶. Іншому сучаснику Мишецького і Георгі, академіку В. Ф. Зуеву, який побував на Запо-

¹ Архів Запорізької Січі, Опис матеріалів, К., 1931.

² Відомо, наприклад, що зразу ж після скасування Січі Г. А. Потьомкін присвоїв собі ряд документів, які залишилися невиявленими до цього часу (Архів Запорізької Січі, стор. XI).

³ А. А. Андриевский, Материалы для истории Запорожья, Одесса, 1893.

⁴ Д. И. Эварницкий, Сборник материалов для истории запорожских казаков, СПб., 1889; його ж, Источники для изучения истории запорожских казаков, т. 1, 2, Владимир, 1903.

⁵ С. Мышецкий, История о казаках запорожских, М., 1848.

⁶ И. Г. Георги, Описание всех обитающих в Российском государстве народов, ч. III, СПб., 1799.

ріжжі вже після зруйнування Січі у 1781—1782 рр., належить цікавий твір про запорізьке рибальство та інші промисли¹.

Деякі подробиці, які торкаються зовнішнього вигляду Січі, її укріплень, суспільного устрою запоріжців, соціальної диференціації козацтва, містяться в мемуарах монаха Яценка-Зеленського, який двічі відвідав на початку 50-х років XVIII ст. Запоріжжя у церковних справах². Але в цілому його записки великого інтересу не являють.

Більш цікавими є мемуари запоріжців М. Коржа³ та І. Розсолоди⁴. Обидва вони належали до імущих верств козацтва і тому в багатьох випадках прикрашали дійсність, наводячи часто цілком фантастичні дані. При всьому цьому згадані мемуари містять численні відомості про господарство, побут і звичаї запоріжців, про втечі закріпачених селян на Запоріжжя і т. ін.

Трохи інший характер має офіційна реляція під назвою «Переписка о воздержании запорожцев от своевольств», яка належить секунд-майору О. Никифорову, і проект реорганізації запорізького війська запорізького старшини Чернявського⁵. Завдання цих документів — довести і обґрунтувати необхідність реформи запорізького війська шляхом остаточного знищення демократичних елементів в його суспільно-політичному устрою, таких, наприклад, як військова рада, вибори старшини і повного підпорядкування козацтва інтересам кріпосницької держави. При критичному ставленні до цих явно тенденційних джерел вони також можуть дати чимало цікавих відомостей про найрізноманітніші сторони життя Запорізького краю та його мешканців.

Наведені джерела, а також література дозволяють значно поглибити дослідження історії Запоріжжя у період Нової Січі. Наша праця має передусім на меті розширити і уточнити поняття про господарський розвиток Запоріжжя на протязі 30—70-х років XVIII ст., визначити характер соціально-економічних відносин, які склалися тут, суспільно-політичний устрій Січі, участь запорізького козацтва в антифеодальній і національно-визвольній боротьбі.

¹ В. Зуев, О бывших промыслах запорожских казаков, а наипаче о рыбном, Собрание сочинений, выбранных из месяцесловов за разные годы, СПб., 1790.

² Две поездки в Запорожскую Сечь Яценка-Зеленского, монаха Полтавского монастыря в 1750—1751 гг., изд. Д. И. Эварницкий, Екатеринослав, 1815.

³ Устное повествование бывшего запорожца Н. Коржа, Одесса, 1842.

⁴ Жизнь запорожских казаков по рассказу современника-очевидца, «Киевская старина», 1883, ноябрь, стор. 497—510.

⁵ Записки Одесского общества истории и древностей, т. XIV, Одесса, 1886.

Розділ I

ПОЛІТИКА ЦАРИЗМУ ЩОДО ЗАПОРІЗЬКОГО КОЗАЦТВА

Історія Нової Січі охоплює порівняно короткий період—з 1734 до 1775 р. Незважаючи на це, вона, як і історія всієї нашої Батьківщини, сповнена важливими подіями соціально-економічного і політичного характеру.

У XVIII ст. Росія стала однією з найбільших і наймогутніших європейських держав. Соціальною основою Російської імперії залишалась феодально-кріпосницька система. Проте остання під впливом розвитку виробничих сил почала виявляти все більш помітні ознаки розкладу. В надрах пануючої феодально-кріпосницької системи розвивались нові, буржуазні відносини.

В умовах дальшого поширення товарно-грошових відносин поміщики намагались збільшити свої прибутки шляхом посилення експлуатації залежних селян. З метою збільшення продукції, що призначалась на продаж, феодалі невпинно посилювали, з одного боку, панщину, з другого — різноманітні натуральні й грошові чинші. У XVIII ст. панщина в деяких районах Росії досягла п'яти і навіть шести днів на тиждень, а грошовий чинш — десяти карбованців з тягла. Поміщики, проте, не обмежувались збільшенням феодальних повинностей, вони силоміць відбирали землі і майно у селян, грубо втручались в родинні справи та ін. Селян часто карали без усякої провини, калічили, нерідко забивали на смерть; їх продавали як річ цілими родинами й поодинці, розлучаючи дітей з батьками, жінок з чоловіками і т. д.

Царський уряд, що захищав інтереси поміщиків, всіляко прагнув зміцнити феодальну систему в імперії. Указ Катерини II від 1765 р. надавав поміщикам право засилати своїх кріпаків на каторжні роботи; на каторгу також засуджувались і всі ті піддані, хто наважувався скаржитись на поміщика. Обтяжені різними повинностями й податками на користь кріпосників та держави, селяни терпіли велику нужду. Посилення кріпосництва виявля-

лось також в тому, що державних селян, які користувались деякими правами, перетворювали на кріпаків. Лише в 1762—1796 рр. поміщикам було роздано близько 900 тисяч таких селян.

Внаслідок дальшого суспільного поділу праці в країні помітно збільшилась кількість мануфактур. Значного розвитку набула металургійна і залізообробна промисловість Уралу, Устюжського району та ін. За офіціальними даними Берг-колегії, в 1767 р. в Росії було 140 тільки металургійних і залізообробних заводів¹. Загальна ж кількість великих мануфактур усіх категорій збільшилась з 663 у 1767 р. до 1200 в кінці століття². По виробництву деяких видів промислової продукції Росія почала переганяти західноєвропейські країни, а по виплавці чавуну посіла перше місце в світі. Завдяки цьому збільшився вивіз металу за кордон, зокрема в Англію. Поряд з металургійними й залізообробними розвивалися бавовняні й шкіряні мануфактури, гути тощо. Крім державних і поміщицьких, значне місце починає посідати купецька мануфактура.

Мануфактури базувались звичайно на експлуатації дарової праці селян-кріпаків і так званих приписних. Часто до мануфактур уряд приписував цілі села, сотні і тисячі селян. Поряд з кріпаками і приписними селянами стало поширюватися застосування праці найманих робітників. Значних успіхів в цьому досягла бавовняна промисловість, що раніше інших вступила на шлях капіталістичного розвитку. З виникненням капіталістичної мануфактури виникає й предпролетаріат. Становище робітників мануфактури було безмежно тяжким і фактично мало в чому відрізнялось від становища кріпаків, тим більше, що значна частина робітників була з оброчних селян.

Посилення феодално-кріпосницького гніту в країні привело до загострення класової боротьби. Численні селянсько-козацькі заворушення й повстання в XVIII ст., що мали яскраво виражений антифеодалний характер, розхитували й знесилювали феодално-кріпосницький лад. Відповіддю на активний протест з боку народних мас, на їх прагнення звільнитись від феодалного гніту й стати вільними виробниками було зміцнення військово-бюрократичної системи, зростання абсолютизму. Царський уряд, який захищав інтереси кріпосників, вживав енергійних заходів щодо дальшої уніфікації і централізації державного апарату, збільшення армії і т. ін.

Централізаторські прагнення царського уряду були тісно пов'язані з його політикою на окраїнах. Уряд силоміць відбирав землі у місцевого російського та неросійського населення й роздавав їх дворянам, провадив тут примусову християнізацію й русифікацію, нищив своєрідні форми місцевого управління, замінюючи їх загальнодержавними, зневажав місцеві звичаї,

¹ С. Г. Струмилин, История черной металлургии в СССР, т. I, М., 1954, стор. 187.

² Очерки истории СССР (XVIII в., вторая половина), М., 1956, стор. 111.

національну культуру. Колоніальна політика царського уряду тяжко позначалася на становищі населення окраїн, гальмуючи розвиток останніх.

Значна частина південних окраїн Росії була заселена козаками. Козацтво виникло ще в кінці XV — на початку XVI ст. В основному це були селяни, які втекли від поміщиків. Ціною величезних зусиль селяни-втікачі освоїли безмежні, майже безлюдні степи на півдні країни, поклавши тут початок землеробству, скотарству й промислам.

Перебування на окраїнах вільного від феодално-кріпосницької залежності населення підбурювало пригноблені народні маси проти кріпосництва. Інакше кажучи, сам факт існування козацтва революціонізував поневолені народні маси.

Прагнучи захопити освоєні козаками землі й знищити саме козацтво, царський уряд, наприклад, у 1587 р. оголосив донців «ворами» й «розбойниками» і наказав своїм воеводам затриманих в межах держави козаків «казнить смертю»¹. Боротьба уряду з козацтвом тривала й пізніше. Літописець повідомляє в цьому зв'язку, що «*козакам... от царя Бориса было гонение велие*»². В царській грамоті від 22 жовтня 1625 р. також відмічається, що воеводи, виконуючи накази уряду, козаків «... имали бы и в тюрьмы сажали, а иных многих казнили, вешали и в воду сажали»³.

Козакам доводилося оборонятися не тільки від зазіхань з боку царського уряду, але також від численних нападів татарських, турецьких орд та інших загарбників. В процесі цієї боротьби козаків на окраїнах — на Дону, Тереку, Запоріжжі — поступово склалася своєрідна суспільно-політична організація. Остання заснувалася на порівняно широкому самоврядуванні — участі козацтва в громадських зборах, виборності старшин, забезпеченні козакам формального права користування землею, в тому числі промисловими угіддями тощо. Отже, порядки, що встановлювалися в козацьких краях, істотно відрізнялись від тих, які панували в центральних районах країни.

До певного часу царський уряд не мав достатніх сил і засобів для знищення козаків. Переконавшись в цьому, він став на шлях компромісу з козацтвом, точніше кажучи, з його заможною верхівкою. Щоб збільшити залежність козаків від держави й одночасно посилити свій вплив на верхівку козацтва, уряд призначає козацьким військам жалування грошима й хлібом, а також свинцем та порохом. Потім уряд визнав за всіма козацькими військами право на володіння землями, дав їм торгіві пільги й навіть визнав фактично право прийняття втікачів, про що скла-

¹ И. И. Смирнов, Восстание Болотникова (1606—1607 гг.), М., 1951, стор. 124.

² Очерки истории СССР (конец XV — начало XVII в.), М., 1955, стор. 488. Тут і далі курсив наш. — В. Г.

³ И. И. Смирнов, назв. праця, стор. 127.

лася поговорка «З Дону видачі немає!». Уряд, таким чином, начебто відмовлявся від втручання у внутрішні справи козацьких військ.

Проте всі ці заходи, а також такі, як, скажімо, заснування кріпостей на самих межах козацьких земель, не виправдали в XVI і навіть в XVII ст. сподівань уряду. Не допомогли і прагнення імущої козацької верхівки до угоди з кріпосниками. Козацькі області, куди жорстока кріпосницька експлуатація гнала з центру країни все нові й нові маси втікачів-селян, лишалися важливим вогнищем антифеодальної боротьби. Це дуже ясно виявилось під час повстань під проводом Івана Болотникова (1606—1607 рр.), Степана Разіна (1670—1671 рр.), Кіндрата Булавина (1707—1708 рр.) та ін.

Справа полягала, однак, не тільки в тому, що в цих, а також в наступних повстаннях трудящому козацтву належала видатна роль. Важливе значення мав і другий фактор — права, якими козацтво користувалось, його громадський устрій. Козацькі вільності для пригноблених мас центральних областей країни стали своєрідним лозунгом, прапором в антифеодальній боротьбі. Звідси те масове покозачення селянства, а також міщанства під час кожного нового народного повстання. Відмічаючи це явище, сучасник повстання під керівництвом І. Болотникова писав, що «...во всех городех, паки казаков из холопей и крестьян намножилось и в каждом городе поделали своих атаманов»¹. Так було під час повстання Разіна, а також Пугачова, який в своїх маніфестах обіцяв наділити усіх пригноблених «вольностью и свободою и вечно козаками»².

Але селянські та козацькі повстання зазнавали поразки. Уряд все більше обмежував самоврядування козацтва, впроваджував залоги з метою поширення свого впливу і повернення втікачів.

Сильного удару зазнали трудові верстви козацтва за царювання Петра I. Козакам було заборонено приймати втікачів, обирати отаманів тощо. Поширювались також військові повинності козаків — участь у походах, служба на кордонах, в залогах і т. д. Більше того, на противагу вільному козацтву — донському, терському, яїцькому, запорізькому та ін. уряд організує на окраїнах в 30—40-х роках XVIII ст. свої козачі війська — Волзьке, Астраханське, Оренбурзьке. Це були, по суті, військові поселенці, які підлягали суворим армійським правилам. В таке становище уряд намагався поставити і все інше, тобто вільне, козацтво.

В своїй політиці уряд, як і раніш, старанно використовував соціальні суперечності всередині козацтва — прагнення старшини закріпити за собою виняткове право на володіння землею і примусовою працею бідного козачого й некозачого населення.

¹ И. И. Смирнов, назв. праця, стор. 124.

² Восстание Емельяна Пугачева, Сборник документов, ОГИЗ, 1955, док. 20, стор. 45.

Царський уряд, спираючись на козацьку верхівку, намагався перетворити козацтво в слухняне знаряддя своєї політики.

В зв'язку з посиленням феодально-кріпосницького й національного гніту в 30—70-х роках XVIII ст. помітно погіршало також становище народних мас України. Лівобережна Україна, яку до 1764 р. звичайно називають Гетьманщиною, складалася з 10 полків (округ) — Київського, Ніжинського, Чернігівського, Стародубського, Переяславського, Прилуцького, Лубенського, Миргородського, Полтавського й Гадяцького. Адміністративна, військова й судова влада в полках, що поділялися, в свою чергу, на сотні, належала полковій і сотенній старшині, над якою стояла генеральна старшина на чолі з гетьманом. Спираючись на апарат влади, старшина захоплювала землі у посполитих і козаків, перетворюючи останніх в своїх підданих.

Прагнення козацької старшини і українського шляхетства захопити землі та закріпачити селян і козаків не відповідало політиці царизму щодо Лівобережної України. Помітне посилення феодально-кріпосницького гніту ускладнювало тут політичну обстановку, про що свідчили народні повстання, часті втечі на Запоріжжя. Крім того, Російська держава з початку XVIII ст. мала велику потребу в збільшенні збройних сил і не хотіла допустити повного перетворення українських козаків, яких використовувала для охорони південних кордонів з боку Криму й Туреччини, а також в інших військових планах, в підданих лівобережної старшини. Масове закріпачення населення на Гетьманщині зачіпало також фіскальні інтереси уряду, оскільки зменшувало прибутки царського скарбу. Нарешті, потреба до деякої міри стримувати кріпосницький гніт, що швидко зростав на Лівобережжі, пояснювалась завданням воз'єднання Правобережної України, яка перебувала під владою панської Польщі. Ось чому настирливі домагання козацької старшини і українського шляхетства зрівняли їх в правах з російським дворянством довгий час не задовольнялись царським урядом.

В 1722 р., за Петра I, було створено Малоросійську колегію, яка складалася з шести штаб-офіцерів розташованих на Лівобережній Україні урядових полків. Одним із головних завдань колегії було обмежувати роздачу маєтків представникам української старшини і шляхетства, а також до деякої міри стримувати перетворення козаків у залежних селян. В 1728—1730 рр. було проведено перевірку власницьких прав старшини і т. ін. Проте всі ці заходи не припинили загального процесу закріпачення. Землі посполитих і козаків і за Петра I, і при його наступниках захоплювались як українськими, так і великоруськими феодалами. Величезні маєтки саме в цей час придбали на Україні Меншиков, Апостоли, Розумовські, Галагани тощо.

З метою розширення своїх прав на землю й селян лівобережна старшина в 1743 р. розробила новий юридичний статут, відомий під назвою «Права, по котрым судится малоросийский

народ». Останній, хоч і не був офіційно затверджений царським урядом, застосовувався як збірник діючого права. Одночасно проведена судова реформа цілком віддавала суд до рук старшини, яка, до речі сказати, все частіше офіційно іменувалась українським «шляхетством».

Гетьманський універсал 1760 р. забороняв посполитим під загрозою позбавлення майна переселятись на нові місця без дозволу своїх панів. Таким чином, закріпачення набирало до деякої міри юридичних форм. Користуючись цим, старшина збільшувала натуральні й грошові повинності посполитих, доводячи їх часто до повного розорення. Насильства і знущання панів над підданими стали звичайним явищем. Коли, наприклад, в 1710 р. селяни с. Боровичів не спромоглися сплатити чинш своєму пану, військовому товаришу Половицькому, останній, як зазначається в скарзі скривджених підданих, кинув у в'язницю «... жен и детей... и мучить их не по христиански... не позволял... и хлеба им подать»¹. Тогочасні документи малюють жахливу картину панської сваволі. В 1733 р. дружина колишнього гадяцького полковника Уляна Милорадовичка свою 18-літню служницю Єфросинію тільки за те, що вона у відсутності поміщиці пішла «в гостину» до свого батька, звеліла бити «...так тиранско канчуками по спине и по чреву... же обидва исходы не могли внутренности задержать», і дівчина від «бесчеловечного тиранства кровью исшедши, ибо своими черевиками она, Милорадовичева, очи повидавливала и зубы вси повибивала, ...на третий день умре»². Аналогічних прикладів можна було б навести багато.

У XVIII ст. значно погіршало становище навіть тих козаків, які ще лишалися в компутах (реестрах). Зріс обсяг військових повинностей. Козаки брали участь у Північній і Семирічній війнах, в будівництві Ладозького каналу і Петербурга, кріпостей, в різних експедиціях. Походи і праця в несприятливих кліматичних умовах приводили до масової смертності, численних хвороб і т. д. В 1721—1725 рр. під час робіт на Ладозькому каналі, а також в походах на Кавказі і Волзі померло близько 20 тисяч козаків.

В 1735 р. проведено своєрідну «чистку» козацьких компутів з метою вилучення збіднілих козаків з війська. Внаслідок цього в компутах залишилося тільки 30 тис. заможних козаків, так званих виборних. Решту обернено на «підпомошників», які повинні були постачати виборним кошти і спорядження для відбування військової служби. «Підпомошників» виборні козаки часто відправляли замість себе на військову службу. Більшість збіднілих і виключених з реєстрів козаків попадала в ярмо кріпосництва. Крім того, старшина закріпачувала козаків шляхом боргової кабали, фальшивої «куплі» ґрунтів і будівель, відкритого захоплення козацького майна й обернення козаків у підданих і т. ін.

¹ А. М. Лазаревский, Малороссийские посполитые крестьяне, К., 1908, стор. 36.

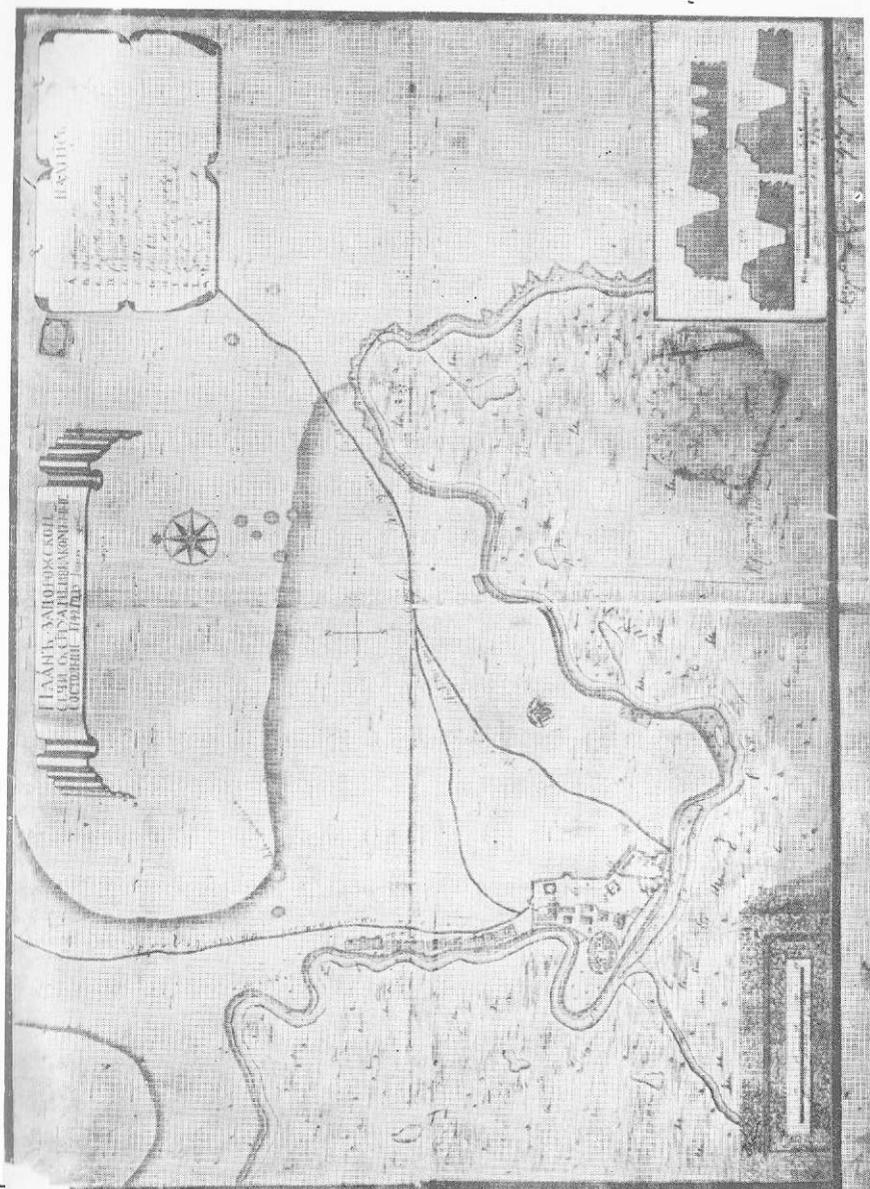
² Там же, стор. 46—47.

Поряд з соціальним посилювався також національний гніт. В 1722 р. царський уряд, скориставшись з смерті гетьмана Скоропадського, заборонив обирати нового гетьмана. Хоч пізніше, в 1727—1750 рр., посада гетьмана двічі відновлювалась, проте значення її дуже підупало. Адміністративна влада на Україні дедалі зосереджувалась в руках Малоросійської колегії або урядових резидентів при гетьмані. Це виявилось передусім в призначенні на старшинські посади членів Малоросійської колегії (російських офіцерів), в роздачі земель і посполитих великоруським поміщикам і т. ін. Одночасно збільшено кількість царського війська на Україні. Начальники військових частин чинили місцевому населенню численні насильства й допускали різні зловживання. Великим тягарем падали на плечі трудового народу повинність постоя війська, а також різні податки й побори на користь царського скарбу.

В 1756 р. царський уряд з метою повільної реорганізації лівобережного козацтва, незважаючи на його опір, сформував з частини козаків 5 пікінерних (пікінери — вид військових поселенців) полків і оселив їх на південному українському пограниччі.

В 1764 р. гетьманство було зовсім ліквідовано і влада на Україні передана призначеному урядом генерал-губернатору П. О. Румянцеву. При цьому генерал-губернатору доручалось підготувати умови для остаточної ліквідації автономії України. Скоро, менш ніж за два десятиріччя, в 1783 р., після найбільшої в історії нашої країни селянської війни 1773—1775 рр. під проводом О. Пугачова, на Україні скасовано старий адміністративно-територіальний устрій, а натомість впроваджено загальноросійське «губернське управління». Офіційно оголошено про розпуск козацького війська і переведення козаків в податний стан. Спеціальним указом, виданим в тому ж році, українських поміщицьких селян перетворено на кріпаків, а козацькій старшині надано офіцерські чини й разом з тим дворянське звання, тобто те, чого вона домагалась на протязі довгого часу, і тим самим зрівняно в правах з російським дворянством.

Ще більш тяжким було становище народних мас Правобережної України під гнітом шляхетської Польщі. Правобережне козацтво, яке ще залишилось між Дніпром і Бугом, було знищене польськими магнатами на початку XVIII ст. На захоплені козацькі і селянські землі магнати, шляхта і католицькі монастирі стали закликати населення з Волині, Поділля тощо, обіцяючи йому різні «слободи» (пільги) — звільнення на деякий строк від повинностей і т. ін. Це привело до швидкого заселення південно-східних окраїн Правобережжя, до виникнення тут нових слобід і містечок. Проте скоро поселенці попали в кріпосну неволю. На них звалились численні повинності — панщина в маєтках, натуральні і грошові чинші, а також різні інші побори. Взагалі, розмір феодальних повинностей на Правобережжі був значно більший, ніж на Лівобережжі. Селяни з одного правобе-

План Запорізької Січі 1742 р.

режного села розповідали (середина XVIII ст.): «Ворота правди зачинені для нас... Ми працюємо на пана без відпочинку, до повної витрати сил, а часто нам не вистачає навіть часу, щоб упоратись з своїм хлібом на полі»¹. Відомий діяч польського національно-визвольного руху Тадеуш Костюшко так говорив про тяжку долю сільського населення Речі Посполитої: «Селяни майже не наважуються дихати... вони не мають жодних прав, не мають змоги уникнути утисків і жорстокості з боку панів»². Все це вело до швидкого розорення правобережного селянства, до занепаду сільського господарства.

В надзвичайно тяжких умовах перебувало правобережне міщанство, особливо його нижчі верстви. Багато правобережних міст і містечок становили приватну власність окремих магнатів. Феодали нещадно кривдили міщан, накладали на них великі податки, ставили різні обмеження й т. д. і тим гальмували розвиток міст, ремесла і торгівлі.

Тяжке становище народних мас Правобережжя погіршувалось феодальною анархією магнатів і шляхти, а також нестерпним національним і релігійним гнітом. З 1720 р., після уніатського Собору в Замості, знов впроваджується найлютішими заходами унії. Поширенням унії й переслідуванням української національної культури польські пани намагались покатоличити і ополячити населення Правобережжя. Страшний соціальний і національний гніт був причиною антифеодального й національно-визвольного руху, який розгорнувся у XVIII ст. на Правобережжі під назвою гайдамацтва.

Погіршало в цей час становище народних мас і на Слобідській Україні. Слобідська козацька старшина за прикладом лівобережного панства захоплювала землі селян і козаків і перетворювала останніх на своїх підданих. Низкою указів від 1734, 1736, 1748, 1765 рр. уряд, захищаючи інтереси старшини, заборонив перехід селян з одного полку в інший, посиливши тим самим залежність їх від феодалів. Панщина досягала кількох днів на тиждень. В 1732 р. уряд зробив навіть спробу скасувати козацький устрій на Слобожанщині, а в 1743 р. віддав слобідські полки під владу белгородського губернатора. Нарешті, в 1765 р. слобідське козацтво було ліквідовано: більш заможних козаків силоміць перевели в гусари, а решта стала селянами. Старшину нагороджено офіцерськими чинами й дворянством. Тоді ж замість слобідських козацьких полків засновано Слобідсько-українську губернію з центром в Харкові.

Феодально-кріпосницький і національний гніт на Україні не міг, проте, припинити дальшого розвитку виробничих сил, посилення економічних зв'язків між окремими районами країни. У товарно-грошові відносини втягувалися, крім поміщицьких,

¹ F. Makulski, *Bunty ukraińskie*, Warszawa, 1790, стор. 32—34.

² А. Ефименко, *Южная Русь*, т. I, СПб., 1905, стор. 127.

козацькі й селянські господарства. Це позначилося, з одного боку, на зростанні феодальних повинностей, в тому числі грошових, з другого — на поглибленні соціального розшарування козацтва й селянства, на збільшенні прошарку козаків і селян, що частково або повністю позбавилися засобів виробництва. Одна частина збіднілого сільського населення попадала в залежність від феодалів, друга — від заможних козаків і селян і ставала підсусідками, третя — шукала собі засобів до існування продажем своєї робочої сили. Найманою працею одночасно з працею залежних селян стали користуватись як окремі поміщики, так і заможні козаки й селяни.

У XVIII ст. відбувається процес дальшого зростання міст як центрів промисловості й торгівлі. На Лівобережній, Правобережній і Слобідській Україні виникають мануфактури—залізобробні, суконні, полотняні, шкіряні, скляні та ін. Хоч мануфактури належали звичайно феодалам, але чималу роль в них став відігравати купецький капітал. Наймані робітники на мануфактурах були зародком передпролетаріату на Україні. В надрах пануючої феодально-кріпосницької системи формувалися і розвивалися нові, капіталістичні відносини. Дедалі більше виявлялися ознаки розкладу феодально-кріпосницької системи.

Розвиток виробничих сил, що супроводжувався зростанням торгівлі, приводив, з другого боку, до зміцнення економічних зв'язків України з Росією, до перетворення Лівобережжя в невід'ємну частину загальноросійського ринку. Дальший економічний розвиток Російської держави залежав у значній мірі від виходу її на північне узбережжя Чорного моря, яке знаходилося під владою Туреччини та Кримського ханства. Саме в цьому напрямі й концентрувалась увага російського уряду, особливо з початку 30-х років XVIII ст.

В 1731 р. розпочато будівництво на півдні країни системи укріплення, так званої Української прикордонної лінії. Лінія, споруджена лівобережними й слобідськими козаками, тяглась від Північного Дінця (поблизу Ізюма) до устя Орелі, лівої притоки Дніпра. Завдовшки 285 км лінія мала 16 кріпостей, 200 редутив, численні блокгаузи і охоронялась 16 кінними й чотирма пішими полками, в яких налічувалось близько 22 тис. чоловік.

Такі були загальні умови, коли в 1734 р. уряд дозволив, нарешті, запорізьким козакам, що після зруйнування Старої Січі перебували під владою Кримського ханства, повернутись в Росію, на Запоріжжя¹. Розв'язуючи питання про повернення запоріжців на батьківщину, уряд керувався, в першу чергу, стремлінням зміцнити позиції Росії на півдні. При цьому припускалося, що тепер, коли запорізьке товариство ослабло й зменшилось кількісно під владою хана, буде легше його реформувати в інтересах кріпосницької держави. Наскільки, однак, такий проект був реальним, могло показати лише майбутнє.

¹ Див. нашу статтю в збірн. «250 років Полтавської битви», К., 1959.

Ранньою весною 1734 р. запорізькі козаки повернулись на Запоріжжя. В кінці березня в 3—5 км від Старої, Чортомлицької Січі (біля сучасного с. Покровського, Дніпропетровської обл.) вони заснували Січ, яка дістала в літературі назву Нової. Вибране місце нагадувало півострів, який омивався з півночі й сходу правим рукавом Дніпра, глибокою річкою Підпільною, з півдня й заходу півострів межував з степом, тому тут, а також з сходу його було укріплено ровом і валом з баштами. На валах і баштах поставлено гармати. Детального опису січових укріплень не збереглося. Найбільш цінними можна вважати короткі відомості, які залишив нам І. Георгі. «Вокруг всего селения,— пише він про Січ,— сделан был землянный насып и на оном в нескольких местах раскаты, где стояли пушки». Георгі вважав за потрібне відзначити, що «...козаки никогда не полагали защитою своею надежною сей окоп, но уповали на мужество и храбрость свою в поле против неприятелей своих»¹. Інший сучасник про головне укріплення запоріжців писав, що «...Січ — это у их самое крепость, коло неї були окопи, вали, а всередині дзвіниця була така, що в неї і пушки ставились»².

Яценко-Зеленський, який двічі відвідав Запоріжжя в 1750—1751 рр., писав, що Січ має вигляд неправильного трикутника, оточеного дубовими палями, над єдиними кріпосними воротами підносилась «...посредственной архитектуры сосновая звонница»³.

Січ була місцеперебуванням вищої військової інстанції — Коша, репрезентованого військовою старшиною. На великій площі, всередині кріпості, стояли будинки військової канцелярії, пушкарня, що одночасно була тюрмою, а також будинки старшини, комори й військові майстерні, церква і 38 куренів — низьких продовгуватих дерев'яних будівель, призначених для січової залози.

Одночасно з будівництвом Січі споруджувано укріплення і в окремих місцях запорізької території. Остання була поділена на округи — паланки, яких наприкінці існування Січі налічувалось вісім. На правому березі Дніпра знаходились Кодацька, Бугогардівська й Ингульська, або Перевозненська, паланки; вони межували на півночі з тими правобережними землями, які відійшли на початку XVIII ст. до Росії (пізніша Новоросія), на заході — з Правобережною Україною, а на південному заході — з Єдисанською ордою. На лівому березі Дніпра знаходились Протовчанська, Орельська, Самарська й Калміуська паланки. Вони межували на півночі з Гетьманщи-

¹ І. Г. Георгі, Описание всех обитающих в Российском государстве народов, ч. III, СПб., 1799, стор. 356.

² «Киевская старина», 1883, ноябрь, стор. 504.

³ Две поездки в Запорожскую Сечь Яценка-Зеленского, монаха Полтавского монастыря, в 1750—1751 гг., изд. Д. И. Эварницкий, Екатеринослав, 1915, стор. 5—6.

ною й Слобожанщиною, на сході — з Областю Донського Війська, на півдні — з землями Кримського ханства. Нарешті, біля самого гирла Дніпра, поблизу турецької кріпості Кінбурна, була Прогноїнська паланка.

Адміністративні центри паланок — місця перебування паланкової старшини — були одночасно й оборонними пунктами. Сучасник академік А. Г. Гільденштедт писав: «Паланка значить установлений пушками окоп, в котором живить полковник». За словами іншого сучасника, запорізького старшини Чернявського, паланкові укріплення складались «из одного полисадником огражденного двора»¹. Такими центрами були звичайно найбільші поселення — слободи або містечка.

Укріплення у вигляді так званих бекетів, або маяків, ставились також вздовж запорізьких кордонів, головним чином південних, для охорони від татарських нападів. Укріпленими пунктами були також перевози через р. Самару — в слободі Новоселиці; на Дніпрі — в слободах Кодаку, Микитиному й Кам'янци, а також на Бузі — в Гарді.

З поверненням козаків почалося досить швидко заселення запорізьких Вольностей. Вольності являли собою просторі степи, трохи підняті на півночі, в районі Дніпровських порогів. У цій частині переважали родючі ґрунти — тучний чорнозем, що перемежовувався місцями з каштановим ґрунтом. На півдні траплялася глина й навіть солончаки. Північну частину, де було більше опадів, вкривала буйна рослинність. Запорізькі степи являли собою прекрасні пасовиська.

Сучасник, автор Топографічного опису земель, які відійшли до Росії за мирним трактатом 1774 р., перелічуючи місцеві трави й рослини, називає прирі, богородицьку траву, дягельник, чорнобильник, кінський і кислий шавель, лободу, цикорій, гірчицю, ковила, катран, бур'ян, шалфей, м'яту, чебрець, бредлинець, артишок, дику цибулю, заячу капусту, спаржу, полуницю й суніці, пастернак. Степи вкривали квіти — тюльпани, волошки, ромашки, гвоздики та ін. (Записки Одесского общества истории и древностей, т. XV, Одесса, 1868, стор. 186. Далі — Записки Одесск. об-ва ист. и др.).

Однією з особливостей запорізького ландшафту була безліч балок і байраків. Перші були вкриті переважно травою й чагарником, другі — лісом. Лісів, проте, було дуже мало. Вони зустрічались в північній частині краю, в низинних, багатих вологою місцях, на схилах, на берегах річок і озер.

Той же автор Топографічного опису степової України відмітив, що «... лесов довольно нет, а по балкам местами растут яблони, пруши, а более терновник, шиповник, хмель, виноград, крызберсепь, вишни, ивняк, осокор, боярыня, гордына и все изредка». Далі він зазначає, що «... на островах, что в гирлах, довольно ольхи, березы, лознику или вербы, терну, но все мелкие, а по речке Аргаманки, или Грамоклеи, несколько годного к строению лесу есть; главной — осокор, ясен, таволга, липняк, илим, либо берест, клен, ветла, ивняк, везник, цедина... дубняк мелкой, но все изредка». (Записки Одесск. об-ва ист. и др., т. XV, стор. 186).

¹ Источники для истории запорожских козаков, изд. Д. И. Эварницкий, т. II, Владимир, 1903, стор. 1855 (далі—Источники..., изд. Д. И. Эварницкий).

Величезне значення для Запоріжжя мав Дніпро і частково Південний Буг з їх численними притоками. На правому березі в Дніпро впадали притоки: Дюмоткань, Самоткань, Сура, Томаківка, Чортюмлик, або Базавлук, Інгулець з притоками Саксаганню й Вербою. На лівому березі в Дніпро несли свої води Орель, Самара з Нижньою Терсою й Вовчою, дві Московки, Суха й Мокра, а також Конка, або Кінська. З лівих приток Бугу найбільше значення мали Синюха, Корабельна, Мертві Води, Гнилий Єланець і, нарешті, Інгул. Вливаючись в Дніпро, ці річки створювали цілу систему проток і озер, яка дістала назву плавнів. Плавні були густо вкриті заростями очерету й чагарника. Від р. Конки до Дніпра простягалась низинна місцевість — Великий Луг.

На Запоріжжі було багато різноманітних тварин. В річках, особливо в дніпровських і бузьких лиманах, було безліч риби. В степах, лісах і плавнях водилось багато звірів.

Природні багатства, сприятливі кліматичні умови відкривали широкі можливості для розвитку скотарства, землеробства й різних промислів — рибальства, полювання, видобування солі й ін. Ці землі під охороною Січі й других укріплень почали заселятися запоріжцями після повернення на батьківщину. Тут стали відроджуватися здавна відомі форми господарювання.

Власники стад і табунів, взявши в Коші «бідет» на право зайняття землі, засновували в придатних для цього місцях зимівники, або хутори. Інші, звичайно заможні козаки, заводили рибні промисли, займались видобуванням і продажем солі, чумакуванням, відкривали кривниці, шинки тощо.

Дрібні власники, частково й заможні, передусім жонаті, бо багато запоріжців не мали родин, селилися в слободах. Слобода виникала головним чином в північній частині Запоріжжя, в місцях, на які не робили нападів татари. Згодом в слободах стали селитися селяни з родинами — втікачі з різних місцевостей України. Ті з них, які не вступили до запорізького товариства, утворили прошарок посполитих, або «військових підданих». Посполиті мусили давати в військовий скарб певний грошовий внесок і відбувати різні повинності на користь Запорізького війська. Окрему групу посполитих становили підсусідки, що не мали власних дворів, а жили в господарствах заможних слобожан, або зимівничан.

Сірома, тобто козацька біднота, яка не мала ніякої власності, наймалася на роботу в зимівники, рибні та інші промисли, до заможних слобідських козаків і т. д. Частина сіроми, що не знаходила собі роботи, несла службу в січовій залозі.

Незаможне козацьке й некозацьке населення Запоріжжя жорстоко експлуатувалося й пригноблювалося старшиною й заможними козаками. Це було причиною запеклої класової боротьби, що не припинялася на протязі всього періоду існування Нової Січі.

Адміністративне й військове управління краєм зосереджувалось в руках старшини, яка виходила з середовища заможного козацтва. Старшина поділялась на кошову, або військову, паланкову, військових служителів і курінних отаманів.

До складу військової старшини входили кошовий отаман, писар, суддя і осавул. Главою війська був кошовий отаман. Кошовому отаману належала вища військова, адміністративна й судова влада на території Запоріжжя. Він розпоряджався також військовим скарбом, репрезентував військо у відносинах з урядовими органами і прикордонними властями сусідніх держав. Крім того, кошовий, як правило, призначав походну, наказну й паланкову старшину.

Найближчим помічником кошового отамана в справах адміністративного управління був військовий писар, який керував військовою канцелярією з цілим штатом канцеляристів. Другий помічник кошового отамана, військовий суддя, керував судовими справами, а на випадок відсутності кошового отамана виконував його обов'язки.

Суд на Запоріжжі відбувався на основі звичаєвого права, що залишало багато місця для різних зловживань. Головна функція полягала в охороні інтересів запорізької старшини й заможного козацтва.

Важливою була посада військового осавула, який старшинув над командами, що пильнували за «порядком» та «спокоєм» в Січі й паланках, виконував судові вироки, роздавав урядове жалювання та продовольство.

Нижчу групу старшин складали військові служителі: довбиш, що відповідав за військові клейноди—прапори, литаври, сурми, керував справами, які стосувалися військового фіску, виконував різні розпорядження військової канцелярії й суду, військовий пушкар завідував артилерією, складами зброї й припасів, а також тюрмою, військовий товмач старшинув над перекладачами при військовій канцелярії; військовий кантаржей відав збором торгових мит, військовими мірами й вісами; військові шафарі наглядали за збором мита на перевозах. До військових служителів належали також військовий стадник — наглядач військових стад і табунів і отаман січової школи.

До паланкової старшини належали полковники, писарі і осавули. Треба нагадати також про наказну, або походну, старшину, яка складалася з полковників, осавулів і підосавулів. Вона старшинувала над окремими «партіями» (загонами) і командами Запорізького війська в мирні і воєнні часи. Окрему групу старшини складали отамани 38 куренів. Вони займалися прийомом в козаки, вели курінні списки, відали відбуванням козаками служби, курінним майном і курінним судом.

Головною функцією всього цього військового, адміністративного й судового апарату, який захищав інтереси імущих верств Запоріжжя, було тримати в покірності пригноблені маси козацт-

ва й посполитих. Для характеристики класової суті цього апарату наведемо думку одного російського офіцера, що відвідав Запоріжжя в 70-х роках XVIII ст. Він говорив, що на Запоріжжі є сили, які готові придушити всякий прояв незадоволення з боку народу; коли навіть повстане тисяча козаків, то і «...оное ничего не значит» і з таким виступом тут легко упоратись¹.

Військова старшина обиралась у Січі на загальновійськових зборах-радах за звичаєм. Ради мали також розв'язувати найважливіші в житті війська питання. Брати участь у радах формально мали право усі без винятку козаки, незважаючи на їх майновий стан, посаду та ін. Проте скористатися цим правом могли далеко не всі козаки. Цієї можливості були передусім позбавлені сіромахи (козацька біднота), що працювали цілий рік в розкиданнях по всьому Запоріжжю зимівниках, рибних промислах та ін., а також дрібні власники, які самі займались своїм господарством і проживали у віддалених від Січі місцях. Не мали змоги взяти участі у раді також ті козаки, в більшості бідні, які відбували службу на кордонах, переправах, в різних командах і «партіях» по найму за своїх господарів. Те, що основна маса козаків була фактично позбавлена можливості брати участь у радах, зовсім недвозначно відмітив сучасник генерал О. Рігельман. «Они, — писав Рігельман, — в собрании или все в Сечи быть не могли, потому что большая часть из них бывала на низовьях своих и жительствоваали тамо года по два и более, не приходя домой и производя промыслы»².

Отже, рада насправді ніколи не була радою всього козацтва. Демократичні, здавалося б, принципи, на які повинні були спиратися ради, не могли здійснитись через соціальну нерівність запорізького товариства.

Не слід, проте, думати, начебто на радах були тільки заможні козаки. Біднота, передусім та, що жила в куренях і складала січову залого, не могла байдуже ставитись до таких важливих подій в житті війська, якими були ради. Тому нерідко на радах соціальні суперечності виступали в оголеній формі, відбувались бурхливі сутички ворогуючих сторін. Вже відомий нам Яценко-Зеленський, який був на перевиборах старшини на новорічній раді в 1750 р., писав, що запорізька «...елекция... походит больше на кулачный бой»³, ніж на вибори. Наскільки правдиві ці слова, побачимо нижче.

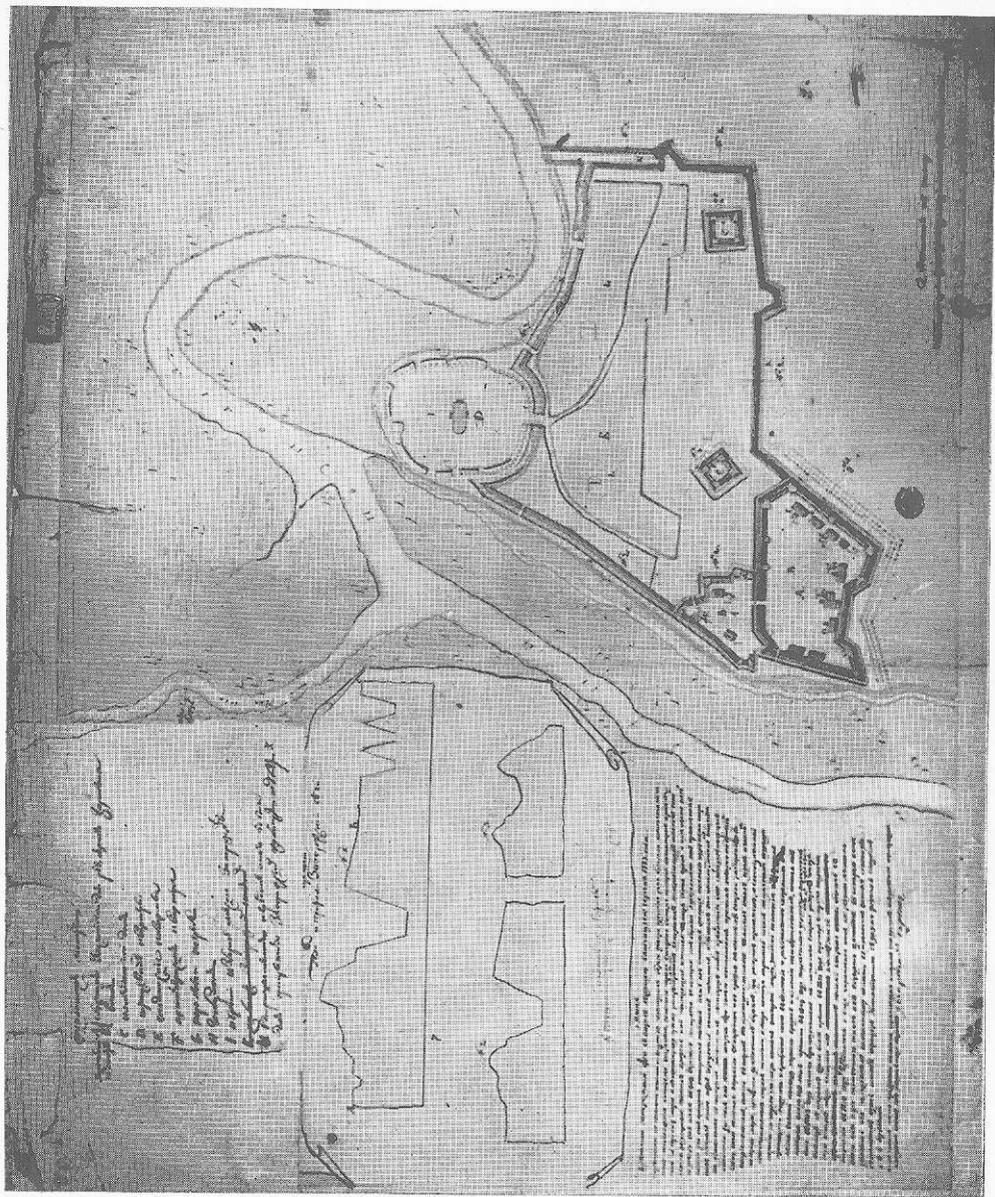
Вибори старшин проходили щороку — 1 січня. Рада, за давніми звичаями, відбувалась в урочистій обстановці.

Під звуки військових литавр, а іноді й гарматних пострілів, що сповіщали про скликання ради, на січову площу збиралися ко-

¹ Запорожье в конце XVIII в., Современная записка, «Киевская старина», 1889, декабрь, стор. 637.

² Летописное повествование о Малой России, сост. А. Ригельман, ч. IV, М., 1847, стор. 73.

³ Две поездки в Запорожскую Сечь Яценко-Зеленского, стор. 16.

План Січі, її околиць та Новосітського реґрашіменту 1773 р.

заки. Поступово увесь січовий «майдан» заповнювався товариством. Ті, кому не вистачало місця на площі, вилазили на дахи, курені, дзвіницю і т. ін.¹ На середину площі виходив військовий осавул з клейнодами — прапором і бунчуком. Слідом за ним із церкви в святковому вбранні — військова старшина, тримаючи в руках знаки своєї влади: кошовий отаман — булаву, суддя — печатку, а писар — срібний каламар. Знявши шапки й низько вклонившись на всі чотири сторони товариству, старшина займала місце під бунчуком. Рада починалась. Кошовий отаман звертався до присутніх: «Пани молодці! Чи не будете сього року, за старими вашими звичаями, інших нових старшин вибирати, а старих скидати?»², або ж оголошував іншу справу, яку треба було вирішити на раді. Козаки, невдоволені старшиною, кричали: «Покинь, такий сякий сину, своє кошев'я, вже військового хліба наїлись, кошовий!»³. Коли, таким чином, козаки вимагали перевиборів, старшини клали на стіл знаки влади й швидко «...з холодним духом», як пише Яценко-Зеленський, ретирувалися в церкву або в свої курені. Сучасник Мишецький зазначає, що старшина, звільнений з посади, завжди побоювався, «...дабы его не убили, и говоритъ тут ничего не смеет...», знаючи на власному досвіді, що подібних йому в таких випадках «...сзаци в шею пихают»⁴.

Вибори нових старшин завжди відбувалися в напруженій обстановці, бо кандидатів ніколи не бракувало. Запорізькі багатії старалися провести на посади своїх людей. Біднота, в свою чергу, обстоювала тих, хто, на її думку, міг обороняти інтереси сіроми. Щоб досягти своєї мети, заможні козаки вдавалися до різних методів (погрози, демагогія, підкупи), сіяли розбрат між козаками. Вони користувались також тим, що рішення на раді схвалювались гучними криками, — здійснювався такий галас, що було неможливо визначити, хто за що галасує. Внаслідок всього цього на старшинські посади так або інакше, майже без винятку, обирались представники заможного козацтва.

Більш того, за Нової Січі звичайним стало явище, коли певна особа кілька разів займала одну і ту ж посаду. Між 1734 і 1756 рр., наприклад, Іван Білецький двічі обирався кошовим отаманом, Данило Гладкий і Іван Малашевич — тричі, Яким Ігнатович і Григорій Федорів — по чотири рази. Олекса Сукур, він же Кривий, тричі обирався військовим писарем, а Семен Єреміївич стільки ж разів — суддею. Коло осіб, які займали вищі старшинські посади, таким чином, все вужчало.

Новообрані старшини, за звичаєм, двічі зрікалися знаків влади й приймали їх лише після третього запрошення. Обраним

¹ Істочники..., изд. Д. И. Э в а р н и ц к и й, т. II, стор. 1780.

² Летописное повествование о Малой России, стор. 75. Орфографію Рігелсмана ми дещо змінили. — В. Г.

³ Там же, стор. 73.

⁴ История о козаках запорожских, М., 1847, стор. 19.

козаки клали на голови землю, беручи її прямо з долу, «...хотя бы и грязь на то время случилась» або сніг¹. Вступивши на посади, військові старшини (передусім кошовий отаман) діставали на весь рік майже необмежену владу. Тепер вже від кошового отамана залежало призначення наказної й паланкової старшини, військових служителів і т. ін. Що ж до курінних отаманів, то їх обирали в куренях, на сходках. Останні скликалися також і під час походів для обрання нижчої похідної старшини.

Згодом усталився звичай, згідно з яким старшина навіть після закінчення строку своїх повноважень зберігала деякі привілеї. Її переводили в розряд «абшитованої» старшини, або стариків. Із стариків майже цілком складався впливовий, хоч і напівофіційний, орган — старшинська сходка, яку скликав кошовий отаман для розв'язання найбільш важливих питань. Значення старшинської сходки за Нової Січі помітно зросло. Вона спрямовувала діяльність не тільки Коша, а й у великій мірі військової ради.

Уже навіть з цих попередніх зауважень видно, що соціально-політичний устрій Запоріжжя суттєво відрізнявся від тих порядків, які панували на Гетьманщині, Слобідській Україні й взагалі в центральних районах країни. Суспільно-політична організація Запорізької Січі, незважаючи на велике засилля старшини й заможних козаків, зберігала певні демократичні риси, що були результатом багатовікової запеклої боротьби трудящих мас козацтва проти феодално-кріпосницького гніту. На Запоріжжя тікали сотні і тисячі селян з України, а також з Росії, Білорусії, причому втечі набирали все більших розмірів. Запоріжжя за часів Нової Січі перетворилося в небезпечне для кріпосників вогнище антифеодалного руху.

Природно, що після заснування Нової Січі царський уряд намагався й до запорізького козацтва застосувати загальні принципи своєї внутрішньої політики, скерованої на всебічне зміцнення феодално-кріпосницького ладу в країні. Запорізьке військо мало передусім поділити долю інших козацьких військ — Донського, Терського, Яїцького, самоврядування яких зазнало вже суттєвих обмежень з боку уряду.

Першим документом, що мав визначати юридичне становище Запорізького війська, була царська грамота від 31 серпня 1733 р. В ній висловлювалась надія, що Запорізьке військо виконуватиме все, про що київський генерал-губернатор «... именем и указом Нашим писать и повелевать будет со всякою верностью... за что Мы вас Нашею высокою милостью обнадеживаем»².

Із цієї, на перший погляд, неясної обіцянки впливало, що

¹ Летописное повествование о Малой России, стор. 75. Порівн. з І. Г. Георгі, назв. праця, ч. IV, стор. 363.

² А. Скальковский, История Новой Сечи, ч. II, Одеса, 1885, стор. 44—45.

київському генерал-губернаторові надавалися надзвичайно широкі повноваження щодо запорізького козацтва. Те ж треба сказати й про царську грамоту від вересня 1735 р., яка наказувала Запорізькому війську й надалі «...поступать в службе нашей и в прочем по ордерам и определениям нового губернатора (замість фон Вейсбаха, що вмер, генерал-губернатором було призначено ген. Леонтьева.— В. Г.) с достойным послушанием и ревностью»¹.

У 1750 р., в зв'язку з відновленням гетьманства, Запорізьке військо було піддано безпосередньо владі гетьмана К. Розумовського. В сенатському указі від 19 жовтня 1750 р. говорилось: «Сечевому Запорожскому войску с их атаманом и Кошем, также с их принадлежностями быть в ведомстве нашего малороссийского гетмана, как то и в прежние времена до 1708 года было»². В своєму універсалі від листопада 1750 р. новий гетьман наказував війську, щоб воно «... о состоянии своем и в чем нужда и случай укажет... отзывалось и требовало во всем, в чем подлежит, резолюции» від нього, а до приїзду його з Петербурга на Україну — від Генеральної канцелярії в Глухові³.

Наведені два документи виразно свідчать про підлеглість Запорізького війська гетьманові, хоча так само не містять жодних певних вказівок щодо ступеня цієї підлеглості. Відновлення гетьманства, таким чином, не лишилось без наслідків для Запоріжжя. Якщо раніше військо підлягало тільки київському генерал-губернаторові, то віднині владу над ним ділили київський генерал-губернатор і малоросійський гетьман.

Певною віхою в політиці царизму щодо Запорізького війська був 1756 р. В цьому році Лівобережну Україну передано із відомства Колегії закордонних справ Сенатові. Це привело до помітного обмеження компетенції гетьмана і місцевих установ, до посилення влади центральних органів імперії на Лівобережну Україну, а значить і на Запоріжжя⁴.

Передача Запорізького війська під владу київського генерал-губернатора, а потім гетьмана привела до обмежень військового самоврядування в сфері адміністрації, суду та ін.

Намагаючись покласти край втечам селян на Запоріжжя, які зачіпали інтереси передусім українських кріпосників, і припинити прийняття втікачів до козацтва, уряд видав розпорядження про обов'язкову реєстрацію козаків і паспортизацію населення запорізьких Вольностей.

¹ Материалы по истории Запорожья XVIII в., сост. П. А. Иванов, Записки Одесск. об-ва ист. и др., т. XX, док. 5, стор. 77.

² А. Скальковский, История Новой Сечи, ч. II, стор. 143.

³ Материалы по истории Запорожья XVIII в., сост. П. А. Иванов, Записки Одесск. об-ва ист. и др., т. XX, док. II, стор. 90—91.

⁴ Ще до цього, в 1754 р., видано указ про скасування внутрішнього збору (індукти та евекти) на кордоні між Гетьманщиною і Запоріжжям. Це сприяло посиленню економічних зв'язків України з Росією.

21 жовтня 1751 р. гетьман Розумовський наказав кошовому отаману, щоб надав кожний курінний отаман «... в своем курене, сколько у него числится козаков, содержал именной список и, буде б кто в оный курень приставать имел, в той же именной список записывал бы и смотрел накрепко того, чтоб оные никуда из куреней без дозволения и отпуску его кошового и атаманского и без обыкновенного пашпорта не отлучались». За проживання на Запоріжжі без паспорта винного належало карати «...по тамошнему их войсковому обычаю безпоблажно, дабы и другие, видя то, страх имели» (Материалы по истории Запорожья (1743—1767 гг.), сост. А. Андреевский, Записки Одесск. об-ва ист. и др., т. XVI, док. 2, стор. 221).

В паспортах, які видавались на певний строк, слід було вказувати причину виходу й місце, куди відбував козак. Розумовський звелів внести у списки всіх козаків без винятку, тобто й тих, що проживали в паланках — в слободах, на хуторах, промислах і т. д.; нарешті, він вимагав від старшин пильнувати, щоб козаки «...без ведома их (старшин) и дозволения, а паче без пашпортов никуда отсюда не бродили»¹.

В 1754 р. Колегія закордонних справ за пропозицією Київської губернської канцелярії обмежила права кошової старшини щодо видачі паспортів. Віднині старшина могла видавати паспорти лише «... для внутреннего употребления». Право видачі закордонних паспортів передавалось перекладачу Колегії, якого спеціально призначено для цього на Микитинський перевіз². Цим правом, як видно з царської грамоти від 22 червня 1764 р., раніше користувався також комендант Новосіченського ретраншементу.

Перед тим, як реформувати Запорізьке військо, урядові владі треба було мати відомості про його кількість. В 1756 р. гетьман Розумовський звелів Кошу подавати йому іменні списки старшин та козаків. Таку вимогу пред'явлено Запорізькому війську вперше за весь час його існування. Складання козацьких реєстрів вважалося завжди виключним правом місцевої, запорізької старшини, й вона старанно обороняла його. Це легко зрозуміти, коли взяти до уваги, що основна маса запорізького козацтва складалася з втікачів і що останні були головним джерелом поповнення війська. Передача іменних списків до рук гетьманських урядовців загрожувала фатальними наслідками для козацтва. Тому не дивно, що кошова старшина зробила все від неї залежне, аби під пристойним приводом уникнути виконання цього наказу. Ось витяг з дуже виразної виправдувальної відповіді Коша Розумовському від того ж року.

«Во исполнение полученного... высокопovelительного ордера войска Запорожского Низового козакам именные списки... хотя сочинены, однак токмо тем, которые при куренях случились». Далі зазначалося, що «...совершенно всему войску именных списков за скорость[ю] отправки сего к вашей возможности, також живущих в далеких от Сечи расстояниях по низу Днепра...

¹ Материалы по истории Запорожья (1743—1767 гг.), сост. А. Андреевский, Записки Одесск. об-ва ист. и др., т. XVI, док. 2, стор. 221.

² Дела, касающиеся запорожцев (1715—1774 гг.), сост. А. Андреевский, Записки Одесск. об-ва ист. и др., т. XIV, док. 36, стор. 614—621.

в горе Самари, в Великом Лузи и при других речках... находящихся и отлучившихся в тех местах на рыбные и зверинные добычи козакам учинить невозможно; атаманы же куренные вспомнить всех до единого не могут» (Центральний Державний Історичний Архів УРСР, ф. Кіш Запорізької Січі (далі — ЦДІА УРСР, ф. КЗС), спр. 28, арк. 8).

Козацьких списків, як бачимо, Розумовському не подано. Проте вже сама спроба здобути точні відомості про склад Запорізького війська була грізним застереженням для козацтва. Розуміючи, що гетьман буде наполягати на виконанні свого наказу, військова старшина запевняла його, що вона подасть військові реєстри в найближчому майбутньому¹.

Другою сферою, на яку претендував уряд, був військовий суд, що відбувався до того часу на підставі місцевих звичаїв і розпоряджень Коша. 10 вересня 1750 р. гетьман Розумовський запропонував Кошу приставляти до Генеральної канцелярії на суд «по малороссийским правам»² всіх запоріжців-гайдамаків, вихідців з Лівобережної України. В 1754 р. для нагляду за гайдамацькими справами, що розглядалися в Січі, гетьман відправив до Коша миргородського сотника Василя Зарудного. А вже в наступному 1755 р. він став вимагати від військової старшини, щоб вона приставляла в Глухів, до Генерального суду, всіх без винятку запорізьких козаків, яких обвинувачено в гайдамацтві³.

Обмеження Запорізького війська в сфері судочинства залежало не тільки від характеру злочинів. Гетьман привласнив собі також право суду над всіма без винятку козаками, в тому числі, як побачимо нижче, навіть над військовою старшиною.

Для більш успішного проведення своєї політики щодо запорізького козацтва уряд зразу після повернення запоріжців до Росії став будувати кріпості й розташовувати свої залоги на Запоріжжі. В 1735 р. в самому центрі запорізьких Вольностей, за 2—3 км від Січі, споруджено чимале укріплення — Новосіченський ретраншемент. Залога його складалася з двох піших рот і артилерійської команди при 6 гарматах⁴. Про призначення цієї фортеці І. Георгі відверто говорить, що біля Січі «... велено было от правительства российского построить... правильную крепостцу и быть в оной коменданту с несколькими ротами регулярного российского войска для удержания казаков в надлежащем порядке и исполнения предписаний от правительства верховного»⁵.

Комендантом Новосіченського ретраншементу призначено штаб-офіцера, який підлягав київському генерал-губернаторові.

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 28, арк. 8

² Дела, касающиеся запорожцев (1715—1744 гг.), сост. А. Андреевский, Записки Одесск. об-ва ист. и др., т. XIV, док. 15, стор. 475—476.

³ Источники для истории запорожских казаков, сост. Д. И. Эварницкий, т. II, Владимир, 1903, стор. 1790, 1817, 1826, 1829—1830.

⁴ Материалы для географического и статистического описания России. Херсонская губерния, ч. I, СПб., 1863, стор. 46.

⁵ И. Г. Георги, назв. праця, ч. III, стор. 356.

Інструкція від 1736 р. наказувала йому «...запорожских козаков поступки прилежно всегда предостерегать и наблюдать», а в певних випадках «... кошовому атаману с товариством добродетельным порядком напомнить...» про «незаконність» того чи іншого вчинку. Разом з тим комендант повинен був наглядати за всіма приїжджими на Запоріжжя, користуючись як довідником «...пропускными записными журналы», які велись в Новосіченському ретраншементі й на Микитинському перевозі¹. З другої інструкції від 20 жовтня 1755 р. бачимо, що комендант разом з цим повинен наглядати за загальним станом на Запоріжжі, перешкоджати втечам сюди селян і прийняттю їх до козацтва, допомагати старшині розправлятися з непокірними.

«...А чтоб касалось до своевольств и продерзостей запорожских козаков, о чем бы он увидел, о том ему уведомлять кошового с старшиною и к сокращению того о сыску и наказании винных и впредь от воздержания таких от них требовать, и в том с оными и самому стараться». Правда, інструкція рекомендувала комендантові бути з старшиною «... в согласии, не мешаясь в прочие запорожские суды и распоряжения» (Сборник материалов для истории запорожских козаков, сост. Д. И. Эварницкий, СПб., 1888, док. 51, стор. 124—125).

В 40—60-х роках XVIII ст. уряд приступив до заселення північних і північно-західних окраїн Запоріжжя іррегулярними військами. Це мало відмежувати Запоріжжя від Правобережної й Лівобережної України смугою, зайнятою військовими поселенцями. Сенатський указ від 30 жовтня 1743 р. звелів «... в тех заднепровских местах от неприятельских внезапных набегов устроить крепости в пристойных местах, по тамошнему обычаю». Виконання цього указу було доручено миргородському полковнику Капнисту, який разом з інженером де Боксетом оглянув степи на правому березі Дніпра, склав план і карту цієї місцевості. Тут потім засновано три укріплення: Криловський шанець біля устя Тясмина, Орловський шанець біля м. Торговиці, а також шанець на Синюсі².

В 1746 р. вирішено поселити 9 полків ланд-міліції по р. Орелі. Через деякий час, у 1751 р., уряд доручив полковникові Івану Хорвату, колишньому австрійському офіцеру, заселявати сербськими поселенцями землі на правому березі Дніпра, біля північно-західних кордонів Запоріжжя. Ще до цього російському послові в Відні Бестужеву-Рюміну було наказано привести в російське підданство близько трьох тисяч сербів, хорватів і албанців, які бажали переселитись в Росію з так званого граничарського корпусу, розташованого по рр. Саві й Драві³.

¹ Дела, касающиеся запорожцев (1715—1774 гг.), сост. А. А. Андреевский, Записки Одесск. об-ва ист. и др., т. XIV, док. 40, стор. 407.

² Материалы для географии и статистики России. Херсонская губерния, часть I, СПб., 1863, стор. 28.

³ Н. Попов, Военные поселения сербов в Австрии и России, «Вестник Европы», 1870, кн. 6; Е. А. Загородский, Очерки по истории славянской

Сенатський указ від 29 січня 1752 р. звелів «...поселить сербов, выведенных в Россию из Австрии ген.-м. Хорватом и впредь имеющих прибывать оттуда, в заднепровских местностях, проводя границу от устья Кагарлыка прямою межей до верховья р. Туры... на устье р. Каменки... на верховье р. Березовки... на верховье р. Омельника и по оной вниз даже до устья ее, где она в Днепр упадет».

Таким чином, в зону поселень, які дістали назву Нової Сербії, включено запорізькі землі Кодацької і Бугогардівської паланок.

Тут засновується система укріплених поселень — шанців. Гусарські й пандурські шанці стояли один від одного на відстані 6—30 верст¹. Командиром Нової Сербії призначено генерала Ів. Хорвата. Він дістав велику владу й мав підлягати Сенатові. На упорядкування новосербських військових поселень уряд витратив величезну суму — 70 тис. карбованців².

В тому ж 1752 р. біля північних кордонів Запоріжжя, в верхів'ї Інгула, царський уряд розпорядився заснувати кріпость св. Єлисавети (тепер Кіровоград). Кріпость споруджено за проханням Хорвата для боротьби з втікачами — селянами й гайдамаками, а також для зміцнення царського самодержавства на півдні.

В листі від 31 серпня 1754 р. до очаківського паші київський віце-губернатор Костюрін писав, що кріпость будується «...не в ином каком намерении, как только для охранения и защищения от своевольных людей гайдамаков российских границ и того поселения, которое в близости польской границы с недавнего времени чинится и Новою Сербиею называется» (Сергій Шамрай, До історії залюднення Степової України в XVIII ст. (Крилівщина й Лизаветчина), Записи історично-філологічного відділу УАН, кн. XXIV, К., 1929, стор. 241).

Фортецю св. Єлисавети, на побудову якої пригнали дві тисячі козаків з Гетьманщини, передбачалось добре укріпити. Вона повинна була мати 120 гармат і залогу з двох тисяч чоловік³.

У фортеці св. Єлисавети в 1753 р. розташувався Новослобідський козачий полк, сформований з жителів, витиснутих з своїх осель при заснуванні Нової Сербії. Це були здебільшого розкольникки, що повернулись в Росію з Польщі. Новослобідському полку також відвели землі в північній частині Запоріжжя по рр. Сомоткані, Верблюжці та ін. Нові поселенці звільнялись від податків на 6 років. Командирами Новослобідського полку признача-

колонизации в Новороссии в XVIII в., Сербские, военные поселения, «Военно-исторический вестник», К., 1912, № 1, стор. 87; Микола Ткаченко, Утворення Нової Сербії на запорізьких землях у 1752 р., «Україна», 1926, кн. 2—3.

¹ Полное собрание законов (далі — ПСЗ), № 9935, указ від 3 лютого 1752 р.; № 9966, указ від 23 березня 1752 р.; Перелік шанців, див. Матеріали для географії і статистики, ч. I, стор. 30—34.

² А. А. Скальковский, Хронологическое обозрение Новороссийского края, т. I, Одесса, 1836, стор. 61.

³ Сергій Шамрай, назв. праця, стор. 243. Проте в 1757 р. кріпосна залога налічувала всього одну тисячу чоловік.

лись коменданти кріпості св. Єлисавети (з 1752 р. ним був бригадир Глебов, з 1758 р.— ген.-м. Ф. Юст, потім—бригадир Муравйов, Толстой, ген. Хорват і т. д.). Вся старшина Новослобідського козачого полку, який налічував у 1760 р. 5956 чол., не обиралась, а призначалась урядом. Пізніше, в 1762 р., тут була проведена реформа, яка мала більш посилити армійську дисципліну серед «козаків»¹. Новослобідський козачий полк повинен був відправляти службу на численних форпостах, побудованих в колишніх запорізьких володіннях— по рр. Міусу і Корабельній. Одна з головних функцій цих форпостів полягала в розшуку й затриманні селян-втікачів, а також в боротьбі з гайдамаками². З такою ж метою на території полку завжди стояли різні команди лівобережних городових і донських козаків, мешчеряків, казанців та ін. В 1760 р., наприклад, тут відбувала службу півторатисячна команда козаків з Гетьманщини, число яких в 1764 р. було збільшено до 3—4-х тис. чоловік, а в 1767 р.— Козловський піший полк і т. д.³

Після заснування Нової Сербії й Новослобідського полку в північно-західному кутку Бугогардівської паланки, де Запоріжжя межувало з Правобережжям, ще залишалась невелика смуга «свобідної» землі. Але вже весною 1752 р. уряд розпорядився відправити в цей район, починаючи «...от заднепровского города Архангельска (на р. Синюсі.—В. Г.) до Гарду по низу реки Днепра и до Сечи команды раз'ездные для гайдамацкого искоренения» і побудувати тут форпости⁴. Запоріжжя, отже, все більш оточувалось військовими поселеннями.

Кошова старшина, як і під час заснування біля запорізьких кордонів поселень Новослобідського полку, пробувала опротестувати це рішення уряду, посилаючись на те, що цього «... никогда издавна не было... и слуху, о том имеют весьма удивительно»⁵. Протест Коша не був, однак, узятий до уваги. Комендант кріпості св. Єлисавети, бригадир Муравйов, думку якого, з цього приводу, запросив Сенат 29 січня 1762 р., відповів, що зняти форпости й вивести команди неможливо, бо вони «...не к одному поиску и искоренению гайдамак служат, но и ко удержанию по сей пограничности беглых отовсюду из российских мест... [і] из Малороссии»⁶.

Коли північна і північно-західна окраїни Запоріжжя вже були зайняті військовими поселеннями, царські урядовці приступили до північно-східного запорізького пограниччя. В 1754 р. між

¹ Сергій Шамрай, назв. праця, стор. 237, 238, 252, 268.

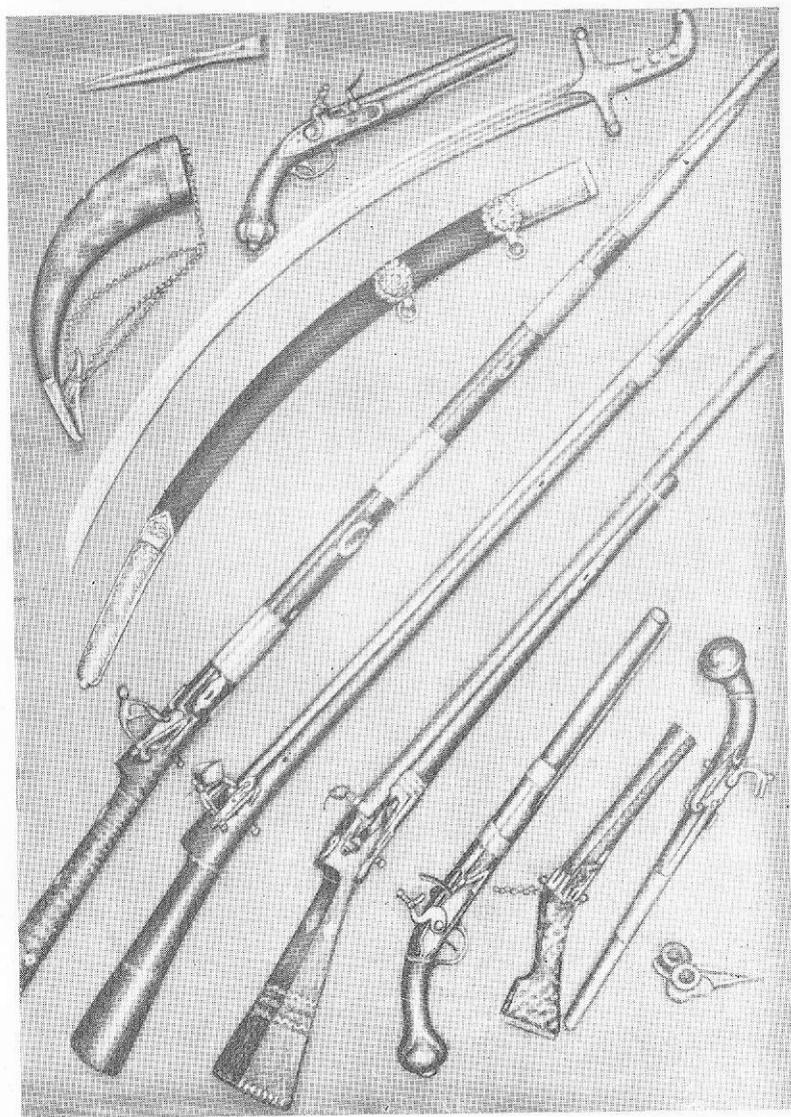
² Докладний перелік форпостів, див. С. Шамрай, назв. праця, стор. 277.

³ Там же, стор. 278.

⁴ Дела, касающіеся запорожцев (1715—1774 гг.), сост. А. Андриевский, Записки Одесск. об-ва ист. и др., т. XIV, док. 20, стор. 523.

⁵ Там же, стор. 523.

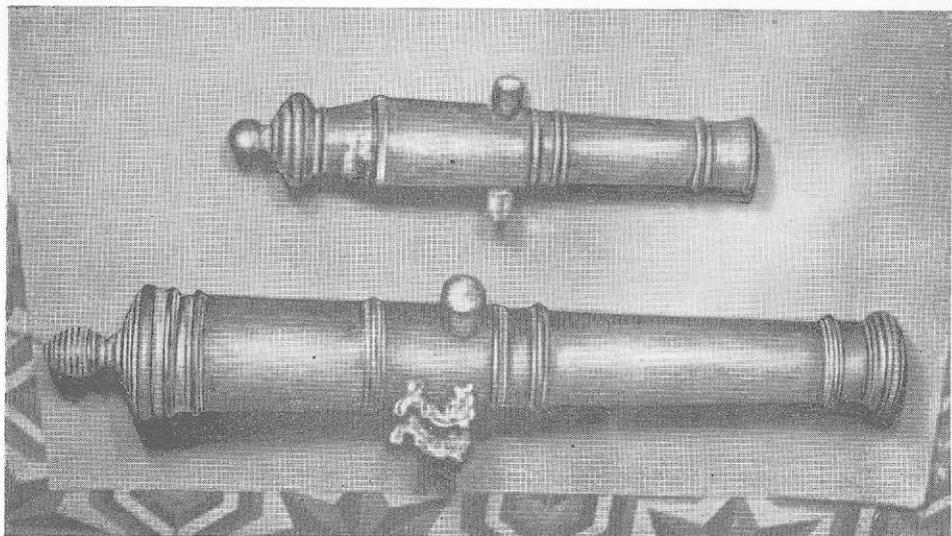
⁶ Там же, док. 27, стор. 632.

Козацька зброя.

Литавра.

Козаські гармати.

Українською лінією й Запоріжжям засновується нова смуга військових поселень—Слов'яносербія, яка мала відігравати таку ж роль, як і Новосербія. Тепер запоріжців вже було відрізано також і від Гетьманщини.

Створення урядом укріпленої смуги військових поселень з півночі, на північному заході й північному сході Вольностей повинно було мати для Запоріжжя негативне значення. Запоріжці розуміли це. В 1755 р. військовий писар Романовський, передаючи зміст розмов, які він чув з приводу політики царських сановників щодо Запоріжжя, доповідав, що останні «... ныне уже войско Запорожское в конец истребитъ хотят, для чего и вновь по сей стороне Днѣпра города (фортеці.— В. Г.), як ось Елисавет и прочие, поделаны, и уже войско Запорожское все в мешок убрато и только еще чтоб як той мешок завязать... способом не избрали»¹.

Проте тиск уряду на Запорізьке військо цим не обмежився. Крім Новосіченського ретраншементу, там було побудовано нові укріплення й розташовано нові залоги. В 40—50-х роках ми вже бачимо урядові залоги в укріпленнях Усть-Самарському, Новобогородицькому, Микитиному, Биркутському й Сокольському². Спираючись на залоги, уряд став самовладно втручатись у внутрішні справи Запорізького війська, грубо порушувати право його на самоврядування. Все частіше на Запоріжжя посилаються офіцери для розслідування різних справ, що раніш становило виняткову компетенцію запорізьких старшин.

Восени 1742 р., наприклад, указом Сенату з Бахмута до Січі командировано підполковника Владимирського пішого полку Олексія Глібова, йому доручалось «найкрепчайше исследовать» скарги польських і татарських феодалів на Запорізьких козаків, заарештувати винних і відправити їх до київського генерал-губернатора Леонтьєва. При цьому Кошу наказано сприяти Глібову «... без всякого задержання». Сенат вимагав також від запорізьких старшин, щоб вони «... и в прочем во всем, пока то следствие продолжаться будет, чинили исполнение и послушание, под опасением за преступление от е. в. гнева». Глібов відправив у Київ з прапорщиком Матвеевим трьох заарештованих запоріжців. Один з них, Федір Холодний, помер в Києві «...под Петровским раскатом в колодничьей избе», інших же двох довго тримали в ув'язненні в Печерській кріпості, чекаючи вироку (Дела, касающиеся запорожцев (1715—1774 гг.), сост. А. Андриевский, Записки Одесск. об-ва ист. и др., т. XIV, Одесса, 1886, док. 4, стор. 327, 329—330).

Посилаючись на те, що запорізька старшина не може сама упоратися з гайдамацьким рухом у своїх Вольностях, уряд все частіше посилав туди військові частини. 20 червня 1750 р., наприклад, колегія закордонних справ наказала генерал-губернаторові Леонтьєву відправити на Запоріжжя нові військові команди для розшуку гайдамаків. Офіцери цих команд повинні були всіх гай-

¹ А. А. Скальковский, История Новой Сечи, ч. II, изд. 2-е, стор. 177.

² Е. А. Загоровский, Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти во времена Новой Сечи, Записки Одесск. об-ва ист. и др., т. XXXI, Одесса, 1913, стор. 55.

дамаків, які «... уже в Сечи или по станицам... находятся», забрати «...под караул и остальных в степи и лесах, в их запорожских вольностях, послав с пристойными комисары надежных людей», заарештувати¹. Одночасно з Києва до Січі відправлено капітана Миронова з наказом «...кошового отамана и старшыну пристойным образом склонять» до рішучої боротьби з гайдамаками². На «допомогу» старшині, яка ніби «...по известному запорожцев своевольному состоянню... боится и хватать их (гайдамаків.— В. Г.) не может», в тому ж році царські власті відправили в Гард нові військові команди³.

Репресій з боку уряду зазнали також старшини, яких підозрювали в співчутті гайдамакам. 31 травня 1752 р. командири військових частин, що стояли в районі Гарда, заарештували гардівського полковника Михайла Рогулю, обвинувачуючи його в зв'язках з гайдамаками, і, «...забивши в ручные и ножные кандалы», відправили «...к штабу в Архангел город»⁴.

Це, правда, один з перших відомих нам випадків арешту запорізького старшини урядовими властями на території Вольностей. Пізніше уряд використовував подібні обвинувачення як привід до арешту навіть кошової старшини. В 1757 р. він обвинуватив у потуранні гайдамакам кошового отамана Григорія Федорова (Лантуха), суддю Прокопа Донського, писаря Дмитра Романовського й осавула Парфена Чорного. Всіх їх заарештовано і відправлено в Глухів до гетьманської резиденції, де вони більше року перебували у в'язниці⁵.

Під приводом, ніби старшина не може успішно боротися з гайдамаками, уряд збільшує контингенти своїх військових частин на Запоріжжі. В 1761 р. Кіш клопотав перед урядом «...о свозе (про вивід.— В. Г.) тысячной малороссийских козаков команды, расставленной ставками по запорожским дачам по поводу (за словами.— В. Г.) гпдна бригадира... Муравьева для искоренения якобы воровства»⁶. Проте уряд не спішив вивести військ з Запоріжжя. Як бачимо з сенатського указу від 18 березня 1764 р., ще в ці часи на Запоріжжі знаходились дві тисячі лівобережних козаків.

Офіцери військових частин на Запоріжжі чинили всілякі зловживання і насильства щодо місцевого населення.

Так, наприклад, в 1757 р. кошовий отаман Данило Степанів скаржився гетьману Розумовському на «... состоящих в сечевой крепости штаб- и обер-офицеров в том, что ... они чрез посылаемых от себя солдат у проходящих с ватагами к Сечи с хлебом и с прочими сестными и питейными припасами

¹ Материалы по истории Запорожья (1743—1767 гг.), сост. А. Андриевский, Записки Одесск. об-ва ист. и др., т. XIV, док. 16, стор. 483—484.

² Там же, стор. 483—490.

³ Там же, т. XVI, док. 8, стор. 227—229.

⁴ Там же, стор. 228—229.

⁵ Сборник материалов для истории запорожских козаков, сост. Д. И. Эвартницкий, СПб., 1888, док. 116, стор. 233.

⁶ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 103, арк. 23.

... паспортів отбирають... беруть пшено, муку і от кожного воза по три, по чотири і по п'ять копеек». Далі вказувалось, що «... і состоящий де при Никитинской заставе офицер с следующих в Крым и из Крыма ватаг с каждого воза порожнего не меньше как по пяти и десяти, а с соли по двадцати копеек берет». Указом від 9 грудня того ж року воєнна колегія запропонувала Розумовському розслідувати цю справу про «...чинимых... штаб- і обер-офицерами не порядках и взятках» на Запоріжжі (Матеріали по історії Запорозжя (1743—1767 гг.), сост. А. Андрієвський, Записки Одесск. об-ва ист. и др., т. XVI, док. 11, стор. 244).

Розслідування подібних зловживань не могло змінити становища на Запоріжжі. 17 червня 1768 р., наприклад, генералу В. О. Черткову подано рапорт на прапорщика Новосіченського ретраншементу Василя Костіна.

Останній, як зазначено в рапорті, ходить з своїми солдатами по Січі «... и где найдет запорожских козаков, делает великия беды и озорства» (Записки Дніпропетровського Інституту Народної Освіти, т. I, Дніпропетровськ, 1927, стор. 375). Крім того, Костін образливо називав запоріжців «татариками» і говорив, «что надлежит их перевешать». Нарешті, він наказав «...всем солдатам в Сечу ходить при тесаках и ежели... с запорожскими козаками заведется какая ссора, то их рубить досмерти» (Записки Дніпропетровського Інституту Народної Освіти, т. I, стор. 375).

В словах і діях Костіна яскраво відбивалась пекуча ненависть кріпосників до запорізького козацтва.

Не краще поводитись з запоріжцями й старшини лівобережних городових полків, що стояли на Запоріжжі.

3 червня 1752 р. гардівський полковник скаржився на полковника 2-го компанійського полку Василя Часника, який рибні тоні «... на свою команду отнимает, козаков на рыбной добычи бадаючихся берет и без всякой винности киевлым боем допрашивает ...рыбы в Богу ловить не допускает, приезжающих за торговлею в Гард купеческих людей обижает здирствами взяток и разбой» (Матеріали по історії Запорозжя (1743—1767 гг.), сост. А. Андрієвський, Записки Одесск. об-ва ист. и др., т. XVI, док. 8, стор. 227—228).

Образ і насильств зазнавала іноді навіть військова старшина. Так, 5 жовтня 1752 р. кошовий отаман подав скаргу імператриці Єлисаветі на миргородського сотника Василя Зарудного. Останній, запрошений разом з іншими лівобережними старшинами й офіцерами на обід до кошового отамана з приводу іменін імператриці, грубо образив запорізьку старшину.

«Когда подносима была чарками горилка, тогда... Зарудный те чарки все перебил, а потом меня, атамана кошевого, старшину войсковую, куренных атаманов и все Запорожское низовое войско матерно бранил, ворами и неверноприсяжными... называл и другими непристойными и скверными словами поносил; потом здешнего писаря войскового Дмитрия Романовского по щекам бил... бывшего кошевого Якима Игнатовича... за волоса рвал» (Сборник материалов для истории запорожских козаков, сост. Д. И. Эварницкий, док. 9, стор. 49—50).

Проте такі ексцеси були порівняно рідко. Від зловживань і насильств терпіли, звичайно, не запорізька старшина, а маси трудаючого козацтва й посполитих.

В 30—40-х роках значно збільшився обсяг військових повинностей, які уряд накладав на козацьке військо взагалі, в тому числі й на Запорізьке. Зразу ж після повернення запоріжців на батьківщину почалася російсько-турецька війна (1735—1739 рр.). Царською грамотою від 18 червня 1735 р. Запорізькому війську було наказано виступити в похід в повному складі, як тільки цього вимагатиме київський генерал-губернатор. З жовтня того ж року київський генерал-губернатор Леонт'єв, призначений командуючим армією, що вирушала в Крим, наказував Запорізькому війську, «оставя в Коше своем несколько из пехоты для охранения и иждивения своих козаков, а затем всем конно и пехотно выступить», з'єднатися з головними силами біля Кам'яного Затону.

В складі російської армії Запорізьке військо брало участь у всіх вирішальних боях цієї війни — в здобутті Перекопа, Козлова (Євпаторії), Бахчисарая, Кінбурна, а також під Очаковим і Хотиним. Запорізька флотилія діяла на Чорному морі й в гирлі Дунаю. В дуже тяжких умовах цієї кампанії запоріжці показали себе відважними, вправними й завзятими вояками. Війна закінчилась. На підставі Белгородського миру 1739 р. південні кордони Росії поширились на пониззя Дніпра, майже до самого моря. Проте втрати російської армії були величезні.

«Если верить некоторым писателям,—пише А. Скальковский,—что армия наша в четыре года кампании лишилась 100 тысяч человек, то можно поверить запорожцам, говорящим, что войско потеряло тогда целую половину своего товариства, а оставшаяся половина, говоря языком козачества, «голодная, босая и голая» возвратилась в Кош, в котором не было еще ни валу, ни даже хлеба, ибо оставшиеся в Сечи поумирали от чумы, занесенной из Крыма, или питались одним провиантом, который выдавался им из армейских складов» (А. Скальковский, История Новой Сечи, ч. II, Одесса, 1885, стор. 95).

В мирні часи Запорізьке військо охороняло південне пограниччя від нападів з боку Криму й Туреччини. В реляції Коша уряду від 1761 р. говорилось, що п'ять запорізьких полковників «...с командами завсегда стоят в партии для предосторожностей пограничных». На кордонній службі козаки терпіли великі нестатки, бо їх «...и сухарями снабдить неисчего»¹. Крім цього, від господарства відривали козаків часті «командирації».

Так, 21 вересня 1751 р. гетьман Розумовський наказав Кошу для боротьби з гайдамаками «...всегда определять с одной стороны от Сечи Запорожской, а с другой от Гарду довольные команды и переменю с добрыми и надежными командирами и чинить раз'езды денно и ночью... до тех мест, при коих стоят поставленныя великороссийския команды» (Материалы по истории Запорожья (1743—1767 гг.), сост. А. Андреевский, Записки Одесск. об-ва ист. и др., т. XVI, Одесса, 1893, док. 2, стор. 221—222).

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 115, арк. 101.

В серпні 1754 р. команда запоріжців (двісті чоловік) була відправлена в Новоросію¹.

В тому ж році Кіш, за наказом Київської губернської канцелярії, відправив в розпорядження прикордонної комісії піших і кінних козаків «...в довольном числе... да сверх того еще в дубах и каюках 60 человек» та ін.² Уряд вжив цілий ряд фіскальних заходів, які перешкоджали розвитку торгівлі запоріжців. Значно скоротились прибутки Коша. Уже Белгородський мирний трактат 1739 р. надавав дозвіл плавати по Чорному морю тільки турецьким кораблям. В цих умовах російські купці, які відкупили в уряді чорноморську торгівлю, намагались встановити свою монополію. В їх інтересах митницький обер-директор Шемякін подав уряду пропозицію про заборону запоріжцям приймати у себе, в Січі, турецькі, грецькі й інші торговельні судна, бо ніби запорізькі купці не мають відповідних капіталів для торгівлі. Пропозицію цю прийнято і скасовано лише в 1760 р. внаслідок наполегливого клопотання Коша³.

В 1753 р. уряд встановив митниці в Переволочній і Кременчуці. 21 січня 1755 р. кошовий отаман Григорій Федорів скаржився Київській губернській канцелярії, що «...на учрежденных по Днепру, в Переволочной и Кременчуке таможенных з везущих сюда в Сечь съестных и питейных припасов, не обменяя ничего, пошлину и тарифу (якобы за границу отпускается) взимают с великим отягчением... чрез что уже привоз сюда з Малой России хлеба и протчего нужного остановился». Федорів просив скасувати мита з товарів, що привозились на Запоріжжя й вивозились звідти, мотивуючи це тим, що «...войско в съестных, питейных припасах и во всем нужном, как то в одежаниях и протчим, за малым из Малой России привозом и за великим дорогою ценою платежем таковой пошлины и тарифу, також и в промыслах вывозкою отсель в Малую Россию рыбы, соли и звира... службу отправлять крайнюю обиду и во всем недостаток иметь будет»⁴ Тоді уряд зробив деякі поступки запоріжцям. Указом Сенату від 26 березня 1755 р. наказувалось вищеназваним митницям «...пропускать без взятия портовых и внутренних пошлин» в Січ тільки ті товари, які йшли «...для собственного запорожцам употребления», а також рибу й хутра, що відправлялись з Запоріжжя в центральні райони країни. За сіль, а також за інші закордонні товари митниці повинні були брати мито⁵.

¹ Сборник материалов для истории запорожских козаков, сост. Д. И. Эварницкий, СПб., 1888, док. 28, стор. 87; док. 20, стор. 110.

² Дела, касающиеся запорожцев (1715—1774 гг.), сост. А. Андреевский, Записки Одесск. об-ва, ист. и др., т. XIV, док. 31, стор. 587—588.

³ А. Скальковский, История Новой Сечи, ч. I, Одесса, 1888, стор. 219—220.

⁴ Дела, касающиеся запорожцев (1715—1774 гг.), сост. А. Андреевский, Записки Одесск. об-ва, ист. и др., т. XIV, док. 32, стор. 592.

⁵ Там же, стор. 593.

Розрахункам Коша на збереження прибутків з запорізьких військових митниць заважали й інші обставини. 31 січня 1755 р. перекладач колегії закордонних справ при Микитиному перевозі Семенов подав кийвському генерал-губернаторові І. І. Костюрину «Проект о пристанни морских судов при Никитинской заставе». Семенов пропонував перенести пристань для морських суден із Січі в Микитин. Свою пропозицію він мотивував тим, що це скоротить шлях морським кораблям і разом з тим дасть значний прибуток казни. До того ж, місце для пристані, а також умови для карантину в Микитині начебто значно кращі, ніж в Січі¹. Звістка про нове скорочення прибутків військового скарбу викликала чималий переполох у Коші. В листі Костюрину від 21 лютого того ж року кошовий отаман Федорів обвинувачував Семенова в тому, що той склав проект «з свого вымыслу» і тільки «для приболшения ему рангу или жалования». Здійснення проекту Семенова, за словами кошового отамана, загрожувало б війську Запорізькому «крайней обидой», тим більш, що біля Переволочної й Кременчука вже були урядові митниці².

За рахунок Запорізького війська старався збільшити свої прибутки й гетьманський скарб. Наприкінці 1759 р. гетьман Розумовський подав Сенату проект про заборону запорізьким і правобережним купцям торгувати сіллям на Гетьманщині. Узнавши про це, запорізькі депутати, які перебували в цей час у Петербурзі, запропонували Кошу надіслати протест. За їх словами, торгівля сіллям — одно з найважливіших джерел прибутків запорізьких козаків, і заборона її принесе їм «весьма великой убыток»³.

Хоч обидва проекти і не були запроваджені, уряд знайшов спосіб зменшити прибутки Запорізького війська. Указом від 18 жовтня 1762 р. заборонено привозити горілку з Польщі на Лівобережжя й Запоріжжя. Це зачіпало інтереси запорізьких виноторгівців, але натомість давало подвійну вигоду лівобережним купцям, які звільнялися від правобережних конкурентів і здобували новий, і до того ж досить емкий ринок⁴. З 1764 р. казна почала видавати жалування Запорізькому війську не срібною монетою, як раніше, а мідною, бо нібито срібло спливало з Запоріжжя в Крим.

Всі ці заходи зачіпали лише окремі сторони життя Запорізького війська. Проте поряд з ними уряд готував і значно ширші проекти, а саме: докорінну реформу всього устрою Запорізького війська. Реформу передбачалось розпочати з обме-

¹ Дела, касающиеся запорожцев (1715—1774 гг.), сост. А. Андреевский, Записки Одесск. об-ва ист. и др., т. XIV, док. 36, стор. 626—627.

² Там же, стор. 627—628.

³ ЦДА УРСР, ф. КЗС, спр. 63, арк. 117.

⁴ Сборник материалов для истории запорожских козаков, сост. Д. И. Эварницкий, док. 58, стор. 179.

ження самоврядування війська, скасування виборності старшин на радах при участі козацтва. Дуже цікавим з цього боку є проєкт, поданий в Сенат у 1740 р. київським генерал-губернатором Леонтьєвим. Він пропонував дозволити надалі брати участь у виборах кошового отамана обмеженому колу осіб: військовим старшинам, курінним отаманам і «лучшим козакам», причому останнім в числі трьох-чотирьох чоловік від кожного куреня. Вибори повинні були відбуватися в присутності присланого Київською губернською канцелярією «надежного и искусного штаб-офицера»¹. Військового писаря, найближчого помічника кошового отамана, Леонтьєв рекомендував зовсім не обирати, а призначати з числа досвідчених канцеляристів генеральної військової канцелярії. Що до курінних отаманів, то їх також треба було не обирати, а призначати окремими указами. Нарешті, Леонтьєв пропонував прикомандирувати до кошового отамана окремого офіцера, щоб той «...по присылаемым указам и ордерам исполнение чинить принуждал» кошового отамана². Такі заходи, на думку Леонтьєва, забезпечили б урядові контроль за діями старшини й вплив на внутрішні справи війська. Беручи до уваги певні демократичні традиції Запоріжжя, Леонтьєв радив впровадити все це поступово, «...дабы запорожцев, привыкших к своевольству, единожды вовсе не озлобитъ и в сумнение не привестъ и не дать им повода говорить: «чего де изстари не бывало, а ныне регул вводитъ стали»³. Сенат в тому ж році повідомив Леонтьєва, що «...ныне предлагаемые меры учредить Правительствующий Сенат, по известному их (запоріжців.—В. Г.) непостоянному нраву и противу их древнего обыкновения, весьма за невозможно ...признает»⁴.

Скоро, однак, уряд переконався, що в своїй політиці щодо Запоріжжя він зможе успішно використати глибокі соціальні суперечності серед самого козацтва. В 40-і роки XVIII ст. посилилась класова боротьба, на Запоріжжі мали місце часті виступи козацької бідноти проти своїх гнобителів — старшини й заможного козацтва. В січні 1748 р., наприклад, капітан Павлов сповістив Леонтьєву, що під час новорічних виборів у Січі «...был великий крик и драка с половиною дня даже и до вечера, а как вечерню священник начал служить, то, вошедши в церкви (козаки.—В. Г.), учинили между собою за выбор старшин великую

¹ Запорожские выборы и порядки половины XVIII в., «Киевская старина», 1883, май, стор. 128. Пізніше, в 1749 р., Леонтьєв вимагав, «...чтоб кошевые атаманы и судьи по аттестатам куренных атаманов жалованы были командующим генералитетом, а не выбором козачьим и быть бы оным чинам до смерти беспременно». (Дела, касающиеся запорожцев (1715—1774 гг.), сост. А. Андреевский, Записки Одесск. об-ва ист. и др., т. XIV, док. 15, стор. 455).

² Там же.

³ Там же.

⁴ Дела, касающиеся запорожцев (1715—1774 гг.), сост. А. Андреевский, Записки Одесск. об-ва ист. и др., т. XIV, док. 15, стор. 462.

драку, так что ...и церковь окровавили»¹. Замість Павла Козелецького кошовим отаманом на цей раз обрано Марка Кондратова.

Обранням Кондратова були незадоволені, очевидно, як заможні козаки, так і київський генерал-губернатор, бо бачили в ньому представника рядового козацтва. Закінчилось це тим, що 25 червня того ж року Кондратова усунено, а кошовим отаманом обрано одного з запорізьких багатіїв — Якіма Ігнатовича. 27 червня останній рапортував Леонтьеву: «По древне установленному в войске Запорожском обыкновению, сего июня 25-го дня в общей войсковой раде бывшего атамана кошового Марка Кондратова и всю войсковую старшину от рангу отставили, а на место их атаманом кошовым мене, нижеподписанного, и войсковую старшину определили»². Обрання Якіма Ігнатовича відповідало планам Київської губернської канцелярії, і 22 липня Леонтьев поздоровив нового кошового, бажаючи йому «...команду свою иметь на долгие времена... благополучно, а не так, как прежде сего частыя перемены [старшин] чинены»³.

Події 1748 р. прискорили розгляд урядом проекту Леонтьева про реформу Запорізького війська. За наказом Сенату Леонтьев відправив до Січі секунд-майора Олександра Никифорова. Офіційно Никифоров очолював комісію по розгляді конфліктів між запоріжцями й кримськими татарами. Насправді ж його відправили для вивчення того, наскільки обстановка на Запоріжжі могла сприяти здійсненню проекту Леонтьева.

Прибувши наприкінці 1748 р. до Січі, Никифоров розпочав таємні переговори з невеликою групою старшин. 11 січня 1749 р. він писав Леонтьеву, що старшина погодилась на повне скасування виборів і наполягала на впровадженні в військо порядків, які вже існували в інших козачих землях, зокрема на Дону. В протилежному разі, на думку старшини, нічого доброго очікувати від «своєвільних козаків» не можна.

«А на сих днях... кошевой атаман Аким Игнатович,—писав Никифоров,—и бывший кошевым Василий Григорьевич Сыч, да бывший же писарем Алексей Вербицкий, куренной атаман Максим Калныболотцкий как есть первые здесь люди, будучи в разговорах секретно мне говорили, что ежели б кошевой атаман, так и судья, пожалованы были от е. и. в. или от Правительствующего Сената, а куренные атаманы от высокого генералитета, то б при войске Запорожском лучшей был порядок и своевольные козаки, боясь и своей учрежденной старшины, как не ими выбранной, ...конечно б унялись и имели б всегда страх и послушание».

Далі Никифоров повідомляв, що «...и прочие старые люди (стариками, нагадаемо, звали колишніх старшин.— В. Г.) желают, чтоб таковой был порядок, как в Войске Донском, и сие де без всякого от козаков препятствия легко учинить возможно; а ежели таковой порядок будет всегда, каковой донныне был, то никакого добра быть не может».

¹ Материалы для истории южно-русского края в XVIII в., сост. А. Андриевский, Одесса, 1886, стор. 141.

² Там же, стор. 142.

³ Там же.

Нарешті Никифоров вважав за потрібне підкреслити, що «...в оном войске Запорожском, кроме вышедонесенных людей, другие добросовестные едва ли найдутся» і що колишній кошовий Василь Сич «ищет случая... отправиться для требования жалования в Москву или СПб, дабы там получить себе чин кошевого атамана» (Дела, касающиеся запорожцев (1715—1774 гг.), сост. А. Андреевский, Записки Одесск. об-ва и др., т. XIV, док. 15, стор. 455—456).

Щоб надати своїм словам більше переконливості й довести невідкладність скасування виборів на Запоріжжі, Никифоров зробив опис військової ради, яка відбулась 1—3 січня 1749 р. Цей документ, складений в ворожому щодо рядового запорізького козацтва дусі, мав, на думку автора, довести урядові, що при теперішньому стані речей вибір запорізької старшини залежить виключно від примх козацької бідноти — сіроми.

Про те, як відбувалась рада, Никифоров писав, що за декілька днів до різдва в Січ з промислів і степових зимівників з'їхалось близько п'яти тисяч козаків. В це число входили люди різного стану — заможні, середні й бідні. Здебільшого це були козаки, «по здешнему называемые сиромахы, не имеющие у себя, — як з презирством відмічає Никифоров, — не только лошадей или какого скота, но ниже на плечах своих платья» і примушених через те всю зиму жити в січових куренях. Одночасно Никифоров підкреслював, що як це не дивно, «выбор в старшины не от старых и умных людей и не от куренных атаманов зависит, но от упоминаемых сиромах».

1 січня 1749 р., в день відкриття ради, кошовий отаман Яким Ігнатович, суддя Микита Самбика й писар Андрій Миргородський старанно споювали бідноту, що прибула на раду. Проте, коли на раді постало питання про обрання цих старшин і на наступний рік, сірома вимагала усунення їх з посад і обрання нових. «Сия выше писанная чернь, — писав Никифоров, — выслушав сие (пропозицію про схвалення тої самої старшини. — В. Г.), закричали весьма громко, всякий своим гласом... браня оную старшину скверными и непотребными словами, говорили, что надобно их скинуть, упоминали при том, что де казачьяго хлеба уже наелись и кричали же «положи [знаки влади] ...Сие «положи», — пояснює Никифоров, — значит тако: когда уже старшину с общего согласия лишат того достоинства, тогда кошевой атаман, судья и есаул повинны шапки свои положить на землю, а поверх того вышеупоминаемые жалованные трости и печати, а писарь чернильницу, а после, взяв те шапки, убегают в курени или куда далее скрываются, дабы убить не могли».

Але, з другого боку, козаки, «...державшие партию кошевого атамана», стали кричати, «...что быть сему кошевому и писарю» і надалі на своїх посадах, і тут же поспішили, за звичаєм, класти їм на голову «песок и землю», примовляючи «будьте, пани, здорові» і «сирно». Сіромахи не погодились з цим і «вступили в драку, которую жестоко и на долгий час производили, а кошевого и писаря прижали к церкви, отчего они едва не померли». Під тиском сіроми заможні, або, як каже Никифоров, «значные», козаки примушені були погодитись на перевибори. Суддею було обрано Василя Багацького, а осавулом Петра Давида. Обрання цих осіб все ж таки було до деякої міри успіхом заможних козаків. Багато з них, вважаючи раду закінченою, в той же день роз'їхались по своїх зимівниках. Але сірома була незадоволена. На другий день, 2 січня, сіромахи захопили військові литаври і знову стали скликати козаків на раду. На цій раді вони обрали суддею козака Івана Водолагу, а осавулом — «козака, неимущего на себе одежды». Раніше ж обрані старшини, крім кошового і писаря, які сиділи в домі першого, вони оголосили усунути з посад. В таких обставинах кошева старшина звернулася за допомогою до заможних козаків, що жили в передмісті Січі. Останні «с ружьем и с дубьем» в кількості близько 400 чоловік несподівано напали на сіромахи і

стали бити їх «дубьем смертельно». За таємним наказом кошового, курінні отамани також старалися всіма засобами «отвратить» сіромах від «бунта». При цьому Никифоров відмічає, що отамани спинили «своих подчиненных от злаго намерения битьем палками». На третій день, 3 січня, після того, як виступ сіроми придушено, кошовий Яким Ігнатович скликав до себе на сходку старшину, в тому числі й курінних отаманів, і суворо нагадав їм, «дабы своевольников унимали и таковых в куренях отнюдь не держали». Сходка ухвалила усунути з посад обраних сіромою старшин і лише вибори 1 січня визнала дійсними (Дела, касающиеся запорожцев (1715—1774 гг.), сост. А. Андриевский, Записки Одесск. об-ва ист. и др., т. XIV, док. 15, стор. 457—463).

Як бачимо з цього документа, на новорічних виборах 1749 р. старшині й заможному козацтву довелось докласти чимало зусиль, щоб зламати опір сіроми і зайняти старшинські посади. Звідси легко зрозуміти, чому старшина і заможне козацтво так охоче йшли на угоду з царським урядом в питанні зміни традиційного порядку обрання старшини, що був одним з істотних ознак запорізького самоврядування. Відкрито ж розпочати переговори про це з урядом старшина не наважувалась. Вона воліла піти іншим шляхом, що їй здавався не таким небезпечним.

Через кілька місяців після названого звіту Никифорова, в жовтні того ж року, Київська губернська канцелярія одержала на ім'я імператриці «покорнейшее донесение» запорізького військового писаря Петра Чернявського. Рекомендуючи себе, останній заявив, що він служить у війську близько 20 років і тому досконало знає всі військові «обряды и поступки»¹. «Донесение» Чернявського являло собою, по суті, проект перетворення Запорізького війська, який виходив уже не від уряду, а від представників військової старшини. Йдучи назустріч побажанням, як він підкреслив, «первейших и заслуженных оног войска стариков», Чернявський писав, що для «найлуччаго порядка и воздержания в продерзости войска Запорожского» нема кращого способу, як скасування виборів і призначення урядом незмінюваних старшин².

1 лютого 1750 р. Чернявський подав через ту ж Київську губернську канцелярію нове «донесение» імператриці про вибори 1 січня 1750 р., під час яких сіромахи знов намагались усунути старих і обрати нових старшин.

«Сего 750 года генваря в 1-й день,— писав Чернявський,— в Сечи Запорожской... был в кошевые и в прочую старшину выбор, и тогда, съехавшись со степов, подлой и злодейственной народ, бывшего кошового Якима Малого (Игнатовича) со рангу отставив, в смерть убить намеревали за то, что он, Малый, по высочайшим в. и. в. указам, за чинимые ими продерзости без упущения штрафовал и егда бы добрые козаки запорожские не оборонили, то б всеконечно... убит был. На место же его кошевым, хотя и не надлежало, Василий Сыч определен» (Дела, касающиеся запорожцев (1715—1774 гг.), сост. А. Андриевский, Записки Одесск. об-ва, ист. и др., т. XIV, док. 15, стор. 466).

¹ Дела, касающиеся запорожцев (1715—1774 гг.), сост. А. Андриевский, Записки Одесск. об-ва ист. и др., т. XIV, док. 15, стор. 462—463.

² Там же, стор. 463.

Зміст цього документа свідчить про ненависть старшини до трудящого козацтва, яке боронило своє право брати участь у виборах, а також про бажання переконати уряд в необхідності запровадження нових порядків на Запоріжжі. Чернявський застерігав уряд, що коли козаки по-старому братимуть участь у виборах, то це може привести до небезпечних наслідків, бо «в войску Запорожском... за частыми самовольно переменами в кошевые атаманы и в прочие старшины великие чинятся не порядки... и ежели не учредится, чтоб был кошевой атаман безпреречно, а прочая старшина по его, кошевого, желанию, то... и злейшие могут последовать не порядки ж»¹.

Підкреслюючи, що своїми «донесеннями» він дбає виключно про «приращение» порядку в Запорізькому війську, Чернявський одночасно благав не оголошувати його імені в царській грамоті (якщо вона буде видана) про скасування виборів в Січі або, принаймні, завчасно викликати в Київ, «якобы для знатного секретета», в противному разі його вб'ють козаки.

«И в той грамоте,— просив Чернявський,— яко я в. и. в. верный последний раб, имени моего не упоминаю, дабы о том [козаки] дознаться не могли за что б... не предали смертному убивству» (Дела, касающиеся запорожцев (1715—1774 гг.), сост. А. Андреевский, Записки Одесск. об-ва ист. и др., т. XIV, док. 15, стор. 468). 30 травня того ж року в новій реляції київському генерал-губернатору Чернявський просив «приложить свое отеческое старание, чтоб один кошевой Яким Игнатович, о котром все старики и доброго состояния товариство благоволят... безсменно был и...подлому... народу разсвирепеться не допускаял» (там же, стор. 470).

Свої зносини з урядом про запровадження нових порядків на Запоріжжі військова старшина, як бачимо, тримала в великій таємниці від козаків.

На підставі звіту Никифорова і реляції Чернявського київський генерал-губернатор Леонтьєв у листопаді 1750 р. склав і подав на розгляд уряду новий проект під назвою «Мнение, каким наилучшим способом порядок в войске Запорожском учредити надлежит»². Попередньою умовою реорганізації війська Леонтьєв, як і раніш, в 1740 р., вважав зміну порядку виборів старшини. Він рекомендував допускати до виборів лише «знатных и добрых», тобто заможних козаків.

«А во оные ныне безпреречные кошевые атаманы и старшины... выбрать... полными голосами, то есть всею их старшиною и куренными атаманами, козаками... а самого подлого народа, шатающихся по запорожским степям, подозрительных и самовольных людей... отнюдь к тем выборам не допускать и голосов их не принимать и первенство им в тех выборах, как то от них прежде сего чинимо было, не давать, и никакого усилия оному подлому народу при тех выборах не чинилось под опасением жестокого наказания... да и впредь... старшину без особливых е. и. в. указов своевольно казакам

¹ Дела, касающиеся запорожцев (1715—1774 гг.), сост. А. Андреевский, Записки Одесск. об-ва ист. и др., т. XIV, док. 15, стор. 467.

² Там же, стор. 478.

на переменять» (Дела, касающиеся запорожцев (1715—1774 гг.), сост. А. Андриевский, Записки Одесск. об-ва ист. и др., т. XIV, док. 15, стор. 478—479).

Військова старшина мала бути незмінною і наділеною правом призначати курінних отаманів. Леонт'єв пропонував, крім того, створити при кошовому отамані посаду пристава й заміщати її штаб-офіцером, який, «будучи в Запоріжській Сечи, всегда [б] того наблюдал и ему, кошовому атаману, внушал, чтоб от запорожских козаков никаких своевольств... и прочих худых поступков не происходило»¹.

Проект Леонт'єва передбачав навіть проведення своєрідної чистки запорізького товариства з метою виключення всіх козаків-сіромах, тобто таких, які, шукаючи заробітку, «бродять» по Запоріжжю, і вислання їх на старі місця проживання, «яко *не действительных запорожских козаков*»². На всіх інших козаків завести «именные списки с отчествами и прозвищами», ці списки «освидетельствовать» штаб-офіцером і передати для збереження в військовий архів, а копії списків передати кошовому отаманові, зобов'язавши його пильнувати за обліком козаків і щомісяця подавати в військову канцелярію рапорти про особовий склад кожного куреня³.

Леонт'єв рекомендував також змінити порядок прийому до козацтва. Віднині всякий, хто забажав би стати козаком, мав з'явитися не до курінного отамана, як раніш, а у військову канцелярію, де його буде детально про все розпитано й лише потім, з дозволу кошового отамана, внесено до військових списків. Після цього, з відповідним витягом на руках, він може бути внесений в курінні списки⁴. На допомогу військовій старшині Леонт'єв пропонував негайно ввести на Запоріжжя принаймні два полки, оголосивши козакам, що це є захід тимчасовий і до того ж викликаний потребою боротьби з гайдаками⁵.

В новому проекті Леонт'єва, таким чином, поряд з інтересами царського уряду, який намагався реорганізувати Запорізьке військо на користь феодально-кріпосницької держави, враховувались також інтереси старшини й заможного козацтва.

Указом від 19 липня 1753 р. царський уряд заборонив вибори старшини в Запорізькому війську. Проте цього указу не реалізовано, і звичай обрання старшини, всупереч бажанням уряду й козацької верхівки, зберігся. Урядова влада не хотіла погодитись з цим і в лютому 1755 р., під час перебування в Петербурзі запорізької делегації в зв'язку з земельними справами, знов

¹ Дела, касающиеся запорожцев (1715—1774 гг.), сост. А. Андриевский, Записки Одесск. об-ва ист. и др., т. XIV, док. 15, стор. 479.

² Там же, стор. 481.

³ Там же, стор. 480.

⁴ Там же, стор. 481.

⁵ Там же, стор. 479—480.

порушила це питання. Один з делегатів писав до Січі, що петербурзькі вельможі «за перемену в Кош командира так стараются, чтобы по их неотменно было», тобто, щоб старшини були незмінюваними. Разом з цим вельможі загрожували: «Ежели по посланным повелениям перед сим еще де [запоріжці] не послушают», то вони «усильно сделают и пошлют гнев немалый на всех». В зв'язку з цим делегат відмітив, що від нього вимагають такого нового проекту, який належав би начебто запорізьким старшинам. «Советуют мне добрые люди, — писав він, — учинить так-вы резоны ж от всего войска»¹. Але на цей раз запорізькі представники — старшини Данило Гладкий, Петро Калнишевський та Іван Чугуєвець намагались переконати уряд, що повне скасування виборів — небезпечна справа, яка може викликати заворушення у війську, і тому просили дозволити обирати старшин, обіцяючи, що останні обиратимуться тепер «чесно и без забивства». При цьому вони заявили, що незмінюваній старшині «быть в таком вольном войске... весьма трудно... и немалою обидою то для войска будет»².

Скасувати вибори на Запоріжжі та реорганізувати Запорізьке військо поряд з центральним урядом прагнули також провінціальні урядовці. Наприкінці 1755 р. Київська губерньська канцелярія доручила секунд-майору Ф. К. Федцову відправитись у Січ і таємно розпочати переговори з старшиною. Прибувши на Запоріжжя, Федцов обережно, з допомогою начальника запорізьких церков ієромонаха Теодорита, поставив перед військовою старшиною питання, чи бажає вона бути незмінюваною. Кошовий отаман Григорій Федорів звелів переказати Федцову, що саме він «охотою быть бессменно не желает, но по воле е. и. в. указу готов быть сколько его возможность будет». Одночасно він хотів знати, чи має Федцов відповідний указ про це, і висловив побажання зустрітись з секунд-майором особисто. 17 грудня, як писав Федцов губернаторові, він відвідав кошового отамана і з ним «тайным образом наедине говорил». Під час розмови виявилось, що Кіш уже не раз одержував укази від Київської губерньської канцелярії про скасування виборів і запровадження незмінюваності старшин. Проте останні, побоюючись бурхливої реакції козаків, не оголошували цих указів на раді, а передавали їх до військового архіву. Тоді Федцов запропонував через декілька днів, під час новорічних виборів, оголосити на раді про незмінюваність старшини. А щоб запобігти виступам з боку козацтва, відрядити на раду військовий загін на чолі з офіцером. Федцов рекомендував послати драгунів, а не солдатів ландміліції, які давно вже стоять на Запоріжжі і «со многими... сиромахами знаются и поэтому им [сіромахам] не страшны». Він радив залишити цей загін у Січі на деякий час навіть після виборів для охорони кошового

¹ Матеріали по истории Запорожья, сост. П. А. Иванов, Записки Одесск. об-ва ист. и др., док. XX, стор. 97—98.

² Там же.

й старшин. Кошовий отаман погодився з пропозицією оголосити указ на раді, але відхилив пораду Федцова щодо військового загону, посилаючись на те, що сіромахи можуть за це йому особисто «вред учинить».

24 грудня Федцов знов таємно зустрівся з Федоровим. На цей раз крім кошового отамана в розмові брали участь ієромонах Теодорит, кілька старшин і навіть курінних отаманів. Передавши зміст своїх попередніх розмов з Федоровим, Федцов запевнив присутніх, що уряд не намагається позбавити старшину права переобрання. Навпаки, цього буде позбавлена військова рада, тобто козаки.

«С них [старшин] той воли не снимается, когда надобно кого сменить, то надлежит его непорядки прежде объявить, а потом и при сходке... другого выбрать..., а ...сирромахам до того дела нет, да и знать о том им давать не надлежит, но только после им объявить, что такой то чин или два переменены».

Висловлена обережно пропозиція Федцовим (він, як бачимо, не ставив навіть питання про розпуск ради) була схвалена більшістю присутніх. Через кілька днів на такій же нараді було вирішено скликати ранком 1 січня 1756 р. в домі кошового старшинську сходку, переобрати деяких старшин, наприклад: суддю й осавула, а потім вже, без усяких пояснень, оголосити про це козакам на раді.

Так і сталося. 1 січня старшинська сходка переобрала суддю і осавула, а потім оголосила про своє рішення військовій раді. Як було зустрінуте це оголошення на раді, ми не маємо, на жаль, відомостей.

5 лютого старшинська сходка зробила новий крок в напрямі скасування виборів, ухваливши вважати незмінюваним кошового отамана.

«Определяемых в кошевые атаманы не только в год или два, або в три от звания кошевого не отставляют, но и по десять, либо и более в этом звании без смены быть, пока не станет безвинно войску каковых либо... обид причинять». Спеціально передбачалось, що «ежели что кошевой по излишеству взмет», то «в сходке от кошевого звания отставлен будет, а в общее войсковое собрание, здревле установленное допускаем не будет» (А. Скальковский, История Новой Сечи, ч. I, Одесса, 1885, стор. 64—65).

Інакше кажучи, кошовий отаман ні в якому разі не мав віднині відповідати за свої вчинки перед військовою радою.

Як бачимо, позбавивши козацтво права брати участь в обранні кошового отамана, тобто глави війська, старшина, разом з тим, залишила це право за собою. Питання про незмінюваність іншої старшини було обійдено. При цьому виходили, очевидно, з того, що незмінюваність кошового отамана має привести в дальшому до незмінюваності взагалі старшини і зміцнення її становища у війську.

Старшинська сходка 5 лютого 1756 р. мала, таким чином, серйозні наслідки. Вперше в історії запорізького козацтва, від-

повідно до інтересів уряду й на угоду корисливій козацькій верхівці, було прийнято рішення про скасування виборності. Тим самим військова рада зазнала тяжкого удару. Вона мала втратити колишнє значення при вирішуванні важливих військових справ. Угодовські дії старшини полегшували царському урядові здійснювати свою політичну лінію на обмеження, а згодом і ліквідацію самоврядування Запорізької Січі.

Як реагувало козацтво на рішення старшини? Про це можна судити з того, що 24 червня 1756 р., коли старшина була на сходці в домі кошового отамана Григорія Федорова, козаки, як і в 1750 р., захопили військові литаври й скликали раду для переобрання військової старшини. Близько 300 козаків прийшли потім до дому кошового й примусили старшин з'явитись на раду. Григорій Федорів, посилаючись на укази імператриці, гетьманські ордери й ухвалу сходки від 5 лютого, намагався довести «незаконність» козацьких вимог і загрожував козакам карами з боку уряду за «своєвільство». Незважаючи на погрози, рада скинула з посади кошового Григорія Федорова й суддю. На їх місце було обрано кошовим Федора Шкуру, отамана Мінського куреня, а суддею — козака Василя Кишенського. Проте усунута з посад старшина знайшла підтримку у частини присутніх—своїх прибічників. На січовій площі почались сутички. Колишня старшина кинулась, шукаючи порятунку, в Рогівський курінь, а коли козаки обложили його, поховалась в різних місцях.

З пізнішої реляції Коша довідуємось, що козаки «атаманов иных куреней били, а потом же и куринь его, Кошевого, называемый Роговский, начали разбивать и два окна выбили, и бросали в курень обрубками, дручьем, каменьем и кирпичом, також дручьем по стенам и по кровле били, для чего он, Кошевой, в другом курене скрылся даже до вечера» (Сборник материалов для истории запорожских козаков, сост. Д. И. Эварницкий, СПб., 1888, док. 59, стор. 143).

Вночі Григорій Федорів таємно скликав старшинську сходку, його прихильники схопили Шкуру й Кишенського, закували їх у кайдани і кинули до в'язниці. Старшині вдалося придушити, як і в 1750 р., протест козацтва і повернути на старе. Григорій Федорів і старшина звернулись до гетьмана з запитанням, що робити з арештованими. В своїй відповіді від 14 листопада 1756 р. Розумовський наказував Шкуру й Кишенського під вартою приставити в Генеральну військову канцелярію, в Глухів, а в Січі об'явити козакам, «дабы впредь из них никто ни под каким видом в противность высочайшим [наказам]... таких продерзостей чинить и кошевого атамана и старшин войсковых, не описывая и не потребовав на то дозволения, от их чинов отставлять и других на их места определить собою самовольно отнюдь не дерзали, опасаясь е. и. в. гнева и тяжкого истязания и наказания»¹.

¹ Сборник материалов для истории запорожских козаков, сост. Д. И. Эварницкий, СПб., 1888, док. 59, стор. 144.

Козацтво, проте, не хотіло миритися з новими порядками, спрямованими на знищення рештків самоврядування в Запорізькому війську. 1 січня 1759 р. в Січі знов почались заворушення. Козаки стали вимагати переобрання кошового Григорія Федорова. Натиск їх був такий сильний, що старшина вирішила тимчасово поступитись. На сходці було ухвалено обрати замість Григорія Федорова, який начебто сам волів відмовитись від посади, військового суддю Олексія Білецького, а суддею — Дем'яна Сохацького¹.

Царський уряд негативно поставився до нових виборів. Він волів мати на Запоріжжі, як це вже було на Дону, Тереку й Яїку, постійних, незмінюваних старшин. Тому в січні 1759 р., під час перебування в Петербурзі запорізької депутації, сенатори в гострій формі дорікали їй за те, що козаки на Запоріжжі, як і раніш, «кошового й прочих старшин самовольно в радах, хотя и исправны те старшины ... без всякой их винности и без ведома гетманского отставив, иных бьют нехристианско, чего нигде в свете, да у самых варваров не чинится, и если все это не исправится, то от е. и. в. войску Запорожскому высочайший гнев и немилость последует»². Не поставився байдуже до виборів і гетьман Розумовський. В 1760 р. він зажадав від Коша письмового зобов'язання в тому, що той буде всіма заходами охороняти «добрий порядок» у війську. Ця вимога гетьмана викликала незадоволення навіть серед частини старшини на чолі з курінними отаманами Тараном і Гардовим, які не хотіли передавати військове управління повністю до рук царських урядовців. За наказом кошового отамани Таран і Гардовий були заарештовані і доставлені в Глухів³.

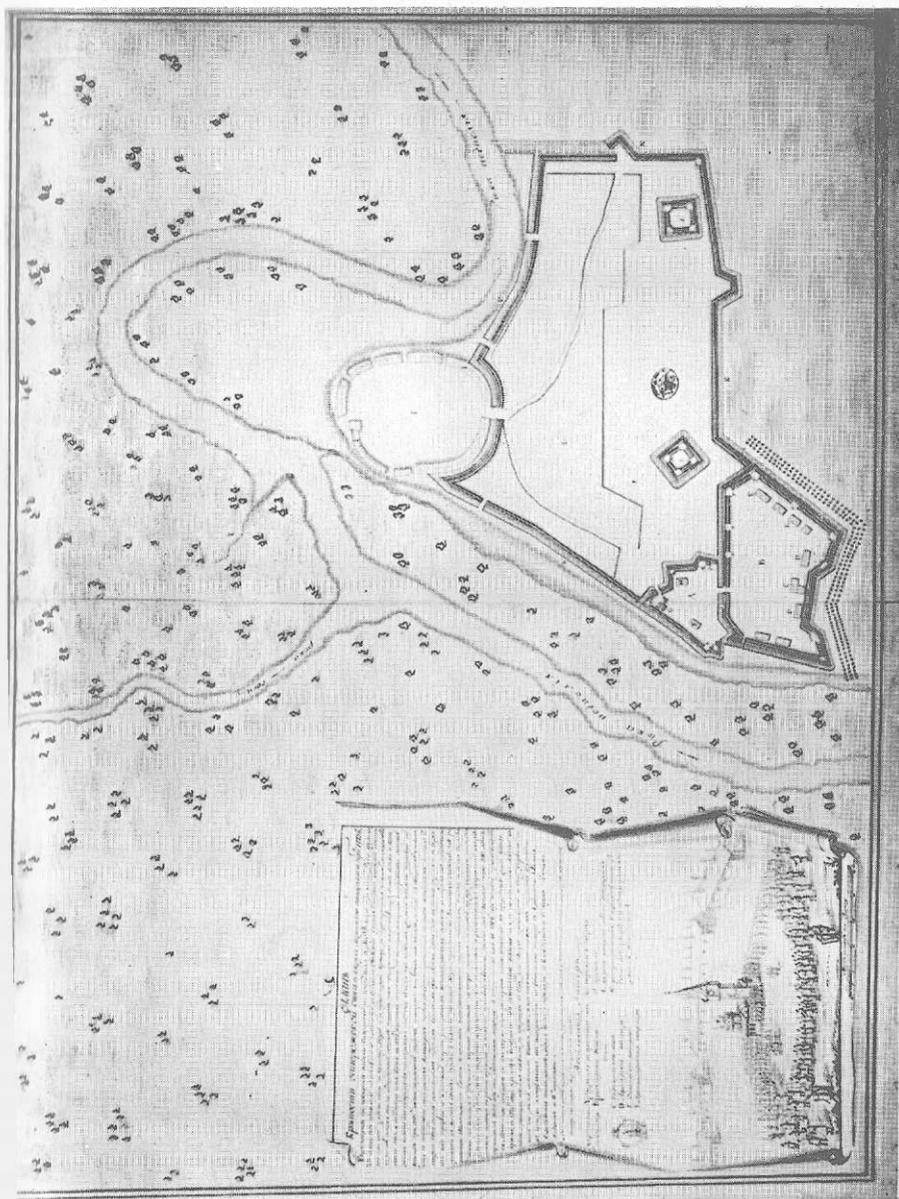
Незважаючи на це, перевибори старшини на Запоріжжі, завдяки рішучій позиції козацтва, мали місце й в наступних роках. В 1761 р. кошовим отаманом знов обрано (втретє) Григорія Федорова, а в 1762 р. — Петра Калнишевського⁴. За Калнишевського в грудні 1762 р. військова старшина знов спробувала зміцнити свою владу над козаками й ухвалила на сходці встановити «кращий порядок» у війську. В рішенні сходки зазначалось, що для запровадження «к государственной и общей воинской ползе лутчих порядков» старшина повинна жорстоко карати всякого, хто б «дерзнул учинить тем утвержденным добрым порядкам какое нарушение или в Коше командующим в чем ослушность и

¹ А. Скальковский, История Новой Сечи, ч. II, Одесса, 1885, стор. 178—179.

² Там же, стор. 178.

³ П. П. Короленко, Материалы для истории войска Запорожского, Сборник Харьковского историко-филологич. об-ва, т. IX, Харків, 1897, стор. 163—173.

⁴ Переобирались також і інші військові старшини; у 1761 р., наприклад, суддею був Прокіп Донський, в 1762 р. — Федір Сохацький, в 1763 р. — Федір Бабута і т. д.

План Нової Січі 1773 р. з зображенням куренів та козацької ради.

противность или же какія неповелеваемые от высших команд худости»¹.

Оголошення постанови старшинської сходки на раді викликало величезне обурення козаків. Кошовий Петро Калнишевський, імовірно один з ініціаторів постанови, примушений був залишити посаду, і сходка знову, в четвертий раз, обрала отаманом Григорія Федорова.

За Григорія Федорова, в вересні 1763 р., Кіш одержав царську грамоту, в якій схвалювався «новий добрий порядок» в Запорізькому війську.

«Мы,—гласила грамота,—такие учиненные в нашем войске Запорожском похвалы достойные распорядки, всемилостивейше апробуя, прилежно рекомендуем... по тем добрым распорядкам всегда непременно поступать и своему кошовому атаману и старшине послушными быть».

Далі говорилось, що новообрані старшини повинні здобути конфірмацію, тобто ствердження з боку верхньої влади. Одночасно кошового нагороджували золотою медаллю вагою в 50 червінців, з зображенням імператриці (Сборник материалов для истории запорожских козаков, сост. Д. Эварницкий, СПб., 1888, док. 91, стор. 189).

Проте, незважаючи на категоричну заборону уряду змінювати керівних осіб у війську, старшина ще не наважувалась зовсім ліквідувати вибори,—з одного боку, побоювалась протесту козацтва, з другого — не було повної згоди в цьому питанні серед самої старшини. Деякі старшини, можливо із тих, що самі врятувались від кріпосництва втечею на Запоріжжя, вважали, що повне скасування виборів матиме згубні наслідки і для війська, і для них особисто.

Віднині все ж таки старшину вже остаточно обирали не на радах, а на старшинських сходках. Так, із реляції Коша від 1764 р. бачимо, що вибори старшин відбувались «без голосов общих»². Федір Сохацький тоді ж був тільки «атаманом избран»³ військовим суддею.

Запорізька старшина, хоч і позбавила козацтво права участі у виборах, разом з тим запевняла урядові кола, що у виборах, як і раніш, бере участь усе військо. Справді, військові ради і далі скликались, але зовсім не для виборів, а лише для того, щоб вислухати постанову старшинської сходки. З другого боку, радикально змінено й самий склад ради, внаслідок чого сірому позбавлено можливості брати участь в ній. Про це довідуємось із названої вище реляції Коша від 1760 р. Вибори в цьому році, читаємо там, відбулись «без худости споров и безчинств... по причине сильного в куренях смотрения и убеждения»⁴.

¹ Сборник материалов для истории запорожских козаков, сост. Д. И. Эварницкий, СПб., 1888, док. 91, стор. 189.

² А. Скальковский, История Новой Сечи, ч. I, Одесса, 1885, стор. 59.

³ Там же, стор. 60.

⁴ Там же.

Хто брав участь у раді, ми довідуємося із другої реляції Коша гетьману Розумовському від 1764 р. Кіш повідомляв, що новообрані в цьому році старшини «в те должности определены сего генваря 1 дня перед церковью божьею при распущенном знами и подлежащей церемонии в присутствии всех атаманов, стариков и честного товариства»¹. До «честного товариства» належали, зрозуміло, тільки заможні козаки, а також ті, хто підтримував їх.

Хоч старшинська сходка замість Григорія Федорова, який сам зрікся посади, кошовим обрала іншого представника заможного козацтва, Пилипа Федорова, царський уряд зостався дуже незадоволений самим фактом перевиборів. Через гетьмана Розумовського зараз же, 19 квітня, відправлено до Січі грамоту, в якій вимагалось від Коша негайно пояснити, «почему в противность посланной в оное войско высочайшей грамоты об атамане кошевом и старшинах войсковых выбор учинен»². Із Коша чомно відповіли, що колишні старшини «сами от тех должностей отказались» через старість³. Пояснення Коша, імовірно, не зовсім задовольняло уряд, і останній знов (в який уже раз?!) наказав надалі без його дозволу не переобирати старшину⁴.

В 60-х роках склались обставини, які ще більш сприяли політиці уряду щодо Запоріжжя. Грамота уряду від 5 травня 1764 р. передбачала утворення шляхом об'єднання Нової Сербії, Слов'яносербії й Слобідського полку нової губернії на півдні — Новоросійської⁵. Це виходило із загального прагнення уряду укріпити позиції Росії в Причорномор'ї й уніфікувати управління країною в інтересах феодално-кріпосницької держави. Створенню Новоросійської губернії в Петербурзі надавали великого значення. До нової губернії відійшли 15 сотень Гетьманщини⁶, запорізькі землі по р. Інгул, а пізніше — Бахмутський повіт, Воронізької губернії. Главою губернії призначено генерал-поручика Олексія Мельгунова, а помічником — генерал-майора Олександра Ісакова, які безпосередньо підлягали Сенату⁷.

Новоросії, як важливому форпосту, що мав закріпити позиції Росії у Причорномор'ї, уряд надавав великого значення. Все козацьке населення губернії, незважаючи на опір, було перетворено на пікінерів, з яких сформовано три полки: Єли-

¹ Сборник материалов для истории запорожских казаков, сост. Д. И. Эварницкий, СПб., 1888, док. 95, стор. 200.

² Там же, стор. 199—201.

³ Там же, стор. 200.

⁴ Там же, стор. 201.

⁵ Там же, док. 97, стор. 202—203.

⁶ Нефороща, Маячки, Царичанка, Китайгород, Орель, Переволочна, Кишеньки, Соколки, Кобеляки, Білики, Старі та Нові Санджари, Келеберда, Кременчук, «Южная Украина в XVIII в.», Исторические записки АН СССР, т. 13, М., 1942, стор. 132.

⁷ Про Новоросійську губернію див. Е. И. Дружинина, Северное Причерноморье 1775—1800 гг., стор. 57—92 і ін.

саветградський, Дніпровський, Донецький. Новоросійська губернія ділилась на дві провінції: Єлисаветинську, або Єлисаветградську, на правому березі Дніпра, і Катеринославську — на лівому. Провінції, в свою чергу, поділялись на полки, які були одночасно і адміністративно-територіальними і військовими одиницями. В Єлисаветградську провінцію входили Чорний і Жовтий гусарські полки, Дніпровський, Донецький, Луганський, Самарський і Бахмутський гусарські пікінерські полки. Під час російсько-турецької війни 1768—1774 рр. тут сформовано ще Бузький козацький полк, до складу якого входили здебільшого болгари і молдавани.

З метою збільшення кількості військових поселенців у Новоросії уряд став закликати з-за кордону розкольників, які раніш втекли туди від переслідувань, а також іноземців, обіцяючи їм за вступ до пікінерів різні пільги й грошову допомогу на придбання господарства. Урядовий «План о поселении в Новороссийской губернии», затверджений Катериною II в тому ж 1754 р., передбачав залучати в нову губернію як поселенців також запорізьких козаків. При цьому запоріжцям обіцяли у вигляді одноразової допомоги по 12 карбованців і різні пільги на три роки, наприклад звільнення від далеких командирацій. Тому, хто наwerbue багато поселенців, обіцяно офіцерське звання¹. Внаслідок цілого ряду заходів кількість військових поселенців у губернії збільшилась з 38 тис. в 1764 р. до 52 тис. в 1768 р., а в 1774 р. губернію населяло вже 242 тис. чол., з них 115 тис. становили військові поселенці з родинами.

В 1764 р. царський уряд зробив ще один крок в сторону уніфікації управління країною, посилення феодално-кріпосницького і національного гніту. Указом від 10 листопада 1764 р. Катерина II оповістила про скасування гетьманства. Управління Лівобережною Україною передано відновленій Малоросійській колегії на чолі з генерал-губернатором Малоросії П. О. Румянцевим. Останньому, як сказано вище, доручено підготувати ліквідацію рештків автономії Лівобережної України й запровадити загальнодержавну систему управління. В лівобережних козацьких полках запроваджувалась єдина форма одягу, однакова зброя та ін., щоб наблизити козаків до регулярного війська.

Відновлення Малоросійської колегії й створення Новоросійської губернії спричинилося до посилення тиску на Запоріжжя. «Запорожской Сечи,— читаємо в указі,— быть ныне ведомой в сем Малороссийском правительстве»². Колегія нехтувала правом Запорізького війська на самоврядування, прагнучи звести його нанівець, збільшувала військові та інші повинності, вима-

¹ Н. Терновский, К истории Запорожского края, Вестник Екатеринославского земства, 1904, № 25, стор. 5—7.

² Е. Загоровский, Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти во времена Новой Сечи, Записки Одесск. об-ва исг. и др., т. XXXI, Одесса, 1913, стор. 70.

гала видачі втікачів, посилювала на Запоріжжі урядові залоги й засновувала нові укріплення. Наскільки все це зачіпало інтереси Запорізького війська, можна судити з наказів запорізьким депутатам в Комісії нового уложенія 1767 р. В наказах говорилося про необхідність негайного виводу з Запоріжжя урядового війська і знищення «устроеного при р. Самаре Старо-Самарського, також Новосеченського, Кам'янського і Беркутського ретраншементов, редут Никитинской, Сокольской, Кодацкой и крепости св. Елисаветы и принадлежащих к оной ретраншементов и редут великороссийских». При цьому пікреслювалось, «что от состоящих по запорожским землям в ретраншементах великороссийских команд чинятся запорожским козакам великие разорения и обиды»¹.

Звільнитись від тяжкої егиди Малоросійської Колегії Кіш сподівався шляхом повернення війська у відомство колегії закордонних справ. З цього приводу накази вимагали «Запорожскому войску попрежнему быть под ведомством... Коллегии Иностранных дел», указуючи в той же час, що йому «быть под ведомом Малороссийской Коллегии... несходственно». Як зазначалось в наказах, навіть гетьман Богдан Хмельницький і його наступники ніколи не втручались у внутрішні справи Запорізької Січі. А тепер «уже до того дошло, что тое Малороссийское правительство ордерует и предлагает в войске (Запорізькому.—В. Г.), нибы подчиненную себе команду, в чем войско, узная себе немалую обиду, под оным правительством быть не желает»².

До значного послаблення Запорізького війська й ще більшого обмеження його самоврядування привела російсько-турецька війна 1768—1774 рр.

Зовнішньополітична обстановка в 60-х роках XVIII ст. сприяла планам уряду щодо розв'язання чорноморської проблеми. Швецію, головну суперницю Росії на півночі, зламано ще на початку XVIII ст.; Австрійська імперія помітно ослабла вже після Тридцятилітньої війни; Англія й Франція були зайняті запеклою боротьбою за ринки й колонії. В 1764 р. Росія уклала вигідний оборонний союз з суперницею Австрії — Пруссією, в 1765 р. — договір з Данією, а в 1766 р. — торгову угоду з Англією. Все це зміцнювало зовнішньополітичні позиції Росії.

Турецька імперія, яку підтримували Франція й Австрія, переживала в той час глибокий занепад. Проте керівні кола Туреччини не тільки не хотіли зректись панівного становища на Чорному морі, а навпаки, жадали нових територіальних загарбань на Україні, Кавказі та ін. Восени 1768 р. турецький уряд, підбурюваний австрійською й французькою дипломатією, розпочав війну проти Росії. В той час, коли турецьке військо із Хотина, а також з-під Азова готувалось до походу,

¹ ЦДА УРСР, ф. КЗС, спр. 201, арк. 167, 171.

² Там же, арк. 173.

військо кримського хана вдерлось на Запоріжжя і в Новоросію. Зустрівши мужню відсіч з боку запоріжців і урядових залог, татари були примушені відступити.

Так почалась війна. Для війни проти Туреччини сформовано дві армії. В квітні 1769 р. одна під начальством О. М. Голіцина вирушила до Дністра. Друга на чолі з П. О. Румянцевим просувалась по Новоросії, зайняла всю лінію від Бахмута до кріпості св. Єлисавети. Корпус генерала фон Берга розташувався вздовж південних кордонів Запоріжжя, між рр. Бердою й Дніпром. Таким чином, під час війни число царських військ, які стояли на Запоріжжі, значно збільшилось.

Одночасно вирушити в похід було наказано й Запорізькому війську. Ордер Румянцева на ім'я Коша від 9 червня 1769 р. гласив: «По открывшимся от неприятеля движениями к нашим границам повелеваю Вам со всем Запорожским войском, приготовленным к походу, тотчас, с получения сего, выступить из Сечи, следовать немедленно по большой дороге к крепости св. Елисаветы»¹. Попередніх заходів до мобілізації війська Кіш вжив ще задовго до цього. 13 листопада 1768 р. військова канцелярія розіслала інструкцію, в якій наказувалось власникам зимівників озброїти своїх служителів, на випадок появи ворога. Всім іншим козакам наказано мати кожному двох коней і рушницю, щоб «быть во всем к походу и отпору проти татарского движения готови, и ...ежели куда повелено будет выступать, то все из зимовника, как конные, так и пешие, оставя при скоте в зимовнике для смотрения онаго одного человека, выступить в повеленное место»².

Наприкінці вересня Запорізьке військо в кількості 7400 козаків на чолі з кошовим отаманом П. Калнишевським і всією старшиною вирушило до Бугу, щоб, за наказом головного командування, охороняти лінію від Орлика (Ольвіополь) і Гарда до устя р. Мертві Води. Друга частина — 2700 козаків на 38 легких суднах спустилась в гирло Дніпра. Третя стояла на варті вздовж кордонів військової території. Запорізьке військо дало діючій армії близько 11 тис. козаків. В Січі для оборони її й заготівлі фуражу лишився тільки невеликий загін під начальством військового судді Івана Бурноса.

Кримський хан зразу ж скористався з цього. Восени 1769 р. татарська орда на чолі з калгою-султаном прорвалася через лінію корпусу генерала фон Берга й вдерлась на Запоріжжя, знищуючи все вогнем і мечем. Сотні людей загинули або попали в полон, багато зимівників і слобід, особливо в Калміуській, Самарській і Протовчанській паланках, спалено, а тисячі голів худоби й коней вигнано в Крим³.

¹ А. Скальковский, История Новой Сечи, ч. III, Одесса, 1885, стор. 20.

² Из истории Запорожья, Сб. док., сост. А. Скальковский, «Киевская старина», 1882, декабрь, док. 4, стор. 533—534.

³ А. Скальковский, История Новой Сечи, ч. III, стор. 21—23.

Саме тоді запорізькі козаки билися з ворогом коло Очакова на Дністрі. 9 вересня 1769 р. російські війська взяли Хотин (на Дністрі) і вступили в Молдавію, де їх з радістю зустріло населення. Турки відійшли за Дунай. Ще восени 1769 р. взято Азов і Таганрог. Кампанія цього року закінчилась успішно. Проте татарський напад заподіяв великої шкоди господарству Запоріжжя.

Війна тривала ще 5 років. В 1770 р. сім тисяч запоріжців під начальством самого кошового отамана, що становили авангард корпусу О. О. Прозоровського, билися з турками під Очаковом, Кінбурном і Хаджибеем (Одеса). Запорізька флотилія на чолі з військовим старшиною Третьяком допомагала сухопутному війську з моря. Частина запорізького війська, як сказано вище, вартувала на кордоні, в корпусі генерала фон Берга. В кінці жовтня запоріжців відпущено додому на вінтер-квартири¹. Ранньою весною 1771 р. головна частина Запорізького війська знову вирушила на Очаків і Хаджибей, а флотилія і піхота — на Дунай. 25 вересня запорізька піхота «с неподражаемой храбростью» напала на турецьку флотилію, яка піднімалась вверх по Дунаю. Частина ворожих суден була потоплена, решта захоплена в полон і пізніше поповнила російську Дунайську флотилію.

Ще раніш, в кінці червня 1771 р., російська армія, до складу якої входили запорізькі козаки, здобула Перекоп, вступила в Крим і зрештою — оволоділа Кримським півостровом. Турки залишили Крим. За договором, укладеним з ханом, Крим проголошено незалежним під протекторатом Росії. В здобутті Криму запоріжцям також належала видатна роль: вони брали участь в здобутті Кафи (Феодосії), Газлеві (Євпаторії) й інших кріпостей, в численних розвідувальних операціях². 1773 і 1774 рр. позначилися новими успіхами російського війська. В червні 1773 р. армія Румянцева разом з запоріжцями захопила передові укріплення Силістрії на Дунаї й завдала великих втрат турецькому війську під Тульчею, Мачином і т. д.

25 жовтня армійський полковник Якубович в реляції командуючому Румянцеву такими словами відзначив заслуги запоріжців: «Честь имея сверх регулярных войск запорожскими, прибывшими сюда на судах, командовать,—писав він,—усматривая в тех военных действиях... за Дунаем под Тульчею, Мачином, Гирсовом, Силистрою и другими турецкими городами и местечками достохвальные, храбрые их дела... почему каждый из них, кроме других награждений и авантажа, и портреты е. и. в. на медалях получили» (А. Скальковский, История Новой Сечи, ч. III, стор. 97).

Воєнні заслуги запоріжців під час війни 1768—1774 рр. не раз відмічались також вищим командуванням і навіть урядом. В 1770 р. «за оказанные в прошлую и нынешнюю кампании

¹ А. Скальковский, История Новой Сечи, ч. III, стор. 47—74.

² О. М. Апанович, Запорізьке військо як складова частина російської армії в другій половині XVIII ст., Наукові записки Інституту історії АН УРСР, № 5, К., 1953, стор. 129.

отлично храбрые противу неприятеля поступки» кошового отамана П. Калнишевського нагороджено золотою медаллю з діамантами¹. В наступному 1771 р. тисячу запорізьких козаків було нагороджено срібними медалями². Тоді ж багатьох російських генералів та офіцерів, в тому числі графа П. Панина, князя О. Прозоровського, підполковника М. Кутузова, прийнято до Запорізького війська як почесних «товаришів», що вони вважали для себе за високу честь.

«Избрание и присоединение меня в товариство ваше, знаменитого издревле, так как и ныне в воинских подвигах... прославившегося Запорожского войска,—писав П. Панин,—принимаю я особливым знаком вашего ко мне, мой приятель, усердия и удовольствия в нынешнем моем разделении обще с вами военных подвигов противу неприятеля» (А. Скальковский, История Новой Сечи, ч. III, стор. 73).

Заслуги запоріжців у війні були відзначені також в царській грамоті від 22 лютого 1722 р.

«Предводительствующий второю нашею армиею генерал-аншеф князь Долгоруков доношениями своими засвидетельствовал нам, что во всю прошедшую кампанию от подданного Нашего Низового войска Запорожского по всем местам, где оно по распоряжениям его находилось и упражнено было, возложенная служба исправляема была с ревностью и возможным прилежанием».

В кінці грамоти цариця заповнила, що уряд не забуде заслуг запоріжців на війні й далі буде тримати їх в своїй ласці.

«Между тем и монаршая наша милость и признание к сему нашему подданому войску не только продолжаемы, но, по мере оказываемых от оногo услуг, и усугубляемы будут» (А. Скальковский, История Новой Сечи, ч. III, стор. 91—92).

Ці заповнення царського уряду лишилися, проте, на папері. Що ж до обіцяної подяки, то, справді, військо незабаром відчуло її на собі. Треба при цьому відзначити, що під час тяжкої шестирічної російсько-турецької війни навряд чи можна було знайти область, яка б зазнала таких великих втрат, як Запоріжжя. Запорізьке військо з першого до останнього дня брало участь у війні. За цей час чимало запоріжців було убито й поранено. Багато козаків несли великий тягар повинностей, злигодні военного часу довели їх господарства до остаточного розорення. Великі спустошення завдав Запоріжжю татарський напад 1768 і особливо 1769 р. Великим тягарем для посполитих і козаків було утримання царських військ, які або проходили через Запоріжжя, або розташовувались тут, та різні реквізиції й т. ін. Тисячі козаків відірвано від господарських занять й відправлено на війну. Внаслідок всього цього Запорізьке військо було значно ослаблене.

Тим часом кріпосницький уряд скористався з воєнної обстановки, щоб посилити свій наступ на козацтво, в тому числі на

¹ А. Скальковский, История Новой Сечи, ч. III, стор. 71.

² ЦДВІА СРСР, ф. 13, оп. 107, 1771 р., спр. 120, зв. 6.

запорізьке. Ще в ході воєнних дій, 10 травня 1770 р., видано указ про заснування на півдні Запоріжжя цілої системи укріплень — Нової Дніпровської лінії. Нова лінія повинна була складатися з семи фортець та інших укріплень і мала простягатись від Азовського моря вздовж рік Берди, Конки й Московки аж до Дніпра. Офіційно Нова Дніпровська лінія призначалась для охорони Новоросійської губернії й Запоріжжя від татарських нападів. Насправді ж, крім суто воєнного, Дніпровська лінія мала ще й друге призначення — сприяти урядовій і поміщицькій колонізації запорізьких земель між Українською й Новою Дніпровською лініями. Про це вже зовсім відверто говорилося в царському указі від 2 вересня 1770 р. слобідському губернаторові ген. Щербиніну, якому й доручалось керувати будівництвом лінії.

«Как между сею вновь учреждающеюся линией, Днепром, Калмиусом, Бахмутом и всею прежнею украинскою линией земля остается почти необитаема (?), будучи однако плодоносна, изобильна реками и разными угодьями, то конечно, недолго, а особливо когда ей твердая ограда поставлена будет, без жителей останется; почему и нужно заранее сделать таких учреждения, которые бы послужили к порядочному их селению и выгоди» (Я. П. Новицкий, История города Александровска, Екатеринослав, 1905, стор. 2).

Отже, починаючи будівництва Нової Дніпровської лінії на Запоріжжі й колонізацію запорізьких земель, уряд, по-перше, нехтував правом запоріжців на землі, по-друге, удавав, нібито ці землі незаселені або майже незаселені. Засновуючи на території Запоріжжя Нову Дніпровську лінію, уряд, що варто уваги, не вважав навіть за потрібне повідомити про це Кіш або взагалі запоріжців.

Легко уявити собі, який переполох викликала в Коші вість про будівництво нової лінії укріплень на запорізьких землях. Майже вся військова старшина на чолі з кошовим отаманом була в цей час на війні. 13 липня 1770 р. один з паланкових старшин поспішив сповістити їх про початок будівництва лінії.

«За стени вам объявлю: действительно началась линия новая делаться по Самари, 3000 человек Воронежской губернии пригнаты и уже редуты и землянки, где по плану назначено быть крепостям, делают... и нашим степам, как видно, вечная память. Проспали...» (Материалы для истории запорожских казаков, сост. Я. П. Новицкий, Екатеринослав, 1909, док. 1, стор. 3).

1 серпня військовий суддя Тимофіїв, подаючи з Січі деякі додаткові відомості про будівництва лінії на запорізьких землях, писав, що «эти земли намерены населить однодворцами», а біля кріпостей заснувати торгово-ремісничі поселення¹. Реляції про будівництво Нової Дніпровської лінії надходили одна за одною. 10 серпня цього року кодацький паланковий полковник Блакит-

¹ Материалы для истории запорожских казаков, сост. Я. П. Новицкий, Екатеринослав, 1909, док. 23, стор. 35.

ний повідомляв, на підставі слів армійського поручика Івана Путімцева, що останній «от Киевской губернской канцелярии отправлен по высокомонаршему указу вниз по Днепру к Старо-Самарскому ретраншаменту и оттоль сухим путем в речку Московку, где имеют делать семь новых крепости, зачав от устья речки Московки по самое место, зовемое Таганов Рог, и первая крепость, которая при устье Московки зделана будет, названа Александровскою, а другие шесть, как оние названы, пересказать не может». До цього Блакитний додав, що для будівельних робіт із суміжних губерній «пилиповцов называемых (сектантів.— В. Г.) черносошных до нескольких тысяч следует; так же к тем крепостям до немала пущено и других артиллерийских припасов»¹.

Військова старшина розуміла небезпеку, яка насувалась на Запоріжжя. 2 вересня 1770 р. кошовий отаман П. Калнишевський писав з фронту судді Тимофіїву, що Дніпровська лінія будується «не к иному чему, но только к утеснению нас»². Проте кошовий і не думав протестувати. Навпаки, він рекомендував старшині примириться з цим, бо, мовляв, і під час попередньої війни уряд теж побудував чимало кріпостей на Запоріжжі.

«О городах, крепостях и линии, что строятся и делаются,— писав Калнишевський,— теперь удержать их невозможно, потому что военное время, ибо и в прежнюю войну редут и крепостей наделано там задовольно» (Я. П. Новицкий, История города Александровска, Екатеринослав, 1905, стор. 13).

Почалося будівництво нової лінії заснування форпостів на Орелі, Чаплинці, біля Рябої Могили й Солоної, редутів, запасних магазинів при них і землянок в Самарському степу, а також поштових станцій, починаючи від Азовської кріпості аж до самого Самарського ретраншаменту³. Поштові станції, або пікети, не кажучи вже про редуги, мали військове призначення; на них покладалися функції, які раніш були компетенцією Запорізького війська. Передбачаючи можливість сутичок з запорізькими козаками з приводу заснування пікетів, граф Остерман в листі від 24 серпня 1770 р. застерігав Кіш про те, що він видав наказ нові укріплення «от набегов гайдамацких (в даному разі під гайдамаками Остерман вважає запоріжців.— В. Г.) защищать и к разорению отнюдь никою не допускать, поступая с таковыми подобно как и с гайдамаками»⁴. Таким чином, на випадок протидії спорудженню урядових укріплень з боку козаків останні ризикували зазнати жорстоких репресій.

¹ Матеріали для історії запорожських козаків, сост. Я. П. Новицкий, док. 17, стор. 25.

² Я. П. Новицкий, История города Александровска, стор. 14.

³ Там же, стор. 4.

⁴ Матеріали для історії запорожських козаків, сост. Я. П. Новицкий, док. 29, стор. 43.

Будівництво Нової Дніпровської лінії, незважаючи на воєнний час, йшло дуже швидко і супроводжувалось захопленням козацьких земель, розоренням зимівників. 12 серпня 1770 р. сарматський полковник Петро Норов повідомляв Кіш, що офіцер, який керував будівництвом редутів на р. Вовчий, відібрав у козаків Дінського куреня Івана Лисиці й Якова Білого «хату рублену и из землянки зруб хатной, да частоколу сот до пяти, при том всякого дерева вырубкою пустошит... и протчих тамо жительствующих зимовниками казаков приводят к обиде»¹.

Ще більш виразно про захоплення під Нову Дніпровську лінію земель запорізьких козаків, розорення зимівників, а також про закріпачення місцевого населення офіцерами й іншими поміщиками говорилось в скарзі Коша Катерині II від 23 грудня 1771 р. Тут відмічалось, що в минулому 1770 р., як тільки військо виступило в похід, на Запоріжжя, за наказом Воєнної колегії, прибув член цієї колегії генерал Деденев. Останній «на запорожских землях, где были козачие зимовники, крепость Александровскую построил, для чего из тех козачьих зимовников строения разобраны; при той же крепости теперь населяются, по дозволению тамошних комендантов, многие народы, коины оные коменданты владея корыстуются, и допускают их к покорыстованию запорожскими землями ... а запорожские казаки, без жилищ будучи, разоренные, терпят крайнюю нужду и обиду»².

Скарги й прохання Коша, зрозуміло, не були взяті до уваги. Нову Дніпровську лінію й далі будували. На кінець війни тут було вже засновано сім кріпостей: Олександрівську в усті р. Московки, Микитинську на р. Конці, Григор'ївську на злитті приток Конки—Вербової й Жеребця, Кирилівську на притоці р. Конки—Токмачці, Олексіївську в верхів'ї р. Берди, Захар'ївську на тій же Берді й Петровську в усті Берди, біля Азовського моря. Більшість цих кріпостей, що знаходились одна від одної на відстані 30 верст, побудовано вже до початку 1771 р. В побудованих кріпостях були розташовані залоги регулярного війська і поселені «отставные солдаты, кои,— як сподівався царський уряд,— успеваая и в домостроительстве, будут служить всегда и надежно, яко люди, привыкшие к военным действиям, защитою границы»³.

Офіцери та унтер-офіцери кріпостей і редутів поводитись на Запоріжжі майже як в завойованому краї. В реляції Коша від 24 серпня 1770 р. графу Остерману зазначено, що вони, «чиня меж себя разъезды, проезжающих трактами задерживают, грабят, в обывателей скот отнимают, пашни на пне бьют, травы и всякие войсковыя угодия пустошат»⁴.

¹ Материалы для истории запорожских казаков, сост. Я. П. Новицкий и, док. 14, стор. 20.

² Там же, док. 61, стор. 94.

³ Я. П. Новицкий и, История города Александровска, стор. 35.

⁴ Материалы для истории запорожских казаков, сост. Я. П. Новицкий и, док. 33, стор. 50.

Спираючись на залоги Нової Дніпровської лінії, російські й українські поміщики, що прибули із центральних районів країни, стали захоплювати запорізькі землі в Самарській і Калміуській паланках.

В скарзі Коша до Катерини II говориться в цьому зв'язку, що «к вящему еще здешнего войска [Запорізького] изображению», крім офіцерів Нової лінії, ще «и посторонние владельцы (тобто поміщики.— В. Г.) изнутри Украинской линии, яко то господин майор Булацель и майор Штокс и прочие владельцы... действительно к вечистым запорожским землям, лежащим сею стороною Орели понад оною, Берекою, Бритаем и прочими речками, неизвестно войску Запорожскому почему интересуюсь, выселившихся понад теми речками из других ведомств владения сего войска людей привлекают к себе в подданство, в случай и насильственной рукою» (Материалы для истории запорожских казаков, сост. Я. П. Новицкий, Екатеринослав, 1909, док. 61, стор. 94—95).

Таким чином, поміщики перетворювали на своїх кріпаків не тільки поселенців-селян, а й навіть запорізьких козаків.

Поряд з частиною Самарської та Калміуської паланок до рук царських урядовців перейшла й вся адміністративна і воєнна влада на цій території. 19 червня 1770 р. якийсь Філон Львовський писав кошовому, що військові команди, які стоять біля слободи Чаплинки на Орелі, «причиняют проезжающим народам великия обиды и здривства: из хутора в хутор, из деревни в деревню не пропускают и задерживают» і т. д.¹

Отже, в період Нової Січі царський уряд проводив політику, спрямовану на обмеження самоврядування Запоріжжя та реорганізацію Запорізького війська в інтересах зміцнення дворянської імперії і феодално-кріпосницького ладу в цілому. З цією метою царизм втручався у внутрішні справи Запоріжжя, добирався знищення військової ради й впровадження незмінюваності старшин.

Важливими наслідками політики уряду щодо козацтва були: оточення Запоріжжя смугою укріплень і військових поселень, обмеження військової території, роздача запорізьких земель російським та українським поміщикам. Початок цьому покладено заснуванням Української, а кінець—побудовою в 70-х роках XVIII ст. Нової Дніпровської лінії. Посилення антифеодалного й національно-визвольного руху в країні, з одного боку, і поразка селянського повстання 1773—1775 рр. під проводом О. Пугачова, з другого, а також перемога Росії в російсько-турецькій війні 1768—1774 рр.— все це остаточно вирішило долю Запорізької Січі й запорізького козацтва.

¹ Материалы для истории запорожских казаков, сост. Я. П. Новицкий, док. 2, стор. 4.

ВТЕЧІ НА ЗАПОРІЖЖЯ

В XVIII ст. втечі закріпачених селян та інших пригноблених елементів з внутрішніх районів країни на Запоріжжя — помітне явище. Воно знайшло своє відображення як в тогочасній офіційній документації, так і в колоритних народних піснях і переказах.

В січовому архіві збереглося, зокрема, чимало відомостей, які дають змогу досить детально висвітлити це інтересне питання; визначити, наприклад, соціальний склад втікачів, їх національність, розглянути заходи кріпосницького уряду та поміщиків щодо припинення втеч, становище збіглих на Запоріжжі і, нарешті, ставлення до них запорізького козацтва, з одного боку, запорізьких старшин та взагалі експлуататорських верств — з другого.

Головною причиною, яка і в XVIII ст. спонукала трудову людність тікати з центральних областей на Запоріжжя, був зростаючий феодально-кріпосницький та національний гніт. В основній своїй масі втікачі — це, як і у попередні часи, українські селяни. Російський історіограф Г. Ф. Міллер в записці, поданій в 1775 р. царському урядові, доводячи необхідність ліквідації Запорізької Січі, як одного з небезпечних для поміщиків вогнищ антифеодального руху, відзначив, що «все их войско совершенно собирается по подговору и обману из малороссиян и... из зашедших к ним из Малороссии мужиков и занятых от Екатерининской и Елисаветградской провинции людей». Проте серед втікачів були також росіяни, білоруси, молдавани, а також грузини, серби та представники інших народів. На Запоріжжі, за словами Міллера, «и не только малороссиянам, но и великороссийским и даже из военнослужащих беглецам дают свободное убежище и укрывательства»¹. Як твердив отаман

¹ Краткие выписки о малороссийском народе и запорожцах Г. Ф. Миллера, Чтение в об-ве истории и древностей, М., 1847, № 5, стор. 73—74.

Семен Безпалый «с товарищи» у похідній канцелярії охочеконного полковника К. Чеснокова 14 вересня 1773 р., Запорізьке військо налічувало близько 30 тис. чол., «в том числе из сербов беглых из России с 50, да российских беглецов с 500»¹.

Постійні втечі кріпаків із внутрішніх губерній імперії на Запоріжжя болюче зачіпали інтереси українських і російських поміщиків. Центральні власті й місцева українська адміністрація різними засобами намагалися затримати цей потік. Ще 5 грудня 1755 р. гетьман Розумовський, як це вже було зазначено, писав з Петербурга кошовому отаману Федорову про необхідність провести реєстрацію не тільки запорізьких козаків, а й усіх мешканців Запоріжжя взагалі та видати їм паспорти. «А особенно из великороссийских всякого звания сумнительных людей в зимовники и другие жилища не принимают и не держать»².

1 серпня 1770 р. абшитований (відставний) товариш Миргородського полку Йосип Зарудний надіслав до Коша листа, в якому повідомляв про втечу з с. Злодіївки селян, записаних за ним по ревізії 1764 р. Ще до цього, напевно, Зарудний зібрав відповідні відомості про місце проживання втікачів, бо вказував, де саме і у яких запорізьких козаків вони мешкають. Селяни Дем'ян Винниченко й Федір Супруненко, наприклад, жили, за його словами, у козака Стеблійвського куреня Юська Чорного, а Грицько, Уласенків зять, він же — Запорко, Василь Коливушко, Панас, Лисаченків небіж і Гарасим, Терешків син, — в м. Новоселиці, у козака Олексія Чепиноги. Зарудний скаржився на те, що втікачі завдали великих збитків, бо, мовляв, ті селяни, що лишилися на місці, мусять сплачувати за них податки й відбувати різні повинності³.

Разом з листом запобігливий поміщик відправив до Січі своїх посланців, кріпаків-сищиків, які повинні були за допомогою запорізької адміністрації розшукати, схопити й повернути йому втікачів⁴. Добре розуміючи, що запорізькі власті не прикладуть великих зусиль для розшуку збіглих, Зарудний того ж дня надіслав листа своєму куму, колишньому кошовому отаману Григорію Федорову, впливовій в Січі людині. Він просив Федорова подати йому «руку помочі» — вплинути на запорізьке начальство і добитись наказу про розшук і повернення йому втікачів. Знаючи на власному досвіді, що, як кажуть, суха ложка рот дере, спритний в життєвих справах абшитований товариш до свого покійного й щирого прохання приклав цілком переконливий речовий аргумент. Його посланці піднесли Григорію

¹ Дела, касающиеся запорожцев (1715—1774 гг.), сост. А. Андриенский, Записки Одесск. об-ва ист. и др., т. XIV, док. 1, стор. 295.

² «Киевская старина», 1885, октябрь, стор. 284.

³ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 272, арк. 4.

⁴ Там же.

Федорову, судді Миколі Тимофіїву, начальнику запорізького духовенства ієромонаху Володимиру й іншим впливовим особам презента, а саме: Григорію Федорову — штоф горілки, барило вишнівки й відповідні закуски — 2 книші, ящик пастили, а також яблука, мішок проса й інше. Подібні ж подарунки дістались і його колегам¹. Підживившись подарунками Зарудного, кошова старшина вже 9 серпня надіслала ордер самарському полковникові Петру Норову. В ордері вказувались імена козаків, у яких проживали втікачі, вимагалось заарештувати збіглих...². Проте наказ Коша повис у повітрі: у відповідному рапорті 24 серпня Норов писав, що втікачів у тих місцях, які назвав Зарудний, не знайдено. Листування в справі розшуку селян Зарудного тяглося ще два роки. Втікачі переходили на Запоріжжя з місця на місце, від одного козака до іншого, а Зарудний, з свого боку, поспішав подавати до Коша нові відомості про їх місцезнаходження. 4 серпня 1770 р. в Кіш відправлено із Устивицького сотенного правління офіційного листа в справі втікачів — селян Зарудного. Сотенне правління наводило дані про місце проживання втікачів. Відомості були запозичені із свідчення козака Устивицької сотні Григорія Зені, який недавно повернувся із Запоріжжя. З цього свідчення видно, що частина втікачів проживала спочатку в зимівнику козака Багури, а потім перейшла до інших козаків. Мінiali місце й інші втікачі³. У вересні того ж року Миргородська полкова канцелярія відправила до Коша спеціальну промеморію (нагадування), де повторювано вимоги Зарудного про розшук втікачів⁴. На це Кіш послав 16 вересня свою відповідь. Остання цікава тим, що показує ті труднощі, з якими стикалися поміщики, коли пробували розшукати втікачів на Запоріжжі. «Так как оных (втікачів.— В. Г.) при самом городе Сечи не имеетсЯ,— писав Кіш,— а [в] отдаленных от Сечи местах [в] рыболовных заводах и по речкам в зимовниках и сам нарочный (Зарудного.— В. Г.) поездкою признал бесполезным» їх розшукувати, то кошова старшина вважає також за даремне продовжувати розшук⁵. Але Зарудний не заспокоївся. 26 вересня того ж року він подав новий список втікачів з с. Злодіївки, вказавши, де і в кого вони проживають на Запоріжжі, бо частина втікачів на цей час вже перейшла на нові місця⁶. Та це також не допомогло. Селян, які втекли на Запоріжжя, ніхто не розшукував і не повертав.

Втративши, нарешті, віру в силу своїх чемних «доношень», а також вишнівки й пастили і не покладаючи надії на енергію

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 272, арк. 6.

² Там же, арк. 8.

³ Там же, арк. 156.

⁴ Там же, арк. 157.

⁵ Там же.

⁶ Там же, арк. 156.

власних сищиків, Зарудний 2 жовтня 1772 р., тобто через два роки після першого листа до Коша, звернувся з новими листами до кошового отамана й військового писаря. Разом з листом він надіслав промеморії з Миргородської полкoвoї канцелярії і комісаріатства. Тепер вже Зарудний в категоричній формі вимагав від кошового повернути йому селян-втікачів. Замість сищиків-кріпаків листи на цей раз привезли самі сини Зарудного. Вони наважувались особисто чинити розшук¹.

Не слід, однак, думати, що як тільки до Січі з офіційною промеморією прибули сищики не з кріпаків, а навпаки, з «шляхетноуроджених», то це викликало бурхливу реакцію, і селян-втікачі зараз же були розшукані й повернені власнику. Як виявилось, тут аж ніяк не думали серйозно поставитись до скарг лівобережних властей. У Коша був власний погляд на селян, які втікали від поміщиків. В день, коли було одержано листа військового писарем, 29 жовтня, задовго до того, як такого ж листа одержано кошовим отаманом (Калнишевський одержав листа лише 19 листопада), з Коша надіслано в справі втікачів ордер протовчанському полковникові. Очевидно, вирішено було покінчити з тяганиною й завершити справу категоричною відповіддю.

Ордер гласив: «А як выдавать их (селян Зарудного.— В. Г.) насильно, поелику малороссийский народ — вольные люди, не следует, то и повелеваем вам, чтобы вы им, если где в вашем ведомстве явятся прожигательством, дабы они уплатили только за пожилое под им, г-ном Зарудным, время консистентскую сколько доводитиметься по справедливости...». В кінці ордера ще раз підкреслювалось: «а самих их насильно не выдавать» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 304, арк. 108).

Отже, нехтуючи промеморіями Миргородської канцелярії й комісаріатства, Кіш привласнював собі право тлумачити характер залежності селян, що втекли від Зарудного, від їх пана й вирішувати справу на користь втікачів.

Майже одночасно з листуванням в справі повернення селян Зарудного почалось листування з приводу втечі селян з маєтку генерального обозного, члена Малоросійської колегії С. В. Кочубея. Із промеморії Катерининської провінціальної канцелярії в Кіш від 26 травня 1771 р. видно, що в даному разі мала місце масова втеча селян від поміщика. Від Кочубея втекло 267 душ тільки чоловічої статі. Частина втікачів попрямувала на Запоріжжя. Із реєстра, доданого до промеморії, бачимо, що багато селян втекло з своїми родинами². Катерининська провінціальна канцелярія вимагала негайного розшуку й повернення збіглих.

Проте запорізькі власті й на цей раз були байдужі до високого титулу володільця втікачів і не поспішали займатись розшуком.

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 304, арк. 107, 109.

² Там же, спр. 272, арк. 144, 145.

З приводу цього через три місяці, 23 серпня, Катерининська канцелярія надіслала до Коша другу промеморію, в якій повторювала свою вимогу про розшук і повернення селян Кочубею. Листуючись з Кошем, канцелярія одночасно звернулася в цій справі безпосередньо до полковників Самарської й Орельської паланок. Але результат був такий же, як і в попередньому випадку. Тільки в листопаді полковий старшина Орельської паланки С. Яблоновський подав до Коша рапорт з списком селян Кочубея. Як бачимо з рапорту і списку, складеного 3 листопада, запорізькі власті замість негайного повернення селян розпочали справжнє слідство, метою якого було виявити не тільки біографії втікачів, а й реальні, а не вигадані права поміщика на них. Розглянемо деякі з цих цікавих біографій. Ісько Вітер, як писала адміністрація Орельської паланки, раніш був підданим багатьох володільців, а пізніше перейшов на Запоріжжя, в Орельську паланку, де проживав як посполитий і відбував різні повинності. Коли ж в 1769 р. в Орельську паланку вдерлись татари, Вітер перейшов за Орель, в с. Знаменське, яке належало Кочубею. Проживши в Знаменському менше трьох місяців, Вітер повернувся в Орельську паланку й оселився в с. Козирщині. З цих відомостей, наведених Яблоновським, виходило, що генеральний обозний не мав достатніх доказів вважати Вітра за свого підданого.

Ще менш обгрунтованими, на погляд запорізьких властей, були претензії Кочубея щодо Григорія Стрільця. Останній походив з козаків с. Богородичного і тільки після татарського нападу разом з матір'ю й зятем, запорізьким козаком, перейшов на деякий час «ко опасению своему» в с. Знаменське, що належало Кочубею. Проживши там всього-на-всього рік і не сплативши подушного окладу, Стрілець перейшов в Слобідську Україну, одружився в с. Рублівцях з дочкою місцевого жителя, а потім через деякий час з жінкою й батьками повернувся на Запоріжжя. Коли ж в 1768 р. почалась війна з Туреччиною і на Запоріжжя вдерлись татари, Стрілець знов пішов за Орель, в с. Знаменське. Після того як небезпека минула, Стрілець спробував повернутись на Запоріжжя. Проте на цей раз Кочубеїв староста Артем Ковальський не пустив його, примусив побудувати хагу й похвалявся притягнути до відбування повинностей. Тільки в травні 1771 р. Стрільцю з родиною пощастило повернутись на Запоріжжя, де він і оселився в с. Козирщині. Щоб розвіяти всякі сумніви в тому, що Стрілець — вільна людина, орельський полковник зазначив у кінці допиту, що батько Стрільця був виборним козаком Миргородського полку.

Аналогічні відомості подали запорізькі власті й про інших втікачів, які оселилися в Козирщині, — про Гаврила Литвиненка, Данила Кононенка і т. д.¹ Щодо всіх їх позов Кочубея, на

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр.: 272, арк. 116, 118, 128.

погляд Коша, був безпідставним. 18 листопада Кіш відправив Катерининській провінціальній канцелярії копію списку Яблоновського з дуже виразним поясненням. Кіш писав, що «написанные в ней (довідка Яблоновського.— В. Г.) люди — не в самом деле поданные г-на Кочубея, но проживавшие только в него некоторое время». Із цього виходило, як сказано в остаточному висновку, що «выслать их на прежние жилища учинить способом не находится»¹.

Кочубей не хотів погодитися з доказами Коша, що заперечував його права на втікачів, і далі наполягав на поверненні останніх. Про це можна довідатись із промеморії Полтавського комісаріатства, відправленої в Кіш 2 березня наступного 1772 р. Проте й на цей раз, хоч серед втікачів чимало було й таких, яких Кіш не мав формальних прав відстоювати, претензії Кочубея відкинено². Правда, Кіш наказав самарському полковникові розшукувати втікачів «и буде где прожительство является, оных на прежнее их жилище выслать»³. 6 серпня 1772 р. полковник, який, звичайно, добре розумів, чого хоче Кіш від нього, відповів, що селян Кочубея ні в Новоселиці, ні в інших слободах Самарської паланки не знайдено⁴.

В питанні про розшук і повернення втікачів Кіш аж ніяк не хотів вважати себе за просту виконавчу інстанцію, яка повинна була неухильно виконувати вимоги лівобережних урядовців і уважно прислухатись до скарг поміщиків. Отже, замість оперативних і рішучих заходів щодо розшуку втікачів Кіш зволікав слідство, виясняючи біографії втікачів з тим, щоб довести безпідставність відомостей і вимог поміщиків. Запорізький Кіш досить послідовно тримався своєї лінії в важливому питанні про повернення селян лівобережним та іншим панам. Цей висновок підтверджується багатьма документами січового архіву. В 1772 р., наприклад, Кіш відмовився видати Петра Баштовенка — підданого миргородського канцеляриста Лісницького, незважаючи на те, що згідно з промеморією Миргородського комісаріатства Лісницький дістав Баштовенка у спадщину⁵. Здавалося б, що на цей раз права поміщика на свого підданого були беззаперечними. Проте Кіш наказав полковникові Протчанської паланки (де проживав Баштовенко) Строцинському зібрати відповідні дані. Строцинський 12 листопада 1772 р. подав відомості, які цілком розходилися з відомостями Мирго-

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 272, арк. 119.

² Із ордера самарському полковникові Гнату Пшеничному від 13 листопада 1771 р., в якому наводяться дані кочубейського старости Ковалівського й Полтавського комісаріатств, видно, що на Запоріжжя, в Новоселицю, тікали селяни з с. Диканьки, що теж належала Кочубею.

³ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 272, арк. 59.

⁴ Там же, арк. 77.

⁵ Там же, арк. 158.

родського комісаріатства. Виходило, зокрема, що Баштовенко ще малим втік із Миргородського полку на Запоріжжя, вступив до козацтва і був записаний у Корсунський курінь, після чого жив на Запоріжжі цілих 25 років, аж до 1764 р. В цьому році він повернувся в м. Шишаки до свого батька, одружився й проживав там до 1772 р. Баштовенко не сказав, що примусило його знов тікати на Запоріжжя. Та цим ніхто й не цікавився в Протовчанській паланці, де його допитували. Він обмежився стереотипною в таких випадках, але важливою заявою, що «возымел ревность к военной службе»¹. Пішовши від Лісницького, Баштовенко залишив двір з хатою, двома рубленими коморами й усім реманентом, а також посіви жита, гречки й проса. Покинуте поміщикові майно він оцінював в 100 крб. Крім того, Баштовенко сплатив «пожилое» й казенні податки. Всі ці перелічені в рапорті протовчанського полковника подробиці повинні були довести, що Баштовенко — людина зовсім незалежна від Лісницького. Цю думку й висловив Строчицький в кінці рапорту. На цьому й уривається, на жаль, цікава справа про Баштовенка. Проте не може бути ніякого сумніву, що Лісницький свого підданого не повернув.

Частина кріпаків або таких селян, яких закріпачували, тікала з Лівобережжя на Запоріжжя з родинами й майном. До такої втечі треба було добре й заздалегідь підготуватися. Це була справа більш складна й небезпечна, ніж втеча без родини — поодинці. Поміщики всіляко намагалися запобігти втечам, вислідити підозрілих, затримати їх і т. ін. В таких випадках селяни іноді зверталися за допомогою до запорізьких козаків. Бували випадки, коли, захищаючи втікачів, останні чинили збройний опір переслідувачам. Так сталося в 1774 р. під час втечі 18 чоловік з маєтку поміщика Г. Бутовича. В листі до кошового П. Калнишевського від 29 липня 1774 р. Бутович писав, що селян, які втекли від нього, він в 1770 р. вивіз із Польщі й оселив як своїх підданих в балці Лозоватій, біля кріпості св. Єлисавети. Наважившись втекти на Запоріжжя, селяни умовились з запоріжцями, які групою в 14 чол. «при воинском оружии» з'явилися в слободу Бутовича. В таких обставинах поміщик, як він сам писав, не міг проявити свою владу над селянами, і ті спокійно вирушили на Запоріжжя під козацькою охороною. Вимагаючи від Калнишевського розшуку й повернення втікачів, Бутович додав до листа список з іменами селян. З цього списку видно, що від Бутовича втекло 5 родин з 20 волами, 8 коровами і 80 вівцями².

Нерідко втечі селян і козаків з Лівобережної України на Запоріжжя набирали масового характеру, переходили цілими селами. Наведемо рапорт запорізьких військових старшин Ми-

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 272, арк. 160.

² Там же, спр. 343, арк. 33.

коли Тимофіїва і Порохні та отамана Уманського куреня Андрія Запечного від 9 листопада 1764 р. про заселення втікачами цілого ряду слобід і хуторів у північній частині запорізьких земель навіть без дозволу Коша.

«Насланным нам з одного Коша ордером,— рапортували старшини,— велено, собрав ведомства Самарского потребное число козаков, съехать к тем людям, которые населились по сей стороне реки Орели на войсковой земле, в Протовчах и других местах, и довольствуются неналежаще угодиями войсковыми, и при том объявить, чтоб они с тех мест за реку Орель сходили и так бы в переходе старались, что б непременно до Пилипового пушення сойти могли. А буде пожелают на тех местах оставаться, где и ныне жительствуют, что б немедленно явились в Кош и просили позволения». Далі старшини писали, що вони «с пристойным числом команды по всем селам, коим у сего реестр прилагается, с'езд свой чинили». Під час цієї «ревізії» виявилось, «что все в тех селах люди остаются жить и войску за те земли повинности несть желают». Крім того, втікачі «единственно то жалание свое объявили... чтоб они когда начнут под войском жить, от своих разночинцев, под коими прежде сего жили, обидимы не были и в подлежащей защите находились (в Кош чрез нас просили представления)». Нарешті, самі втікачі (жителі с. Галушківки Китайгородської сотні) послали до Коша свою депутацію — Назара Ногу й Миколу Лопату «для испрошения себе, на каком основании жить позволения» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 176, арк. 4).

До рапорту старшин прикладено списки сіл і хуторів, заснованих втікачами на Запоріжжі, з поміткою, кому з лівобережних поміщиків належали раніш жителі цих поселень.

«Реестр сколько и чних именно на войсковых землях по сей стороне реки Орели населилось сел и футоров:

Князя Баратова село.

Отца Кирилла Тарловского село.

Сотника кишенского Василия Потоцкого село.

Старой сотнички кишенской футор.

Полковника полтавского село.

Судьи полтавского село.

Сердюковка сотни Орлянской с козаками и посполитыми село.

Бутківка той же сотни село.

Климівка той же сотни село.

Писаревка той же сотни село.

Правдивка той же сотни село.

Цегловате сотни Китайгородской с козаками и посполитыми село.

Сирківка той же сотни село.

Зозівка той же сотни село.

Проданівка той же сотни село.

Галушківка той же сотни село.

Чорнухівка той же сотни село.

Одрівка, Фисунівка, Линківка и вместе сотника китайгородского футор при селе.

Сотни Китайгородской Куриловка село и футоров Царнчанских скрозь Чаплинского и Протовчами до немалого числа» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 176, арк. 5).

А ось реестр «сотни Китайгородской з людей на войсковой земле в селе Чаплинки живучих, которые под войском Запорожским желают охотно жить», з даними про соціальний стан поселенців.

Василь Жадненко на устьє Чаплинки хутором был козаком выборным

В самом селе Чаплинке

Лусян Жадан	козаком был
Демян Жадан	был козаком
Гричко Скосаренко	в козацкой должности был
Панас Тринитка	козаком был
Иван Тринитчин зять	козаком
Микола Стативенко	козаком
Сидор Черненко	посполитый
Максим Онокиенко	козаком
Степан Онокиенко	козаком
Василь Онокиенко	козаком
Корней Онокиенко	козак
Радко Свистуненко	козак
Микита Сеенко	козак
Григор Десяториченко	подпомощник

В селе Продановке.

Тарас Ерещенко	}	козаки
Иван Ерещенко		
Микола Лопата		козак, отправлен в Кош
Игнат Гузенко		козак
Скирта Гаврило		козак
Иван Скидан		козак
Михайло Литвиненко		козак
Данило Ткач		козак
Иван Саранча		козак
В вышеописанных жителей хат 23.		

С футоров над речкою Чаплинкою.

Гричко, Максим и Демян Продани

з синами Петром, Остапом и Микитою	хат	4 — козаки
На устьє Чаплинки Гаврило Велигура з братами Федком и Иваном	хата	1 — козаки
В Чаплинки ж Яков Гордюк	хата	1 — козак
Яцко Парафес	хат	2 — козак
На устьє Чаплинки Кирило Савраненко з братами Павлом, Ильком и Тимком	хат	2 — козаки

(ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 176, арк. 7—8).

Якщо покладатися на помітки в реєстрах, то виходить, що серед цих поселенців переважали козаки, яким на Лівобережжі імовірно загрожувало закріпачення. На другому місці знаходились посполиті.

Втечі селян від поміщиків часто набирали форм відкритих збройних виступів. Так, 6 квітня 1743 р. 34 селянські родини з с. Ковалівки Мініхопольського відомства, як рапортував наглядач Котляревський, «ночью собравшись и наставивши в своем табору атамана, яко самоволцы, не чувствуя оказанного им облегчения (частина натуральних данин за дозволом еко-

номічного комітету була скасована, решта переведена на грошовий чинш.—В. Г.), з зарядженим пулями оружьем и прочим разбойническим снарядом, жили свои испуствоивши, не бежали, но разбойнически вийшли»¹.

Характерний з цього боку й виступ селян слобідки, що належала бунчуковому товаришеві Гадяцького полку Михайлу Милорадовичу, весною 1772 р. Всі слободяни Милорадовича майже одностайно відмовились коритися поміщикові й сплачувати казенні податки. Даремно прикажчик намагався примусити селян сплачувати грошові побори й відбувати натуральні повинності. Коли прикажчик почав виганяти селян на роботу в ліс, вони зачинили його і вїта в льох і захопили поміщицьку садибу, забравши там 80 робочих волів, 6 коней, 5 корів, 111 голів гульової худоби й 40 овець.

Після цього селяни почали готуватися до виїзду. Вони озброювались списами, косами, рушницями і 2 квітня разом з родинами й майном цілою валкою вийшли із слобідки. Тих, хто не хотів приєднатися до них, селяни жорстоко били, а хати їх палили. Повідомляючи про ці факти, Гадяцька канцелярія дала, що частина втікачів попрямувала на Запоріжжя, в слободи Котовку, Калентаївку й Бабаївку, а решта — в Новоросійську губернію².

Знаючи, що запорізькі власті не приділяють належної уваги скаргам поміщиків на втечі селян і майже не розшукують збіглих, Гадяцька полкова канцелярія широкомовно і настирливо доводила, що селяни «учинили» не просту втечу, а «розбойну», з збройним насильством і забрали поміщицьке майно. Щоб надати своїй скарзі й вимозі про розшук селян більшої переконливості, гадяцькі полкові власті посилались на існуюче законодавство, яке захищало права українських поміщиків на селян, що проживали в їх маєтках.

В 1771 р. порушено справу про розшук дев'яти селянських родин полтавського обозного Руновського, які втекли на Запоріжжя із слободи Орчика. Катерининська провінціальна канцелярія, повідомляючи Кіш про це й вимагаючи розшуку та повернення втікачів, констатувала невпинний потяг селян на Запоріжжя, особливо з суміжних з ним місцевостей. В цьому розумінні вона, безперечно, висловлювала побоювання не тільки Руновського, а всіх поміщиків, чії маєтки межували з Запоріжжям. Якщо запорізькі власті й далі прийматимуть збіглих, то втечуть не тільки селяни Руновського із Орчика, але «удержать,— писала Катерининська канцелярія,— от побегов и прочих поселян будет невозможно»³. Одночасно провінціальна канцелярія звертала увагу на те, що запоріжці підмовляють

¹ В. Барвинский, Крестьяне в Левобережной Украине в XVII—XVIII вв., Харьков, 1909, стор. 242.

² ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 176, арк. 67.

³ Там же, спр. 272, арк. 37, а також арк. 2, 31.

втікачів «показувать... якобы под запорожское владение давно зашли»¹. В цій фразі бачимо очевидний натяк на потурання втікачам з боку запорізької адміністрації.

Звичайним явищем у другій половині XVIII ст. були втечі на Запоріжжя лівобережного козацтва. Це видно з наведених вище реєстрів переселенців, з даних про склад запорізьких куренів, а також з численних біографій, які записувались на допитах у військовій пушкарні. З допитів запорізьких гайдамаків, наприклад, видно, що втікали на Запоріжжя з Лівобережжя переважно безсімейні. Проте в даному разі наведемо приклади, що свідчать про втечі на Запоріжжя також сімейних козаків.

8 вересня 1771 р. в Кіш надійшов указ з Малоросійської колегії про розшук кількох козаків, що втекли з Миргородського полку. Мова йшла про трьох виборних козаків з родинами й двох без родин, які проживали до втечі в Потоцькій сотні. Як сповіщала Миргородська канцелярія, втікачі попрямували в Протовчанську паланку, «убегая службы»². Указ колегії надіслано в зв'язку з дуже характерною відповіддю, яку дав раніш Миргородській полковій канцелярії канцелярист Протовчанської паланки Черник. Останній на вимогу миргородських властей про повернення втікачів прямо заявив, що потоцьких козаків не буде повернено. Хоч в справі й нема інших даних, на підставі яких можна було б детально коментувати відповідь Черника, проте вона дуже цікава, бо ще раз підкреслює ставлення запорізьких властей до питання про повернення втікачів.

Втікали на Запоріжжя також заможні козаки. В 1771 р. Гадяцька полкова канцелярія листувалася з Кошем з приводу втечі в с. Котовку Орельської паланки виборного козака с. Романівки Староковалівської сотні Федора Волощенка. Волощенко вирушив на Запоріжжя на трьох возах з шістьма волами й двома кіньми. Вози були навантажені хлібом і різним майном. Щоб визначити майновий стан Волощенка, треба взяти до уваги також і те, що з ним їхало двоє робітників³. Волощенку, який використовував найману працю принаймні двох робітників, Запоріжжя давало більший простір для розвитку господарства, ніж Лівобережжя, де на козацтво наступали два вороги — кріпосники й сам кріпосницький уряд.

Характерними, проте, втечами з Лівобережжя на Запоріжжя були втечі не заможного городского козацтва, яке ще не втратило свободи, а збіднілого й розореного, над головою якого вже висіла кріпосницька петля. Наводимо документ, що яскраво свідчить про закріпачення маси городского козацтва. Цей документ попав до справ січового архіву в зв'язку з листуванням миргородського полкового обозного Ф. Москва й

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 272, арк. 37.

² Там же, арк. 142.

³ Там же, арк. 19.

Лубенського комісаріатства з Кошем з приводу розшуку селян Москова, які втекли на Запоріжжя. Це — копія скарги жителів с. Дмитрівки Потоцької сотні Андрія Бурнашенка та його брата Василя в потоцьку канцелярію від 18 жовтня 1765 р. «Дед наш Константин Бурнаший и отец Иван Бурначенко, — писали брати, — до умертвия их козацюю службу исправляли и в разных командирациях и походах были»¹. Після смерті діда й батька Бурнашенки дістали в спадщину грунт і луку й несли козачу службу. Андрій Бурначенко, зокрема, служив при гадяцькому полковнику Михайлу Милорадовичу й був у Дербентському поході, де попав у полон, після повернення з полону відбував службу у м. Крилові, на польському кордоні й т. ін. Але в 1774 р. с. Дмитрівку віддано миргородському обозному Ф. Москову. Козаки, в тому числі і Бурнашенки, були обернені в посполитих останнього. Даремно Бурнашенки доводили, посилаючись на свідків, своє козацьке походження й «исправную» службу. У відповідь на це поміщик нещадно бив їх киями й примушував виконувати тяжкі повинності на винокурні, в лісі та ін. Брати Бурнашенки, як і інші, довгий час не наважувались «искать козачества», тобто подавати лівобережним властям скарги на поміщика й добиватись відновлення козацьких прав, аж поки, нарешті, не втекли на Запоріжжя. Таким в основному було становище маси лівобережного козацтва, яке тікало на Запоріжжя шукати кращої долі.

Не кращим було становище селян і козаків Слобідської України. Тут теж посилення феодално-кріпосницького гніту змушувало їх шукати порятунку в привільних запорізьких степах. Втечі із Слобідської України майже нічим не відрізнялись від втеч з Лівобережжя. Тікали одинокі, з родинами і навіть цілі поселення. З промеморії Слобідсько-української губернської канцелярії до Коша від 17 червня 1771 р. та доданого до неї списку втікачів видно, що з слободи Іванівки Волковського комісаріатства Харківського повіту, яка належала Гендрикову, тільки в 1769—1770 рр. втекло 78 селян, а всього тут налічувалось 158 втікачів².

Поміщики, розшукуючи своїх селян на Запоріжжі, завжди скаржились на те, що останні переховуються в запорізьких зимівниках або слободах. Це стереотипне обвинувачення повторював і слобідсько-український губернатор генерал-майор Щербинін в листі до Коша від 4 квітня 1772 р. Листа надіслано в зв'язку з скаргою урядовця губернської канцелярії Є. Костишева з приводу втечі від нього двох селян. Втікачі, як довідалась губернська канцелярія, прибувши на Запоріжжя, перемінили прізвища й проживали в Новоселиці у одного запорізького козака³.

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 272, арк. 187.

² Там же, арк. 46, 51.

³ Там же, арк. 129.

Запорізькі козаки, головним чином заможні, зрозуміло, старались втікачів залучити до свого господарства, переховати їх від поміщицьких агентів-вивідувачів тощо. 29 жовтня 1757 р. до кошового отамана звернувся з листом ізюмський полковник Краснокутський. Останній скаржився на те, що всі його намагання повернути кріпака Масловського, який втік на Запоріжжя, не мали ніякого успіху, не кажучи вже про те, що останнього не могли повернути навіть послані агенти. Більше того, коли Масловського в слободі Новоселиці хотіли схопити, кілька запорізьких козаків — Синьогуб, Чорний, Порожній та ін. побили агентів. Нехтуючи своєю високою посадою, полковник слізно благав кошове начальство зважити на ті збитки, яких зазнають поміщики від втеч кріпаків, і просив повернути Масловського¹.

Місцева, паланкова запорізька старшина, як і вища, кошова, боронила втікачів, виходячи, звичайно, з тих же інтересів, що й козаки-господарі, які приймали на роботу й переховували збіглих. Для характеристики того, як ставились, наприклад, до втікачів отамани запорізьких слобід, наведемо такий цікавий документ. В 1771 р. почалось листування між Ізюмською провінціальною канцелярією й Кошем з приводу скарги ізюмського поміщика Норця про втечу з його хутора двох кріпаків — Погуляя й Гриця з дружинами й дітьми на Запоріжжя, в слободу Мечебіловку. Коли Норець, вислідивши втікачів, послав у Мечебіловку свого агента, щоб захопити їх і повернути на старе місце, за втікачів заступився мечебіловський слобідський отаман Яків Гончар. Роздратована цим провінціальна канцелярія дорікала Кошеві, що не тільки запорізькі козаки переманюють і переховують втікачів-селян, а й старшина в особі полковника Барвінковостінковської паланки Гараджі. Останній, наприклад, прибувши в Ізюм на різдвяний ярмарок, підмовляв селян с. Фидевахи поміщика Зарудного втікати на Запоріжжя. При цьому запорізький полковник запевняв селян, що вони житимуть, «где пожелають»², і що на випадок розшуку поміщиком їх не видадуть. Справді, коли Зарудний відрядив своїх посланців, підпоручика Туленінова з двома солдатами, в слободу Мечебіловку, отаман Гончар заявив, що селяни перейшли в інше місце. Тоді Туленінов схопив Гончара й привіз його в Ізюм для розслідування. Але за Гончара заступився барвінковостінковський полковник та ін.³ З усіх цих перипетій, пов'язаних з розшуком селян поміщиків Норця й Зарудного, Ізюмська провінціальна канцелярія зробила один дуже характерний висновок — мечебіловський отаман Гончар ховав і обороняв втікачів при під-

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 73, арк. 22, 23.

² Там же, спр. 272, арк. 89.

³ Там же, арк. 109—111.

тримці барвінковостінковського полковника Гараджі, тобто з допомогою вищих запорізьких властей¹.

На Запоріжжя втіало покріпачене селянство також з інших місць, переважно з суміжних областей. В 1771 р. Катерининська провінціальна канцелярія листувалась з Кошем з приводу втечі із слободи прем'єр-майора Дніпрянського пікінерного полку Козельського десяти підсусідків з родинами й майном. Разом з підсусідками втекли служитель Козельського, овчар з товаришем і скотар². 31 серпня 1760 р. командування Воронізького полку ландміліції писало в Кіш про втечу кріпака, що належав капітану цього полку Уткіну³. 2 вересня 1774 р. Новоросійська губерньська канцелярія нагадувала кошовой старшині про розшук та повернення двох селянських родин, які належали відставному прапорщику Чорного гусарського полку Г. Банді; ці селяни втекли на Запоріжжя в серпні 1773 р.⁴ Подібних випадків можна навести дуже багато.

Крім селян та козаків, на Запоріжжя втіали інші пригноблені. В 1758 р. Кіш листувався з Бахмутською провінціальною канцелярією з приводу втечі трьох робітників-однодворців від однодворця І. Маркова. Втікачі знайшли притулок у козака Полтавського куреня Ф. Вечери⁵.

Великий інтерес має факт втечі на Запоріжжя робітників мануфактур. В 1774 р. власник суконної «фабрики» на Лівобережжі надіслав військовому писарю І. Глобі сувій кольорового сукна і дуже просив розшукати і повернути п'ятьох збіглих робітників⁶.

Помітним також явищем були втечі на Запоріжжя солдатів іррегулярних і навіть регулярних полків. З перших треба передусім назвати солдатів пікінерних полків. Примусове обернення частини лівобережного козацтва і посполитих у солдати і «підпомішники» новозаснованих в 60-х роках XVIII ст. пікінерних полків викликало велике незадоволення серед місцевого населення. Однією з форм протесту пікінерів і спроб поліпшити своє становище були втечі. 22 лютого 1767 р. генерал-майор Ісаков звернувся до військового судді з таким листом. Ротмістр 12-ої роти Єлисаветградського пікінерного полку Мовчан рапортував йому про втечу в минулому році з його роти групи пікінерів на верхових конях і з повною амуніцією. Втікачі проживали в зимівниках запорізьких козаків: пікінер Дрюченко, наприклад, — у свого дядька, козака Переяславського куреня Ониська Поперечного; Самарський — у козака Щербинівського куреня Федора Лати; Близнюк і Сировадка — у козака Куцівського куреня

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 272, арк. 111.

² Там же, арк. 75, 76, 94.

³ Там же, спр. 18, арк. 100.

⁴ Там же, спр. 343, арк. 45.

⁵ Там же, спр. 18, арк. 63.

⁶ Там же, спр. 353, арк. 514, 516.

Морданя. Лист закінчувався так: «Того дня извольте, ваше благородие, приказать предписанных бежавших пикинеров в означенной Елисаветградской полк за караулом выслать и приемщиков без надлежащего штрафа не оставить, а о непринимании впредь таковых беглых во все ведение вашего Запорожские места еще строжайше подтвердить»¹. Запорізький Кіш дотримувався в таких випадках своєї звичайної тактики: він не послішав виконувати вимоги властей про розшук та повернення втікачів. Ось відповідь Коша:

«Противо полученного от его превосходительства гдна генерал-майора Исакова писания козак куреня Щербиновского Федор Лата за призывом в Кош сего течения 19 дня в ответ сказкою показал: прописуемого в том письме бежавшего в прошлом году Елисаветградского пикинерского полку с Грузной роты пикинера Назара Самарского в передержательстве (переховуванні.— В. Г.) своем не имел и не знает, и где оной Самарской ныне находится он, Лата, не известен» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 199, арк. 2).

В інших випадках Кіш наказував паланковій старшині провести слідство для в'яснення юридичного стану втікачів і потім вже ухвалював те або інше рішення. Так було, зокрема, з пікінерним помічником Семияном, який втік в лютому 1771 р. з дружиною, дітьми й майном із м. Маячика. У відповідь на промеморію Донецького пікінерного полку в Самарську паланку від 1 червня 1771 р. про видачу втікача самарський полковник Гнат Пшеничний доповів Кошу, що Василь Семиян не пікінер, а запорожець²: ще до 1768 р., тобто до початку російсько-турецької війни, він був запорізьким козаком і проживав з батьком та двома братами в слободі Лошаківці Самарської паланки; на початку війни Семиян перейшов в м. Маячик, де братів його — також запоріжців записано в пікінери, а його — в пікінерні помічники, пізніше, в 1771 р., він повернувся на Запоріжжя, оселився в слободі Новоселиці; під час листування Семиян був у поході, при кошовому отамані³. На підставі рапорту Пшеничного, що Василь Семиян і його брат перебували у запорізькому війську, Кіш наказав Пшеничному не тільки не видавати Семияна, але, навпаки, вимагати відпустити на Запоріжжя його братів⁴.

Втечі пікінерів на Запоріжжя ще більш посилились після придушення повстання в Новоросійській губернії пікінерних полків у 1769—1770 рр. Року 1774, наприклад, згідно з наказом Потьомкіна, до Новоросійської губернської канцелярії за підписом полковника Василя Лупула-Зверева подано список: «Сколько военнслужащих их фамилий, государственных и помещичьих поселян бежало в запорожские места... с 1767 [до] сего 1774 года июня по 21 число».

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 199, арк. 2.

² Там же, спр. 272, арк. 57, 54.

³ Там же, арк. 65.

⁴ Там же.

	Чоло- віків	Жі- нок
<i>З Катерининської провінції</i>		
3 державних слобід Нових і Малих Водолаг	3	—
3 панських слобід	414	—
3 Донецького пікінерного полку (пікінерів з помічниками)	1204	—
3 Дніпровського пікінерного полку сімейних	253	—
Разом	1874	
<i>З Єлисаветинської провінції:</i>		
Чорного гусарського полку «фамилій»	8	9
Молдавського гусарського полку гусарів, заступників і фамільних	49	—
Єлисаветградського пікінерного полку військово-урядових, фамільних і приписних	371	132
Державних селян	39	57
Панських селян	364	298
Разом:	831	496
Разом з обох провінцій:	2705	496

Ці відомості, очевидно, зменшені, бо тут же читаємо: «*Да и сверх того немалое ж число полковых целыми ротами, а из владельческих слободами со всеми селениями людей*» втекло на Запоріжжя, «но скільки точно в тих селеннях людей находилось — показать не можно» (ЦДВІА СРСР, оп. 194, зв. 183, спр. 4, арк. 6-7. В документі помилково зазначено у першому випадку замість 1874 чол.— 2574, а у другому — замість 2705 чол.— 3405).

Деякі більш точні дані подає генерал-майор В. О. Чертков. В реляції від 4 квітня 1775 р. він зазначив, що на Запоріжжя втекло:

3 Катерининської провінції	2493 чоловіка
3 Єлисаветинської	2881 »
Разом з двох	5374

(ЦДВІА СРСР, оп. 194, зв. 183, спр. 4, арк. 3—6).

Серед маси втікачів були представники різних національностей. Так, наприклад, на допиті в Коші 2 лютого 1759 р. грузин Юрій, який з групою невільників втік з Криму на Запоріжжя, говорив: «Чей сын не знаю, потому что малолетен в плен взятый, [а] родился в Грузинской земле в г. Черван, в неволе находился 25 лет у татар, лет мне 33»¹. 15 вересня 1768 р. перекопський каймакан (комендант) звернувся до Коша з листом, в якому викладав скаргу кримського купця Селямі. Робітник Селямі, грузин Кутлугельді, втік на Запоріжжя. Як довідався Селямі від своїх товаришів, перекопських купців, Кутлугельді «и ныне живет в Сечи». В зв'язку з цим каймакан просив Кіш «оного (Кутлугельді.— В. Г.) хозяину возвратить»².

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 78, арк. 19.

² Там же, спр. 45, арк. 142.

Мали місце випадки, коли грузини і вірмени, невільники закубанських татар, тікали до запорізьких козаків, які займалися рибальством на Кубані, на Єйській косі, і вже звідти, разом з ними, прибували до Січі. 22 грудня 1758 р. сераскир Сеадат Гирей скаржився отаману Донського війська Єфремову, що куплені татарами «грузинские и армянские ясыри ис Кубани побегои чинят» до запоріжців, які ловлять рибу на Єйській косі¹.

Втікачі грузини заснували на Запоріжжі навіть невелику слобіду. В «Росписании всему запорожскому подданству» від 1770 р. ця слобода називається Грузиновкою. Грузиновка, що знаходилась на р. Паньківці, належала до Прото́вчанської паланки. В 1770 р. вона складалася з шести дворів — двох тяглих і чотирьох піших². Це не єдина згадка про грузинів на Запоріжжі. В 1763 р. київський обер-комендант генерал-майор Чичерин докоряв січовим властям, що запоріжці відбивають худобу у кримських татар. Виправдовуючись, кошовий отаман писав, що «ни об одной такой пропаже от каймакана едикульського ко мне не писано, а найбільше их (татар.— В. Г.) жалобы ко мне приходили о *выходящих сюда христианах грузинцах*»³.

В 1758 р. на Запоріжжі, в слободі Романковій, з'явилося троє македонців (одного з них звали Іваном Стефановим, прізвища інших невідомі) з «намерением для приискания себе места»⁴. Про прихід на Запоріжжя втікачів польської, молдавської та інших національностей, про прийняття їх до козацтва скажемо нижче.

Чимало було на Запоріжжі втікачів з великоросійських губерній, а також дворових селян, які належали офіцерам розташованих на Запоріжжі армійських частин. Документи січового архіву, що відбивають подібні явища, належать до 30—70-х років XVIII ст. В 1735 р., наприклад, велось листування з Кошем про кріпака Олексія Федорова, який втік від прапорщика Сибірського полку Якова Шешнева⁵. В тому ж році російський поміщик Горчаков розшукував на Запоріжжі свого кріпака Якова Соколова⁶. Тоді ж до Коша звернувся з проханням повернути двох дворових селян поміщик Стрешнев⁷. В 1756 р. секунд-майор Новосіченського ретраншементу Федцов сповістив Кіш про втечу кріпака Микити Іванова, який належав поручику цього ретраншементу Аристову⁸.

Серед великоросів, які втікали на Запоріжжя, чимало було солдатів і рекрутів. В 1735 р. на Запоріжжя втекло п'ять солдатів Ревельського драгунського полку, причому два з них в

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 72, арк. 2.

² Там же, спр. 279, арк. 90.

³ Там же, спр. 144, арк. 52.

⁴ Там же, спр. 51, арк. 66.

⁵ Там же, спр. 4, арк. 4.

⁶ Там же, арк. 3.

⁷ Там же, арк. 6.

⁸ Там же, спр. 40, арк. 15.

повному озброєнні й на казенних конях¹. В 1755 р. розпочалось листування з приводу втечі на Запоріжжя солдата драгунського полку Д. Сокольников². В 1757 р. подібне ж листування велось в зв'язку з втечею солдатів С.-Петербурзького драгунського полку Петра Бочкова³, Борисоглібського драгунського полку Григорія Густобрагова і Федора Попова⁴, а також багатьох інших.

Становище втікачів-солдатів на Запоріжжі нічим принципово не відрізнялось від становища інших втікачів. Про це ми довідуємось із відповідей на допитах. Рекрут Онисим Духанін, наприклад, розповідав у 1757 р., що втік на Запоріжжя чотири роки тому і увесь цей час перебував у одного козака «на хуторах его»⁵. Які були взагалі взаємини між таким втікачем і його господарем-козаком — яскраво показують допити інших солдатів. Драгун Д. Сокольников заявив, що, «пришед в запорожские вольности, жил по найму заведома беглого у казака Щербиновского куреня Мирона Гнедого один год»⁶. Господаря, у якого проживав Сокольников, не цікавило, як бачимо, правове становище втікача. Він наймав його на роботу, як і всякого іншого неіснуючого, хоч, звичайно, не міг стримати спокуси поставити втікача в більш тяжкі умови порівняно з «легальним» наймитом. Такий нелегальний робітник, як і всякий інший, одержував на Запоріжжі невелику заробітну плату й вільно (оскільки можна говорити про волю для людини в такому стані) переходив від одного господаря до другого. Сокольников, наприклад, «взяв заработанные деньги» у Мирона Гнедого, пішов від нього шукати заробітку в інших місцях і т. д.

Цікаво, що навіть в таких випадках, коли власті не знали точно, куди втекли й де ховались солдати, вони були майже переконані, що розшукувати їх слід саме на Запоріжжі. Вночі проти 17 червня 1758 р., наприклад, із Слов'яносербського гусарського полку втекло п'ятеро солдатів. Командир полку генерал-майор Шевич зараз же звернувся до Коша з проханням розшукати їх⁷. В лютому 1760 р. командування Невського полку просило Кіш розшукати збіглого солдата цього полку⁸. З аналогічним проханням звернувся в березні 1760 р. до Коша командир гусарського полку Бахмутської кріпості, який розшукував збіглого капрала Івана Сирбула⁹, а також командир Пермського драгунського полку, який в травні 1760 р. розшукував збіглих солдатів Михайла Федорова, Григорія Жаврина та Федора Скобина¹⁰ і т. д.

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 4, арк. 2.

² Там же, спр. 18, арк. 47.

³ Там же, спр. 73, арк. 11.

⁴ Там же, спр. 18, арк. 27.

⁵ Там же, спр. 73, арк. 6.

⁶ Там же, спр. 18, арк. 47.

⁷ Там же, арк. 58.

⁸ Там же, спр. 92, арк. 2.

⁹ Там же, арк. 9.

¹⁰ Там же, арк. 16, 21, 26.

В 70-х роках XVIII ст., як це бачимо з листування Коша з урядовими властями, на Запоріжжя втікали, рятуючись від поміщиків і офіцерів, також молдавани-селяни і солдати.

«В 1770 и 1771 годах из Молдавского полку многие волохи и гусары в мундирах, амуниции и с лошадьми ушли в службу запорожскую и на поселение в Сечь и в другие места. Пожалуйте, Ваше высокородие,— писав командир полку кошовому отаману,— помилуйте, не можно ль их сыскать и всех сюда возвратить, а я обещаюсь им никакого штрафа не чинить, и сверх того благодарность вашему высокородию и войску доставить обязуюсь, бо сие за гаразд почесть можно, как увиту, что отдаюца, так не будут впердь бежать» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 294, арк. 5).

Окремо стоїть питання про втечі на Запоріжжя з Правобережної України в зв'язку з посиленням там феодально-кріпосницького і національного гніту. Втечі селян набували великого розміру. Значна частина втікачів прямувала до Січі. Вже в 1743 р., наприклад, російський уряд надіслав Кошу запитання про захожих на Запоріжжя людей з Польщі. Кошовий отаман Малашевич відповів на це, що «на войсковые их вольности казацкие людей с городов польских сила приходитъ». Тоді Сенат спеціальним указом заборонив приймати таких втікачів, бо згідно з укладеною з Польщею вічною угодою «своевольных и непослушных людей, то есть перебежчиков, с обеих сторон принимать отнюдь не велено»¹. Урядове розпорядження не мало, зрозуміло, жодних наслідків. Втечі правобережних селян тривали, хоч згадки про них в документах зустрічаються порівняно рідко. Це пояснюється прагненням втікачів приховати своє справжнє походження і тим самим уникнути можливого повернення (згідно з Російсько-польською угодою) на батьківщину. Про це буде мова далі. Тут досить навести декілька фактів. 10 квітня 1742 р. якийсь київський шляхтич писав великому коронному гетьману П. Потоцькому, що лівобережний полковник Чаленко вбитий польськими, тобто правобережними гультьями, які живуть в запорізьких степах й звуться запорізькими козаками². З Правобережної України походив, як відомо, славнозвісний керівник Коліївщини Максим Залізняк, син селянина-кріпака з м. Івковця³, і широковідомий гайдамацький ватажок Семен Гаркуша. На допиті 21 лютого 1784 р. Гаркуша розповів, що «родился он польской нации в повете Мазуранском в селе Березани от отца подданого польского шляхтича Старинского», ще малолітнім втік з запоріжцями до Січі⁴. Тепер зупинимось на питанні про ставлення різних прошарків запорізького козацтва до втікачів. Воно, скажемо одразу,

¹ Источники для изучения истории Запорожья, изд. Д. И. Эварник и Кий, т. II, стор. 1670.

² Львівська Бібліотека АН УРСР, відділ рукописів, Архів Бурштинського замка, спр. 25, розділ I, арк. 59.

³ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 227, арк. 34.

⁴ ДПБ ім. В. І. Леніна, відділ рукописів, ф. 152, спр. 1143/1—2, арк. 31—31зв.

залежало в першу чергу від соціального становища запоріжця. Якщо заможні козаки дивились на втікачів як на жадану дешеву робочу силу, яку можна було нещадно експлуатувати, то трудове козацтво, особливо сірома, ставилось до втікачів співчутливо. Драгун Густобрагов, наприклад, 8 вересня 1764 р. разом з солдатам Тамбовського полку Тушевим втік на Запоріжжя. По дорозі Тушев пішов від Густобрагова, і останній далі уже прямував сам. Біля р. Сури Густобрагова зустріли запоріжці, які заготовляли будівельні матеріали. Вони радо прийняли втікача, пустили переночувати, нагодували, поголили йому голову «по черкаски», щоб він був схожий на козака, дали на дорогу хліба й порадили йти вверх по р. Сурі в зимівники, підкресливши, що «там де [багато] вашей братиї». Густобрагов послухав їх і прийшов у зимівник козака Батуринаського куреня, де жив і працював «заведеном беглова» шість тижнів, після чого господар порадив йому йти у Великий Луг, на р. Московку. Там Густобрагов пристав до козака Сергіївського куреня Тимоша Коваля, в зимівнику якого наймитував сім тижнів, від нього пішов у зимівник козака Поповичівського куреня Павла Тарана, де пробув близько чотирьох місяців¹. Солдат того ж Борисоглібського драгунського полку Федір Попов, який втік в 1775 р. в слободу Новоселицю, проживав і працював спершу у козака Трохима Щербини, а потім перейшов до іншого козака. Попов увесь час шевцював. Обидва господарі — і перший і другий — добре знали, що він — збіглий солдат².

Ще більше цікавих подробиць про своє перебування на Запоріжжі розповіли в 1757 р. драгуни Гнат Стебунов і Оврам Белозерцов. Стебунов втік з м. Харкова, де стояв його полк, «по подговору двух запорожских казаков — Ивана Болдыря и Дмитрия Бороды». Прийшовши на Запоріжжя, він найнявся до козака Дінського куреня Остапа Стешенка «в работу на год». «По отжитиї» строку у Стешенка Стебунов пішов «для ставки плотов» і т. ін. й проживав на Запоріжжі доти, поки випадково не був затриманий роз'їзною командою поручика ландміліції Серкова³. Власті в особі ген.-лейт. камергера гр. П. Дев'єра вимагали від Коша оштрафувати козаків Бовдира й Бороду, які підмовляли втекти драгуна Стебунова, а козака Стешенка — за переходування явно збіглої людини.

Белозерцов, який втік із своєї команди, що стояла у Великому Лузі, працював спершу в зимівнику козака Канівського куреня Родіона, звідки перейшов на Калміус до козака Трохима Скорая, де був «при рыбной ловле месяца четьре», після чого працював у козака Петра Калмика, а потім — «у разных чинов людей по недельно и по денно одну зиму»⁴. Коли П. Дев'єр в листі кошовому отаману від 11 серпня 1757 р. наказав стягти з козаків, які

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 18, арк. 27.

² Там же.

³ Там же, спр. 73, арк. 10.

⁴ Там же, арк. 19.

переховували Белозерцова, грошовий штраф, згідно з указом про втікачів, кошовий Данило Стефанів відмовився виконати це. В листі від 29 серпня він чемно з'ясував Дев'єру, що козаків, про яких іде мова, не можна розшукати, бо, мовляв, в його листі неточно вказані (sic) їх імена й прізвища¹.

В тих випадках, коли військової власті, що розшукували збіглих солдатів, виявляли велику наполегливість і наводили точні дані про козаків-переховувачів, запорізький Кіш наводив докази, які повинні були виправдати їх або ж зменшити «провину». З цього боку цікаві обставини, при яких переховувався на Запоріжжі солдат Афіноген Голіков. В промеморії від 31 липня 1756 р. комендант кріпості св. Єлисавети бригадир Сомов вимагав від Коша оштрафувати козаків, які переховували Голікова². Як виявилось, переховувачами були власники риболовних промислів, багатії, козаки Дядківського куреня Гарасим Замишляка й Павло Сапетний. Кіш примушений був розглянути цю справу й видав відповідний наказ калміуському полковникові Г. Федорову. В справі зберігся рапорт Федорова в Кіш від 25 листопада 1756 р., допит Павла Сапетного від 21 грудня 1756 р. й відповідь Коша Сомову. При цьому цікаво те, що зміст рапорту полковника Федорова в ряді пунктів розбігається з свідченням Сапетного. Розповідаючи про обставини, при яких Голіков прибув на Запоріжжя, Федорів писав, що Голікова знайдено на Єйській косі в дустому курені, де він лежав знесилений від голоду. Козак Батуринського куреня Іван Гаркуша, який знайшов Голікова в такому стані, привів його на рибний «завод» Павла Сапетного. Односум Сапетного, Замишляка, зараз же прийняв збіглого солдата й тримав його на промислі два тижні, а потім приставив начальству³. На допиті Сапетний, виправдовуючись, підкреслив, що він прийняв Голікова тільки з одного жалю, причому лише тимчасово, й що, нарешті, про це знав калміуський осавул Сава Іванів⁴. Ці факти дозволяють зробити такий висновок: збіглого солдата Голікова прийнято на рибний промисел Сапетного й Замишляки і повернено лише тоді, коли тримати його далі стало не тільки небезпечно, але й неможливо. Пояснення, які виправдували Сапетного, заінтересовані сторони наводили для того, щоб звільнити запорізьких багатіїв від штрафу в 20 крб. за переховування втікачів.

Збіглий солдат, як тільки прибував на Запоріжжя, мусив, як бачимо з наведених документів, шукати собі засобів до існування. Він йшов на заробітки, наймався до різних власників на певний строк або поденно. Козакам (господарям), які мали гостру потребу в робочій силі, було байдуже до правового стану бідноти, яка прибувала на Запоріжжя. Запорізькі козаки (роботодавці), до

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 73, арк. 20.

² Там же, спр. 40, арк. 27.

³ Там же, арк. 32.

⁴ Там же, спр. 18, арк. 4.

цупких рук яких попадала більшість тих, хто тікав на Запоріжжя, були заінтересовані в тому, щоб сховати втікачів від властей і не видати їх. Такими ж інтересами керувалася в основному й запорізька старшина, яка видавала «категоричні» накази про розшук і повернення втікачів, але зовсім не думала про те, щоб виконувати їх.

Логіка економічних інтересів, яка керувала запорізькими багатіями, примушувала переховувати втікачів і охороняти їх від переслідувачів. Ця охорона не була цілком певною, і втікача видавали, якщо, скажімо, його пан займав високу офіціальну посаду, мав великий вплив або вмів знайти інші засоби для тиску на Кіш. Майже беззахисним був також збіглий солдат, якщо про місце його перебування довідувались військові власті. Більш упевнено почували себе на Запоріжжі ті втікачі, на яких поміщик не мав безперечних прав. Останнє було звичайним явищем на Лівобережній Україні до 1783 р., тобто до заборони переходу селян від одного володільця до іншого. До 1783 р. оборонення в кріпаків лівобережних козаків та посполитих дуже часто набувало характеру відкритого насильства, яке не оформлялось юридично. Природним наслідком цього було те, що кріпаки або ті, які стояли перед безвідрадною перспективою закріпачення, утікаючи на Запоріжжя, ставали під юрисдикцію Січі, тобто під її захист. Якщо далі втікачі уміли зміцнити на Запоріжжі своє економічне становище, вони могли почувати себе зовсім незалежно й безпечно.

Для характеристики того почуття незалежності від поміщика, яке народжувалось у таких людей, наводимо документ — лист збіглого своєму колишньому пану. 2 квітня 1775 р. лівобережний поміщик, один з найбільших землевласників на Лівобережжі син гетьмана Апостола, бригадир П. Д. Апостол звернувся з листом до кошового отамана. Він сповіщав, що багато його «природных подданных», записаних за ним під час ревізії 1764 р., потай втекло на Запоріжжя з родинами й майном. Перелічивши ряд прізвищ, поміщик зупинився на В. Шульзі. Останній пішов на Запоріжжя на заробітки («по промыслу») з паспортом від Апостола. Коли строк відпустки кінчився, поміщик відправив в слободу Чаплинку (на Запоріжжі) свого посланця, наказавши йому повернути Шульгу. Проте Шульга й не думав повертатися, а місцеві власті не тільки не хотіли сприяти поміщикові, але, навпаки, взяли Шульгу під свій захист. Поміщик гнівався головним чином на те, що Шульга, не обмежившись простою непокірністю панській волі, написав «ко мне в гордых неприличных терминах небездосадительное письмо». Копія листа Шульги була надіслана Апостолом до Січі разом з проханням про розшук і повернення втікача¹. Одержавши цю кореспонденцію, Запорізький Кіш повідомив Апостола про те, що наказ довідатись, де перебуває Шульга, вже видано².

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 272, арк. 196.

² Там же, арк. 198.

Ось текст листа Шульги — своєрідної декларації прав колишнього кріпака, який став запорізьким козаком:

«Вельможный и высокородный г-н бригадир Петр Данилович, милостывый батьку и добродию! Нарочно присланными кривными моими, якобы по указу высокомонаршему, за мною поиск делаете, однако, мне здается напрасный. Был я малым и служил с кривавим потом бригадирю, а когда пришел в совершенство, стал верно служить государю и до последней капли крови моей; был я малым и ведаť не мог в точность, в чем залежит присяга, а тепер достоверно уверился, кому присяглы, тому должны верою правдою служить, да кому же? — Государю, а не бригадирю, присяглы,— государю должны и служить, и запорожская теперича служба не хуже вашей, одно только достоинство исключая. Я человек простой и не знал, в чем большая залежит служба... изрядная в граблях та в вилах, однак точность единственно виводить бригадирю, а нонеца служба верная, к ружжам единственно, государю. Да при том давно ваша вельможность в приказной должности состоите, изволите перечислить журналы предков ваших и наших бивших гетьманов, коего больше было числа — козацкого или госполитых, а тепер самое нужное воинское время надобно государине монархине нашей сто крат больше воинства, нежели госполства. Итак я рассудив верность империи наблюдаю и за сим отошел от вас; прикажчика Александра Стрижевского за обиду крайнюю представлю. По его я нахальному налогу откинувся до козацкого порогу... На подлинном подписался вашей вельможности охотний слуга Влас Шульга, куренный Ирклиевский. 1775 г. генваря 10 дня» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 272, арк. 197).

Із цього листа, який ми навели повністю, зберігаючи стиль автора, бачимо, як упевнено почував себе колишній кріпак на Запоріжжі. Він не вважав навіть за потрібне наводити конкретні докази для виправдання своєї втечі. Ми не допускаємо, щоб цей кріпак, читаючи повчання своєму панові, покладав надії тільки на силу власної логіки. Він дуже добре знав тяжку десницю свого володільця й його великий вплив у світі. Можна зробити один висновок: колишній підданий, прийнятий до запорізького козацтва, добре зрозумів, що повернути втікача із Запоріжжя було майже недосяжною метою.

Були, проте, випадки, коли, як це частково вже показано вище, запорізькому Кошу не можна було не повернути втікачів. Так, наприклад, 16 червня 1758 р. у відповідь на прохання Слов'яносербської комісії в справі розшуку трьох кріпаків, які втекли від слов'яносербського крігсцальмейстера Челіщева, Кіш видав «крепкий приказ», звертаючись не тільки до самарського полковника, але безпосередньо і до козаків Самарської паланки. Він звелів оголосити наказ «по зимовниках», щоб козаки «обиди и озлоблений не чинили» спеціальній команді бахмутських козаків, яку прислано для розшуку збіглих кріпаків. Остання фраза ще раз показує, що козаки вступали в сутички навіть з спеціальними військовими командами, які розшукували збіглих селян.

Все ж таки треба сказати, що з Запоріжжя втікачів повертали дуже рідко.

Про втечі кріпосних селян на Запоріжжя із центральних

губерній писав єпископ Феодосій. Заснування багатьох великих і малих слобід на Запоріжжі він пов'язував з переселеннями.

«С 1760 г. в спокойное время, ежегодно, раннею весною,— пише він,— люди малороссийской нации из-под Кременчуга, из-под Кобеляк и Келеберды, со всем семейством, с домовством и хозяйством своим приезжали в уроч. Троицкое и, пользуясь всіми богатствами естественных произведений... занимались скотоводством и землепашеством» (Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии, вып. I, стор. 205—206).

Багато переселенців назавжди залишилось на Запоріжжі.

Не менш цікавим з цього боку є указ Малоросійської колегії Кошу від 7 травня 1772 р. про засоби боротьби з втечами селян.

Крім вказівок на численні втечі підданих від своїх володільців, в указі відмічалось, що «кромє того получены в Малороссийской Коллегии представления от г-на генерального обозного, Малороссийской Коллегии члена и кавалера Кочубея и от протчих Полтавского полку владельцев, что издревне их посполитые многочисленными партиями с семьями и со всем движимым имением делают побегии и что сии беглецы, переходя тайно линию, селятся в тамошних (Запоріжжя.—В. Г.) местах по отводу им земель от запорожских козаков... куда уже до несколько тысяч сошло». В зв'язку з цим колегія видала наказ «сделать везде по заставам строгое повеление, чтоб таковых бегающих отсюда пропущено [на Запоріжжя] не было и наблюдать того накрепко самим полковым канцеляриям, и сотенным правлениям обще с учрежденными ныне от полковых канцелярий и от предводителей особыми смотрителями». Нарешті, князю Долгорукому було наказано «от себя в Сечь Запорожскую подтвердить, дабы на поселение бегающих малороссиян на земли войску Запорожскому принадлежащих (приійнато.—В. Г.) не было и являющихся отсылать бы за караулом обратно в Малороссию» (ЦДІА УРСР, ф. 54, оп. 2, спр. 186, арк. 1—2).

За часів Нової Січі, в зв'язку з пошвавленням розвитку господарства, Запоріжжя стало перетворюватись в область, де зростала потреба в робочих руках. Більшість збіглих селян йшла на Запоріжжя, щоб звільнитись від жахливої кріпосницької експлуатації. Багато згадок про потяг знедоленої селянської маси на Запоріжжі збереглося в народних піснях. Герої чудових творів Т. Г. Шевченка нерідко також ідуть на Запоріжжя шукати волі, шастя й славних подвигів.

При вивченні питання про втікачів, як бачимо, завжди зустрічаємось з дуже характерним і, на перший погляд, не зовсім зрозумілим явищем: запорізька старшина, що повинна була боротись з переховуванням збіглих і сприяти їх поверненню «законним власникам» — українським і російським поміщикам, сама, як правило, переховувала втікачів. Це пояснюється передусім не якимись там особливими «традиціями вольності», а дуже прозаїчними, меркантильними інтересами старшини. Володіючи великими зимівниками, риболовними промислами, чумацькими валками та ін., старшина широко використовувала працю бідноти, яка тікала на Запоріжжя.

Переховування старшиною й заможним козацтвом втікачів стало згодом звичайним явищем. Більш того, заведено практику підмовляти й переманювати підданих із маєтків українських і

російських поміщиків, причому не тільки дорослих, а й дітей. Мету переманювання козаками дітей Д. Еварницький, наприклад, пробував пояснити психологією самотнього, нежонатого запорізького «лицаря», який тужить за родиною. Насправді ж діти були для заможного козацтва й старшини передусім дешевою робочою силою.

Про те, що дітей часто завозили на Запоріжжя, переконливо свідчать численні документи. Ось деякі з них. Козак Іванівського куреня Петро Баленко, наприклад, дав 15 жовтня 1758 р. у військовій пушкарні показання: родом з Миргородського полку, він за дитячих років зайшов на Запоріжжя «по підговору запорізького козака Іванівського куреня Івана (прізвище його Баленко або забув, або не хотів сказати)»¹. Допитуваний 30 серпня того ж року козак Титарівського куреня Грицько Куш заявив, що він народився в м. Кобеляках Полтавського полку й десяти років «завезен козаками на Запорожжє»². Дані про подібні факти містяться також в документах архіву Чорноморського козачого війська.

Економічний зміст «підмови» й переманювання дітей документи пояснюють дуже добре. Про це розповідали самі завезені. Петро Баленко, якого ми згадували, після приходу в Січ, в Іванівський курінь, близько 1754 р., пішов у Великий Луг і проживав у козака «годов в найме два», а потім найнявся робітником до другого господаря й т. д.³ Козак Грицько Куш свідчив, що після приходу в малолітстві в Січ, у Титарівський курінь, «служил многие годы в рыбалок»⁴, тобто на рибних промислах. Про таке ж згадували пізніше на Кубані чорноморські козаки⁵.

Втечі на Запоріжжя кріпосних селян, солдатів та інших пригноблених феодально-кріпосницької імперії, які набували все більш погрозових розмірів, привертали до себе увагу вищої влади. Урядові власті й гетьман, як про це ми говорили вище, старалися стримати цю хвилю шляхом спеціальних поліцейських заходів. Проте навіть урядові розпорядження майже не впливали на малочутливу в питанні боротьби з втікачами запорізьку старшину. 11 липня 1758 р. гетьман К. Розумовський в спеціальному листі висловив догану кошовому отаману, старшині й всьому «товариству» за недбалість щодо розшуку втікачів. Гетьман докоряв Запорізькому війську, що воно, незважаючи на неодноразові нагадування й накази генералітету, не тільки не видавало трьох збіглих драгунів Лівенського полку ландміліції, але навіть не дало письмової відповіді. Старшину примушено також вислухати докір і за те, що «немало беглых солдат и других шатающихся, без паспортов, в войске Запорожском сыскивается (перебу-

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 51, арк. 74.

² Там же, арк. 44.

³ Там же, арк. 74.

⁴ Там же, арк. 44.

⁵ Див. нашу книгу «Чорноморское казачество», К., 1956.

ває.— В. Г.)». Таке становище, як констатував гетьман, було наслідком «от нестрогого тамошнего запорожскою старшиною в войске» виконання законів і ордерів¹. В зв'язку з цим наказано було негайно розшукати та повернути всіх втікачів великоросійського походження й надалі не приймати і інших безпаспортних під страхом суворої відповідальності перед законом. Для більшої переконливості Розумовський посилався на імператорську грамоту від 3 липня 1758 р., якою заборонялось приймати втікачів.

Наведені вище гетьманські накази не були останніми. 14 січня 1762 р. Кіш в ордері курінним отаманам — дерев'янківському М. Тимофіїву та левушківському Я. Качалову посилався на те, що гетьман Розумовський не раз наказував вислати за межі Запоріжжя незаконно зайшлих туди «малоросійських людей». З свого боку Кіш підтвердив цей наказ². Виконуючи вимоги вищого начальства, Кіш час від часу звертався до нижчої старшини з наказами, в яких нагадував про необхідність боротьби з втечами³. Проте, з другого боку, Кіш видавав накази прямо протилежного змісту. Ось ордер Коша від 30 липня 1774 р. полковому осавулу Г. Письменному. В ордері наказувалось оселити збіглих в запорізьких слободах.

«Сего подателям, пришедшим Черного гусарского полку з Слободы Конаной [?] с под ведения тамошнего владельца майора Палалогн людей — Пегру Краслянскому, Антону Сливе, Якову Зозули, Грицку Черному, Федору Посунку... (всього 15 чол.— В. Г.) в здешние Запорожского войска пределы на жительство в Макарову Слободу («и в Мигий» викреслено.— В. Г.), где пожелаю селиться — не препятствуйте и дабы ни от кого никаких обид и препятствий в селении («не чинено» викреслено.— В. Г.)... имеете защищать» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 343, арк. 14).

Ніякими урядовими указами, гетьманськими ордерами й каральними заходами неможливо було ані припинити втеч кріпосних селян і лівобережних козаків від своїх гнобителів, ані заборонити приймати їх на Запоріжжі. Селян виганяла з прадідівських осель феодально-кріпосницька експлуатація, яка неухильно зростала, а козакі тікали від посиленних грошових і натуральних поборів і від погрозової перспективи попасти в кріпосницьке ярмо. З другого боку, неможливо було розшукати й повернути більш-менш значну кількість втікачів, що перебували на Запоріжжі. Це пояснюється тими соціально-економічними змінами, які набирали досить чітких форм в період Нової Січі. Суть їх полягала у всезростаючій потребі на робочу силу в усіх галузях запорізького господарства, передусім в зимівничанському господарстві старшини і заможного козацтва, на рибних промислах, а також у сфері відбування військової служби. Найбільше втікачів було з Лівобережжя й Правобережжя. Соціальний склад

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 18, арк. 56.

² Там же, спр. 111, арк. 17.

³ Легопись Екатеринославской архивной комиссии, вып. V, Екатеринослав, 1910, стор. 24.

втікачів, правда, дуже різноманітний: тут були поряд з бідними й зовсім неімущими середні і заможні селяни та козаки. Проте значна частина втікачів належала до тих, які мали єдиний «засіб для життя» — руки, здатні тримати не тільки шаблю й спис, але також плуг, рибальський невід і чабанський батіг. Козацька «воля», здобувати яку йшли втікачі, була для багатьох із них не чим іншим, як найманим рабством. Втечі кріпосних селян на Запоріжжя, з точки зору економічного розвитку країни, свідчили про розклад феодально-кріпосницької системи й розвиток нових, буржуазних відносин.

Втечі, проте, мали й друге важливе значення. На Запоріжжі втікачі і у XVIII ст. відігравали роль головного джерела поповнення, а в певному розумінні навіть існування Запорізького війська. Це, нагадаємо тут же, відрізняло Запоріжжя від таких козацьких військ, як Донське, Волзьке і Яїцьке, де козачі права можна було здобути лише у спадщину.

втікачів, правда, дуже різноманітний: тут були поряд з бідними й зовсім неімущими середні і заможні селяни та козаки. Проте значна частина втікачів належала до тих, які мали єдиний «засіб для життя» — руки, здатні тримати не тільки шаблю й спис, але також плуг, рибальський невід і чабанський батіг. Козацька «воля», здобувати яку йшли втікачі, була для багатьох із них не чим іншим, як найманим рабством. Втечі кріпосних селян на Запоріжжя, з точки зору економічного розвитку країни, свідчили про розклад феодально-кріпосницької системи й розвиток нових, буржуазних відносин.

Втечі, проте, мали й друге важливе значення. На Запоріжжі втікачі і у XVIII ст. відігравали роль головного джерела поповнення, а в певному розумінні навіть існування Запорізького війська. Це, нагадаємо тут же, відрізняло Запоріжжя від таких козацьких військ, як Донське, Волзьке і Яіцьке, де козачі права можна було здобути лише у спадщину.

Розділ III

ЗАПОРІЗЬКИЙ КУРІНЬ

З питанням про втікачів, яке ми розглянули в попередньому розділі, органічно пов'язане друге — про запорізький курінь. Курінь — військово-адміністративна одиниця в Запорізькому війську¹. За часів Нової Січі куренів було тридцять вісім². Куреня ми називали також і будинки, в яких розміщувалась січова зала. За словами І. Георгі, кожен курінь мав один великий будинок і декілька менших³.

Роль куренів у житті Запорізького війська була дуже помітною. Курінь, за традицією, був першою і останньою інстанцією при прийнятті до козацтва. Кожному новоприбулому до Січі втікачу для легалізації свого становища і вступу до запорізького товариства потрібно було перш за все з'явитись до одного із 38 куренів, точніше кажучи до курінного отамана. Отаман опитував новоприбулого і записував його у військовий компут, після чого той вважався запорізьким козаком певного, скажімо Левушківського, куреня, або, як говорили тоді, «курінним левушківським». Після цього козак міг жити в курені або піти в запорізькі паланки, а в окремих випадках, з дозволу січових властей, — навіть за межі Запоріжжя, з тим, проте, щоб з'явитися до куреня, або куди йому накажуть, для відбування своєї «черги». У звичайний час в куренях залишалось, як правило, дуже мало козаків.

¹ Детальніше про це див. в наших працях: Социальные отношения в Запорожье XVIII в., «Вопросы истории», № 9, 1948, стор. 72, а також Запорожское казачество, К., 1957, стор. 115.

² Курені мали такі назви: Батуринський, Брюховецький, Васюринський, Ведмедівський, Величківський, Вищестеблівський, Джереліївський, Дерев'янківський, Дінський, Дядківський, Іванівський, Іркліївський, Калніболоцький, Канівський, Кисляківський, Коніловський, Коренівський, Корсунський, Крилівський, Кушівський, Левушківський, Минський, Мишастівський, Нижчестеблівський, Незамаївський, Пашківський, Переяславський, Пластунівський, Платнірівський, Полтавський, Поповичівський, Рогівський, Сергіївський, Тимошівський, Титарівський, Уманський, Шкуринський, Щербинівський.

³ І. Г. Георгі, Описание всех обитающих в Российском государстве народов, ч. III, стор. 397.

Заможному козакові або такому, який мав своє хоч би і невелике господарство, не було ніякої потреби жити в курені. На перебування там під час служби вони дивилися як на тягар і старалися уникати цього. Бідному козакові, позбавленому майна і навіть даху над головою, курінь, навпаки, давав до деякої міри притулок. Але умови життя в тісних і убогих куренях, де годували всього раз на день та й то зовсім скудно, були такими важкими, що навіть найбільш бідні козаки намагалися зразу після вступу до товариства піти з Січі на заробітки. Залишитись жити в курені означало ввійти до складу січової залози і виконувати всі службові обов'язки, що припадали на долю кожного козака під час відбування ним «черги»: відбувати караули, служити в роз'їзних командах, працювати у військових зимівниках, заготовляти сіно й паливо, розвозити накази старшин по паланках і форпостах тощо. Все це спонукало козаку бідноту (не кажучи вже про тих, хто через старість, малоліття, або фізичні вади не міг служити в січовій залозі) не затримуватись надовго в куренях.

Главою куреня був курінний отаман. Він видав складанням курінних списків, встановлював «чергу» відбування служби всіма приписаними до куреня козаками, видавав свідоцтва й атестати і розпоряджався курінним майном: зброєю, продовольством тощо. Нарешті, курінний отаман був суддею над козаками свого куреня і завідувачем курінної каси.

Постає питання, яким же вимогам повинен був відповідати той, хто в період Нової Січі бажав стати запорізьким козаком? Одні дослідники, як, наприклад, Д. І. Еварницький, називали п'ять основних вимог, перша з них — «бути вільною і неодруженою людиною»¹. Другі автори схиляються до тієї думки, що запоріжцями могли ставати лише городові козаки та їх сини. Що ж до посполитих, то останнім нібито не було місця в Запорізькому війську². Треті, наприклад М. Слабченко, прийняття до козацтва уявляють собі як дуже складну процедуру, бо начебто вступнику пред'являлись численні вимоги. На думку М. Слабченка, вступаючий до Запорізького війська повинен був раніше пройти ряд ступенів своєрідного іспиту. Послідовно він мусив бути деякий час учнем, або джурую, потім — молодиком і лише після цього, склавши іспит, який тривав кілька років, міг бути прийнятим до козацтва³. Свою науку джура, як вважає Слабченко, проходив під керівництвом досвідченого козака. Визначаючи становище джури, М. Слабченко говорить, що це не слуга, але й не пайовик у здобичі свого керівника; він не тільки служить, але й вчиться⁴. Тобто відносини між джурую і наставником повиті густою пеленою рицарської романтики.

¹ Д. Еварницький, *История запорожских казаков*, т. I, стор. 184.

² М. Кириченко, *Соціально-політичний устрій Запоріжжя (XVIII ст.)*. К., 1931, стор. 94.

³ М. Слабченко, *Соц.-прав. орг. Січі Запор.*, стор. 234, *Праці Комісії для вивч. зах.-руск. та українськ. права*, вип. III.

⁴ Там же, стор. 235.

Він пише:

«З ідеї батьківських відношень виходила єдність не тільки спеціальності, військової справи, а й єдність духу, поглядів, смаків, вірувань. Хто не поділяв останні, того не припускали й до першого. Не кинувши «ветхаго человека» в передмістях Січі, не можна було стати козаком, народитися в нове життя, стати часткою єдиного курінного тіла» (М. Слабченко, назв. праця, стор. 235).

Якраз передмістя Січі — Гасан-баша і було осередком «ветхаго человека». Там йшла жвава торгівля, там продавав, приймав у заставу, шинкував спритний і верткий запорожець-торгаш, приписаний до того ж куреня, куди вступав «чистий духом» неофіт. Характерно, що М. Слабченко звертається до джерел зовсім непереконливих. Він, передусім, спирається на міркування А. Скальковського, який, як відомо, тлумачив соціальні категорії Січі в дусі середньовічних шляхетських, лицарських понять. Скальковський у джурах і молодиках бачив своєрідних пажів¹.

Уявлення про молодика у М. Слабченка також не дуже ясне. В одному випадку він вважає, що молодик, який показав себе нездібним, не міг стати козаком². В іншому (з посиланням на А. Скальковського), — що при старшинах збиралося по 30—50 молодиків, які являли собою молодих козаків, уже записаних до куреня. Такі молодики, на думку М. Слабченка, були і у кожного старого козака³.

Свої міркування щодо джур і молодиків М. Слабченко, як і А. Скальковський, запозичив, мабуть, у І. Георгі.

Останній так пише про вступ до козацтва: «Наибольшее приращение запорожских казаков было от того, что бывая они в Польще и Малой России на ярмарках, подговаривали молодых людей входить в свое сословие и вводили с собой немалое число... употребив же их несколько лет к услужению себе, тогда принимали их уже в число козаков» (И. Г. Георги, назв. праця, ч. III, стор. 358).

Цю звістку Георгі згадані автори витлумачили не зовсім вірно. Бути «в услужении», як побачимо нижче, означало працювати в наймах у заможного козака або посполитого. Становище такого наймита нічого спільного не мало з становищем пажа або феодально залежного військового слуги. Саме тому Георгі вважав за потрібне зазначити, що «ежели же кто из них не хотел даже жить у них (господарів.— В. Г.), то вольно было ему отойти, когда и куда желал»⁴.

Ми, однак, залишимо поки що осторонь питання про соціальну природу молодика і розглянемо по суті самий акт прийняття до козацтва, тобто приписування до січового куреня. Документи січового архіву дають можливість зрозуміти це явище з повною ясністю. Наведемо цікаві з цього боку біографії запоріжців. 24 січ-

¹ А. Скальковский, История Новой Сечи, ч. I, стор. 93.

² М. Слабченко, назв. праця, стор. 234.

³ Там же.

⁴ И. Г. Георги, назв. праця, ч. III, стор. 358.

ня 1762 р. запорізький козак Федір Кравчина у військовій пушкарні на допиті показав, що родом він з с. Ряшівки Гадяцького полку, прийшов на Запоріжжя разом з чумаками, що приїжджали в його село близько 1754 р., і, приписавшись до Уманського куреня під час отаманства козака Плоскоголового, жив у курені чотири роки. Таке порівняно тривале перебування в курені, треба сказати, явище дуже рідке. Пояснюється воно, як це видно з протоколу допиту Кравчини, тим, що останній знаходив собі заробіток у Січі та в її околицях. За чотири роки перебування в курені Кравчина, за його словами, «нанимался к козакам в базаре и в Капуловке (слобода поблизу Січі.—В. Г.) исты варить, и в базаре шинковать»¹.

Звичайно ж, як сказано вище, неможливий козак жив у курені дуже недовго.

21 грудня 1759 р. козак Величківського куреня Грицько Лисиця доповів, що родом він з Ромен Лубенського полку, приблизно шістнадцять років тому, тобто близько 1743 р., прийшов на Запоріжжя «и за приходом в Сечь пошел прямо в курень Величковской за атамана (під час отаманства.—В. Г.) Ивана Черног и там жил безотлучно при курене с полтора года. За приездом в курень козаков куренных тимошевских Кузьмы Глухого и Леска Карнауа взяли его в зимовник, состоящий в Великом Кучугуре, и тамо в службе нахотился годов з три» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 23, арк. 47). Від Карнауа Лисиця пішов до зимівника козака Тимошівського куреня Степана Дензя, «где служил чрез год». Залишивши Деная, Лисиця пішов до зимівника козака Минського куреня Кирила Чернецкого, «где с половины в ловле рыбы найдовался одну весну, а от него, Чернецкого, отошедши, до куренного минского Остапа Крапивы в зимовник, состоящий над р. Темкою, и тамо был в службе неотходно годов через три...» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 23, арк. 47).

Отже, Лисиця зараз же після свого приходу на Запоріжжя вступив до козацтва, півтора року жив у січовому курені, потім пішов служити, тобто наймитувати до різних козаків-господарів.

Проте випадок з Лисицею також не можна вважати типовим. Більш характерним є показання від 26 жовтня 1758 р. запоріжця Артема Харченка, який (родом з с. Круток Гадяцького полку) після прибуття близько семи років тому в Січ і запису до Сергіївського куреня за атамана М. Уса жив у тому ж курені всього «недель с две», а потім, «с куреня пошовши, нанялся у сего ж куренного (тобто у козака того ж Сергіївського куреня.—В. Г.) Романа Гусака в зимовнику над Сухим Лиманом и служил тамо годов з три, а от оног отошедши, служил в Сечи у куренного пашкивского Ивана Горбоноса с полгоду»².

Бідний козак, якщо тільки він сподівався знайти собі заробіток у паланках, ніколи не залишався при курені більше одного-двох днів (за винятком, звичайно, випадку, коли курінний отаман відразу ж призначав його в «чергу»). Дуже цікавий щодо цього є протокол допиту запоріжця Якова Опини від 26 липня

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 109, арк. 64.

² Там же, спр. 55, арк. 14.

1760 р. Родом з с. Ісковця Лукомльської сотні Лубенського полку Опина після приходу в Січ записався у Сергіївській курінь, в якому жив всього два дні, після чого зараз же «наївся в Крым в чумака куреня Ведмедовского Демка Чумака и ходил до зимы»; потім, «перезимовавши в гирлах, в куренного васюринского Ивана Черного с половины рыбу ловил, а потом в речке Самаре в разных козаков в заработках находился»¹.

Козак Левушківського куреня Максим Забудько на допиті 26 липня 1760 р. розповідав, що «родился он малороссийского Полтавского полку в селе Ивашках. Отец его был Кузьма Калениченко, от коего сего 1760 года пошел в Сечь в курень Леушковский и в оном побыв с полдня, в леушковского коваля Василия Вовка нанялся на полгода»².

Отже, приписування до козацтва відбувалось швидко. Півдня було більш ніж досить для цього.

Приписавшись, козак звичайно шукав собі роботу — йшов «в наймы», «в услужение» до старшини або заможного козака. Ніякої попередньої підготовки до вступу у військо він не проходив, ніяких іспитів не складав і ні в яких джурах не перебував. Андрій Барабан, козак Брюховецького куреня родом з м. Ірклієва Переяславського полку, на допиті 3 жовтня 1760 р. заявив, що прийшов на Запоріжжя близько 1750 р. «прямо в вышепоказанный Брюховецкий курень, в котором у козака Грицка Блохи нанялся и служил неотходно четыре года (тут треба розуміти, що Барабан служив не в курені у Блохи, а найнявся в курені до Блохи для роботи в господарстві останнього.—В. Г.), а оттоль отслуживши, в покойного Передерия нанявшись, был один год в услужении»³. Приписування до куреня, отже, робилось майже без будь-яких формальностей. Воно, крім того, зовсім не означало, що той, хто вступав у військо, відбуватиме службу в січовій залозі. Як ми бачили, А. Барабан, а також М. Забудько, приписавшись до куреня, одразу ж найнялись до інших козаків і надалі лишалися в стані наймитів, переходячи від одного господаря до другого. Барабан, Забудько, Лисиця і багато інших розповідали головним чином не про пресловуте «висвячення лицаря» запорізького «ордену», а про такі прозаїчні, але життєво важливі явища, як найми, слугування, заробітки та ін., що зовсім не викликало захоплення у авторів, схильних до ідеалізації Запоріжжя, і, звичайно, замовчувалось ними.

Дуже цікаві подробиці щодо цього знаходимо в документах січового архіву. 14 червня 1758 р. у військовій пушкарні був допитаний козак Левушківського куреня Нечипір Сагачка. Січовий канцелярист зі слів останнього записав: «Родился он в Малороссийском селе Пирогох от отца Ивана Поповича и жил при отцу

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 23, арк. 29.

² Там же, арк. 45.

³ Там же, арк. 51.

годов с пятнадцать и по умертию отца пришел в курень Левушковский, а сколько годов — не упомянет, за атамана Обертаса. Ис куреня через (на протязи.— В. Г.) одинадцать годов в козаков разных служил, потом дуба [човни] в Камяне гонил за солью и в неводо́в ляму рыбную тяг и в Крым за солью ходил в наеме, и тое оставя, годов з три будет назад как рыбную добычу на сетках и с корсунцами в Збуревском Куте отправлял»¹.

Цікаві також показання козака Кисляківського куреня Степана Поповича від 30 серпня 1758 р.: «Родом полку Полтавского з села Жуков, отца его звали Федором, жил при отцу годов з 20. Прийшов на Запороже года з 10; а пошовши тогдаж з куреня в разных козаков годов з 6 в невода с половины в Лимане рибалчил, а потом одно лето чумаковал и, zostавя то чумачество, в Богу рыбалчил»². Попович, як бачимо, про приписку до куреня навіть не згадав, напевно вважаючи це звичайною справою.

30 серпня 1758 р. затриманий біля р. Самари гайдамака, козак Коренівського куреня Михайло Приблуда, показав, що «родом он полку Переяславского, з Домонтова, отца его звали Василем, жил при отцу годов с 15, от якого пошел на Запороже и прийшов в курень Коренивский за атамана Мыколы Чорного, чему есть годов з 10, и в разных козаков жил в найме, а потом рибальством бадался з разными козаками до сего 758 года»³. Другий гайдамака, затриманий біля Самари і допитаний тоді ж, козак Іркліївського куреня Грицько Рудь показав: «Родом он полку Переяславского, з Кропивной, отца его звали Онофрием, жил при отцу малое время, який отец при нему и умер, и за умертвием отца тамо бадался по разным людям годов з 7. Оттоль пришед на Запорожжа в курень Ирклиевский за атамана Горбина тому есть годов з дванадцать и в козаков первое служил, а потом рибалчил в Днепре и Лимане до прошлого года...»⁴. А ось дані про третього гайдамаку, затриманого тоді ж на Самарі, козака Коренівського куреня Омелька Кучера: «Родом он полку Переяславского, з Кропивной, отца его звали Прокопом, жил при отцу годов з двадцать, оттоль пошел на Запорожжа в курень Коренивский за атамана Федора Белого, чему есть годов до двадцати, служил и рибалчил с козаками по речкам многие годы»⁵.

Нічим, по суті, від попередніх не відрізняються і нижченаведені біографії колишніх жителів Лівобережжя і Правобережжя, яких злидні також примусили піти на Запоріжжя, до куреня, а звідти уже козаками — на заробітки.

13 жовтня 1758 р. козак Шкуринського куреня Карпо Сірий розповів: «Родился... в полку Лубенском, в селе Коляницах, отца его звали Иваном, а прозванием Бондарь, жил он при отцу лет з шестнадцать, зайшол же он з ватагою

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 51, арк. 21.

² Там же, арк. 39.

³ Там же, арк. 45.

⁴ Там же, арк. 47.

⁵ Там же, арк. 48.

при козакови Иванови Баламутови, и как прийшов он под Сечь, то оногo взяв Шкуринский козак Василь Карнаух и приведен в вышеписанный курень, и, *пожив немного в курене*, нанялся в куренного незамаевского Ивана Шевца и служил в оногo целый год, а лето с половины на рыболовле и в разных козаков жил с половины на рыболовли несколько год» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 51, арк. 72).

Козак Коренівського куреня Максим Плохий на допиті у військовій пущкарні 10 лютого 1769 р. розповів про себе таке: «Он, Плохий, родилець з Польши Корсунской губернии села Сохнивки, откол прошлого 1768 году в лете перед Спасовкою зашел на Запорожье з рускими чумаками и пришел в курень Коренивский за атамана Савки, а прозвання не знает, в котором *пожив дней с три*, пошел с корсунским козаком Василем Чуприною в урочище Боковенку и тамо в его Чуприниному зимовнику найдовался без найму до прошедших Роздвянных свят, а по прошествии оных (слово нерозбірл.— В. Г.) сего 1769 году в генваре месяце последних чисел з оным же Чуприною з его зимовника з другими в том зимовнику бывшими корсунскими ж и протчими тамо ж Боковенке жиющими казаками нонешним обстоятельством пришел до Сечи, где побував з день з оным же козаком Василем Чуприною и другими корсунскими казаками не оставаясь пошел в Базавлущий Кут в зимовник товариша куреня Корсунского Омелька Шпака» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 243, арк. 5).

Таке ж мандрівне життя в шуканнях заробітку чекало на Запоріжжі після вступу до козацтва вихідця з Правобережжя Василя Великого. «Родился он Польской области, в местечке Белоцерковке, назад тому пятый год он зашел на Запорожье и оттол в курене Деревянковском проживал он чрез те года в разных запорожских козаков и в зимовнику атамана куреня Деревянковского Ивана Бабуры в прошлое лето до самой весны находился, а потом в разных козаков и людей молотил хлеб за наем и от молота пошел в зимовник козака деревянковского Лазара Глобы, где пожив недели две...» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 243, арк. 44). Брюховецького куреня Олексій Кривий так розповів про своє життя до і після вступу в запорізьке товариство. «От роду... будет лет до двадцати. Родился... Лубенского полку, сотне Горнивской, в селе Голлях, от родителей отца Максима Иващеника, а матери Насти. На Запорожа в прошлом 768 году в Петров пост с чумаками заехал и по приезде пристав до Кушевского куреня, при коем *малое время побув*, нанялся было варить у базаре в бруховецкого Олексы Кривого, но как поспорил с молодиком его, то, отошедши от Кривого, мешкал в базаре в некоторогось Кравця» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 243, арк. 12).

Для того щоб знайти собі заробіток, неімущій людині, яка щойно вступила в козаки, не треба було далеко ходити. Роботодавці — господарі великих зимівників, рибних промислів, заможні чумаки та ін. чекали його тут же, в курені, або біля січових воріт.

Козак Іркліївського куреня Грицько Гузь на допиті 1 травня 1758 р. показав: «Родился... полку Переяславского сотне Иркилевской в селе Загородице от отца Романа. Лет ему от роду будет з двадцать пять, з того села по умертвии отца своего отлучился и пришел, в каком году не знает, летнего времени, в Петров пост, в Сечь Запорожскую за бытности кошовым Сыча, з собственным покойного кошового атамана Стефановим Иваном Башею в курень Иркилевский и того ж времени (тобто зразу ж.— В. Г.) нанялся в его Стефанова и жил в зимовнику один год. По выходе ж того году отлучился он, Гузь, к куреню ж Иркилевскому Грицку Соломци до невода в Великий Луг, где при неводе его Соломки в ловле рыбы находился от праздника пророка Ильи до первой Пречистой, от оногo ж Соломки о Пречистой, пришедши в курень свой, наймался [до] разным козакам гонить дуби в Камень и оттель з солью сюда пришел в Сечь». Тут Гузь залишився «при курене до Зимнего Николая», а після цього знову «нанялся в куренного незамаевского Ивана Швида в Великий

же Луг на еден год, и вибув в его Швида год в куренных незамаевского Ониська Негляда да в криловского Павла Кулика чрез зиму варил исти, а на весне стал с половины ловить рыбу и при оном Негляду прожил он, Гузь, в ловле рыбы чрез сем год» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 51, арк. 12).

28 септя 1758 р. у військовій пушкарні був допитаний козак Пашківського куреня Трохим Тирса. «Родиною,— показав Тирса,— он полку Лубенского, з сотни Пириятинской, села Перерванец. На Запороже пришел скоро... за атамана Лелека и нанялся в пашковского Мойси и жил в него годов з пять, потом же пять годов рыбною и звериною добычою бадался при козаках в зимовниках жиючи» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 51, арк. 38).

2 вересня 1758 р. козак того ж Пашківського куреня Іван Ступак на допиті у військовій пушкарні показав, що «родиною он Лубенского полку города Сенчи, отца его звали Хоמוю Охременко, остался от отца в малолетстве и жил в дядька своего двоюродного и в других тамошних жителей лет с пятнадцать, а оттоль с козаками куренными Переяславскими Мироном в Сечь привезен в курень Пашковский за атамана Остапа Карабута; жил при курене с половиною года, нанялся в куренного пашковского в Ивана Сердюка и тамо служил годов два» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 51, арк. 52).

Того ж дня у військовій пушкарні був допитаний козак Сергіївського куреня Харко Насікач: «Родился он полку Гадяцкого в селе Сарах, пришел на Запороже годов будет до десяти за атамана Демка Кобылячой Голови и нанялся в куренного сергиевского Левка Ткача и служил год, а от оного пошедши, служил год в донского Харка Хари, в калниболотского Микити Кривого служил год, а после того в Кобылячой Головы жил три года, а от оного отошедши кухарем был год, а после кухарства жил год у оного ж Кобылячой Головы» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 51, арк. 51; спр. 23, арк. 10, 35, 50, 61 та ін.).

Таким чином, один «лицар» наймав другого «лицаря», що належав до одного з ним або до іншого куреня. Звичайно, це треба пояснити не «єдністю духу» однокурінників-козаків, а навпаки, повною протилежністю їх майнового, соціального стану, бо один «лицар» виступав як господар-роботодавець, а другий — як робітник-наймит.

Траплялись, правда рідко, випадки, коли прибула на Запорожжя людина спочатку перебувала деякий час у паланках, не з'являлась до куреня. Однак вона, як правило, підшукувала першу-ліпшу можливість, щоб з'явитись у Січ і тут «легалізувати» своє становище вступом до війська. Так, 21 лютого 1771 р. козак Канівського куреня Степан Окунь на допиті показав, що він «козаком куреня Ирклиевского [був] завезен в запорожские дачи в Великий Луг... В Лузи же,— розповідав далі Окунь,— был толко одну весну, зараз приехал в Сечь в курень Каневский», записався в козаки і відразу ж після цього найнявся до козака того ж куреня Торгуненка «на великую воду рыбачить»¹.

Приписування до куреня, тобто вступ до козацтва, було певною формою легалізації пришельця, особливо втікача, після чого він міг вважати себе до деякої міри безпечним від будь-яких зазіхань з боку його колишніх власників або властей. Нерідко сам козак-багатій, якому потрібний був робітник, брав на себе клопоти в справі запису в козаки найнятого ним пришельця або.

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 236, арк. 11.

навпаки, записував його раніш у курінь, щоб потім уже найняти на роботу й послати в своє господарство. Павло Таран, козак Канівського куреня, 23 лютого 1771 р. на допиті в пушкарні прямо заявив, що він «на Запорожжє казаком каневским Тишком Берком завезен, в курень же приведен каневским козаком того ж куреня Андреем Кунашем, у якого он и служил год в зимовнику»¹. Козак того ж Канівського куреня Андрій Таранець на допиті 17 лютого 1759 р. показав: «Родился... полку Миргородского сотни Городненской з села Борисовки от отца Якима Шевця... отлучился от отца будет годов з восемь как пришел в Запорожские вольности в гору Днепра, в находящийся при речки Голой зимовник козака каневского Мартина Невеселого, где был годов через два, а оттоль пошел в плавни по над Голой до рыбалки (власника рибного промыслу.—В. Г.) каневского Сергея Сопка (і з ним.—В. Г.) приехал возом до Сечи и пришел прямо в курень Каневский»². Отже, хазяїн записав Таранця до того ж куреня, до якого належав і сам.

Наскільки формальним вважалося записування до куреня для пришельців, свідчить те, що останні вважалися запорізькими козаками навіть без офіційної приписки до куреня, за традицією. Кошовий отаман Григорій Федорів в інструкції паланковим полковникам від 1 вересня 1756 р. наказував подати в Кіш списки тих осіб, які «в прошлом 754, 755 и в сем 756 годах, *пришедшие на козацтво в разные зимовники к козакам запорожским, кои не записаны в именные сего войска списки*»³.

Таких захожих, які прибували «на козацтво», але не приписалися ще до куренів (про існування їх січові власті могли і не знати), офіційно називали «безкурінними» козаками. Козак Кушівського куреня Яків Мазан на допиті 4 липня 1773 р. показав, що, прийшовши на рибну ловлю до козака Кушівського куреня Михайла Збараха, він застав там ще кілька чоловік, з яких «един правил за неводничого роговский (козак Роговського куреня.—В. Г.), а другой безкуренный Иван Музыка»⁴.

З другого боку, треба відзначити таке. Оскільки після приходу на Запоріжжя записування до куреня було справою звичайною, то багато з тих, хто приходив, не вважали за потрібне навіть згадувати про це. Ось кілька прикладів:

«1758 году ноября 11 дня куренний батуринский, содержащийся в пушкарне, Федор Калмиуский, он же и Резник, показал... Полку Миргородского и сотни полковой з села Поповки уроженец, родился от отца Кирика и жил при отце лет 20 чумаком в Калмиусе, по умертвии отца пошел опять в Калмиус до полковника Гришка Чухрая и там в неводов був с половини в курених в вишестеблиевского Тишка да у иркилевских у Федоров, по змени полковником Чух-

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 266, арк. 29.

² Там же, спр. 23, арк. 13.

³ Там же, спр. 2, арк. 20. Порівн. спр. 2, арк. 22.

⁴ Там же, спр. 336, арк. 19.

раем в означених куренних батури-ських в батуринского Таранца наймом ходил в Крым две дороги» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 51, арк. 80).

В 1760 р. козак Тимошівського куреня Хома Остроух показав таке: «Родился... Малороссийского Переяславского полку, сотни Басанской, в селе Згуровци, отец его был Семен Кравец, от отца отлучась назад будет тому годов с четырнадцать пошел в Сечь Запорожскую с куренным тимошевским Иском Баштою и в оною чрез год служил и по тому в оною ж куренного Ивана Гаркуши чрез год служил, потом по разным местам жил работаючи себе, прошлого ж года с куренным мышастовским Кириком, как прозывают знать не может, в Крыму шинковали» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 23, арк. 34).

Нічого не говорив про приписку до куреня і згаданий вище Яків Мазан. Типовою для запорізького сіромахи можна вважати біографію Никона Чорного, козака Пластунівського куреня. На допиті 13 лютого 1771 р. з'ясовано, що родом з Правобережної України, рано осиротілий, «служил он по разным людям годов дванадцать, а потом, приехавши с родственником своим в Запорожье, жил в Суре в казака пластуновского Самойла Комлика даже до сего военного времени, а в сие военное время (російсько-турецька війна 1768—1774 рр.—В. Г.) ходил в три похода...» тощо (КДКІА, ф. 249, зв. 8, спр. 345, арк. 5).

Жоден з цих козаків не вважав, отже, за потрібне навіть згадати про свій вступ до козацтва після приходу на Запоріжжя, бо це розумілося само собою. Подібних біографій можна навести багато. З такою ж характерною одноманітністю, яка впливала з їх однакового становища, розповідали свої біографії пізніше, на Кубані, чорноморські козаки, що були в свій час в Запорізькій Січі¹.

Цілком зрозуміло, що пришельці, які вступали до запорізького товариства, не відзначались балакучістю, коли мова йшла про їх соціальне походження. Вони звичайно посилались на те, що прийшли на Запоріжжя за малоліття і тому не пам'ятають батьків. Козак Ведмедівського куреня Ісько Магмет, родом з м. Тетерева «губерний князя Добенского» (Правобережжя), на допиті 24 вересня 1758 р. показав, що «отца его звали Иваном, а прозвания не знает», бо з дому він «отлучился в 10 летех»². Відомий уже нам Лисиця, родом з м. Ромен, назвав свого батька Микитою, не сказавши прізвища, а Омелько Кулябка, козак Величківського куреня, уродженець м. Лубен, назвав свого батька Іваном, теж без прізвища³. Козак Брюховецького куреня Михайло Сукур обмежився згадкою лише про місце народження (с. Квітки, на Правобережжі)⁴, а козак Рогівського куреня Олексій Лепешенко не назвав ні імені батька, ні місця свого народження⁵.

¹ Див. нашу працю «Черноморское казачество», К., Вид-во АН УРСР,

² ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 51, арк. 56.

³ Там же, спр. 23, арк. 46.

⁴ Там же, спр. 51, арк. 54.

⁵ Там же, спр. 23, арк. 40.

Всупереч твердженням буржуазних авторів слід зазначити, що всі пришельці, незалежно від того, чи були вони вільними на батьківщині (наприклад, козаки з Лівобережжя), чи кріпаками, приймалися у козаки без усяких обмежень. Правда, з козаків, біографії яких наведені вище, велика частина належала за походженням до городского лівобережного козацтва.

Проте маємо велику кількість прикладів вступу до козацтва кріпаків. Кріпаками з Правобережної України, наприклад, були згаданий раніше козак Яків Мазан, Матвій Розвара і багато інших. Згодом, в кінці XVIII ст., на Кубані колишні кріпаки з Правобережжя вже не приховували свого походження. Колишній запорожець Данило Залеський у своєму проханні на ім'я Чорноморського військового уряду в 1795 р. про прийняття до чорноморців писав, «...что он с польских уроженцев завезен в малолетстве в бывшее войско Запорожское дядею его родным того ж бывшего войска Запорожского куреня Дядьковского атамана Афанасием Куцым, в коем находился в военном звании с 763 года до разрушения Сечи»¹. Ще більш ясно показав на допиті в 1795 р. чорноморець Дядьківського куреня Василь Верещака: «Родился... в бывшей Польской области в Подгорских пределах во владении князя Апостолика в м. Янковцах от отца тамошнего подданого Степана Шевца... при коих (батьках.— В. Г.) воспитывался до 10-летнего возраста, а в том возрасте выведен дядею его родным бывшего войска Запорожского козаком Грицком Носом в бывшую Сечь Запорожскую и за прописанием его тамо, в тот же курень, взяв его в свой зимовник, состоящий пониже речки Мокрой, где жил лет восемь»². Чорноморський козак Батуринаського куреня Ярема Євтушенко на допиті в 1795 р. показав: «Родился... Киевского наместничества, Хорольского уезда, в сел. Поповки от отца помещика бригадира Василия Капниста подданого Дмитрия Евтушенка». В «совершенном возрасте» Євтушенко «пошел в бывшее войско Запорожское, приписался в Батуринский курень»³.

Кріпаками можна вважати більшість вихідців з Правобережжя, які вступали в Запорізьке військо. Для ілюстрації наведемо кілька протоколів допитів цих козаків за різні роки:

«Содержащийся в войсковой пушкарне колодник козак куреня Бруховецкого допросом показал: зовут его Михайлом Сукуром, он же и Сокол, отца его звали Кирилом Плахотником, родился он, по сказки отца его, Полской области в селе Квитках, а какой губернии то село, не знает, от роду лет ему з двадцать пять, от отца своего по переходе с Польши, жиющего в селе Бочном Глинску, пошел он в дванадцать летах в Запорожскую Сечь и по приходе в курень Бруховецкий служил в разных куренных своих и других запорожских козаков чрез четырнадцать лет» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 51, арк. 54).

«1758 года сентября 15 дня взятый в пушкарню куренный калниболотский Матвей Збаражный допрашиван и показал: Родился он Польской области в

¹ КДКІА, докл. реєстр. від 2 липня 1795 р., ф. 250, зв. 8, спр. 31, арк. 84.

² Там же, арк. 38.

³ Там же, зв. 12, спр. 43, арк. 94—95.

губернии Бугославской, в селе Южняк, на Запороже пришов годов з шесть в курень Калниболотский за атамана Яреми Солопа и служил в оного Солопа годов два, а от Солопа пошовши служил в деревянковского Василя Попа год один и пошовши от оного Попа жил вишеписанного Солопа три года» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 51, арк. 58).

Ось цікавий допит козака Коренівського куреня Остапа Бандурки, який 3 лютого 1759 г. показав: «Родился... Польской области, местечка Богуслава от отца своего Микиты, кой уже умре, а по умертвии отца его, как бы годов в четыре, взят тамошним богуславским жителем Тишком Дилуном за долг, а сколько всего годов служил за долг, он за малолетством не спомнит; от которого взят ляхом вышозначенного места, губернатором Михайлом Клячковским, а за долг его отца заложил означенному жителю богуславскому, деньги, сколько их должен Тимошеви Дилуну, где находился при означенном губернатору Клячковскому чрез семь годов, от коего губернатора означенного Бандурку Сечи Запорожской козаком куреня Батуринским Безрадным, а имени его упоминд, тайным образом увезен малороссийского Миргородского полку в местечко Хорол, где находился в службе чрез год и уведомившись от тамошних жителей, что монастырь Нефорощанского чернец, прозвания и имени его не знает, приехал в ту полковую сотню, с коим чернецом поехал по обещанию своему на послушание в монастырь Нефорощанский, и при оном монастыре был на послушание чрез зиму; а прошлого 756 году с товарищем своим Василем, прозвания не знает, на весне в великий пост на второй неделе пришли до Сечи и пришел прямо в курень Коренивский, в котором за приходом был через год безотлучно, а прошлого 758 году на весне поехал в Малый Ингулец до куренного своего Иска Свиты, кой и жительство тамо имеет для добычи рыбной с половины и по окончании оной добычи пред святой неделей приехали в Сечь» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 23, арк. 17).

5 травня 1760 р. козак Величківського куреня Ілько Удовиченко, теж родом з Правобережжя, показав: «Родился Польской области, губернии Чигринской, в местечку Ведмедовци, отец его был Грицко Черевко, и от него пошедши в Сечь Запорожскую в 10 летах з козаком запорожским куреня Переяславского, имя не упоминт, а прозванию Пишмишем, до куреня Переяславского, в оного ж Пишмиша чрез полгода в службе находился» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 23, арк. 50).

26 січня 1761 р. козак куреня Васюринського Савка Головатый родом з Правобережжя, показав, що він звідти «зайшов с козаком запорожским куренным васюринским Мазаном в Сечь Запорожскую и пришел в курень за атамана тогда бывшего Коновала, чему будет годов з десятков, и з самого его приходу служил он в вышеописанного Мазана 2 года, а от него отойшовши в дяковского Тимоша Уса служил 2 года; оттог же по выбуди годов в деревянковского Омелка Стрима на рыбной ловле был с половины 2 года» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 109, арк. 129) тощо.

26 березня 1765 р. козак Іркліївського куреня Федір Нос, який перебував у «військовому секвестрі», «под пристрастием» показав: «Родился... Польской области, в селе Кашпировци, а какой оное село губернии — не ведает, от отца Василия Паламаря, от роду ему 30 лет, жил при отцу пятнадцать лет, с тамошними обывателями чумаками по умертвии отца зашел на Запорожье, и не дошед Сечи в речки Ингулу в урочище Вербовом в находячогось тамо зимовником козака куреня Ирклеевского Грицька Белого остался служить, и жил в него безотлучно годов з два; служивши же у него, пришел в Сечь до куреня Ирклиевского, в яком и числиться стал, а из Сечи от куреня отлучалась, пришел на низ Днепра в Великий лиман для добычи рыбной, и тамо находился с половины годов с три» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 192, арк. 23).

6 квітня 1773 р. козак куреня Сергіївського Гаврило Рудь показав: «Родился... Лядской области, в селе Лесках, Черкасской губернии, от тамошнего жителя Иване Радченка, по умертвии ж отца его и матери где будучи в том селе сергиевской козак Клим Бельый которого он сюда завез на Запорожье, чему будет назад годов з 20 и проживал в курене Сергиевском немалое время, нанялся в попovichского Алексея, в которого был год один, а оттого как пошел, то жил в козаков и ходил з разными козаками в дороги с половины, да

рыбальством бадался живучи в Великом Лузи» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 336, арк. 11).

Те, що більшість цих козаків, уродженців Правобережної України, були раніше кріпаками або залежними людьми, не викликає ніякого сумніву. Таким чином, навіть за часів Нової Січі ця обставина не могла ні в якому разі бути перешкодою для вступу до Запорізького товариства.

Розглянемо тепер випадки вступу до Запорізького війська інших елементів феодального суспільства, наприклад донських, слобідських та інших козаків, молдаван тощо.

17 травня 1773 р. козак Минського куреня Григорій Донець показав: «Родился... на Дону, в Филиповской станице, от тамошнего жителя Грицка Дона, где жил он и служил в разных з донскими козаками командирациях; как оттоль зашел в Сечь, будет назад годов два, куда пришедши и в курене Минском проживши малое время, а оттоль пошел в Чирвину к минскому козаку Ильку, а прозвания не знает, где пожил недели четыре и пошел за одного хозяина для куреня косить сено, а по укошении оногo пристал тож к минскому Шкуре в зимовнику сидячому, в которого перезимовавши пошел в Чортомлык и тамо проживал в козака минского Иска недель з шесть, а как пришло косовичное время, то ходил по разных козаках косить и для смолотя хлеба ходил, а на зиму пришел в курень Минский, где и поныне находится» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 336, арк. 18).

Козак Переяславського куреня Дмитро Шандра 19 лютого 1759 р. на допиті в Самарській паланці показав: «Родился... Слободского Изюмского полку, в городе Маяци, отца его звали Корнеем, прозвали Бондарем, лет ему от роду з 30; с оногo города Маяка отлучился лет в десяти, по взятии отца его в плен татарами, в донский город Черкаск и тамо в донских разных козаков рыбалчил лет з 14, а оттоль пришол сам в запорожские дачи, в Калмиус, и побув в Калмиуской паланци две недели, пришел с козаками в паланку Самарскую, где и зимовался, с паланки ж на весне куренный пашковский Дмитро Гаркуша, сидящий зимовником в Золотой, нанял бы его, в якого жил з месяц, и не пожелавши в оногo Гаркуши служить, пойшол до Сечи позапрошлого году в курень Переяславский, в котором тогда был атаманом Василь Пишмич, а с оногo куреня нанялся в куренного переяславского Кармазина, и побувши в оногo полгода, весною пошол на низ Днепра и был у невода... в куренного полтавского Василя Зуба весну». Потім Д. Шандра, «пришедши до Сечи, был при курене Переяславском через лето и зиму, с куреня ж весною пошол опять на Низ до куренного Шкуринского Трупа, в якого ловил рибу чрез весну, а оттоль каюком поехал он в Перевезну и был тамо в сеток при куренном джерелиевском Горбу» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 74, арк. 26).

В лютому 1760 р. козак куреня Іванівського Ничипір Безкозирний показав, що «родом он Слободского полку сотни Сриблянской, отец его Кирик был тамошний житель; пошол он от отца малолетним и находился в службе на Дону, а 757 году пришол на Запороже в курень Иваниский за атамана Ухана и прожил с тыждень, поехал с куренным Кондратом Ломовым в Луг, а из Лугу поехал у Вовчу и там жил донине...» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 23, арк. 56).

Частими порівняно були випадки вступу в запоріжці молдаван.

23 березня 1779 р. молдаванин Мирон показав: «Родом... из Волощины, еще до розмиру в Елисаветградские слободы, в село Виски [прийшов], где был годов з два в жительствующей тамо своей родички, а оттоль пошел в Сечь в курень Сергиевский, где, проживая немалое время, прошлого 772 году в Петров пост пошел в Базавлук, до сергиевского козака Леска, а прозвания не знает, в которого застал волохов, в оногo ж Леска жительствующих в смотрени его отары, а именно: атаман (старший чабан.— В. Г.) Иван, Демко да третей Иван же, а прозвания их не знает, до которого и он приставши для смотрени в оногo хозяина овец [в] год за 4 овцы» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 336, арк. 6).

Отже, не лише козаки з Лівобережжя, а також феодально залежні селяни, слобідсько-українські козаки і чужоземці приймалися до Запорізького війська. Інакше кажучи, вимога бути вільною людиною була пустою формальністю хоча б тому, що січові власті, за тогочасними звичаями, ніколи не вимагали від пришельців, незважаючи на часті накази урядових установ, ніяких документів про їх соціальний стан.

Звернемось тепер до питання про належність до православ'я тих, що приймалися в козаки. Обов'язковість цієї умови підкреслюється рядом документів. У наказі запорізьким депутатам у Комісію для складання нового Уложення 1767 р., тобто в документі сугубо офіційному, про прийняття до козацтва сказано: «Войско Запорожское из разных наций, для прожительства и службы малолетними и уже совершенных лет люди приходят, и по принятии ими закона греко-российского и на верность е. и. в. присяги, записываются в службу и выучившись совсем как следует регулы козацкой, живут некоторые (на Запоріжжі.— В. Г.), прочие ж по желанию их и по вольности поживши идут в Малую Россию, Польшу...»¹.

Як видно з цього документа, від вступаючого до козацтва в тому випадку, коли він сповідував іншу віру, вимагалось прийняття православ'я. Однак і ця умова була суто формальною, бо ніяких документів, що підтверджували б належність до православ'я, не вимагалось. Цілком достатньою вважалася словесна заява. Як доказ можна навести факти вступу в козаки поляків тощо.

16 грудня 1758 р. козак куреня Кушівського показав: «Зовут... Павлом Ляхом, родился... Польской области в городе в Ранфорте, отца... звали Иваном Комернецким, жил при отцеви лет з одинадцать; а отлучась от отца в Украину будет годов с девять, и тамо будучи служил драгунов в Крелевецких полках и зимовавшия в городе (нерозбірл.— В. Г.), согласясь з драгуном Иваном Прушинским, пришли в Сечь, в курень Кушевский за атамана Григория Холодного, будет тому назад годов з шесть; и был в курене з год, отколь означенный Прушинский пошел в сербы, а он, Лях, при Федору Чумакови полковнику козацкому полгода, да при осауду войсковому Петру Калнишевскому полгода за хлопця был и, отлучась от них, пожив в курене через год, пошел шинковать в дачи войсковые, в село Романково... поихавшы (нерозбірл.— В. Г.) и накупивши горелок и привезши в Вербову шинковал с куренным батуриным Федором» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 51, арк. 81).

Наведемо ще, хоча й досить рідкий, випадок вступу в запоріжці католика — збіднілого польського шляхтича.

Козак Микола Спивовський 11 травня 1759 р. на допиті показав: «От роду... лет 29, родился... Польской области, воеводства Новгородского, в селе Постаринском, от польского шляхтича Михайла Спивовского, а матери Марии Прушинской, содержавшей закон веры православной, греческого исповедания, а отец его Спивовского содержал веру католицкую, почему и он содержит ту католицкую веру и поныне, грамоты по-полску обучен, а русской не знает». Після довгих блукань Спивовський, нарешті, «приехал до Сечи, и тут

¹ А. О. Скальковский, назв. праця, ч. III, приложение 14, стор. 327.

явився в головного командира і за явкою на паспорті учинена йому отметка, за учиненням пометки он, Спивовский, пристал в курень Дядьковский, в коем пробыл чрез несколько времени, а потом с прытчины сей, что атаман того куреня Иван Кулик данных им, Спивовским, ему денег в сохранение на прошение его дать не похотел, перешел в курень Уманский» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 243, арк. 31).

У даному разі важлива та обставина, що запорізькі власті не цікавились релігійною приналежністю ні Павла Ляха, ні Миколи Спивовського, не надавали цьому ніякого значення. Це тим більше привертає нашу увагу, бо як перший, так і другий не могли приховати свого польського походження, а також і приналежності до католициста.

Відомі випадки прийняття в запорізьке товариство євреїв. Так, Мойсеїв син Степан Завадовський у проханні, поданому в Чорноморську військову канцелярію 23 лютого 1798 р., писав: «В службу в. и. в. вступил я именованный из евреев в бывшее войско Запорожское в курень Ведмедовский козаком прошлого 1763 года»¹. На підтвердження своїх слів Завадовський подав атестат, виданий Кошем 24 жовтня 1769 р. Атестат більш докладно викладає біографію Завадовського: «Он, Степан Завадовский, родился в турецком городе Хотине в законе еврейском, в котором он и жительствовавал до 763 года». Того ж року абшитований полковий осавул Василь Рецетовий, відряджений таємною експедицією «к вызову в Россию людей иностранных, его, Завадовского, вызвал и привезя в Запорожскую Сечь, где с того еврейского закона в веру кафолическую по желанию его, Завадовского, выкрещен и в число протчих войска Запорожского Низового козаков в курень Ведмедовский принят»².

Завадовський, як бачимо, прийняв православ'я. Однак наведений випадок не дає підстав говорити про якусь релігійну нетерпимість запорізького товариства. Не тільки основна маса козацтва, але й січові власті, які відали прийомом у військо, не надавали значення ні соціальному стану, ні віросповіданню тих, хто вступав до козацтва. Вони керувалися в даному разі більш важливими, на їх погляд, інтересами: збільшенням контингенту війська і кількості робочих рук на Запоріжжі.

В літературі поширена версія, що до козаків приймалися лише дорослі люди і, крім того, здатні до військової служби, бо козак нібито був тільки воїном. При цьому іноді посилаються на слова англійського резидента в Петербурзі Клавдіуса Рондо. Останній 23 квітня 1738 р. писав лорду Гаррінгтону про запоріжців: «К званию рыцаря допускаются в их обществе только люди сильные и хорошо сложенные, но каждый может быть принят в качестве холопа (cholopp) или слуги и некоторые держат их по два и по три»³. Іноземець писав, звичайно, на

¹ КДКІА, ф. 249, зв. 28, спр. 235, арк. 1.

² Там же, арк. 2.

³ «Киевская старина», 1889, ноябрь, стор. 446.

підставі чуток і розповідей. Зрозуміло, що про звичаї запоріжців він мав дуже туманне уявлення.

Факти спростовують ці погляди. До козацтва приймалися не лише дорослі, а й малолітні, тобто такі, про негайне відбуття якими військової служби не могло бути й мови. Тут діяли в першу чергу міркування економічного характеру: непридатні для військової служби малолітки могли експлуатуватися в багатому старшинському і козацькому господарстві. 20 травня 1762 р. запорожець І. Муроховець (в документі — «куренный криливский Иван Муроховец») на допиті у військовій пушкарні показав, що він родом з м. Полтави, на Запоріжжя прийшов 14-літнім хлопчиком і скоро записався в курінь Крилівський, отаманом якого був тоді С. Гелех. Проживши в курені з тиждень, Муроховець потім, як і інші січовики, пішов на заробітки, в паланки¹. Козак Брюховецького куреня Михайло Сукур прибув «в дванадцяти летах в Запорожскую Сечь в курень Брюховецкий»². Козак Величківського куреня Ілля Удовиченко 10-літнім прийшов «в Сечь Запорожскую... до куреня Переяславского»³. Згаданий вище В. Верещака був приписаний до куреня теж 10-літнім, І. Зуб — 11-літнім, Онисим Лалим перебував у Шкуринському курені «с малых лет» і т. д. Приписування до козацтва малолітніх, до речі, широко практикувалося пізніше в Чорноморському козацькому війську, хоча там воно вже мало інший зміст.

Вступаючи до війська, пришельці звичайно змінювали прізвища, щоб уникнути переслідування. Козак Канівського куреня Степан Окунь, уродженець с. Кам'янця Миргородського полку, на допиті 21 лютого 1771 р. показав, що батька його, який «мужицкую службу отбывал», звали Панасом Великим⁴. Козак Величківського куреня Ф. Щербина, допитаний 24 лютого 1760 р., заявив, що в його батька прізвище Зеленський⁵. Батька козака Сергіївського куреня Якова Опини звали Гарасимом Харченком⁶. Козак Васюринського куреня Савка Головатий на допиті 26 січня 1761 р. говорив, що батька його, який проживав на Правобережжі, в с. Бровках, звать Тишком Косніним⁷ і т. д. Гайдамацький ватажок Семен Гаркуша, син кріпака з Правобережжя, на допиті 21 лютого 1784 р. розповів, що в Шкуринському курені, до якого його прийнято, «он и признан Горкушею по причине его в произношении речей горкавости»⁸. Таких прикладів можна навести багато. Самі запорізькі власті

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 109, арк. 89.

² Там же, спр. 51, арк. 54.

³ Там же, спр. 23, арк. 50.

⁴ Там же, спр. 266, арк. 111.

⁵ Там же, спр. 23, арк. 55.

⁶ Там же, арк. 29.

⁷ Там же, спр. 109, арк. 129.

⁸ ДПБ ім. В. І. Леніна, відділ рукописів, ф. 152, спр. 1143/1—2, арк. 31—

цікавості до цього не виявляли. 11 січня 1749 р. секунд-майор Никифоров, маючи на увазі саме цю обставину, доносить з Січі генералу Леонтєву, що на Запоріжжі козаки «только по куреням называются, а имя их не токмо кошевдй, но ниже куренной атаман не знает»¹.

Надавати змінюванню прізвищ якогось особливого, ритуального значення, на зразок зречення від колишнього імені при вступі в ченці, як це роблять деякі історики, нема абсолютно ніяких підстав. Звичай заміни прізвищ існував і в Чорноморському козакому війську. Там прізвище змінював також, як правило, «нелегальний елемент», переважно кріпаки, які втекли від своїх володільців. Нема рації згоджуватися з твердженням М. Слабченка, що козак, вступаючи в курінь і приймаючи нове прізвище, ніби народжувався знову, входив до нової духовної сім'ї². Треба до того ж додати, що не всі козаки, вступаючи в Січ, змінювали своє прізвище. Козак Яблоня, наприклад, син київського цехмістра, якому ніщо не загрожувало, мав батьківське прізвище як на Запоріжжі, так і на Чорномор'ї. Також зберіг батьківське прізвище і в Січі і в Чорноморському війську козак Арциборзинський — син польського шляхтича. Для вільних, звичайно, не було ніякої потреби прізвище змінювати.

Все сказане дозволяє зробити висновок, що приписатися до куреня міг формально кожен, незважаючи на соціальний стан, національність, релігію тощо. Про це свідчить багато документів. Сучасник, капітан російської армії Зарульський, наприклад, відзначив, що заради «умноження войска» запоріжці, як і раніше, приймали всіх пришельців «без разбора веры, закона, отечества и причин, понуждавших их оставить оное»³. І. Георгі підтверджує цю думку: «Они принимали к себе без всякого письменного виду і паспортов о побудительных причинах приходу к ним всякого приходившего и не было почти народу и племени, из которого бы не было между ними людей»⁴. Дуже цікаві щодо цього спогади бувшого запоріжця, 100-літнього діда Розсолоди. На запитання, кого саме приймали на Запоріжжя в козаки, Розсолода відповів: «Вони приймали усякого: де хто з-під пана утече, приймуть; де від батька та від матері біжить, приймуть... та так, аби докатив до Січі, то й живе, приймають усіх»⁵. Нарешті, про це говорилось в наказі січових властей депутатам Комісії нового уложення 1767 р.: «В войско Запорожское Низовое из разных наций для прожительства и службы малолетними и уже совершенных лет люди приходят»⁶.

¹ Дела, касающиеся запорожцев (1715—1774 гг.), сост. А. Андриевский, Записки Одесск. об-ва, т. XIV, док. 15, стор. 456.

² М. Слабченко, назв. праця, стор. 229.

³ Описание о Малой России и Украине, Сочинение С. Зарульского, Чтения об-ва ист. и др. при Московском ун-те, № 8, М., 1848, отд. IV, стор. 22.

⁴ И. Г. Георги, назв. праця, ч. III, стор. 358.

⁵ «Киевская старина», 1883, ноябрь, стор. 499.

⁶ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 201, арк. 175.

Вступ до козацтва зовсім не означав, що вступаючий відбудуватиме службу в січовій залозі навіть в тому випадку, якщо він бажав цього. Склад залози обмежувався певною кількістю козаків, яким царський уряд тільки раз на рік відпускав платню грошима і продовольством. Становище козака, який жив у січовому курені, було тяжким. Невелике грошове жалування, що відпускалося урядом Запорізькому війську (в 1762 р., наприклад, воно становило 6641 крб.)¹, і дуже обмежений запас продовольства (1000 четвертей хліба)² розподілялись майже повністю між старшиною. Частка жалування, яка припадала на рядового козака, була зовсім мізерною. Так, наприклад, з офіційного акта роздачі грошового жалування від 16 січня 1763 р. бачимо, що в той час як кошований отаман одержував на рік 70, військовий суддя — 60, військовий писар — 50 крб. то-що, на весь склад кожного куреня, який налічував кількисот козаків, припадало всього 140 крб.³ Такою ж мізерною була і частка провіанту, що діставався рядовому січовику. У своєму проханні (дати нема, зберігається в справі за 1761—1762 рр.) Кіш писав, що тих 25 четвертей хліба, які припадають при роздачі на один курінь, «не может и на полгода становиться на соломаху; а хлеба печи на один месяц не будет». Тут же говорилось, що при роздачі хліба кожному козаку «и по горсти не стаёт»⁴.

Важка доля січовика-сіромахи, безмірні злидні, які він терпів у курені, виганяли його геть з Січі, на запорізький простір. Через те в куренях, як говорить анонімний автор XVIII ст., нерідко лишалося жити всього «несколько сторожей»⁵. В міру того, як місце воєнної небезпеки на Запоріжжі почала заступати мирна, господарська діяльність, для сіроми єдиним джерелом до існування ставала праця. Шукаючи заробітку, сірома, якщо не знаходила його на Запоріжжі, нерідко виходила навіть за його межі: на Правобережжя, на Лівобережну Україну, на Дон, у Крим і навіть турецькі провінції. Козак Дядьківського куреня Давид Круть, допитаний 11 лютого 1759 р., заявив, що він прибув на Запоріжжя з чумацькою ватагою з Правобережжя «и пришел в курень Дядьковский за атамана Гавренка будет тому годов з десять, а с куреня пошовши был на заработках в волоском городе Ясах, да в турецком Очакове»⁶. До речі, на Запоріжжі Круть «через все вышеописанные года разных куреней по козакам находил ся служащи»⁷. Отже, як вдома на Запоріжжі, так і за кордоном Круть наймитував.

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 124, арк. 17.

² Там же, спр. 115, арк. 101.

³ Там же, спр. 124, арк. 17.

⁴ Там же, спр. 115, арк. 101.

⁵ «Киевская старина», 1905, февраль, стор. 129—130.

⁶ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 74, арк. 29.

⁷ Там же.

Терплячи тяжку нужду, козак-сіромаха завжди йшов з куреня туди, де сподівався знайти роботу. Характерні щодо цього біографічні дані козака Джереліївського куреня Касяна Чабаненка, про які він розповів на допиті в пушкарні 15 жовтня 1758 р. Уродженець с. Вишняків Миргородського полку, Чабаненко близько 1741 р. був привезений на Запоріжжя своїм дядьком, козаком Джереліївського куреня Левком Чабаном. Поживши рік у Джереліївському курені, Касян Чабаненко пішов у зимівник до свого дядька, де «чрез зиму в кухарстві находился». Пішовши від дядька, Чабаненко перетворився в мандрівного робітника. Куди тільки не кидала його зла доля в шуканнях заробітку! В Калміусі у одного полковника він півроку жив «за хлопця», потім «громадив сіль» у Прогноях, звідти пішов на р. Бучку у зимівник свого курінного отамана Івана Мірошника, де одну осінь «с половини рыбачил». Після смерті дядька Чабаненко пішов до моря, в Калміус, і «нанялся в сапет (риболовний завод.— В. Г.) козака Нижчестеблівського куреня Павла Пашка. Від Пашка Чабаненко пішов у зимівник козака Канівського куреня Чуприка. Навесні Чабаненко знову був на Азовському морі і наймався до різних козаків, після чого пішов на рибні промисли на Дон, Аксай і т. д.¹

З усього сказаного стає очевидним, що думка Д. Еварницького, ніби неодружені січовики, «криме войны, ничего знать не хотели», зовсім невірна². Еварницький завжди підкреслював, що січовик («лицар») не займався працею, залишаючи останню одруженим козакам — «сидням», або «гніздюкам». З цього приводу він пише: «Сечевоу казак отнюдь не хлебороб и не торгаш, обрабатывать землю за непрерывной войной он не мог, а заниматься торговлей считал низким делом для себя»³. А втім, сам Еварницький спростовує свої власні висновки, наводячи переконливі відомості про поширення відходу січовиків на заробітки⁴. Цей «відхід» набрав іноді таких великих розмірів, що викликав занепокоєння властей. 8 травня 1754 р. київський віце-губернатор Костюрін доносив Колегії закордонних справ, що посланий ним у Крим офіцер привів «28 человек аргатов (наймитів.— В. Г.) і ранжиперов (бродяг.— В. Г.)». З них 4 чоловіки були російськими полоненими, «а достальные все малороссияне и запорожские казаки»⁵. 16 червня 1754 р. було видано указ тримати під наглядом в Глухові зазначених аргатів і ранжиперів, «дабы паки туда (в Крим.— В. Г.) уходит не могли»⁶.

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 74, арк. 31—32.

² «Киевская старина», 1883, ноябрь, стор. 498.

³ Д. Еварницький, назв. праця, т. I, стор. 295.

⁴ Сборник материалов для истории запорожских казаков, СПб., 1888, стор. 85—86.

⁵ Там же.

⁶ Там же.

Основна маса сіроми шукала шматка хліба в межах самого Запоріжжя (рибні промисли, зимівничанське господарство, чумацтво та ін.). Бути козаком і найматися на роботу — звичайна справа на Запоріжжі.

Різниця в соціальному стані окремих груп рядового запорізького козацтва йшла не лінією протиставлення січовика несічовику, а визначалася економічними ознаками, відносинами того і другого до засобів виробництва. Підходячи до цього з такої точки зору, треба рішуче звільнитися від тих поглядів, які прагнуть поширити деякі історики. М. Слабченко, наприклад, визначаючи економічне і правове становище запорізького аргата, виходить з того, що ніби відносини між козаками регулювалися насамперед нормами воєнного права¹. Воєнне право, на думку цього автора, утруднювало і навіть виключало можливість наймання на роботу одного козака іншим. М. Слабченко заявляє, що січовик не міг стати на роботу до свого «брата-січовика», оскільки вони були «рівноправні»; ця рівноправність, за його словами, робила такого січовика небажаним робітником². Звідси, зокрема, робиться помилковий висновок про те, що більшість аргатів намагалися знайти собі заробіток за межами Запоріжжя — на Дону, в Криму, Туреччині і т. д.³ М. Слабченко, нехтуючи фактами, навіть твердить, що багач-зимівничанин не міг відмовити в притулку січовику-бідоласі і утримував останнього в своєму домі не як робітника, а як почесного гостя, бо обидва вони, мовляв, належали до одного і того ж військового товариства⁴.

Відчуваючи, проте, неправдоподібність висунутої тези, М. Слабченко поспішає доповнити її такими міркуваннями: за-порожець, господар зимівника, гостинно приймав запоріжця-сіромаху, що заходив до нього, але потім морив останнього голодом, не пропонуючи, проте, стати робітником. Сіромаха не міг довго витримати такого чудного етикету і... ставав наймитом⁵.

На довершення цієї цілком утопічної картини М. Слабченко, повторюючи Д. Еварницького, додає, що сіромаха-січовик відчував нібито якесь специфічне презирство до іншого козака лише на тій підставі, що останній займався господарством, і міг навіть побити такого «гречкосія». Це вже зовсім неймовірно. Неможливо уявити собі мандрівника («бідолаху»), який приходить на зимівник і б'є господаря тільки тому, що той — «гречкосій», «гніздюк» і «баболюб», а не «лицар». Старожил Недо-

¹ М. Слабченко, Паланкова організація Запорізьких Вольностей, Праці К-сії для виучування західно-руського та українськ. права, вип. VI, К., 1929, стор. 233.

² М. Слабченко, назв. праця, стор. 232.

³ Там же.

⁴ Там же.

⁵ Там же, стор. 233.

стуга, представник заможних верств козацтва, більш правдиво показує взаємовідносини запорізьких багатіїв з сіромою: «Статечні козаки по слободах не шанували голоти, іноді й духопелили добре, як сірома зробить яку шкоду»¹. Адже не слід забувати того, що влада на Запоріжжі належала багатому козацтву.

Про кількість козаків у Запорізькому війську і в окремих його куренях навіть самі запорізькі власті ніколи не мали точних відомостей, в усякому разі не розголошували їх. Генерал Глебов у своєму рапорті у вересні 1756 р. гетьману К. Розумовському поясняв, що знати точну кількість запоріжців зовсім неможливо, бо «нетокмо запорожские козаки без пашпортов по своему зимовникам сидят, но и из Сечи многое число козаков везде в вольностях войсковых по казачьим зимовникам ездят»².

З цього приводу між Кошем і гетьманською канцелярією довго тривало листування. Гетьманська канцелярія наполягала на негайній видачі всім козакам паспортів, мотивуючи це тим, що відсутність останніх сприяє переховуванню на Запоріжжі багатьох нелегальних елементів. Кіш, правда, зараз же зобов'язав паланкових полковників «вскорости приказать козакам, владельцам зимовников, чтобы те в самой скорости приездили в Сечь и сколко в их зимовниках имеется самых хозяинов и молодиков-наемных в каждой зимовник с Коша за войсковою печатью пашпорты взяли, а без пашпортов, или без билетов, ни яких... беглых, разного чина людей не принимали»³.

Однак наказ Коша залишився без наслідків. Паланкові старшини зараз же відповіли, що скласти списки козаків їх відомств не можна через те, що більшість козаків нібито постійно їздить по Запоріжжю і за його межами в своїх господарських справах. Полковник Я. Гелех, наприклад, у своєму рапорті від 16 жовтня 1756 р. писав, що він «в прошлых 1754, 1755 и в сем 1756 годах пришедших на козацтво в разные зимовники козакам запорожским разных куреней з разных мест, а в куренях бывших да и возвратившихся з разных промыслов казаков запорожских, кои не написаны в именные сего войска списки по именам и прозваниям, и яких они куреней, списать их мне не можно затем, что в разных местах, яко то в плавнях и около Лиману и сиею стороною на рыбе добычу имеют, а иные по чумачеству, а другие на зверинную добычь отлучились, а паче за тем, что я и козаки ведомства моего не знают, кто писан куренными атаманами в именные списки... а кто нет». В зв'язку з цим Гелех радив Кошу самому розібратись у питанні про кількість козаків у війську, бо, як не без іронії зауважив він, «уповаю я, что атаманы куренные всякого козака знают, когда и кто на

¹ «Киевская старина», 1893, май, стор. 251—252.

² ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 2, арк. 18.

³ Там же, арк. 20.

казацтво давно или нет пришол, и кто в именный список записан»¹.

Розібратися в курінних списках було, проте, справою не легкою. Списки велися курінними отаманами, які в більшості випадків не знали, куди може занести доля козака. Більшість козаків, як ми бачили, розходилась, шукаючи заробітку по зимівниках, по віддалених рибних і звіриних промислах, частина наймалася в робітники до чумаків, ремісників, торгівців і т. д.² Дуже цікава щодо цього відповідь Коша гетьману Розумовському від 16 квітня 1756 р. за підписом кошового отамана Григорія Федорова. Кошовий писав, що він неспроможний виконати наказ гетьмана від 13 березня про складання списків на всіх козаків. Він пояснював, що це можливо зробити лише щодо тих, які живуть в куренях або недалеко від Січі, що ж до всіх інших козаків, то одні з них — у пониззі Дніпра, другі — на Калміусі, треті — у верхів'ях Самари, у Великому Лузі та інших місцях, тому курінні отамани не можуть провести належну реєстрацію³.

Ведення обліку козаків ускладнювалося ще й тим, що в окремих випадках козаки переходили з одного куреня в другий. Можна гадати, що іноді причиною цього було прагнення сховатися від переслідування властей. Так, наприклад, запорожець Федір Таран на допиті 8 вересня 1758 р. показав, що, прийшовши на Запоріжжя років 15 тому, «перво был в курене Левушковском год и перешел до Кореневского куреня, где годов семь жил»⁴. Запорожець Семен Похлистый, як виявилось на допиті в 1758 р., прийшовши на Запоріжжя з Лівобережжя, спочатку вступив до Минського куреня, «при коем курене и в наймах в козаков жил годов з три, а на четвертый год с того Минского куреня перейшов в курень Поповичевський за атамана Василя Мушкета и с того куреня Поповичевского во многих того куреня казаков служил годов пять»⁵. Подібний життєвий шлях був і у козака Щербинівського куреня Омелька Середи. Родом з Кременчука, він після смерті батька, прізвище якого теж Середи, пішов на Запоріжжя «и первее жил в Батурином курене годов с пять, а с того перешел в Щербиновский и при козаках в рыболовле аж до сего года месяца октября средних чисел находился»⁶.

Часто козаки виїжджали з Запоріжжя назавжди, не повідомивши про це нікого з запорізьких властей. «Точное количество казаков,— говорить сучасник Мишецький,— даже сам кошевой и старшина напрямую знать не могут. Приходят и уходят по желанию, а журнала не ведется. Живут по зимовникам и не бывают в Сечи по два-три года, отъезжают в Польшу и к турецким

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 2, арк. 20.

² Там же, арк. 22.

³ Там же, спр. 28, арк. 8.

⁴ Там же, спр. 51, арк. 55.

⁵ Там же. КЗС, спр. 51, арк. 1, 55.

⁶ Там же, спр. 336, арк. 47.

границам для промысла. Бывають убиты, взяты в плен, исчезают без вести. А богатые, нажившись на торговле, взяв паспорта от Коша, уезжают в Малороссию и Польшу и там женятся»¹. Останні слова Мишецького підтверджуються документами січового архіву, де збереглося кілька десятків паспортів, виданих Кошем запоріжцям, які оселилися за межами військової території.

Ось один з них, виданий козаку Левушківського куреня Яким Тарану.

«По пашпортной титуле. Показатель сего Яким Таран войска Запорожского низового куреня Левушковского козак, он з 769 по нынешний 774 годы в походе в стороне Очакова при войске Запорожском на службе был; и что он Таран через все то бытие на службе во исправлении себе отошдал, а по женитьбе Малороссийского Прилуцкого полку в селе Подищах жительствоует, то посему и что дом свой и себе к службе здесь впредь как должно поисправитъ мог к 10-му числу апреля будущего 775 года отпушен в тот его дом в село Подищи, с тем чтоб он до самого его и домашних его ж дела не имеет, а свободно оставитъ как здешнему войску, а не тамошнему уряду подчиненного и как теперь до Подищ, так и обратно в сим высочайшим е. и. в. указов свободный чем случится пропуск чинитъ. Для чего и сие ему войска Запорожского Низового куреня Левушковского козаку Яким Тарану при подписе и печате войсковой дано сие из Коша войска Запорожского Низового в благополучном месте Запорожском Коше 1774 году февраля 13 дня» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 357, арк. 17.).

Цікаві і такі факти. В період Нової Січі збільшилась кількість випадків приписування до запорізьких куренів лівобережних, городових козаків. Такі козаки постійно жили у себе на батьківщині і бували на Запоріжжі лише за викликом січового начальства для участі у війні і відбування деяких інших повинностей. Перед війною 1768—1774 рр. таких «запоріжців» налічувалось сотні, а може й тисячі². У справах січового архіву збереглося листування Запорізького Коша з Малоросійською колегією і місцевими властями Лівобережжя в період війни 1768—1774 рр. Кіш то просив сприяння у висилці для участі в поході цих козаків, то відправляв тих з них, які вже були на фронті, на Лівобережжя, додому, на вінтер-квартири або на лікування. В архіві збереглися списки таких козаків з деякими, хоча й дуже скупими, даними про їх майновий стан і місце проживання³.

Це явище добре відбите також і в документах Чорноморського архіву. Чорноморський полковий осавул С. Коломієць, наприклад, у проханні (грудень 1794 р.) писав, що його батько ще за царювання Ганни Іванівни служив на Запоріжжі, а потім повернувся додому, на Лівобережжя, в м. Будище, і, за угодою

¹ Мышецкий, История о козаках запорожских, М., 1847, стор. 9.

² Науковий збірник історично-філологічного відділу УАН, т. XXVI, К., 1927, стор. 76.

³ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 254 та ін.

з управителем економії графа Розумовського, найнявся на службу на посаду доглядача «бджолиних заводів», одружився і залишився там, «однако ж в Запорожском войске был считаем в Полтавском курене». С. Коломієць вступив у 1768 р. в Запорізьке військо вже як син запоріжця¹.

Бували також випадки, коли запорізькі козаки, що жили на Лівобережжі з своїми родинами, переселялися потім на Запоріжжя. Так зробив, наприклад, у 1774 р. запорожець Матвій Гапоненко, який жив у с. Денисівці Лубенського полку.

«По титле пашпортной № 978. Показатель сего войска Запорожского Низового, козак куреня Уманского Матвей Гапоненко по женитьбе своей из 767 году жительство имеющий Малороссийского Лубенского полку в селе Денисовке служил до нынешней войны при войске Запорожском, а и теперь велено ему здесь бывшему ради того в оном явится скоро откроется весна и как при том представил он желание жительствовать уже в пределах войска Запорожского з женою и детьми его, то на свободное препровождение его в пределы сего войска и... пашпорта с Коша над ним настоящую команду имеющего просил и сей, за подписом и войсковою печатью дан, с тем, чтоб до Денисовке з женою и детьми его, а оттоль не токмо ему, но еще и другим Запорожского войска козакам с тем, всем каковыя поженились в селе Денисовке з их женами, детьми, також тем коли без женитьбы там в селе Денисовке проживают, с людьми их сколкома случиться возами, лошадыми и рогатым скотом и другим движимым имением, сюда в пределы Запорожского войска ради всегдашнего у оных жительства и отправления при сем войске на своей или подчиненности е. и. в. службы в зближающуюся весну возвращатись имеющих без малейшего задержания на свободно по силе высочайших указов и повелений высоких господ генералитетов пропуск чинено. Благополучное место Запорожский Кош марта 29 дня 1774 году» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 357, арк. 32.).

Запорізькі власті, звичайно, були заінтересовані в переїзді козаків і їх сімей з Лівобережжя і всіляко заохочували таких переселенців. У 1773 р. з м. Санжарівки на Запоріжжя перебрався з сім'єю запорізький козак, торговець Павло Христофорів. Кіш наказав паланковій старшині дозволити Христофорову записатись в козаки або посполиті, за його власним вибором, щоб, побачивши таку «ласку», і інші запоріжці, які проживали на Лівобережній Україні, «могли приходять под войско для жительства и службы, чтоб не было в ней умаления»².

Порівняно часті випадки переходу козаків з Лівобережжя на Запоріжжя пояснюються тим, що на Лівобережжі все більше зростала загроза закріпачення. В останні десятиріччя існування Січі такі переселення посилюються: запоріжці, які проживають за межами військової території, повертаються на Запоріжжя з родинами, майном і навіть робітниками. Дуже цікавим для характеристики цього явища можна вважати паспорт, виданий 25 квітня 1775 р. Кошем козаку Вищестеблівського куреня Сергію Самаю з його п'ятьма молодиками (робітниками).

¹ КДКІА, ф. 250, зв. 17, спр. 60.

² ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 356, арк. 39.

«По паспортной титле № 1462. Объявитель сего войска Запорожского Низового козак куреня Вышестеблиевского Сергей Самай, Малороссийского Лубенского полку сотни Второлубенской села Ярковец оженившийся, явившись теперь в Коше, представил, что он, будучи подчиненной войску Запорожскому Низовому, в пределах оного з женою и детьми [и] движимым именем своим всегда жить желает, отправляя е. и. в. и службу должную при сем войске Запорожском, и просил, чтоб тое (майно.— В. Г.) забрать и препроводить в пределы войска Запорожского не препятствовал уряд Ярковский, ему, Самаю, выдать видение, коему сие за подписом и войсковою печатью от Коша и данно; и благоволят... командующие по надлежащему пути заставами, а в Ярковци урядом сему запорожскому козаку Самаю с пятью молодиками, шестью возы, десятью волами и двома лошадыми до Ярковец следующему, а оттоль з его уже женою и движимым именем для всегданнего жительства и отправления службы в пределы Запорожские возвращающегося при том никакова задержания не деляя свободный пропуск чинить в силе высочайших указов и предложений высоких генералитегов. Благополучное место Запорожский Кош. 1775 году апреля 25 дня» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 357, арк. 143).

Тепер спробуємо відповісти на запитання, скільки населення було на Запоріжжі за часів Нової Січі і яку питому вагу мало в ньому козацтво. Відзначаючи, що на це питання трудно відповісти, Мищенський, який проживав на Запоріжжі з 1736 до 1740 р., пише: «О силе козаков, или о числе их, подлинного известия иметь было никогда неможно, потому что они с начала своего... составлялись от разных пришлых людей, кои, по воле своей, в Козачество их приписывались, и опять, если кто возжелал куда перейти, или переселиться, отбывали»¹. Скальковський вважав, що чисельність товариства, за винятком селян і сімейних козаків, становила в 1734 р. 10 тис., а на кінець існування Нової Січі збільшилась до 22 тис. чоловік². В іншому місці він визначав, що в 1762 р., при вступі Катерини II на престол, присягало близько 18 тис. січовиків³. На думку О. Апанович, більшість населення Запоріжжя ставили посполиті, запорізьких же козаків з їх сім'ями налічувалось перед ліквідацією Січі приблизно 40 тис. чоловік, а кількість товариства, тобто козаків, які несли військову службу, доходила до 13—16 тисяч⁴.

У нас є дані, які дозволяють де в чому уточнити ці висновки. Звертаємось до двох документів. Це рапорт Коша від 19 жовтня 1755 р. гетьману Розумовському і ордер Коша від 11 червня 1759 р. В першому документі читаємо: «Ныне же по исчислению войска Запорожского козаков явилось двадцать семь тысяч человек»⁵. В другому документі, складеному «с аккуратностью» через чотири роки, знаходимо на перший погляд дуже применшену цифру, яку важко пояснити,—11 769 козаків (з них кінних «тысяч до пяти» і піших «тысяч до шести»)». Однак це підтверд-

¹ «Летописное повествование...», ч. IV, стор. 72.

² А. Скальковский, Опыт статистического описания Новороссийского края, стор. 220—221.

³ А. Скальковский, История Новой Сечи, т. I, стор. 52.

⁴ О. Апанович, назв. праця, стор. 112—113.

⁵ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 27, арк. 48

⁶ Там же, спр. 77, арк. 50, 51.

жується поясненням, яке знаходимо тут же: до числа 11 769 козаків увійшли лише ті козаки, «якие могут во всякой воинской исправности в поход выступить» і які «денежное жалованье получают»¹. Інакше кажучи, в другому випадку в документі мова йде про козаків-господарів, спроможних відбувати військову службу на свій кошт. Однак на Запоріжжі, як знаємо, була велика кількість сіроми, позбавленої будь-якого майна, неспроможної нести на свій кошт службу навіть у піхоті. Якщо з 27 тис., що зазначені в рапорті від 1755 р., виключити 12 тис. козаків-господарів, то козацька сірома повинна була становити близько 15 тис. чоловік. Звідси ясно, що в число 27 тис. козаків, згадуване у рапорті, увійшли всі занесені в курінні реєстри козаки, безвідносно до їх майнового стану.

Виходячи з цих даних, можна приблизно визначити і загальну кількість населення, яке проживало на Запоріжжі. Якщо вважати сімейними лише козаків-господарів, тобто 12 тис. чол., і прийняти сім'ю в 5 чол., то матимемо 60 тис. чол. Додавши до цієї цифри 15 тис. чол. сіроми (безсімейної, як правило) і приблизно стільки ж посполитих з сім'ями, то населення всього Запоріжжя в цілому можна вважати рівним 100 тис. чоловік.

На закінчення скажемо кілька слів про так званих почесних членів Запорізького товариства. Славні бойові подвиги запоріжців протягом багатьох століть, а також в останній російсько-турецькій війні 1768—1774 рр. спонукали багатьох офіцерів і взагалі високопоставлених осіб, чиновників та ін. звертатися до Коша з проханням про зарахування їх, ясна річ номінально, до Запорізького війська. Цікавий щодо цього лист якогось Степана Хроновицького від 21 серпня 1773 р. на ім'я військового писаря Глоби. «Двое моих приятелей,— писав Хроновицький,— желают быть в числе нашего Запорожского общества, а именно один старший адъютант князя Александра Александровича Прозоровского Иван Петрович Тургенев и младший адъютант прапорщикья ранга Бернгард Вильгельм фон Гинденшванц. Я вас любезно, моего приятеля, покорно прошу как найскорее прислать им аттестаты»².

Не менш цікавий і лист радника П. Веселицького з Києва від 14 травня 1767 р. на ім'я кошового отамана П. Калнишевського. Веселицький писав: «Милостивый гдрь мой Петр Иванович... для удостоверения Вас и всего Вам подчиненного корпуса о моем точтении и преданности прошу Вас о принятии меня с двумя сыновьями Спиридоном и Николаем, которые ныне унтер-офицерами гвардии Преображенского полку, Вашего общества в козаки и удостоить особливими на то обыкновенными грамотами»³. Перед нами приклад прохання про прийняття до

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 77, арк. 50, 51.

² Там же, спр. 232, арк. 132.

³ Там же, спр. 146, арк. 7—8.

запорізького товариства цілої дворянської сім'ї. До речі, прохання Веселицького було задоволено, і 18 червня 1767 р. йому і його синам видано атестати про запис їх до Кушівського куреня¹. Форма атестатів однакова для всіх. Подаємо зразок її:

«По его (вступающего.— В. Г.) желанию, войска Запорожского Низового куреня №- в №- принят и для всегдашнего его в компуты войсковые вписан, а для верности в том и сей аттестат ему №- в №- из войска Запорожского Низового куреня №- №- при подписе нашем и войсковой печати выдать... велели и выдан войска З. Н. из Коша...». Далі йде рік, місяць і день.

Ось деякі з цих атестатів.

Аттестат

В товарищи в Курень Кушевский № 124	Его сиятельство гдн бригадир и кавалер князь Михаил Михайлович Голицын.
В товарищи в Шкуринский курень № 125	Его высокоблагородне гдн полковник и кавалер Иван Федорович Бринк.
В товарищи в курень Пашковский № 126	Его сиятельство гдн пример-майор князь Петр Прозоровской.
В товарищи в курень Криловский № 127	Его высокоблагородие гдн подполковник Михаил Кутузов.
В товарищи в курень Деревянковский № 128	Его высокоблагородие гдн подполковник Андрей Левонидов.

Звичайно, кількість цих «почесних товаришів» була дуже невелика, а належність їх до Запорізького війська треба вважати за суто номінальну.

Головну частину війська становила біднота і середнє козацтво, колишні кріпаки або козаки, які втечу на Запоріжжя і вступом до товариства хотіли забезпечити собі свободу і кращі умови існування. Що з цього виходило в дійсності, побачимо нижче. Цікаво, проте, що за часів Нової Січі помітно збільшилась кількість запорізьких козаків, а також—кількість запорізького населення. Це мало сприяти дальшому господарському розвиткові краю.

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 232, арк. 18.

Розділ IV

ЗАПОРІЗЬКИЙ ЗИМІВНИК

Зимівник як форма господарювання був дуже поширений на Запоріжжі і відігравав значну роль в економіці краю. Але перед тим як зупинитись на цьому, треба коротко розглянути питання про землеволодіння і землекористування.

Земля на Запоріжжі вважалась загальновійськовою власністю. З такою формулою ми часто-густо зустрічаємось в документах січового архіву. Канцелярист Денис Захаровський, наприклад, в офіційній відповіді київському митрополитові Гавриїлу, в зв'язку з відводом землі під церкву в слободі Личковій (дати нема), зазначив, що «земля войсковая запорожская не в разделе, а всея общественная почитается»¹.

В зв'язку з цим нам слід розглянути перекинуте дворянськими і буржуазними істориками питання про порядок землекористування на Запоріжжі, а саме: чи гарантував принцип загальновійськової власності на землю право для всього населення, козачого і некозачого, в однаковій мірі користуватися нею?

Правом займання землі користувався формально кожен запорізький козак і навіть посполитий. Колишній запорожець Розсолода так розповідав пізніше про це: «Земля була у них вільна, обтова, степів не ділили: де хто обере собі місто, де кому охота припадає, там і сіда. Ти живеш там, там й владій. Копай собі землянку, заводь худобину яку, тай кочуй»². Це, безперечно, дуже прикрашена картина.

Земельні ділянки під зимівники, наприклад, відводились, як правило, Кошем, рідше паланковими правліннями за проханням козаків і посполитих. В багатьох випадках козаки самі вибирали собі ділянки (найчастіше на берегах річок, в місцях, вигідних для випасу худоби й для рільництва) і вже після цього здобува-

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 322, арк. 3.

² Жизнь запорожских козаков по рассказу современника-очевидца, «Киевская старина», 1883, ноябрь, стор. 502.

ли від Коша «пашпорт», або «білет», на право користування цією землею. Як приклад можна навести рапорт запорізького Коша гетьману Розумовському від 2 вересня 1750 р., в якому кілька разів повторюється, що всупереч правилам деякі «запорожские козаки без пашпортов по своим зимовникам сидят». Межі ділянок, які відводились під зимівники, в зв'язку з великою кількістю вільних земель і екстенсивним характером самого зимівничанського господарства визначались дуже приблизно, так би мовити «на око». Не останню роль, звичайно, в цій процедурі відігравали такі «аргументи», як ралець (подарунок), або «презент» січовій чи паланковій старшині. Ось білет на право «сидіння зимовником», виданий кошовим отаманом Д. Гладким 1 травня 1757 р.

«Сего явителям войска Низового козакам куреня Криловского Андрею Горбу и Трохиму Портному з молодиками (робітниками.—В. Г.) Михайлом, Тишком и Иваном, в сидении им в зимовнику в речке Кальце з рогатым скотом и лошадыми ни от кого никакого препятствия и обиды, за силою Высочайших указов, чинено не было, на срок до предбудущего 1758 года, мая 1-го дня. Чего в вероятность, при печати войсковой, сей им пашпорт з Коша дан» (А. Скальковский, История Новой Сечи, ч. I, Одесса, 1885, стор. 42).

Заможні козаки, старшина, зокрема, прагнули, звичайно, зайняти великі земельні простори. З цього приводу граф Чернішов в 1767 р. говорив, що на Запоріжжі зустрічались господарі, які «верст от 15 до 20 землею владели»¹. Хоч ці слова й містять в собі перебільшення, але факт володіння окремими особами значними за розмірами угіддями не можна заперечувати.²

Одержавши білет від Коша на право користування землею, козак набував, по суті, права володіння нею. Свій зимівник він міг продавати, заставляти, дарувати й т. ін. При цьому сам зимівник і земля, яка належала до нього, були невіддільні.

Звичайно, використати право зайняття землі під зимівник в дійсності міг, зрозуміло, лише той, хто мав засоби для заснування власного господарства. Причому багатії володіли іноді кількома зимівниками. Кошовому отаману П. Калнишевському, наприклад, належало в 1774 р. три зимівники: один знаходився на р. Кам'яній, в балці Водяній (50 км від Січі), другий—на р. Багатій, третій—біля Слободи Петрівки на Інгульці³. Двома зимівниками тоді ж володів полковник Гараджа: одним—в слободі Барвінковостінковській, другим—на р. Донці⁴. У військового писаря Ів. Глоби було три зимівники: на р. Самарі, Малій Тернівці й Базавлуці (70 км від Січі)⁵.

¹ А. Скальковский, История Новой Сечи, ч. I, стор. 117.

² Там же.

³ Дніпропетровський обласний державний архів, фонд Канцелярії Новоросійського губернатора, зв. 105, № 3130, арк. 49.

⁴ Там же, зв. 206, арк. 11—12.

⁵ Дніпропетровський обласний держ. музей, ф. Азовської губ. канцелярії, № 206, арк. 17—18; Дніпропетровський обл. держ. архів, ф. Канцелярії Новорос. губ., зв. 105, № 3130, арк. 50.

Цікавий опис зимівників залишив нам запорізький старшина Василь Чернявський: «Запорожские казаки, — писав він в 1766 р. — имеют некоторые селения, называемые зимовники, или хутора, при коих содержат рогатый скот, лошадей и овец, имеют пасеки для расплодения пчел и всякую экономию по свойству и качеству земли; заводят сады и огороды, запасаются сеном для прокормления скота и засевают поля разным хлебом, упражняются ловлей... зверей, а в реках рыб»¹. Другий сучасник, автор згаданого вище Топографічного опису земель, пише: «Зимовниками называют те строения, при которых жители имеют скот и проживают с ним всегда, но при которых и рыбную ловлю содержат». Разом з тим він зазначає, що зимівники малолюдні й що взагалі «...жителей, имеющих зимовники, весьма немного»². Хутірські будівлі, каже він далі, «...выстроены из лесу, а иные стены плетневые и обмазаны глиной, а заборы при дворах все из плетней». Як і Чернявський, він говорить, що при зимівниках «...держат также небольшие бахчи, сея арбузы, дыни, ретьку, капусту, свеклу и горох, пшеничку и лук»³.

Поняття «хутір» і «зимівник» тотожні. З однаковим змістом ці терміни вживаються в різних документах січового архіву. В офіційній реляції в Кіш самарського полковника Федора Гнені від 2 липня 1773 р., наприклад, володіння відомого «дикого попа» Кирила Тарловського й отамана Петра Рябого називаються хуторами⁴, а в аналогічній реляції того ж Гнені від 17 березня 1774 р. ці ж володіння названі зимівниками⁵. До цього треба додати, що терміни «зимівник» і «хутір» як синоніми вживались і в звичайній, і в офіційній мові також після ліквідації Січі. Вони зустрічаються в документах колишнього Запоріжжя між 1775—1787 рр. Такий же зміст мали ці терміни в період оселення Чорноморського війська між Бугом і Дністром, тобто до 1792 р. Нарешті, слово «зимівник» в розумінні «хутір» вживалось чорноморськими козаками на Кубані ще й в 60-х роках минулого століття і навіть пізніше.

Інтересний опис зовнішнього вигляду зимівника ми знаходимо у відомого письменника Євгена Гребінки. В 40-х роках минулого століття, приблизно через 60 років після ліквідації Січі, він писав: «Ще й тепер, проїжджаючи херсонські степи, ви часто можете побачити подобу запорізьких зимівників, або хуторів, в яких жили запоріжці. Та ж огорожа із каменю, досить нерівна, бо круглі валуни дикого каменю завжди неохоче лягають один біля одного і залишають між собою діри, які тепер іноді селяни замазують глиною: в старовину вони були замість амбразур; із

¹ С. Мышецкий, История о казаках запорожских, Прилож., стор. 81—82.

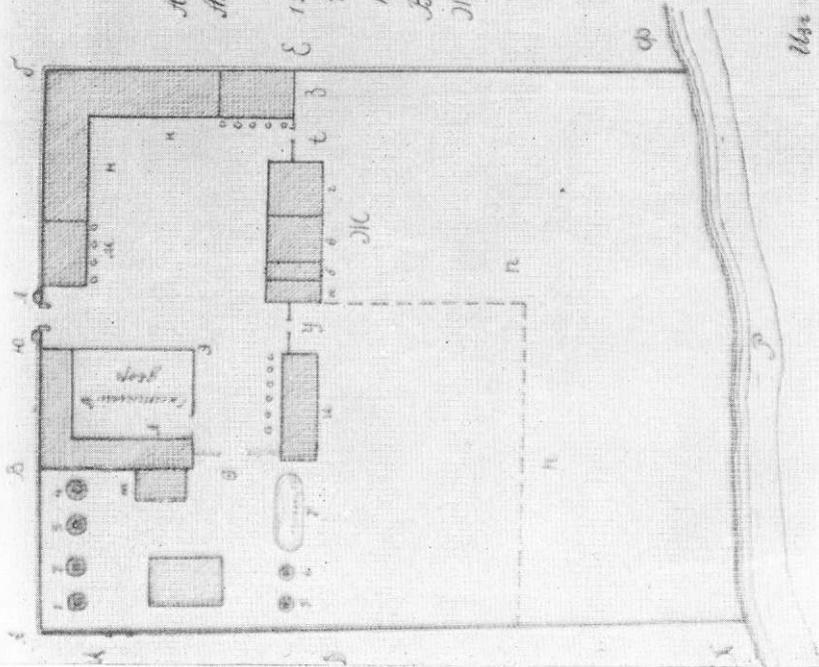
² Записки Одесск. об-ва ист. и др., т. VII, Одесса, 1868, стор. 182, 187.

³ Там же.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 340, арк. 2.

⁵ Там же, спр. 3, арк. 12; спр. 171, арк. 1—5, 7, 11.

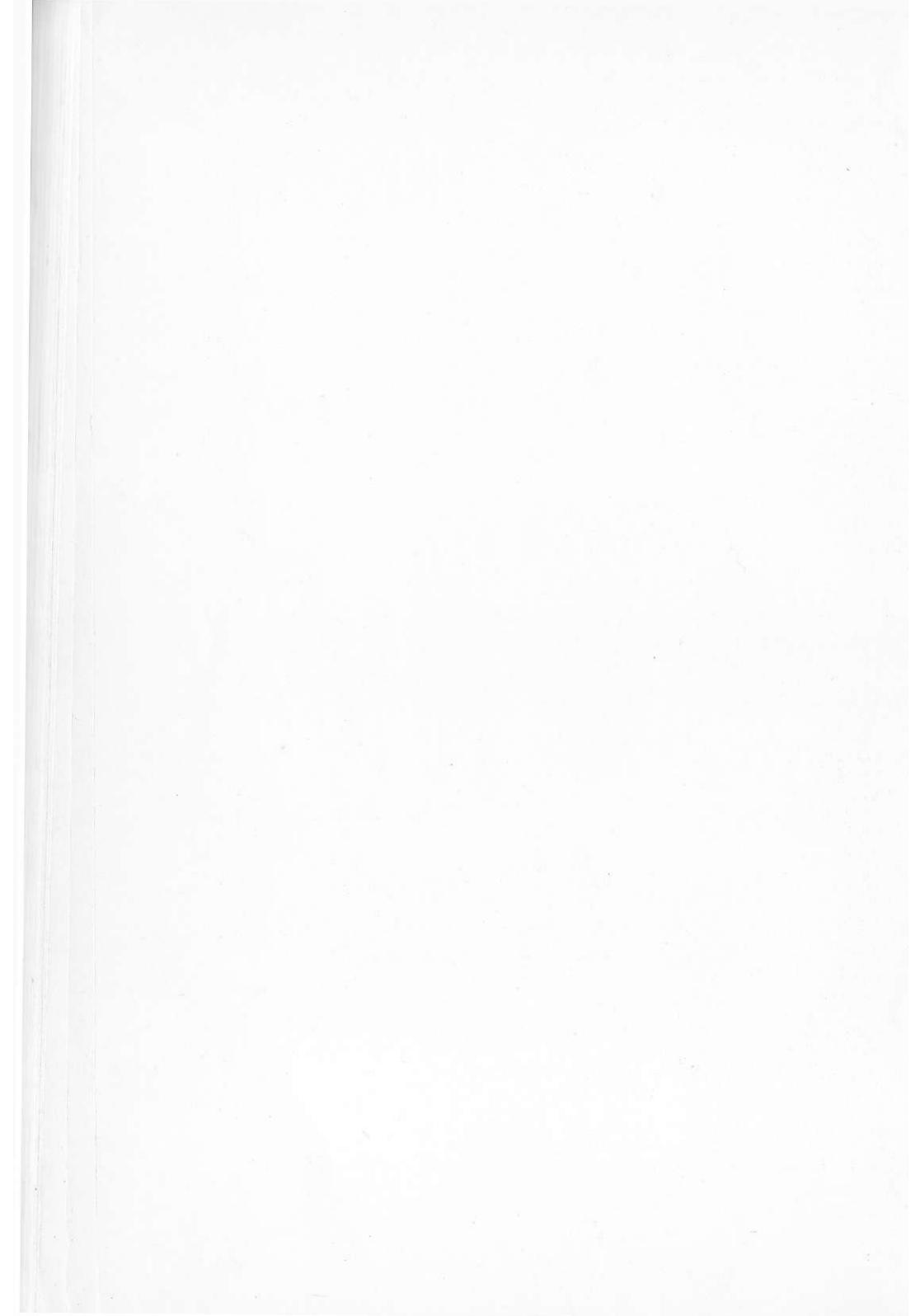
План зимівника Запорізького

- А В Х Ф все обитки: 113 м - каюта зовнішня
 А В Д Е - топ 123456 - стовп хатки
 Б К - каюта 7 - скриньки стени обитки
 М - перегородка
 В Д Е - увор
 Л С - хатки
 а - каюта
 б - стени
 в - нурия
 г - вітання
 113 м - каюта зовнішня
 В Д Е Ф - скриньки увор
 З Г Л - перегородка
 К Л - перегородка з уличком
 Ф - перегородка на топ
 Ц - перегородка увор каюти з топом
 Ч - перегородка з уличком на каюти каюти зовнішня
 И Н - перегородка для топів каюти
 Т - каюти з топів
 Р - річка

Масштаб 1:1000

Запорізький зимівник.

них мешканець зимівника часто виглядав у степу друга і недруга і, при потребі, посилав ворогові влучну кулю; і тепер таку огорожу часто прикрашає густий вінок з сухих гілок колючої степової тернини, що в старовину було обов'язковою умовою; і тепер багато хат складено з каміння і вкрито соломною або грубими стеблами степового бур'яну». На закінчення Гребінка каже: «Словом, хто бачив напівдикий херсонський хуторець, той може мати поняття про зовнішній вигляд запорізьких зимівників; тільки ті часто бували більше і в своїй кам'яній огорожі вмщали або могли вмістити все господарство, навіть скирди хліба і стада»¹.

На думку Чернявського, зимівників на Запоріжжі було в 1766 р. чотири тисячі². Звичайно, в це число входили не тільки старшинські зимівники. Якщо увесь штат запорізької старшини визначити приблизно в 100 чол. та ще додати до цього числа стільки ж абшитованої, то і в такому разі старшинам могло належати не більш одної десятої частини всіх зимівників. Більша частина зимівників належала рядовим, так би мовити, нетитулованим козакам.

Насправді число зимівників, яке наводить Чернявський, дуже зменшене. Він мав на увазі цілком упорядковані зимівники, тобто такі, які могли належати старшині, а також заможному козацтву. При цьому Чернявський визначив кількість таких зимівників тільки приблизно. Проте треба зауважити, що, крім великих упорядкованих зимівників, на Запоріжжі було багато малих і маленьких хуторів і хутірців, які мали мізерне господарство. Часто-густо в такому зимівнику не було навіть хати, житлом тут служила наскоро викопана землянка, а коштував він інколи не більше 5—10 карбованців. Зимівник, придбаний в 60-х роках XVIII ст. козаком Федором Кравчиною, наприклад, коштував усього 9 карбованців³. Козак Сергіївського куреня Степан Піший на допиті 2 серпня 1758 р. показав, що в 1756 р., покинувши чумакувати, він купив «...в Чортомлиці в різних козаков корів в осемь, пошол в Ингулец и, поставивши зимовник, жил в оном». Хоч дуже скоро Піший мусив продати все своє майно, але він і пізніше не кидав надії знов заснувати зимівник. Через деякий час Піший купив шість кобил і, «поставивши землянку» в урочищі Ісуні, проживав там до серпня 1758 р. Піший, як бачимо, володів дуже маленьким зимівником⁴. Подібні зимівники належали дрібним, точніше найдрібнішим власникам⁵.

¹ Є. Гребінка, Твори, т. 3, К., 1957, стор. 151.

² Источники для изучения истории запорожских козаков, т. II, Владимир, 1903, стор. 1855.

³ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 109, арк. 64.

⁴ Там же, спр. 51, арк. 53.

⁵ На останнє звернув увагу ще А. Скальковський. За його словами, на величезних просторах запорізьких степів — від впадіння Калміуса в Дон до Кременчука — існували тисячі «хат... пасек, землянок, которые назывались по местному «кугами» (А. Скальковский, Опыт статистического описания Новороссийского края, ч. II, стор. 9—10).

Серед маси середніх і дрібних зимівників помітні були зимівники запорізьких багатіїв. До них належала насамперед запорізька старшина. Старшинський зимівник являв собою велике господарство, в якому поряд з тваринництвом (скотарство і конярство) розвивалось землеробство, бджільництво і рибальство, а також обробка зерна (млини, крупорушки) та ін. Про розміри, а частково й про характер господарства старшинських зимівників можна судити, зокрема, на підставі опису майна групи старшин, що було конфісковане урядом в 1775 р., після ліквідації Січі. Мова йде про опис майна кошового отамана Петра Калнишевського, військового судді Павла Головатого, військового писаря Івана Глоби та інших старшин — Пишмича, Кулика, Куція і т. д.

В зимівниках Калнишевського було описано коней 639 голів, ослів — 5, худоби різного віку — 1076, буйволів — 9, овець і кіз — 12 045, свиней — 106, а разом — 13 880 голів. В зимівнику Глоби — 336 коней, великої рогатої худоби — 889 голів, овець і кіз — 12 463, свиней — 86, а разом — 13 774 голови. В зимівнику Гараджі було описано: коней — 43, великої рогатої худоби — 167 голів, овець і кіз — 2770, а разом — 2980 голів. Загальну ціну майна Калнишевського, не рахуючи свиней, визначено в 38 718, Глоби — в 31 267 і Гараджі — в 5830 карбованців¹. Треба сказати, що тут не враховано інше майно, наприклад великі водяні млини. Такі млини були, зокрема, як побачимо нижче, у Калнишевського і Глоби.

В зимівниках Калнишевського, Глоби й Головатого, як видно з опису, були посіви жита, пшениці, ячменю, вівса й проса². Згадуються також неводи, мережі, човни й інші приладдя рибальського промислу. Проте в останньому випадку опис згадує не рибальські підприємства, а лише реманент, який не мав промислового значення³.

Матеріали січового архіву, а також архіву Чорноморського війська дають можливість чітко визначити розмір і характер господарства запорізького зимівника, і не тільки старшинського, а й козачого. Візьмемо як зразок один з найбільших зимівників — зимівник П. Калнишевського в балці Водяній, на р. Кам'янці. Тут в 1775 р. було три хати, з яких перша — «господская», рублена, вкрита гонтом, з двох покоїв, з чотирма великими вікнами й скляною верандою («сінцями»), кількома «присінками», коморами тощо; друга, для робітників, — укрита очеретом (в ній жило 30 робітників), з п'ятьма вікнами, і третя, також з очеретяним дахом, — майстерня, де «...портные всегда платья строят».

¹ Дніпропетровський обласний держ. архів, ф. Канцелярії Новоросійського губернатора, зв. 105, № 3130, арк. 49—52.

² Там же.

³ Там же.

У дворі зимівника стояло три великі комори, возовня — рублений хлів довжиною в 25 кроків (в ньому було 14 волових і 32 кінних вози), пташня, дві стайні (в одній із них було 32 стійла), два льохи, кузня з усім приладдям, вітряний млин і т. ін.¹

Значний інтерес викликають описи (їх два) зимівників військового писаря Глоби, складені армійськими властями через декілька днів після зруйнування Січі. Подаємо ці описи повністю. Перший — це опис хутора на р. Самарі.

Опись в местечке /Вилках в хуторе на реке Самаре писаря войска Запорожского Глоби, в котором состоит его имения, а в коем сколько чего значит ниже. Учиненая июня 10 дня 1775 г.

А именно	Коликовое число состоит хлеба и протчего				
	Четверти	Четверьяки	Пуды	Скота рога-того	Птицы
Хутор 1, строения в нем изба, анбар, конюшня 1, сараев 3, на реке Самаре мельница в трех колесах 1.					
<i>Разного хлеба</i>					
Муки аржаной	2				
Ржи немолотой	8	7			
Пшеницы	10	2			
Гречихи	1				
Пшена	6				
Проса	29				
Соли	—	—	70		
Сала свиного	—	—	17		
Коров дойных с телятами	—	—	—	2	
Свиной старых	—	—	—	23	
Поросят	—	—	—	16	
Гусей старых	—	—	—	—	10
» молодых	—	—	—	—	20

Да сверх вышеописанного числа состоит колес колясочных — 1, кадок — 20, бочек сороковых — 7.

Из вышеописанного дано вахмістром Максимом Легоновым: Прикащику Максиму Сычу пшеницы одну четверть, сала свиного один пуд двадцать фунтов, гречихи одну четверть, пшена четыре четверти, да для работников при мельнице отдано сала всего два пуда.

¹ Дніпропетровський обласний держ. архів, ф. Канцелярії Новоросійського губернатора, зв. 105, № 3130, арк. 48—50.

А ось опис другого хутора Глоби на р. Малій Терновці.

Опись хутора, лежащего при речке Малой Терновке писаря войскового Глобы,
учинена июня 8 дня 1775 года.

Звание вещей	Число оных
1. Двор, обставленной пластанником, состоящей в двух хатах	1
2. Анбар	1
3. Возов с поветкою	1
4. Погреб	1
5. Поветок плетневых из загонами	6
6. Камора одна, в коей найдено нижеследующее:	
7. Проса в закроме четвертей	2 ¹ / ₂
8. Пшена четверть с небольшим	1
9. Хомут	1
10. Бурок	2
11. Буравцов	3
12. Топоров	4
13. Желез пахотных	2
14. Кос сенокосных	1
15. Полметка сделная	1
16. Сундук пустой без оковки	1
17. Полотна посконного толстого в разных кусках аршин	34 ¹ / ₂
18. Выпоромков черных овечьих	12
19. Гречихи четверть, которую равным образом и четверть пшена вышеупоминаемую дозволити употреблять работникам	1
<i>В анбаре:</i>	
20. Кулек со аржанюю мукою, четвертей	34
21. Мерлужных овечьих кож	33
22. Волоських кож	4
23. Конских две	2
24. Колес простых	2
25. Проса в закроме, примером четвертей до	5
26. Подошвенных кож две, из оных 1 начетам	2
27. Кадка проса смешана с пшеницею примером четвертей до	2
28. Бочек порожних	3
29. Бочка, в коей соли крымской третья часть	
<i>В погребѣ найдено:</i>	
30. Кожух для работников	4
31. Бочка с квасом	1
32. Кадочка одна, в коей масла только на дне	
33. Кадка с сыром одна, в коей также мало	
34. Бурдюгов сала овечьего 2 глечков или кувшинчиков	
35. С лоем или со овечьим салом 9 да еще одна топка с ведерной	
36. Кадочек порожних	6
37. Чобот работников недошитых без подошв	7 пар
<i>Пасака с садком во оной:</i>	
38. Ульев со пчелами	24
39. Поветка, в коей посуды порожних ульев	250
40. Кадочка меду	1

Звание вещей	Число оных
<i>Животности птиц:</i>	
41. Гусей старых и молодых	57
42. Индеек старых	3
43. » молодых	6
44. Курей по скаскам работников	50
<i>В избе другой:</i>	
45. Кадок кожаных	3
46. Бочка пустая	1
47. Овчин выделанных	55
Невыделанных овчин	74
<i>На току найдено:</i>	
48. Мешков проса и пшеницы	12
49. Немолоченного того же проса коп до	4
<i>Рогатого скота, находящегося при том же хуторе:</i>	
50. Бугаев больших	2
51. Третьяков	2
52. Коров с телятами	23
53. Волон	6
54. Третьяков и двухлетков	73
Итого всего на лицо	106

Да сверх того скота у работников, кои поехали в лес, 6 волон, да у пастухов, присматривающих за ватагами овец, 4 вола.
Итого 10 волон.

Подлинник подписал сек.-майор *Иван Базилевский.*

Дополнение прежней описи:

Имения писаря войскового Глобы, найденного уже после отправленной ведомости при хуторе при речке Терновки, учинена июня 11 дня 1775 года.

Звание вещей	Число оных
1. Избы с кошарами для зимовки овец, кои отдалены от зимовника версты на две	1
2. Невод рыболовной большой	
3. Бредень, которой хотя и показывается, что оной и принадлежит прикащику, однако до повеления остается в моем хранении	1
4. Котлов чугунных, да один отправлен в лес, да у овчарей таких же чугунных три. Итого восемь	1 8
5. Дежа большая	1
6. Мерок небольших	2
7. Боченок маленький	1
8. Лоточков деревянных, с кои работники взяли шесть	1
9. Чашек деревянных	2

Звание вещей	Число оных
10. Жеребчик темногнедой	1
11. Кобыла и мерин	2
12. Пара волов	2
13. Кораваи сала свиного	1
14. Железа кусок	
15. На строение избы изготовлен лес	1
16. Над речкою Терновкою в пяти верстах бывш... хутора скирд	15 ¹ / ₂
17.	
18. (Опис попований.—В. Г.)	
19.	
20.	
<i>Высеяно хлеба, а коль прикащик точно не знает и записки о засеве не имеет, то и полагается примером, а именно:</i>	
21. Ржи четвертей до	8
22. Пшеницы четвертей	5
23. Гречихи четвертей	3
24. Ячменю четвертей	2
25. Овса четвертей	1
26. Проса четвертей	2
27. Конопель четверяков	
. в хуторе было 116 овец.	
<i>Жителей при сем зимовнике состоит:</i>	
1. Казак Максим Сыч, управляющей оным	1
2. Василь Кравец	1
3. Роман	1
4. Пасишник	1
5. Мальчик, употребляющийся для варенья пици	1
6. Парубок, присматривающей за рогатым скотом	1
7. Атаман над овчарами осми итого	9
8. Парубков отправленных в лес человека	3
А всего	
	18 человек
<i>Опись овцам сколько оных оказалось по щоте:</i>	
1. Баранов	214
2. Овец яловых и волохов	1759
3. Овец бывших с ягнятами	1590
4. Ягнят	1546
5. Коз старых	119
6. Козенят	53
Всего	
	5281

Из того числа по показанию принадлежит казаку Василию Кравцу, живущему в сем хуторе, баран — 1, овец и ягнят — 89. Атаману авчарскому Да-

нилу Волоху баранов — 2, овець, коз и ягнят — 108, молдавану Ивану овчару баран — 1, овець, коз и ягнят — 65, волощину овчару Ивану коз — 2, козенят, овець и ягнят — 52, рускому овчару Харку овець и ягнят — 36, рускому не овчару Грицьку овець и ягнят — 15, молдавану Василю овчару баран — 1, коз, ягнят, овець — 71, молдавану Андрею пастуху овець и ягнят — 13, Прокопу молдавану овчару овець и ягнят — 14, овчару Василю молдавану овець, коз, козенят и ягнят — 19.

А всего принадлежащих, по показанию других, баранов 5 овець, коз, козенят и ягнят 485
 За исключением же вышепоказанных, принадлежащих казаку овчарам довести число баранов и овець действительно остается писарских 4791

Подпись: сек.-майор *Базилевский*.

Нажато высеянной пашни разных коп, а именно:

Жита коп	87
Пшеницы коп	49
Ячменю коп	39
Овса коп	18 ¹ / ₂
Сена накошенного скирд	22

Подпись: капитан *Иван Ракшант*.

Перед нами, отже, яскрава картина великого старшинського зимівника. В зимівнику Глоби на р. Тернівці провідну роль, як бачимо, посідало вівчарство (4791 вівця), але поряд з ним набувало значення вже й землеробство (226 кіп, тобто близько 1356 пудів різного хліба, рахуючи копу за 6 пудів) ¹.

Наведемо ще один приклад.

В 1769 р. під час нападу кримських татар спалено на р. Багатій зимівник відомого запорізького багатія, орельського полковника Опанаса Ковпака. В цьому зимівнику було три хати (одна «з комнатами»), льох, дві комори, стайня, чотири двори, обгороджені частоколом. Поблизу зимівника стояв двоповерховий млин («двополая мельница»), де, крім приладдя, було борошна 13 і пшона 4 кухви, два великих сусіка жита й на 300 крб. немолоченого хліба. Татари захопили у зимівнику 127 коней, 300 голів великої рогатої худоби і 120 овець. Захоплених коней і худобу Ковпак оцінив в 6230 карбованців ². Як бачимо, зимівник Ковпака являв собою цілком упорядковане господарство, в якому найбільш розвинутим було скотарство і конярство. Проте не останню роль відігравало також землеробство.

Те ж саме треба сказати про зимівники Калнишевського, Глоби й Головатого. З описів майна зимівників кошової старшини видно, що крім табунів і стад великої й дрібної рогатої худоби, в зимівниках було багато продуктів землеробства: жито, пшениця, ячмінь, овес, просо та ін. Взявши копу жита, пшениці, вівса і ячменю за 6 пудів зерна, копу проса—за 10 пудів, а четвертину—

¹ Ми навмисно беремо мінімальну цифру. В дійсності копа давала значно більше. З опису зимівника сотника Семенова від 1765 р. довідуємось, що з коп намолочували 4 великі мішки (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 181, арк. 20).

² ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 250, арк. 48.

за 6—7 пудів, можна визначити загальну кількість зерна в трьох вищенаведених господарствах: у Калнишевського конфісковано жита — 1120, пшениці — 1055, ячменю — 1010, вівса — 476 і проса — 1350 пудів, а разом — 5011 пудів зерна; у Головатого жита — 1360, пшениці — 876, ячменю — 570, вівса — 441 і проса 560 пудів, а разом — 3807 пудів зерна; у Глоби жита — 573, пшениці — 804, ячменю — 570, вівса — 588 і проса — 994 пуда, а разом — 3529 пудів зерна¹.

Про значення землеробства в старшинському зимівнику можна судити на підставі опису барвінковостінковського хутора полковника Гараджі. В 1775 р. тут було описано один великий панський дім, дві хати для робітників, куховарню панську й куховарню для робітників (з хмизу), двопільний млин з сукновальнею, три комори й хлів для худоби; стайню, сінник, шинок з двома покоями і сінцями, за яким наглядав прикажчик Гараджі; солодовня, броварня, льодовня і т. д. Господа зимівника була огорожена «стоячею пластиною».

Із сільськогосподарських знарядь в зимівнику Гараджі описано: три плуги «...с лемешами и череслами», коси, сокири й ін. В зимівнику було 39 коней, 137 голів великої рогатої худоби й 2700 овець. Тут же, за садибою, починалися посіви пшениці (1 загін), жита (2 загоны), ячменю, по одному загону вівса, гречки й «разных овощей», а також баштан (два загоны кавунів і динь). Кількість зібраного зерна визначена такими даними: пшениці— 68, жита — 96, ячменю — 55, проса — 21,5, вівса — 38 кіп, тобто разом — 1668 пудів різного хліба. Недалеко від зимівника, на р. Дінці, стояв другий млин «о трьох колах». У млині було близько 900 пудів борошна й зерна (802 четвери)².

В хуторі полковника Макара Ногая, поблизу слободи Пушкарівки, худоба, яка належала жителям цієї слободи, потравила хліба: жита — 288, пшениці — 67, ячменю — 52, вівса — 42 копи, а разом — близько 2700 пудів хліба³.

Дані про зимівники запорізької аристократії можуть справити враження, ніби великі господарства належали виключно старшині, а заможне рядове козацтво володіло невеликими убогими зимівниками. З другого боку, може виникнути думка, начебто тільки старшинські зимівники мали розгалужене господарство і лише старшина експлуатувала чужу працю, а заможні рядові козаки вели в своїх зимівниках дуже просте господарство, основу якого становила особиста праця самих володільців. Такі висновки будуть невірні.

Наведемо приклади.

Зимівники заможних рядових козаків інколи зовсім немож-

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 250, арк. 58.

² Дніпропетровський обласний держ. музей, ф. Азовської губерньської канцелярії, арх. № 206, арк. 10—12.

³ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 169, арк. 15.

ливо відрізнити від старшинських. В окремих же випадках зимівники заможних козаків були навіть більшими, ніж деякі старшинські. 31 січня 1772 р., тобто під час російсько-турецької війни, козак Онопрій Лата в листі до кошового отамана Калнишевського повідомляв, що в його зимівнику, крім іншого майна, спалено «...хліба четвертей до полторы тысячи». Якщо вважати умовно четвертину за 6 пудів, то у Лати згоріло близько дев'яти тисяч пудів зерна¹. В 1769 р. під час нападу татари спалили зимівник козака Шкуринського куреня Івана Шморгуна. Згоріло, крім будівель, немолоченого різного хліба «...коп до пяти сот» і двісті кіп сіна, не рахуючи іншого майна. Нарешті, татари забрали 20 коней, 40 голів великої рогатої худоби і 700 овець. Збитки Шморгуна становили, за дуже наближеними підрахунками запорізьких властей, 1840 карбованців². У козака Джереліївського куреня Степана Каплуна в зимівнику згоріло хліба близько чотирьохсот і сіна близько двохсот кіп³. У козака Шкуринського куреня Семена Майгури в зимівнику згоріло триста кіп хліба і п'ятсот кіп сіна⁴. У козака Переяславського куреня Івана Голого згоріло немолоченого хліба більше трьохсот кіп, татари забрали 20 коней і 14 голів великої рогатої худоби⁵. У козака Титарівського куреня Андрія Придатка в той же час загинуло в зимівнику близько двохсот кіп немолоченого хліба і сорок п'ять кіп сіна, а також забрано 70 коней, 50 голів великої рогатої худоби й 300 овець⁶.

Автор Топографічного опису зовсім недвозначно говорить, що провідною галуззю зимівничанського господарства на Запоріжжі було скотарство. «Лутчее продовольствие, — пише він, — от заводов скота получают: держат множество коров (коровы на сих степях весьма плодородные, так что через два года сама телится) ...овец, а также и лошадей; рогатый скот и овцы довольно крупные». Разом з тим він хоче підкреслити і значення землеробства. Зимівничани «...более живут скотоводством, — пише він, — однако, где засевают озимую рожь и пшеницу, яровые ячмень, гречку и просо, весьма хорошо... рожь, пшеница и ячмень в десятеро родится, а просо в 30 раз всегда»⁷. Інший сучасник, капітан російської армії С. Зарульський, писав, що після повернення з Криму «запорожцы... завели в зимовниках лошадиные заводы, рогатый скот и овец, начали торговать с крымскими татарами» і т. ін.⁸

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 278, арк. 33.

² Там же, спр. 250, арк. 58.

³ Там же.

⁴ Там же.

⁵ Там же, арк. 57.

⁶ Там же.

⁷ Записки Одесск. об-ва ист. и др., т. VII, Одесса, 1868, стор. 185.

⁸ С. Зарульский, Описание о Малой России и Украине, «Чтения Общества ист. и древ. при Московском университете», № 8, М., 1848, отд. IV, стор. 22.

Дуже цінні дані для ілюстрації того, яку роль стало відігравати скотарство й землеробство в великому зимівнику за часів Нової Січі, подає «відомість» від 28 березня 1771 р. У «відомості» (склав її полковник Ковпак) перелічені збитки 27 зимівників Орельської паланки від татарського нападу.

Ведомость сколикое число Орелского ведомства в проживающих в речках вгору Орли Богатою и Орелкою Запорожских казаков каких куреней и кого именно во время в прошлом 1769 году последовавшего от неприятеля впадения сженные со всею экономическою посудою и хлебом и сеном зимовников и забранием в плен и убитием козаков, також и занятием разного скота и пожитков и в какую тому всему цену обид; явствует ниже сего 1771 года марта 28 дня.

Найменние	Зимовники, соже- ные со всею эконо- мичес- кою по- судою и хлебом	Тому всему цена руб- лей	Людей		Скота		
			в пол- лон взя- тых	уби- тых	овец	лоша- дей	ро- га- то- го
1) <i>Близь речки Орели в устье речки Богатой</i>							
Господина полковника Афанасия Колпака состоящей зимовник, в котором было хат три, одна с комнатами и две, котори с мохом и сталею рубленими, стадня загородь, четыре двори частоколние с доброго резанного дерева, дощание; близ же оногo зимовника мельница двополая и со всем к ней хлебним и протчим припасом и в оном же зимовнике разной муки тринадцать да пшона четыре бочек, жита чистого засеков больших два и со всею экономическою как вещми, також и посудою до немалого числа зжен, которому совсем цена триста рублей.	1.	300	—	—	—	—	—
Скота							
овец тысяча двести, коим цена за продажею по 1 руб.	—	—	—	—	1200	—	—
Лошадей	—	—	—	—	—	127	—
с коих было кобил восемнадцать: пять ценою за каждую по восем рублей, лошадей верхових дванадцать ценою по двадцать рублей, неуков лошаков разнолетних трид-							

Найменние	Зимовники, сожженные со всею экономическою посудою и хлебом	Тому всему цена рублей	Людей		Скота		
			в полон взятых	убитых	овец	лошадей	рогатого
цать ценою по пятнадцати каждой.							
Рогатого							300
между коими волов годованих сто двадцать, цена им за каждого по двадцати рублей; быков разнолетних сто двадцать шесть да коров выбранных самих годних з межигурта пятьдесят четыре, цена им с показаниими быками за каждое по семи рубл.							
Итого		5192					
2) <i>Козака Щербиновского Семена Кози</i>							
з зимовника скота рогатого, коим цена за каждое по шести рублей.							
Итого		90					
2-а) <i>Козака Шкуринского Миколи Голубки</i>							
скота лошадей разных ценою каждое по восьми рублей.						12	
Итого		96					
3) <i>Козака Батуринского Павла Штафеенка</i>							
зимовник сожен, в котором было хлеба разного коп до ста, пятнадцати и больше, сена копен пятсот и со всею экономическою посудою как вещми и прочим к нему припасом до немала, которому всему цена триста пятьдесят рублей.							
Людей				7			
Скота овец						328	
цена им по 1 р.							
Лошадей с кулбакою и со всем к ней прибором, верховая коей цена двадцать один							

Наименние	Зимовники, сожженные со всею экономическою посудю и хлебом	Тому всему цена рублей	Людей		Скота		
			в полон взятых	убитых	овец	лошадей	рогатого
рубль. Рогатого волов, коим цена за пару по восемнадцать рублей.							6
Итого		753					
4) Козака Батуриного Кузьмы Гаркуши с товарищи							
Скота рогатого волов, им цена по десять рублей за каждого, бжол пней до сорока, цена по рубль пятьдесят копеек да из вещей до немала цена оним до пятидесяти рублей.							20
Итого		130					
5) Козака Ивановского Ивана Сербина							
зимовник, в коем было чистого хлеба разного ям семь больших, муки и пшена бочек двенадцать, сена копен тысяча и со всякою экономическою посудю и имуществом сожженный цена оному всему двести рублей. Скота лошадей разных с верховыми цена оним каждой 10 рублей.							52
Итого		720					
6) Козака Батуриного Грицка Лесного							
зимовник, в коем было хлеба немолоченого коп до трехсот, а харчевою муки разной и пшона бочек до десяти, сена копен семьсот и со всею экономическою посудю и пожитками до немала сожен, коему цена пятьсот рублей.							
Людей			8	1			
Скота овец, коим цена по одному рублю.					800		
Лошадей разных с верховыми, коим цена каждой по 10 руб. Рогатого разного с волами цена коему в гурте по 4 рубля.						230	
Итого		4200					150

Наименные	Зимовники, соженные со всею экономическою посудю и хлебом	Тому всему цена рублей	Людей		Скота		
			в полон взятых	убитых	овец	лошадей	рогатого
7) <i>Козака Батурина Яцка Губы</i> зимовник, в коем было хлеба немолоченого коп сот до двух, сена триста копен и со всякою экономическою посудю и пожитками до немала сожен, коему цена триста рублей. Скота лошадей разных с верховыми цена им каждой по семи рублей. Рогатого разного з волами цена одному в гурте на каждое по пяти рублей.						40	200
Итого		1580					
8) <i>Того ж куреня козак Демка Покотила</i> скота лошадей, коим цена каждой по тридцати рублей, две кукли горелки повибивав дна выпустили, коим цена сто рублей.						5	
Итого		300					
9) <i>Козака Полтавского Ивана Черевка</i> зимовник, в коем было хлеба немолоченого разного коп сот до двух, да харчевого муки разною, четыре пшома, две кухви и со всею экономическою посудю сожен, цена оному всему двести рублей, да готовых денег четырнадцать рублей. Бджол побито и разорено пней восемнадцать, коим цена по рубль пятьдесят копеек. Скота рогатого разного з волами животин, цена всему на каждое по пяти рублей.							40
Итого		741					

Найменние	Зимовники, сожженные со всею экономической посудой и хлебом	Тому всему цена рублей	Людей		Скота		
			в полон взятых	убитых	овец	лошадей	рогатого
10) <i>Того ж куреня козака Василия Кузченка</i> зимовник, в коем было хлеба разного немолоченного коп сот до трех и со всею экономической посудой и харчевым припасом сжен, коему цена двести рублей. Скота, лошадей верховых, коим цена по двадцати рублей. Рогатого разного 3 волами, цена каждой порознь по пяти рублей.	1					3	40
Итого		460					
11) <i>Козака Крилевского Ивана Черевченка</i> скота, овец, цена им по рублю. Рогатого, с между коими волов восемь, цена оному всему в гурте по шести руб.					300		20
Итого		420					
12) <i>Козака Ирклевского Андрея Губы</i> зимовник, в коем было хлеба разного немолоченного до двох сот, сена сот до пяти копен и со всею экономической посудой и пожитками сожен тому всему цена триста рублей. Людей Скота, овец, цена им всякой по рублю. Лошадей верховых, цена им по двадцать рублей. Рогатого скота разного 3 волами, цена коим в гурте по пяти рублей.	1		4		800	10	50
Итого		1550					
13) <i>Козака Батурицкого Ивана Кирноса</i> зимовник, в коем было хлеба разного коп до двох сот, чи-							

Найменние	Зимовники, сожженные со всею экономическою посудю и хлебом	Тому всему цена рублей	Людей		Скота		
			в полон взятых	убитых	овец	лошадей	рогатого
<p>стога разного мехов сто, сена копен двести и со всею ему принадлежащою немалую экономическою как посудю, таж и прочим сожен, цена всему оному двесте рублей.</p> <p>Людей</p> <p>Скота, овец, цена им по рублю каждой.</p> <p>Лошадей верхових, коим цена по двадцати рублей.</p> <p>Рогатого волов, коим цена пара по двадцати рублей.</p>			4		800	2	8
Итого		1120					
<p>14) <i>Оного ж куренного козака Павла Кочубея</i></p> <p>скота, овец, коим цена по одному рублю да з вещей смушков двенадцать и кулбака, коим цена смушкам по пятьдесят копеек каждый и сулбаке пять рублей.</p>					500		
Итого		571					
<p>15) <i>Козака Тигаревского Андрия Придатка</i></p> <p>зимовник, в коем со всяким находящемся имуществом и посудю разграблено хлеба немолоченного до двох сот, сена сорок копен сожженно, коему всему цена двести рублей.</p> <p>Скота, овец цена по рублю.</p> <p>Лошадей разных з верховими, цена каждой по десяти рублей.</p> <p>Рогатого разного з волами, цена в гурте по пяти рублей.</p>			1		300	70	50
Итого		1450					
<p>16) <i>Козака Ведмедовского Павла Шандри</i></p> <p>зимовник, в коем было хлеба разного, немолоченного коп</p>							

Наименние	Зимовники, сожженные со всею экономическою посудю и хлебом	Тому всему цена рублей	Людей		Скота		
			в полон взятых	убитых	овец	лошадей	рогатого
до двух сот и со всею экономическою посудю також и имуществом до немала сожен, оному цена четыреста рублей. Людей Скота, лошадей верховых, цена одним по двадцать пять рублей. Рогатою, между которыми волов восемь, цена им на пару по двадцать рублей, а оному всему цена в гурте по четыре рубли.	1	—	1	2	—	—	—
Итого		678				6	20
17) Козака Переяславского Ивана Гулого зимовник, в коем было немолоченного разного хлеба коп больше трехсот и со всею экономическою сожен, коему цена триста пятьдесят рублей. Людей Скота, лошадей разных з верховыми, цена им по 10 руб. Рогатого волов, цена им за каждую по десяти рублей.	1	—	1			20	—
Итого		690					14
18) В Козака Пластуновского Ивана Вовка Людей Скота, лошадей верховых, цена коим по двадцать пять рублей. Рогатого, смежду коими волов рабочих тридцать, оним цена на пару двадцати рублей, а остальному всему с коровами и бичками по шести рублей на каждое.	—	—	1	1		10	—
Итого		910					90
19) Козака Полтавского Ивана Проценка зимовник, в коем было хлеба немолоченного разного коп							

Найменние	Зимовники, сожженные со всею экономическою посудою и хлебом	Тому всему цена рублей	Людей		Скота		
			в полон взятых	убитых	овец	лошадей	рогатого
до ста и со всею экономическою посудою також и вещами до немала сожен, оному цена триста рублей. Скота рогатого, волов ценою всякой по десяти рублей.	1						40
Итого		700					
20) Козака Батуриного Корнея Пилота с товарищи зимовник, в коем было хлеба немолоченного коп до ста и в оному харчевого муки и пшена до несколько бочек и со всею экономическою посудою и имуществом сожен, которму цена двести рублей. Людей Скота, овец, цена им по одному рублю. Лошадей разных з верховими, коим цена по десяти рублей. Рогатого разного з волами, цена коему в гурте за каждою по семи рублей.	1	—	1	—	80	16	80
Итого		1000					
Рогатого разного из волами, цена ему обща по пяти рублей.							60
Итого		640					
21) Козака Батуриного Кондрата Забары зимовник, в коем было разного чистого мехов больше ста да немолоченного коп до ста хлеба, сена копен четыреста и со всею экономическою посудою сожен, цена оному двести рублей. Людей Скота лошадей разных с верховими, цена оним по десяти рублей.	1	—	3	—	—	36	—

Наименние	Зимовники, сожженные со всюю экономическою посудуо и хлебом	Тому всему цена рублей	Людей		Скота		
			в полон взятых	убитых	овец	лошадей	рогатого
Рогатого з волами, оному всему на гурт цена по семи рублей за каждую.	—	—	—	—	—	—	68
Итого		1036					
22) <i>Козака Батуринского Павла Крепака</i> зимовник, в коем было хлеба немолоченного коп до пятидесяти, сена сот больше двух и со всюю экономиею сожен, цена ему стопятидесят рублей.							
Скота лошадей верхових, им цена по двадцати рублей.	—	—	—	—	—	3	—
23) <i>Козака Джерелиевского Семена Каракая</i> зимовник, в коем было хлеба немолоченного коп сорок пять, а чистого пшеница кухов четыре, сена триста копен и со всюю экономическою посудуо також разным имуществом до немала сожен, коему цена двести сорок пять рублей.	1						
Людей	—	—	2	—	—	—	—
24) <i>Козака Мышастовского Кирика Волошина</i> зимовник с хлебом, сена копен триста и со всюю экономическою посудуо сожен, цена оному всему сто пятьдесят рублей.	1						
Скота, лошадей разных с верховими, цена оним по десяти рублей.	—	—	—	—	—	30	—
Рогатого з волами, цена оному на каждую по пяти рублей.	—	—	—	—	—	—	20
Итого		550					
В речке Орелке.							
25) <i>Козака Шкуринского Ивана Шморгуна</i> зимовник, при коем было хле-							

Наименние	Зимовники, сожженные со всею экономическою посудю и хлебом	Тому всему цена рублей	Людей		Скота		
			в полон взятых	убитых	овец	лошадей	рогатого
ба немолоченного разного коп до пятисот, сена копен двести и со всею экономическою посудю и имуществом до немала, коему всему цена четыреста рублей.							
Людей	—	—	4	1	—	—	—
Скота, овец, цена по рублю.	—	—	—	—	700	—	—
Лошадей разных, цена им по семи рублей.	—	—	—	—	—	20	—
Рогатого волов, цена им за пару по двадцати рублей, а разного с коровами цена на гурт по четыре рубли.							40
Итого		1840					
<i>26) Козака Джерелевского Степана Каплуна</i>							
зимовник, в коем было хлеба разного сот до двух, сена копен сот четыре и со всею экономическою посудю сожен, цена коему триста рублей.							
Людей	—	—	3	—	—	—	—
Скота, лошадей верхових, цена им по двадцати рублей.	—	—	—	—	—	2	—
Скота, лошадей кобилец добрых, цена им по десяти рублей.	—	—	—	—	—	9	—
Итого		335					
<i>27) Козака Шкуринского Семёна Майгура з братом</i>							
зимовник, в коем было хлеба немолоченного сот до трех, сена пятьсот копен и со всею экономическою посудю и имуществом сожен, коему цена двести пятьдесят рублей.	1						
Скота, лошадей разных с верховыми, цена ему каждой по восьми рублей.						60	
Итого	—	730					
Итого всей суммы на выше прописанное двадцать девять тысяч сто восемьдесят три рубля денег.							

Полковник войска Запорожского Орелской паланки Афанасий Колпак.
(ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 250, арк. 48—60).

Як видно із цієї «відомості», в кожному з перелічених зимівників було спалено хліба від 100 до 300 кіп. Інакше кажучи, збір хліба в багатому козачому зимівничанському господарстві коливався в межах від 600 пудів (при 100 копах) до 3000 пудів (при 500 копах). Кількість спаленого хліба в ряді випадків можна визначити лише наближено. В зимівнику козака Іванівського куреня Івана Сербина було спалено «...чистого хліба разного ям семь больших» та борошна й пшона 12 кухв, крім тисячі копиць сіна¹. Якщо вважати, що зерно однієї ями важило 300 пудів, а одна кухва — 10 пудів, то у Сербина було понад 2200 пудів зерна.

Незважаючи на те значення, якого набувало в зимівничанському господарстві землеробство, провідна роль в ньому все ж таки належала скотарству, точніше тваринництву. Виходячи з того, що скотарство визначало в основному розмір і продукцію зимівника, корисно буде довідатись про кількість великої й дрібної худоби в зимівниках окремих козаків. Для прикладу візьмемо «відомість» від 1771 р. про збитки (в зв'язку з нападом татар) 21 зимівника Орельської паланки.

В кожному з зимівників, таким чином, було овець від 80 до 1200 голів, великої рогатої худоби — від 6 до 300 голів, а коней — від 2 до 230 голів. При цьому в одних господарствах, як, наприклад, у козака Павла Штафуенка, Андрія Губи та ін., переважало вівчарство, в інших — скотарство або конярство.

В окремих козаків, як це видно з опису того ж року зимівників Самарської паланки, овець налічувалось тисячі. У козака Канівського куреня Ф. Горюхи, наприклад, в 1769 р. татари забрали 2000 овець, а у козака Поповичівського куреня Федора Рудя — 5010². Те ж можна сказати і про кількість худоби та коней.

Скотарство в зимівниках мало в основному екстенсивний характер. Коні й худоба майже цілий рік паслись. Проте у великих зимівниках худобу вже починали ставити на відгодівлю. З опису зимівника О. Ковпака на р. Багатій довідуємось, що там було «...волов годованих сто двадцать, цена им за каждого по 20 рублей»³.

Поряд з цим за часів Нової Січі спостерігається піклування про поліпшення породи худоби, коней тощо. Про це свідчить лист якогось Антона Крижанівського із Бромка від 26 квітня 1759 р. одному із запорізьких військових старшин.

«Государь мой Иван Афанасьевич, — писав Крижанівський, — письмом своим, сего числа мною полученным, упоминается о надобности жеребцов и что запорожских заводов жеребцы суть степовые и не выкормленные, а заграничных достать по должности (яких слід.—В. Г.) не скоро можно. На хуторе, сим объявляю, жеребцов, каковы надобно и в какую цену Войску За-

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 250, арк. 49.

² Там же, арк. 14.

³ Там же, арк. 48.

порожскому угодны, здесь в Малороссии достать можно, и ежели потребно, то извольте прислать кого знающего с деньгами для покупки, а я для войска и допомагати могу»¹.

Ведомость, кому имено Запорожского войска старшинам и козакам при нападении в прошлом 769 году впавшим в Запорожских пределах ведомства Орелской паланки от стороны Крымской неприятелем причинены обиды, так же, сколько тем неприятелем народа в смерть убито и забрано в плен. Чинено 1771 году апреля.

В каких именно местах	Всей экономической надобностию и медной посудю, також разных вещей, конским убором, платя, ружья	Зимовники, сожженные и с хлебом и забратием либо пожением	Людей		Скота		
			в плен взятых	убитых	овец	лошадей	рогатого
<i>Близ речки Орели в устье речки Богатой</i>							
1) Полковника Афанасия Колпака зимовник	1	300	—	—	1200	127	300
2) В козака Батуринского Павла Штафуенко зимовник	1	350	7	—	327	1	6
3) В козака Ивановского куреня Ивана Сербина зимовник	1	200	—	—	—	52	—
4) В козака Батуринского куреня Грицка Легкого зимовник	1	500	8	1	800	230	150
5) В козака Батуринского Яцка Губы зимовник	1	300	—	—	—	40	200
6) Козака Ирклеевского Андрея Губы зимовник	1	300	4	—	800	10	50
<i>В речке Ореле</i>							
7) Козака Батуринского Ивана зимовник	1	200	7	—	800	2	8
8) Козака Полтавского Ивана Черевка зимовник	1	214	—	—	—	—	40
9) В козака Полтавского Василия Спеченка зимовник	1	200	—	—	—	3	40
10) Козака Платуновского Ивана Проценка зимовник	1	300	—	—	—	—	40

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 63, арк. 53.

В каких именно местах	Всей экономической надобности и медной посудой, також разных вещей, конским убором, платя, ружья	Зимовники, сожженные и с хлебом и забра- тием либо по- жением Все- му цена рублей	Людей		Скота		
			В плен- взятых	уби- тых	овец	лоша- дей	рога- того
11) В козака Батуринско- го в Корнея Пилата с товарищи зимовник	1	200	1	—	80	16	80
12) В козака Титарев- ского Андрея Придатка	1	200	—	—	300	70	50
13) В козака Ведмедов- ского Павла Шандры зимовник	1	400	1	2	—	6	20
14) В козака Переяслав- ского Ивана Гулого зимовник	1	350	1	—	—	20	14
15) В козака Мишастов- ского Кирила Волоши- на зимовник	1	150	—	—	—	30	20
16) В козака Шкуринско- го Ивана Шморгуна зимовник	1	400	4	—	700	20	40
17) В козака Джерелев- ского Степана Каплуна зимовник	1	300	3	—	—	2	60
18) В козака Батурин- ского Кондрата Заба- ры зимовник	1	200	3	—	—	36	68
19) В козака Батурин- ского Павла Крепака зимовник	1	150	—	—	—	3	20
20) В козака Джерелиев- ского Семена Каракая зимовник	1	245	2	—	—	9	—
21) В козака Шкуринско- го Семена Майгура Итого пострадавших козаков с зимовниками и без 28	1	250	—	—	—	60	—
Без зимовников — 7							
Без служителей и ко- заков — 15							

(ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 250, арк. 54, 55).

В анонімному листі з Коша від 24 листопада 1759 р., мабуть П. Румянцеву, також говориться про купівлю запоріжцями як для своїх потреб, так і для перепродажу на Лівобережжі «...иностранных жеребцов»¹.

Полковник Василь Пишмиц писав військовому судді, що «...во исполнение требования Вашего, а паче приводя в совершенство свое обещание, для овечего Вашего заводу с моего овечого ж заводу об отдаче пяти барашков я сего числа к господарю моему (управителю.— В. Г.) приказ отправил, за коими, когда соизволите, тогда и отправьте нарочного»².

Зимівники заможного козацтва перемежовувались з зимівниками середніх і бідних козаків. В середньому зимівнику, основою якого була особиста праця самого господаря, звичайно бачимо одну або дві пари робочих волів, коня і кілька голів великої й дрібної худоби. Для цього додамо, що посіви хліба, як це видно з різних документів (в тому числі і з реєстрів про пограбування поміщиками колишніх запоріжців, які вступили в Чорноморське козацьке військо), були майже в кожному зимівнику.

Розглядаючи запорізький зимівник, треба передусім поставити питання про його соціальну природу. Для розв'язання цього питання слід, по-перше, визначити зв'язки зимівничанського господарства з ринком, по-друге, зрозуміти характер соціальних відносин в самому зимівнику, тобто між виробником, або робочою силою, з одного боку, і власником зимівника — з другого.

Яке призначення мала продукція зимівника? На думку одних істориків, наприклад Д. Еварницького, вона передавалась Кошеві, а потім розподілялась порівну між усіма козаками. На думку інших дослідників, зимівник — замкнуте натуральне господарство, і все, що вироблялось там, на місці і споживалось.

Щоб в'яяснити це питання, треба звернутись до показань самих запоріжців. Приблизно в 1775 р. кошовий отаман П. Калнишевський, як видно з листа старшин Сидора Білого й Антона Головатого, продав у Крим 14 тис. овець, одержавши за них 28 тис. карбованців³. Торгові обороти великого зимівника були, зрозуміло, досить значні. Ще раніш, в 1769 р., той же Калнишевський уклав контракт з двома орловськими купцями — Дмитром і Євдокимом Немитовими про продаж їм 250 коней. В зв'язку з цим Немитови послали йому 27 травня того ж року із Царичанки листа⁴, де зазначались пункти контракту. Купці зобов'язались сплатити половину суми негайно, а другу половину в розстрочку протягом року. Якщо кінь коштував в середньому, маючи на увазі індекс цін того часу, 15 карбованців, то ця комерційна операція принесла Калнишевському 3750 крб. Знайомий Калнишевського з Лівобережної України, якийсь Стефан Лук'янович, в листі від

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 63, арк. 53.

² Там же, спр. 278, арк. 78.

³ А. Скальковский, назв. праця, ч. III, стор. 177.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 253, арк. 62.

11 грудня 1768 р. просив кошового отамана продати йому корів, волів «вольготною ціною». Лук'янович уповноважив провести цю закупку якогось Гаврила. Останньому доручалось закупити на Запоріжжі і коней¹.

Коні з заводів Калнишевського славились своєю породою. Тому до кошового часто звертались з проханням продати то верхових коней, то племінних жеребців. 30 січня 1769 р. з подібним проханням до нього звернувся небіж, кодацький полковник Йосип Калнишевський, який своїх коней розпродав і забажав завести «добротних»².

2 червня 1772 р. один із запорізьких старшин (прізвище не вказано) писав якомусь Журавському, жителю м. Бершаді (Правобережжя): «От господина полковника гардовского уведомился я, что от Вашего высокоблагородия для покупки лошадей присланы люди. А как в меня, так и в протчих в Сечи Запорожской имеются на продажу лошади; ежели ж подлинно Вам надобность есть в лошадях, то извольте... с сим подателем от себе человека к смотру лошадей и учинения торгу прислать»³.

До числа відомих запорізьких коннозаводчиків треба віднести також військового писаря І. Глобу. 7 січня 1769 р. якийсь Лук'ян Никитов із Самарської паланки звернувся до Глоби з проханням продати генералу Хорвату коня. Тут цікава одна деталь: прохач хотів купити коня саме з того табуна, якого за наказом Глоби було спеціально пригнано із його зимівника в Новоселицю на продаж⁴.

Чимало документів свідчить про торгівлю рядових козаків власними кінями й худобою. На допиті 4 вересня 1769 р. козак Мінського куреня Іван Череп, розповідаючи свою біографію, відзначив одну цікаву для нас деталь. Виходець з Лівобережжя, з Прилуцького полку, він після приходу до Січі «...находился в разных козаков во услужении», а потім приблизно в 1767 р. купив зимівник і став господарювати. Незадовго до арешту Череп разом з другим запорізьцем Филоном Седенком «...в Малороссию собственные свои лошади и рогатый скот гонял продавать до города Прилуки»⁵. В даному випадку викликає інтерес факт продажу коней і худоби таким небагатим зимівничанином, яким був Череп, — наймит в недавньому минулому.

Козак Щербинівського куреня Михайло Кравець одержав 30 липня 1757 р. для себе й двох своїх молодиків від полковника Павла Кирилова проїзний білет. Білет був виданий на право прогону в кріпость св. Єлисавети табуна коней на продаж⁶. З жовтня 1759 р. козак Каніловського куреня Самійло Ніс скаржився в

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 253, арк. 5.

² Там же, арк. 7.

³ Там же, спр. 305, арк. 4.

⁴ Там же.

⁵ Там же, спр. 245, арк. 9.

⁶ Там же, спр. 18, арк. 159.

Кіш на жителя кріпості св. Єлисавети Б. Володимирова, що той не сплатив йому гроші за куплені в червні 1758 р. вівці на суму 115 крб.¹ Запорізька депутація в листопаді 1759 р. просила уряд «...о пропуске... з Сечи в Малую Россию соли, коней, рогатого скота и протчего»². Питання це було розв'язане позитивно. В указі сенату від 25 січня 1760 р. за № 631, § 3, читаємо: «Привоз в Малую Россию из Сечи Запорожской рыбы, мягкой рухляди и пригон лошадей и рогатого скота и все, что есть их запорожцев собственного продукта и промыслу по силе объявленных же указов... о пошлинных резонов иметь им запорожцам безошлинно»³.

Коней і худобу збували на ринок не тільки приватні особи. З листування⁴, яке збереглося в січовому архіві, бачимо, що уповноважений Коша Петро Рябий в 1769 р. був відряджений на Лівобережжя, Слобожанщину й в Белгородську губернію, а також в інші місця для продажу коней із військових табунів. Запорізький Кіш, таким чином, сам брав участь у цій торгівлі.

Із зимівників за межі Запоріжжя збувались також продукти скотарства: вовна, смушки, шкіри, коров'яче масло та ін.⁵ Часто між виробником і споживачем в таких випадках ставав перекупник. Такими перекупниками були українські та великоросійські купці, євреї, запорізькі козаки та ін. З листа Коша від 20 квітня 1770 р. групі уманських євреїв-торгівців видно, що торгівлю з Запоріжжям вела торгова компанія. В її склад входили Шмуль, Фатель, Нусим і Майорка Майоркович «...зо всім кагалом уманської губернії». Ця компанія мала міцні комерційні зв'язки з Запоріжжям. Вона вивозила на Правобережну Україну різноманітні товари запорізького виробництва. В названому листі Кіш висловив задоволення з приводу правильних торгових зносин з уманською компанією. З метою забезпечення провозу товарів з Правобережжя встановлено спеціальну охорону. До Бугогардівської паланки купецьку валку повинні були супроводжувати двоє спеціально призначених запорізьких козаків, а звідти до Січі охорона валки доручалась бугогардівському полковнику⁶.

Уманська комерційна компанія призначила свого представника на Запоріжжя — Майорку Майорковича. Останній супроводжував купецькі валки на Запоріжжя, керував збутом привізних товарів і закупкою місцевих виробів. Як видно з листа П. Калнишевського військовому судді Миколі Тимофієву від 6 липня того ж року, Майорка Майоркович прямував до Січі з горілкою й різними іншими товарами. До речі сказати, горілка ця була

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 49, арк. 111.

² Там же, спр. 63, арк. 114 (Лист кошовому запорізьких старшин від 20 листопада 1759 р. з Петербурга).

³ Там же, спр. 68, арк. 134 (копія).

⁴ Там же, спр. 253, арк. 71.

⁵ Автор Топографічного опису від 1774 р. відмітив, наприклад, що запоріжці «...с овец шерсть снимают один раз в год, продают довольно в Польшу» (Записки Одесск. об-ва ист. и др., т. VII, Одесса, 1868, стор. 185).

⁶ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 304, арк. 43.

закуплена самим кошовим отаманом і писарем Глобою. Кошовий отаман клопотав про те, щоб Майорці Майорковичу забезпечити повне сприяння в закупці місцевих товарів і в вивозі їх на Правобережну Україну¹.

Із листа Коша уманській комерційній компанії від 12 березня 1772 р. довідуємось про те, що саме купувалось на Запоріжжі і вивозилось за його межі: «Здесь же вы можете доставать лошадей, рогатый скот, рыбу и проче». Доручалося запросити на Запоріжжя й інших покупців: «А дабы и из других мест ваши братья могли сюда с товарами приездить, вы объявить имеете»². До «прочих» товарів, які закупалися Майорком Майорковичем, належала, зокрема, вовна. Один із запорізьких старшин (напевно, військовий суддя Микола Тимофіїв) в листі П. Калнишевському від 1772 р. повідомляв, що він відправив з власного зимівника в зимівник кошового отамана 319 рун вовни на продаж Майорці Майорковичу³.

Про те, що продукція запорізьких зимівників призначалась для ринку, переконливо свідчить і такий факт. В січні 1775 р. перекладач при Микитинському перевозі Федір Семенов доповів Київській губернській канцелярії, що через масовий падіж худоби в Криму, треба думати, «в будущее лето татары будут приезжать сюда (на Запоріжжя. — В. Г.) и всякой скот будут покупать не иного... только для плода». В зв'язку з цим Семенов висловив побоювання, що «...по лакомству же запорожскому на деньги мало что оставляет у себе скота, отчего может у нас в скоте дороговизну и недовольствие сделать»⁴.

Таким чином, перед нами досить ясно визначаються контури багатого запорізького зимівника, в торговому, товарному характері господарства якого не може бути сумніву. Сотні й тисячі овець, десятки й сотні голів коней і худоби йшли з багатого зимівника на ринок, переважно зовнішній. Коней і худобу збували на місцевих ярмарках Лівобережної та Правобережної України, відправляли в Великоросію, в Крим і т. д. Більше того, коней продавали в країні Західної Європи. Запорізькими кіньми, зокрема, ремонтувалась у XVIII ст. прусська кавалерія. Про останнє довідуємось, зокрема, з листа прусського ротмістра фон Лінднера кошовому отаману П. Калнишевському⁵.

Великий інтерес має факт збуту хліба за межі Запоріжжя. З наведених нами даних про зимівники Калнишевського, Головатого, Глоби, полковника Ковпака, козаків Шморгуна, Каплуна, Білого, Придатка, Сербина й багатьох інших видно, що хліб, який вироблявся в багатому зимівнику, теж не міг повністю споживатися на місці виробництва. Справді, як можна було спожити весь

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 314, арк. 27.

² Там же, арк. 3.

³ Там же, арк. 29.

⁴ Записки Одесск. об-ва ист. и др., т. XIV, Одесса, 1886, док. 36, стор. 620.

⁵ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 324, арк. 20.

хліб, коли пересічно валовий збір його тільки в багатих зимівниках становив 1000 пудів (див. вище дані про майно козаків Голого, Придатка та ін.), а в інших (зимівники козаків Каплуна, Шморгуна, старшин Ковпака, Глоби, Головатого, Калнишевського) — 3000—5000 пудів?

Виробництво хліба в зимівниках старшини й заможного козацтва було розраховане на продаж. Це стане очевидним, коли ми візьмемо до уваги, що великий запорізький зимівник, на відміну від російського й українського поміщицького маєтку, був, з одного боку, малолюдним (крім господаря, дуже часто, за традицією, нежонатого, або прикажчика, тут проживали тільки робітники), з другого — він не мав розвинутих допоміжних господарських галузей (гуральництво, відгодівля на продаж свиней тощо), тобто не мав такого допоміжного господарства, яке могло б спожити всю або значну частину його продукції. Тому в великому (і не тільки в великому, а і в такому, що був трохи більшим за середній зимівник) зимівнику хліб у великій кількості йшов на продаж.

Правда, в початковий період існування Нової Січі Запоріжжя не могло обійтись без привізного хліба, який доставляли сюди з України. В жовтні 1775 р. кошовий отаман Г. Федорів писав гетьману К. Розумовському, що «...из Малой России хлебных... припасов в Сечь Запорожскую [буває] в привозе в один год... четвертей десять тысяч». Без цього хліба, робив висновок кошовий, «...в пропитании войска Запорожского может последовать нужда»¹.

Проте порівняно скоро, в міру розвитку землеробства на Запоріжжі, становище стало змінюватись. Тут стали досить в значному розмірі вирощувати пшеницю, жито, ячмінь, овес, гречку, городину, а також кавуни, дині тощо.

Ми можемо до певної міри уявити собі і техніку землеробства на Запоріжжі. Цінні подробиці щодо цього залишив нам О. Шафонський. Маючи на увазі землеробство степової України, він писав, що зорати тучний чорнозем можна тільки з допомогою плуга з залізним лемешом, в який впрягають не менше трьох і навіть чотирьох биків. За таким плугом ходить принаймні три чоловіка².

Той факт, що плуг «з залізом» — звичайне явище на Запоріжжі, підтверджується багатьма документами, крім наведених вище. Зокрема, плуг «з залізом» завжди зустрічається в описах майна колишніх запоріжців, які вступили в 1787 р. й пізніше до Чорноморського козачого війська³.

Великі запаси незайнятих земель в окремих районах запорізьких Вольностей зумовлювали існування перелогу як системи

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 27, арк. 47—48.

² Черниговского наместничества топографическое описание, сост. О. Шафонский, К., 1851, стор. 167—168.

³ Див. нашу працю «Чорноморское казачество», К., 1956.

землеробства. З цього приводу академік В. Зуев, який відвідав Запоріжжя в 70-х роках XVIII ст., писав, що кожен заможний запоріжець, зайнявши поле, «продолжал оное обрабатывать до тех пор, покуда обессоченная земля более плодов производит не переставала: тогда переезжал он со своим зимовником на другую балку»¹. Дозрілий хліб частіше косили, а не жали. 17 травня 1773 р. козак Минського куреня Григорій Донець показав, що він «...как пришло косовишное время, то ходил по разных казаках косить и для смолотья хлеба»². Зберігали хліб у великих обпалених і обмазаних глиною ямах.

Певного розвитку в господарстві Запоріжжя за часів Нової Січі набуло садівництво, бджільництво й тютюнництво. Як видно з реєстру 1764 р., у козака Корсунського куреня Грицька Кривоного в його зимівнику понад р. Інгулом, а також «...около одного и в других местах» було «...родючого дерева: яблунь п'ятдесят чотирьох, груш сто сорок, кислиць больших сто семьдесят и одна, а всех 365»³. В саду стояла пасіка. В зимівнику полковника Гараджі, в Барвінковій Стінці, було в 1775 р.: пасіка із 133 «колодок», три пуда меду й патоки, а також 500 папуш тютюну⁴. Козак Щербинівського куреня Г. Насекиненко мав у 1756 р. 100 вуликів, а козак Яким Кравець в 1753 р. — 2000 папуш тютюну⁵.

Поряд з іншими сільськогосподарськими продуктами мед і тютюн вивозились за межі краю. В травні місяці (року нема) через Мишуринорозьку митницю перевезено меду: козаком Білим — 40 пудів, козаком Камишином — 120 пудів і козаком Дживадою — 160 пудів. В даному разі ми, ймовірно, маємо діло з перекупниками або з чумаками, які везли чужий товар, бо в реєстрі сказано, що мед, який був у Камишина, належить рашівському жителю (прізвище останнього не згадується)⁶. У вересні 1772 р. козак Тимошівського куреня Петро Булдименко їздив у Крим продавати «...горячего пяти бочек вина и восьми тысяч папушного табаку»⁷. В 1773 р. в Перекопі був описаний товар трьох запорізьких козаків: 4 кухви горілки, 86 вичинених шкір та 350 пудів тютюну⁸.

Головне місце серед продуктів землеробства, що вивозились із Запоріжжя, належало хлібу. Так, наприклад, в 1772 р. козак Я. Лошака продав торгівцю М. Соломону «...собственной своей муки аржаной 122 четверти, каждая по 6 руб. 20 коп., пшеничной

¹ Зуев, О бывших промыслах запорожских казаков, «Собрание сочинений, выбранных из месяслов за разные годы», СПб., 1790, стор. 105—106.

² ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 336, арк. 18.

³ Там же, спр. 162, арк. 84.

⁴ Дніпропетровський обласний державний музей, ф. Азовської губернської канцелярії, арх. № 206, арк. 11 зв.-12.

⁵ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 30, арк. 7 та спр. 17, арк. 4. Сто вуликів мав у 1774 р. козак Мишастівського куреня Юхим Берко (там же, спр. 356, арк. 27).

⁶ Там же, спр. 366, арк. 18.

⁷ Там же, спр. 328, арк. 2.

⁸ Там же, арк. 19.

и пшена 38, каждую по 6 руб. 60 коп., а всего 160 четвертей... (близько 1120 пудів.— В. Г.) да четыре бочки вина, а за все оное... с него... 10 414 руб. 40 коп. получил сполна»¹. Багаті зимівничани, або, як читаємо в документі, «промышленники», постачали продовольство російському війську під час війни з Туреччиною. В 1773 р. із зимівників в діючу армію надходило вино, сало та інша провізія².

Споживачем запорізького хліба виступав передусім Крим. Наскільки потрібними були для Криму економічні зв'язки з Запоріжжям, свідчить лист правителя Єдисанської орди від 1770 р. до Коша. В листі, між іншим, сказано: «...Просим оказать дружбу: в нынешних обстоятельствах в с'естном и хлебном припасе имеем недостаток и самое желание состоит чтоб по дружбе как скорее с с'естным на сию сторону купцов отпустить Вы изволили»³. В 1775 р. запорізькі козаки В. Романовський і Н. Синенко продали в Криму 5 возів масла⁴. В 1756 р. перекопський торговець К. Магмет закупив у козака Шкуринського куреня І. Чорного «...тюлюну в борг за цену чотыреста сорок рублей монетою российской рублевою»⁵. В квітні 1758 р. два кримські купці подали Кошеві скаргу на самарського паланкового писаря, який не дозволив їм купувати у «запорожских обывателей хлеба»⁶. 19 травня 1759 р. козак Полтавського куреня Трохим Чумак показав у військовій канцелярії, що в минулому році він їздив «...в Крым с фурую жителя перекопского янычара Остапа Баши с накупленным им, янычарином, в Сечи борошном, пшеном и протчими припасы на двух дубах водяным путем, в коих де дубах было ржаного борошна четвертей 30, проса бочонков 15, пшена в том числе и борошна пшеничного бочек 22»⁷. У вересні 1758 р. перекопський каймакан в своєму листі до Коша посилався на те, що вище згаданий нами кримський купець Селямі свого служителя Кутлугельді «...многократно посылал в Сечь, потом, одного времени, дав ему шестьсот рублей, отправил в Сечь ради покупки с'естных вещей»⁸.

Іноді царський уряд, виходячи з певних зовнішньополітичних міркувань, забороняв вивозити в Крим продовольство й інші товари з країни, в тому числі також із Запоріжжя. Урядовий указ від 1759 р., наприклад, передбачав, щоб «...провиант и протчое за границы, в Крым и в Польшу, запорожцами провозимо не было»⁹. Урядовий указ від 26 січня 1760 р. забороняв продавати в Крим «...коней живых, овчины, шерсть, сало и масло посное»¹⁰.

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 328, арк. 29.

² Там же, спр. 324, арк. 110.

³ Там же, спр. 251, арк. 47.

⁴ Там же, спр. 45, арк. 74.

⁵ Там же, спр. 30, арк. 56.

⁶ Там же, спр. 45, арк. 71.

⁷ Там же, арк. 168.

⁸ Там же, арк. 142.

⁹ Там же, спр. 63, арк. 110.

¹⁰ Там же, арк. 123.

Проте жодні урядові укази й накази не могли розірвати торгових зв'язків між Запоріжжям і Кримом. Ця торгівля тривала, до речі сказати, навіть під час війни 1768—1774 р. А втім, сам уряд в даному питанні не виявляв особливої послідовності. Генерал-майор Щербинін, слобідсько-український губернатор, в своєму листі Кошеві в січні 1771 р. згадував про приїзд кримських купців «...в наши границы и в запорожские селения для покупки хлеба»¹ і рекомендував вжити спеціальних заходів щодо охорони приїжджих. За його словами, деякі запоріжці чинять татарським купцям, що приїжджають «...от союзных орд для покупки хлеба», різні «наглости и обиды» під час переправи їх через Дніпро².

Кіш видавав під час війни 1768—1774 рр. спеціальні ордери з метою налагодити торгівлю з ордами, які відпали від Кримського ханства. Про це свідчить, зокрема, рапорт в Кіш від 2 лютого 1771 р., в якому полковий старшина С. Биховський писав про вільний проїзд, згідно з наказом Коша, «...в Старо-Самарський ретранжемент, как и в другие войска Запорожского, для покупки себе (кримцям.— В. Г.) съестных и прочих припасов»³.

Торгівля запоріжців з Кримом, треба думати, тривала безперервно. Полковник С. Чуб в рапорті Кошу від 5 лютого 1771 р., передаючи слова татарського товмача, якогось Тарсана, повідомляв, що до того «ежечасно» приїздить запорізькі козаки «...для покупки рогатого скота и продажи... ногайцам харчей»⁴. Під словом «харчі» треба розуміти, звичайно, і хліб. Це видно з рапорту полкового старшини Биховського від 8 березня 1771 р. Биховський писав, що едисанських татар, які прямують в Старо-Самарський ретраншемент для купівлі хліба, охороняє спеціальна команда в 25 чол. козаків⁵. В ордері від 11 березня 1771 р. самарському полковникові Мандру Кіш сповіщав про буджацьких жителів, які приїздили на Запоріжжя для купівлі хліба⁶.

В квітні 1773 р. козак Тимошівського куреня Письменний відправив у Крим на продаж «...ржаной муки и гречаной пять четвертей, да пшона чотырнадцать четвертей с половиной»⁷. Козак Крилівського куреня Білий повідомив Кіш, що перекопські купці «...армяне Семен и Мартын купили было в него, Белого, муки пшеничной тридцать пять четвертей, всякую [по] 6 руб. с полтиной, а затем еще приторговали семьдесят семь четвертей по 5 руб. без 25 коп»⁸. В травні того ж року козак Тимошівського куреня

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 281, арк. 5.

² Там же.

³ Там же, арк. 10.

⁴ Там же.

⁵ Там же, арк. 54.

⁶ Там же, арк. 56.

⁷ Там же, спр. 328, арк. 18.

⁸ Там же, арк. 9.

Балараба відправив у Крим свого служителя козака Данила Штанька з «...семью воловыми повозками з пятьюдесятью четвертями собственного хлеба»¹.

Тепер, коли ми вияснили зв'язки зимівничанського господарства з ринком, для повної соціальної характеристики його треба розглянути ще одне важливе питання: чиєю працею обслуговувались багаті запорізькі зимівники, старшинські й козачі? Забігаючи трохи наперед, можна сказати, що в великому запорізькому зимівнику, незважаючи на те, кому він належав—старшині чи рядовому козакові, господарство велось за допомогою найманої праці. Цікаві з цього боку цифри подає «відомість» про кількість населення в слободах і зимівниках на лівому березі Дніпра, складена за наказом Текелія незабаром після зруйнування Січі². В цій «відомості» в Самарській паланці значиться 725 зимівників і 1326 козаків у них (якщо відкинемо один запис: на р. Кильчені в графу козаків включено й «земледельцев»). Число робітників не виділено окремо (в шести випадках робітників об'єднано з «земледельцями» і в одному—в 13-ти зимівниках—зазначено лише «земледельцев»). Виключивши сім наведених вище дефектних записів, матимемо в Самарській паланці на 597 зимівників 1043 робітники. Значить, пересічно на один зимівник припадало два робітники. Коли врахуємо, що крім робітників-чоловіків в «відомості» записані родини робітників—жінки і діти, то процент робітників в зимівнику збільшиться. Поділивши ж загальне число робітників-чоловіків на загальне число козаків і «земледельцев», матимемо близько одного робітника на одного козака і «земледельца». В Протовчанській паланці записано 52 зимівники, і в них 82 козаки (в одному випадку козаків вміщено в одну графу з «земледельцями»). Отже, в цій паланці на один зимівник припадало менше одного робітника. В Личківській «паланці» записано 49 зимівників і в них 46 козаків і 219 робітників. Значить, на один зимівник тут припадало пересічно 4,5 робітника-чоловіка.

Перед тим, як детально розглядати питання про застосування найманої праці в зимівнику, треба зробити одне важливе зауваження. Поняття «наймит», «молодик» і «служитель», а також вислів «найнятись» і «бути в услуженії» не відрізнялись на Запоріжжі— всі вони означали одне, а саме: бути в наймах, найманим робітником. Тому даремно деякі дослідники хочуть вбачати в запорізькому служителі, з одного боку, своєрідного оруженосця, пажа-козака, з другого—феодално залежного слугу. Щоб спростувати цю думку, звернемось до показання власника рибного промислу козака Савурського. Останній 14 червня 1767 р. розповів, що по дорозі в Калміус він зустрів «...молодика, зовемого Уласа, и стал его Савурский спрашивать, не хочет ли он наняться

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 328, арк. 15.

² Легопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии, Екатеринослав, 1904, т. I, стор. 117—134.

до невода в службу. Оной Улас по договору за цену пять рублей денег на год зараз и нанялся... и пришол в Калмиус к неводу... и тамо у него, Савурского, был во услужении до октября»¹.

Як бачимо, поняття «найматись» і «бути в услуженні» абсолютно тотожні. В документах дуже часто трапляються також такі вислови, як «...наняться во услужение». 18 квітня 1774 р. козак Кушівського куреня Корній Чорний, власник зимівника, подав до Коша скаргу на «...нанявшегося в него прошлого года рождественских праздников в служение (в зимівник.— В. Г.)... некоего Ивана Панкеева»². Також часто зустрічаємо вислови «наемный служитель», «слуги наемные» і т. д.

Кількість найманих робітників в зимівниках коливалась в залежності від сезону. Про це свідчить прихід сезонних робітників на Запоріжжя, причому навіть з далеких місць. 30 жовтня 1773 р., наприклад, житель села Богодухова Ахтирського слобідського полку Гученко показав, що в 1771 р. «...в весеннее время пошел он было в дачи Запорожские для заработок, делаяши по козакам всякие надобности, а наипаче косовицу, на зиму паки возвратился в дом свой». В наступному 1772 р. Гученко знов прийшов на Запоріжжя з тією ж метою³. Нарешті, автор Топографічного опису також пише, що «...в работное время, да и в зиму, приходят к ним (в зимівники.—В. Г.) и по многому числу для работы и на прокорм пришедши, проживают неделю или более, и пойдет в другой зимовник»⁴.

Під час складання Румянцевського опису 3 жовтня 1767 р. підєусідок значкового товариша Переяславського полку Івана Тимофіїва Грицько заявив, що старший син його Дмитро, 26-ти років, «находился в запорожских местах на заработках»⁵.

Цікаві спогади старожила про прихід робітників в зимівники з України. «Перед руйнуванням Січі,— згадує Недєступа,— народ так валом і валив на Запоріжжя. Утече було з-під пана та й прибіжить на зимовник до козака: «Прийміть, батьку!»—«Та і живи! Спасибі тобі, що прийшов!». А той живе молодиком на зимовнику у запорожця, а як який, і жінку візьме і зимовник свій поставить, а далі й другий хто оселиться коло його. Отак собі й сяде слобідочка. В Січ мало хто тоді з утікачів приставав»⁶.

Ми можемо приблизно визначити і кількість робітників у великому зимівнику. Із опису зимівника військового писаря І. Глоби, наприклад, бачимо, що в 1769 р. тут було, за неповними даними, 13⁷, в 1775 р.— 18 робітників⁸, а у військового судді П. Го-

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 210, арк. 19.

² Там же, спр. 351, арк. 2.

³ Там же, спр. 336, арк. 35.

⁴ Записки Одесск. об-ва ист. и др., т. VII, Одесса, 1868, стор. 182. ЦДІА УРСР, ф. 57, спр. 270, арк. 433.

⁶ «Киевская старина», 1893, май, стор. 251—252.

⁷ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 250, арк. 38.

⁸ Дніпропетровський обласний держ. музей, ф. Азовської губернської канцелярії, арх. № 206, арк. 20-зв.

ловатого — 22 робітники¹. В зимівнику кошового отамана П. Калнишевського в 1765 р., як це видно з його листа, було не менш як 44 робітники². В військовому реєстрі від 28 червня 1769 р. про роздачу свинцю й пороху старшинським молодикам згадано 34 робітнику Калнишевського (їм було роздано 34 фунти свинцю й 17 фунтів пороху)³. З якого зимівника Калнишевського були ці молодики, важко сказати. За даними 1775 р. (вже після зруйнування Січі), в зимівнику Калнишевського на р. Багатій залишилось 30 робітників. В описі цього зимівника, про який ми говорили раніш, сказано, що «...в показанном зимовнике служителей ево, Кошевого, при разных должностях 30 человек»⁴.

Про те, що великий запорізький зимівник, старшинський або козачий, базувався на найманій праці і що робітників в таких зимівниках налічувались часто десятки, свідчить багато сучасників. Малоросійський генерал-губернатор П. Румянцев в ордері Кошу від 9 червня 1764 р. писав, що на Запоріжжі під час мобілізації війська «...в зимовниках остаются по большей части одни работники»⁵. В. Чернявський писав у 1766 р., що на Запоріжжі «...до четырех тысяч зимовников, полагая в каждой эт пятидесяти до пятнадцати человек обитателей». Ці «обитатели», пояснює він, здебільшого були вихідцями з України. Проробивши усе літо в зимівниках, вони «...возвращаются в дома [свої] с работными деньгами или запасом»⁶. Цілком ясна річ, що мова йде про найманих робітників.

Про широке застосування найманої праці в зимівниках свідчать, нарешті, офіціальні документи самого Запорізького Коша. В інструкції від 1 жовтня 1756 р. паланковим полковникам Кіш, наприклад, звелів подати відомості, скільки в кожній паланці зимівників і, крім того, «...сколько в сих зимовниках имеется самых хозяинов и молодиков наемных в каждой зимовник»⁷.

Великий запорізький зимівник являв собою, так би мовити, певну організацію. На чолі його стояв управитель, якого називали «господарем», або «економом». Так, наприклад, полковник В. Пишмич в листі до військового судді від 19 червня 1772 р. управителя свого зимівника називав «господарем»⁸, а управитель зимівника старшини Микити Білецького іменувався «економом»⁹. Крім управителів, згадуються ще отамани, звичайно вів-

¹ Дніпропетровський обласний держ. архів, ф. Канцелярії Новоросійського губернатора, зв. 105, № 3130, арк. 52.

² ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 175, арк. 142.

³ Там же, спр. 247, арк. 110.

⁴ Дніпропетровський обласний держ. архів, ф. Канцелярії Новоросійського губернатора, зв. 105, № 3130, арк. 4.

⁵ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 201, арк. 63.

⁶ Источники для истории запорожских козаков, т. II, стор. 1855—1856.

⁷ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 2, арк. 20.

⁸ Там же, спр. 278, арк. 78.

⁹ Там же, арк. 56.

чарські. Так, в зимівнику військового писаря Глоби на р. Малій Тернівці, як це видно із наведеного вище опису від 8 червня 1775 р., крім управителя, або «прикажчика», Максима Сича, був ще отаман вівчарський Данило Волох¹. У козака Сергійського куреня Леська, який мав в 1773 р. зимівник біля р. Базавлука, також був «отаман овчарський». Козак Мирон, розповідаючи про це, відзначив, що він застав у зимівнику Леська «в смотрении его отары атамана овчарского» Івана і трьох його помічників². Зимівником, що належав козаку Корсунського куреня Омельку Шпаку на р. Базавлуці, в 1769 р. керував «находящийся за господаря корсунский же куренной Федор Письменный»³. Крім Письменного, тут було кілька молодиків. Зимівником Олексі Кривого в балці Камішеватій в 1769 р. керував «господарь Кривого Иван Щербина»⁴. В зимівнику козака Корсунського куреня Грицька Чорного в жовтні 1770 р. «за хозяина» служив козак того ж куреня Клим Редько⁵.

Такий управитель, як і всі інші робітники, завжди був найманою особою. Чорноморський козак Джереліївського куреня Зуб на допиті в 1798 р. розповідав, що завезений на Запоріжжя своїм братом, запорізьким козаком, він через кілька років, після смерті брата, «...записавшись в то Запорожское войско, в курень Джерелівский..., находилсь по найму того же куреня козака Николая Паливода в смотрении его имения 10 лет». Ще більш виразним є такий документ. В 1771 р. почалось листування між Кошем і Глинським ротним правлінням Єлисаветградського пікінерного полку в зв'язку з скаргою запорізького старшини Сидора Білого про захоплення пікінерами його волів. З листів бачимо, що зимівником Білого керував козак Незамаївського куреня Дорош («найдуучийся в оном зимовнику его, г-на Белого, за господаря козак того Незамаевского куреня Дорош») ⁶. Аналогічних прикладів можна навести багато.

Управителю зимівника підлягало декілька робітників, які проживали на хазяйському подвір'ї з своїми родинами. Це видно, між іншим, з наведеного раніше опису зимівника Глоби від 8 червня 1775 р.⁷

Нежонаті робітники жили в хатах, які мали вигляд примітивних казарм. Для сімейних робітників будували окремі хати. В 1775 р. запорізький козак Онопрій Лата, що переселився раніш,

¹ Дніпропетровський обласний державний музей, ф. Азовської губернской канцелярії, арх. № 206, арк. 20-зв.

² ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 336, арк. 6.

³ Там же, спр. 243, арк. 5-зв. Козак М. Плохий розповів про «...других в том же зимовнику находящихся двоих молодиков Федоре Ткаче и Семене Таране».

⁴ Там же, арк. 12—12-зв.

⁵ Там же, спр. 266, арк. 4.

⁶ Там же, спр. 289, арк. 3.

⁷ Дніпропетровський обласний державний музей, ф. Азовської губернской канцелярії, арх. № 206, арк. 17—20-зв.

під час війни, на Лівобережжя, подав до Коша прохання. Лата хотів повернутись на Запоріжжя й клопотав, щоб йому дозволили заснувати хутір і поставити із військового лісу будівлі. Просячи деревини на будівлі, Лата підкреслив, що йому треба «...тамо (в хуторі.— В. Г.) служителів женатих при себе держать, для коих и хат несколько построить»¹. У великих зимівниках часто зустрічаємо спеціальних кухарів, які їсти варили робітникам. Козак Кушівського куреня Федір Івашиненко, довідавшись, що в зимівнику козака Олекси Кривого в балці Камишоватій «...кухар помер, то он, Ивашиненко, в той зимовник отправляясь, варил исты ишедшего мая до 31 числа»². Наявність кухаря свідчить, безумовно, про чималу кількість робітників в зимівнику.

До того, як детальніше розглянути соціальні відносини в зимівничанському господарстві, потрібно ще сказати кілька слів про становище на Запоріжжі молодика. Передусім треба зауважити, що молодиком часто називався козак, який відбував військову службу за свого господаря. Наведемо офіційний документ. 5 вересня 1774 р. вищестеблівський курінний отаман Ілля Гардовий повідомив Кіш про те, що господарі-козаки відправили в похід своїх молодиків всупереч правилам однокінних і без продовольчого запасу: «а много хозяев молодиков толко по одноконно и без харчей выслали»³. Таких молодиків часто називали служителями. З офіційного листування від 1772 р., в зв'язку з втечею з фронту молодика Пилипа, бачимо, що назви «молодик», «служитель» і «наймит» застосовувались до однієї й тієї ж соціальної категорії — до найманого козака, який відбував військову службу за свого господаря. В ордері, надісланому з Коша 10 липня 1772 р. кодацькому полковникові Нечаю, молодика Пилипа названо служителем кодацького козака Киргиза⁴. В іншому документі просто сказано, що згаданий вище Пилип — «новокодацького жителя Киргиза наемный молодик»⁵.

Молодик, треба сказати, зовсім не молода віком або за часом вступу до козацтва людина, як твердять деякі автори. Молодик — це поняття, яке відбиває певний соціальний або майновий стан людини. Помилковою треба вважати також думку, начебто молодиком називали наймита-козака тільки тоді, коли він служив за господаря у війську. На Запоріжжі звичайно називали молодиками взагалі наймитів, які працювали в зимівниках. Наведемо типовий приклад. Козак Кушівського куреня Кондрат Таран 11 липня 1762 р. на допиті, розповідаючи про своє минуле, згадав,

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 171, арк. 12.

² Там же, спр. 243, арк. 12.

³ Там же, спр. 343, арк. 66.

⁴ Там же, спр. 62, арк. 53.

⁵ Там же, арк. 48. Пор. також спр. 266, арк. 6. З допиту козака Васюринського куреня Івана Фата від 16 грудня 1770 р. видно, що він убив свого молодика Павла Чутя. Останній був «молодик его, служивший в него» (помітка збоку — «годов з три того ж Васюринського куреня козак»).

що, прийшовши в 1761 р. на Запоріжжя з м. Сорочинців Миргородського полку, він зараз же був найнятий козаком Іркліївського куреня Микитою Сватом в зимівник за 2 крб. 50 коп. на рік; проживаючи в зимівнику Свата, Таран «...по подмову другого молодика, жившого наймом в куренного Ирклиевского казака Головка», перейшов разом з цим молодиком, Мартином Бондаренком, до іншого господаря¹. Таран не називає себе молодиком лише тому, що це — звичайна річ. В 1756 р. Кіш вимагав від паланкових полковників дані про те, скільки в їх паланках «...молодииков — наемных в каждой зимовник»².

Молодиком називали також на Запоріжжі робітника, який наймався до ремісника, наприклад до шевця, кравця і т. ін. Козак Брюховецького куреня Андрій Барабан показав на допиті 3 жовтня 1760 р., що після приходу на Запоріжжя з Лівобережної України він наймався на роботу до різних козаків і, зокрема, прийшов у передмістя Січі на базар «...до ирклиевского казака Прокопа Щербини и жил за молодика в сапожном ремесле три года»³. Козак Батуринського куреня Ісько Покаміст на допиті 4 січня 1761 р. розповів, між іншим, про те, що він займався разом з козаком Сергіївського куреня Михайлом Перервою кравецтвом: «...зарабляв деньги з ремесла кравецкого», «...а при них были молодики—коренивский Иван, джерелиевский Данило Таран, незамаевский Андрей Бакар»⁴. Як бачимо, у двох компаньйонів-кравців було три молодики-козаки.

Молодиком називали також на Запоріжжі й козака, який служив прикажчиком «в крамной будке», тобто у торгівця⁵, а також наймитів у заможних чумаків. Козак Канівського куреня Трохим Голуб, наприклад, відправив 21 серпня 1756 р. «...своих молодиков пять человек на семи возах двадцатичетырьмя волами в Крым для набратия соли»⁶.

Таким чином, є всі підстави вважати, що в часи Нової Січі молодиком називали всякого робітника, незалежно від його професії, причому як козака, так і того, хто ще не приписався (формально) до козацтва.

При характеристиці соціальних відносин на Запоріжжі треба завжди пам'ятати, що історія цього краю має деякі специфічні особливості порівняно, скажімо, з історією Лівобережної і Правобережної України. На протязі цілих століть Запоріжжя було центром тяжіння для тих, хто боровся проти соціального та національного гніту. Цей факт, а також інші були причиною того, що кріпосницькі відносини на Запоріжжі не могли розвинутись і справді не розвинулись в такій мірі, як в центральних районах

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 109, арк. 93.

² Там же, спр. 2, арк. 20.

³ Там же, спр. 23, арк. 51.

⁴ Там же, спр. 109, арк. 144.

⁵ Там же, спр. 138, арк. 3.

⁶ Там же, спр. 30, арк. 102.

країни. Більше того, за часів Нової Січі, принаймні в 50—70-х роках XVIII ст., тут, як і по всій країні, набули цілком виразних форм нові буржуазні відносини. На Запоріжжі точилася боротьба нового з старим, буржуазних відносин з феодальними відносинами. Останні займали панівне становище в соціально-економічному житті імперії.

Щоб познайомитись з характером феодальних відносин на Запоріжжі і тією роллю, яку вони відігравали тут, розглянемо старшинське господарство.

Як відомо, козацька старшина мала певні кріпосницькі тенденції. Частина її прагнула впровадити на Запоріжжі форми феодальної залежності, що вже вкоренились на Лівобережній Україні або які, скажімо, склалися на той час між зайшлими селянами й козацькою старшиною на Дону¹. Прагненню старшини скористатися з свого привілейованого становища і здобути дарову, кріпосну робочу силу сприяли загальні соціально-економічні й політичні умови — панування кріпосницьких порядків у країні в цілому. Кріпосницькі тенденції виявились цілком виразно зараз же після зруйнування Січі, коли частина старшини дістала дворянство й разом з тим закріпила за собою земельні угіддя в краї на основі феодального права. До цього ж прагнула і старшина, яка не дістала такої ласки з боку уряду після зруйнування Січі й вступила пізніше до Чорноморського війська в погоні за чинами, дворянством і пов'язаними з цим феодальними привілеями. Нарешті, ще до зруйнування Січі частина старшини намагалась використати працю рядового козацтва й посполитих в своєму господарстві на основі безпосереднього примусу.

Під час російсько-турецької війни 1768—1774 рр. Кіш видав ряд ордерів, в яких наказував паланковому начальству відправити із слобід в старшинські зимівники косарів і гребців для заготівлі сіна. Ця повинність покладалась на козаків і посполитих. Останні, як видно, зокрема, із ордера полковому старшині Петру Хижняківському від 6 липня 1772 р., повинні були з'явитися на роботу з своєю робочою худобою і реманентом: волами, косами, граблями, вилами й т. ін., а також з запасом харчів². У справах січового архіву збереглась чернетка розкладу; з нього довідуємось, в чій зимівники і в якій кількості відряджались на роботу косарі. В зимівник кошового отамана, на Протовчу наприклад, було відправлено 40 косарів, у другий, на Кам'янку, — 30; судді в Полтавку — 30 і на Орель — 20 чол. і т. д.³

Отже, старшина використовувала своє службове становище з метою експлуатації здебільшого слобідських козаків і поспо-

¹ А. Пронштейн, Усиление крепостного гнета на Дону в XVIII в., «Вопросы истории», 1955, № 6.

² ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 318, арк. 2, 3, 4 та ін.

³ Там же, арк. 2.

литих у формі повинності. Говорячи про це, треба, однак, зазначити, що, по-перше, притягнення слобідських козаків і посполитих до відбування трудової повинності мало місце в даному разі під час війни, коли через нестачу робочих рук могло бути не скошено сіно, що принесло б збитки зимівничанському господарству. Сіно ж під час війни було дуже цінним фуражем для запорізької кінноти. Інакше кажучи, притягнення до відбування повинностей в наведеному прикладі мало місце під час війни. По-друге, повинності відбувалися на користь вищої старшини — кошового отамана, судді, писаря і осавула. Проте в січовому архіві ми знаходимо документи, які свідчать, що в окремих випадках не тільки вища старшина, але й паланкова притягала козаків і посполитих до відбування повинностей, причому не тільки в воєнні, а і в мирні роки. Примусово працею користувались також запорізькі монастирі — Самарський, Миколаївський і Нефорошанський.

Вища старшина (кошовий отаман і його колеги) користувалась правом на примусову працю і в інших випадках. За наказом кошового отамана П. Калнишевського, наприклад, слобідські отамани висилали козаків і посполитих на роботи по спорудженню греблі й для будування млина тому ж Калнишевському. Як і в випадку з косарями, козаки й посполиті виконували ці роботи в формі повинності.

Нарешті, не треба забувати того, що вся запорізька старшина в цілому користувалась рядом привілеїв, які підкреслювали її високе становище в війську. Під час війни 1768—1774 рр. козаки запорізьких команд, що займалися ловлею риби, частку улову, визначену звичаєм і наказами Коша, зобов'язані були віддавати своїм старшинам. В даному разі мова йде не про окремі випадки ловлі риби з метою харчування військової команди, а про більш або менш регулярні ловлі, прибутки від яких йшли на утримання козаків, на поновлення одягу, взуття, зброї й т. ін. Як би не був замаскований тут феодальний примус, він, проте, мав місце, бо старшина, як представник привілейованої верхівки, привласнювала продукт праці козаків. Але про це детальніше скажемо нижче. Зараз же повернемося до соціальної характеристики зимівника.

Документи, використані нами, свідчать про наявність найманої праці і в тих зимівниках, які належали не запорізьцям. Мова йде про ті хутори лівобережних старшин, що знаходилися на спірних прикордонних землях, або, як твердив Кіш, «...в запорізьких дачах». Великий інтерес з цього боку має хутір китайгородського сотника Павла Семенова біля р. Протовчої.

Земля, на якій стояв хутір, була куплена, за словами П. Семенова, його батьком «...еще в давних годах, в коих оное Запорожское войско под державою Российскою не было». Сам хутір, як заявив той же Семенів, був за 15 верст від запорізького кор-

дону. Кіш, проте, не хотів визнавати аргументів сотника і в січні 1765 р. наказав осавулу Порохні виселити Семенова. В скарзі, яку подав останній 29 березня 1765 р. малоросійському генерал-губернатору, знаходимо цікаві відомості про його хутір.

Ось реєстр, який приклав Семенів до своєї скарги.

Реєстр сколько и чего именно при хуторе Протовчанськом бывшим войска Запорожского есаулом Порохнею з старшинами и казаками того ж войска забрато и оному какая цена состоит, явствует ниже сего.

А именно:		Руб. коп.
Хутор, при котором хат две:		
одна светлица рубленная з большими окнами		20
другая кухня рубленная по окна		10
Комор две рубленных		20
а две подплетенных		16
Ледовня с подплетенною коморою		16
Лех входной с погребницею подплетенною		10
Анбар подплетенный с тремя засеками		12
Стаинь две плетенных новых больших		10
Шола большая нова одна		8
Загород больших новых, при которых колья тысяч до десяти, а хворосту возов сот до трех, какие ими запорожцами сожжены		30
Садок с разным родючим деревом округ плетнем обнесены		30
Ток большой, плетнем обнесенный		8
Проса немолоченного сто коп, с которого вымолоту выходит с единой копы по четыре больших мешьков, с яких по вымеру выходит полторы четверти да молоченного двенадцать четвертей, а всех по счислению сто шестьдесят две четверти, цена каждой четверти по нынешней продаже шестьдесят копеек		81
Борошна ржаного пять четвертей		5
Гречаного борошна три четверти		2 40
Гороху полчетверти		30
Ячменю одна четверть и льону насеянные три четверти		3 50
Соли один полубудок, в котором семьдесят пуд и в двух кухвах по сороку пуд, всех пудов сто пятьдесят, цена пуду по двадцать пять копеек		37 50
Сыра полторы кухвы		6
две кухвы бураков		4
Прядева вымолоченного тридцать коп		6 50
две дешки капусти сеченной		1
Гусей тринадцать		1 30
Свиней тридцать		30
Курей более ста		3
Кухов порожних пять		2 50
а двадцать кухов без кругов		6
Актар один		50
ширетвасов пять		1 50
Щебров два		40
Дойниц девять		90
Возов четвертных три новых		24
одн пароволовый		2
конский один		1
Ярем десять дорожных		2 50
Саней четверо		2
Гладушов больших двесте		2 50
Горшков сто		2

Кримський лагун великий		30
Ведер четверо		12
Корыто велике		50
Ваганов двоє		40
Сит двоє		20
Сковорода і рогачь		30
Стульцев сидальних три, два ременных один слесарної роботи		40 50
Ослонов великих два		40
Лопаток токових		12
Тарелок три		15
Човнов два	1	50
Кроватей две		60
Репи в погребі	1	50
Воловой полшкурки, на постолы порезанной		60
Гладуш великої олений		50
Уксусу винного в куфе до шести ведер	11	
Сокир две		60
Заступов два		20
Сена при оном же хуторі скирдами девять десять сем, цена каждой скирде по десять рублей		97
Ялову одну убили коєй цена		6
Итого:		254 19*

При оном же хуторі два леса, в котрых дерева ко всякой надобности годится з дозволення ими же запорожцями і их подкомандными спустощены, цена без постороннего свидетельствования не показується (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 181, арк. 10, 11).

* В документі загальну суму визначено 1417 крб. 1 коп.

Якщо чверть проса важила 13 пудів, то у Семенова проса було 2106 пудів, житнього борошна — 65, гречаного — 39, гороху — 6, ячменю — 13, льону — 39 пудів і сіна — 97 скирт. Поряд з землеробством велике значення в господарстві Семенова мало скотарство. Як довідуємось із скарги Семенова, запоріжці забрали у нього: корів ялових — 3, волів, які були «...покуплены и выкормлены в загон (на продаж.—В. Г.) в Шлезію»,— 160 і ще два робочих воли, та коней «до пяти сот»¹. Крім того, на хуторі було 13 гусей, понад 100 курей і 30 свиней. Проте птахівництво й свинарство відігравало в господарстві Семенова, ймовірно, лише допоміжну роль.

Отже, в товарному характері господарства Семенова немає ніякого сумніву. Тепер виникає питання: хто ж працював на хуторі китайгородського сотника? Відповідь на це дає нам його ж скарга.

«Феврала 5-го дня,— писав Семенів,— он же Порохня с вооруженными до пяти сот козаками, приехавши в тот мой хутор, и оставленных тамо мною *наемных моих людей* до единного всех разогнал»². Скільки саме робітників було на хуторі, невідомо. В

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 181, арк. 7-зв.

² Там же.

даному разі, однак, нас цікавить тільки те, що навіть у господарстві лівобережного сотника на Запоріжжі працювали не феодально залежні, а наймані робітники. Саме з цього боку цей факт має винятковий інтерес.

Визначаючи соціальну природу старшинського господарства на Запоріжжі за часів Нової Січі, треба зробити такий висновок: застосування праці кріпаків не мало місця там, хоч запорізька старшина й користувалась в певних випадках «позаекономічним примусом» щодо посполитих і козаків. В основному старшинське господарство обслуговувалось найманою працею.

Стара тканина феодальних відносин на Запоріжжі, як бачимо, повільно, але невпинно розкладалася під впливом нових, буржуазних відносин. Останні переплітались з середньовічними залишками й пережитками. Проте вони, капіталістичні відносини, позначилися на всьому устрою Запоріжжя. Через специфічні особливості історії Запоріжжя елементи буржуазного розвитку виникли тут саме в землеробстві, а також, як це буде показано нижче, — на промислах.

На відміну від центральних провінцій Росії і України на Запоріжжі не було сприятливих умов для формування феодального, в повному розумінні цього слова, землеволодіння, а також — класу феодально залежних селян. У всякому разі в період Нової Січі, тобто в 30—70-х роках XVIII ст., про це не можна говорити позитивно. В той же час на Запоріжжі досить виразно виступала соціальна диференціація населення. Характерним було те, що тут власникові великого зимівничанського господарства, а також, як побачимо нижче, власникові рибальського промислу і т. д. протистояли, як правило, не залежний селянин, а наймані робітники. Останні були вихідцями не тільки із найбіднішого запорізького козацтва й посполитих, а також здебільшого із закріпаченого українського селянства, яке шукало на Запоріжжі волі.

При такому погляді на соціальну історію Запоріжжя визначається і те місце, яке посідала козацька сірома — «сільські наймані робітники» і воєнні наємники. Оскільки центр тяжіння в економіці Запоріжжя переміщався в великі зимівники, які набували, хоч і повільно, рис товарного господарства і застосовували найману працю, сірома у самому ході історичного розвитку перетворювалась в основного виробника.

Розділ V

ЗАПОРІЗЬКІ СЛОБОДИ

Слободами запоріжці називали поселення козаків і посполитих на території Вольностей.

«Сверх вышеупомянутых зимовников,—писав у 1766 р. вже відомий нам Чернявський,—єсть у них (запоріжців.—*В. Г.*) и другие селения, называемые слободы и приселки. Оные населены по правому берегу реки Днепра от порогов вверх и называются Старые и Новые Кодаки, по левой стороне Днепра от устья реки Самары вверх по Днепру к линии, к реке Орлу, и вверх по Самаре; в некоторых из сих слобод сооружены и церкви, а во всех обитают поженившиеся запорожские казаки с вышедшими к ним из польской Украины и из Малой России жителями» (Источники для истории запорожских казаков, т. II стор. 1856).

Слобід на Запоріжжі в період Нової Січі було кілька десятків, при цьому переважно в північних паланках — Орельській, Самарській і Протовчанській. Пересічно в слободі було від 100 до 150 дворів. Проте зустрічаємо слободи в 200, 300 і навіть більше дворів, а з другого боку — такі, де число дворів не перевищувало 4—10. В слободі Самарі, наприклад, в 1758 р. дворів посполитих (не рахуючи козаків) було 373, в Новому Кодаку в тому ж році — 270 і т. д.¹ Такі порівняно великі слободи (їх всього декілька) були, як сказано вище, центрами паланок.

Великі слободи мали укріплення й тому являли собою своєрідні оборонні пункти для слобідського населення. Про слободу Нові Кодаки, наприклад, М. Корж говорить, що тут «построена была и крепость удивительною и чудною архитектурою запорожскою, а именно: весь город обведен был обычною глубокою канавою и острыми рогатками, а две лавы в сажень от канавы. В сем городе было три башни деревянные, чрезвычайно искусно сделанные». Башти височіли над земляним валом «с четырма раскатами по углам города, на коих были утверждены пушки». На валу стояли також «кошелі» — конусовидні великі корзини

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 52, арк. 4, 26.

близько метра в діаметрі, заповнені землею; гострим кінцем вони були повернені вниз, а зверху сполучені «наподобіє венца с коронами». Кошелі мали важливе значення, бо коли ворог, обстрілюючи укріплення, «метит прямо на бекетних часовых, на валу для защиты находящихся», то кулі застряють в кошелях «и часовых повредит никогда не могут». Захисники в цей час, «лежа за кошелями (как в Бендерах за стенами), из своих оружий, в щели или окошка, между кошелями внизу находящиеся, поражают неприятеля». В кінці Корж зазначає, що ця «диковинка, хитрыми запорожскими козаками выдуманная, была почти первая тогда между всеми как нашими, так и неприятельскими крепостями самым искуснейшим образом состроенная»¹.

Населення кожної слободи поділялося на дві громади — козачу й посполиту. Кожна громада окремо обирала собі щороку отамана: козаки — козачого, а посполиті — посполитого. Отамани репрезентували свої громади в зносінах з паланкою і Кошем, відповідали за своєчасне сплачування податків, відбування повинностей і т. д.

Землі слобідським громадам (під ниви, сіножаті й т. ін.) відводив Запорізький Кіш. Тому Кіш виступав також в ролі судді в тих випадках, коли виникали суперечки і непорозуміння. В 1774 р., наприклад, між жителями Самарської й Орельської паланок виникла суперечка з приводу нерозмежованих земель. Самарська старшина утримувала за собою право заселяти землі по р. Кільчені, тобто ті, що межували з Орельською паланкою; Орельська ж, з свого боку, претендувала на них. Орельський полковник П. Яковлів, що представляв і захищав у даному разі інтереси заможних козаків і посполитих своєї паланки, звернувся 28 лютого до Коша з реляцією. Він наполягав, щоб орельським жителям було дозволено оселятися хуторами на р. Кільчені, займатись тут землеробством і т. ін. «Сего числа, — писав він, — явившись в паланки, атаманы лычковский, калантаевский, козырский, перещепинский з своими громадами просят вторично о представлении, не будет ли милостиво дозволено им селиться по Кильчени... по обоим сторонам футорами»².

Своє клопотання Яковлів мотивував тим, що «сей народ (тобто жителі Орельської паланки. — В. Г.) не менше других [Запорізькому] войску приносит службы, а утеснен самарскими обывателями крайне». Якщо прохання не буде задоволене, зазначав він, то можуть виникнути неприємні для Коша події, бо «многие перешедши в Самар и другие места ради довольства, равно оставя свое zde жилия, из чего войсковому скарбу последует немалой ущерб, так же и нарядам казаков к походу будет недостаточно»³.

¹ Устное повествование Н. Коржа, Одесса, 1842, стор. 87—89.

² ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 340, арк. 8.

³ Там же.

Тим часом, суперечки за землі дуже загострились. Яковлів писав, що між жителями обох паланок «почти всегда происходит... ссора за утеснение между собою»¹. Не дїждавшись рішення Коша, Яковлів у супроводі орельських козаків вдався до погроз, щоб примусити самарських жителів піти з Кільчени. Посланий ним підписарій, «ездючи по Кільченки і по Кільченке, говорил имеющим там зимовники самарским обывателям, чтоб они таковые ведомства... (Орельського) обывателям продавали, а потом... писарь Чернявский ездючи говорил говоримое подписанием, подтверждая то, что когда не продаете, так и так сходите»².

Нарешті Кіш вирішив покінчити з суперечкою на користь орельців. В ордері від 10 березня того ж року самарському полковнику Федору Гнені було дозволено оселятись «по Кільчени і по Кільченке хуторами орельскими женатым козакам и обывателям (тобто посполитим.— В. Г.)»³. Чим би закінчилась ця суперечка, якби літом 1775 р. не зруйновано Січі і не ліквідовано Запорізького війська, важко сказати.

Суперечки і тяганина із-за земель відбувались не тільки між окремими слободами, але й між слободами, з одного боку, і «значними» особами, в першу чергу старшинами,— з другого. В 1774 р. жителька слободи Самари Силиха, вдова козака, подала в Кіш скаргу на військового старшину Порохню, який відібрав у неї город і сад. При цьому козачка посилалась на факт освоєння ділянки й давність володіння нею. Вона нагадувала, що ще 13 років тому чоловік її зайняв недалеко від Самари ділянку під город і тут же «прикохал черное и родючее дерево, владея тем через тринадцать лет свободно»⁴. Очевидно, Силиха зуміла якось вплинути на січову старшину, бо остання запропонувала Порохні вибрати собі іншу ділянку: «Ежели о таком месте надобность имеется, так можете избрать там, где должно и согласно порядку»⁵. Порохня, проте, як бачимо із його пояснень Кошу від 19 грудня цього ж року, відмовився повернути ділянку Силисі, мотивуючи це тим, що ділянку нібито він «достал себе куплею» у покійного чоловіка Силихи. Ділянка до того ж начебто була зовсім «пустою» і Порохня загородив її, «посадил до 300 родючим деревом», бо «во время охранения Силихою того места ограды и никакого дерева не было»⁶. Перед нами в даному разі одно із численних старшинських зловживань.

Наведені документи містять явну вказівку на існування в слободах не тільки права землекористування, але фактично й права землеволодіння. В 1772 р. військовий писар І. Глоба звер-

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 340, арк. 8.

² Там же.

³ Там же, арк. 10.

⁴ Там же, спр. 356, арк. 11.

⁵ Там же.

⁶ Там же, арк. 98.

нувся до самарської козацької громади з проханням продати йому ділянку землі. Ось відповідь самарської громади від 24 лютого 1772 р. на прохання Глоби:

«Ваше высокородие, высокомиловивый патрон, благонадежный приятель наш Иван Яковлевич. Письмо ваше, которым изволите писать о уступки вам вестимого нашего куренного части двора в смену за ваш двор с кузней и хатю или в продажу вам за деньги мы получили, по которому обще с старыми и молодыми козаками здесь в Самаре согласовали, приговорили (яко оное дворище куренное, а не одного хозяина) в смену и в продажу уступать всячески не можно, дабы между товариством одному пред другим опосля нареkania не было, и чрез тое никто не ответственвал, что изволите и сами рассудивши гневу ни на кого не слагать. Впрочем же свидетельствуем вам, благонадежному приятелю нашему, нижайший поклон, пожелавши вам добра и счастливого поведения с почтением пребываем. Вашего высокородия высокомиловивого патрона и благонадежного приятеля нашего доброжелатели и покорные слуги Иван Стуканов с товариством» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 278, арк. 55).

Громада, хоч і вельми ввічливо, все ж таки відмовила Глобі, незважаючи на його високу посаду в війську. В даному випадку мова йде не про ділянку окремої особи, а про «дворище», яке становило володіння всієї громади або навіть куреня.

Землі поселитих були об'єктом зазіхань не тільки з боку старшин, але також з боку багатих козаків і духовенства. Для ілюстрації наведемо прохання від 28 квітня 1769 р., з яким звернулись до Коша жителі однієї з слобід Самарської паланки. Вони скаржились на священника Третяка й групу козаків. Третяк поставив на слобідських землях хутір і не тільки захопив велику ділянку громадської землі, але й травив хліб, посіяний слободянами, гнав і бив їх і т. ін. Так само поводитись з слободянами й багаті козаки.

«Нижайшее прошение. З давних лет на имеющемся близ села войскового пахотном и сенокосном поле урочищ Велненской мы, нижеименованные, не имея ни от кого никакого препятствия и утиску, свободно хлеба работали, а находящейся в селе Самаре священник Степан Третяк по купле имеющейся в врочищи Велненской хутор неведомо почему нас нижайших близ оного хутора хлеба пахать и сена косить тож и к водопою скота не допускает и присеянной хлеб своим скотом нещадно на пне и в копах бьет и пасет, также обывателей до полусмерти бьет, от которого священника нам, именованным, немалые обиды и утиски следует. Да кроме того в другом урочище. Захаровой диброве, поле, которое расстоянием от села верст за чотыри понад Товшею Самарскою имеется, на котором по смежности села войскового хлеба пахать мы нижайшии до несколько край хотя и намерены, только таким же образом жительствующие там козаки (яко-то) Петрик джерелневский с товарищами (не допускает). Того ради оного Коша нишайше все обще просим о свободном в показаниях урочищах хлеба (пахарстве, сенокосе, тож и для скота водопоях), дабы отреченного священника и козаков [два слова нерозб.— В. Г.], другого некакогого препятствия не было учинить милостивое рассмотрение. О сем донося нижайше просят жительствующие в селе войском обыватели Иско Яланский, Иван Крамарь, Павло Лиса, Павло Криворучка, Савка Круглый, Мирон Яровой, Микола Стрелец, [нерозб.] Антонов, Яшко Зладуш, Ивань Гезь, Кирило Тертичник, Василь Хуртуна и всего общества обыватели, сему прошению за неумением грамоты по их прошению села войскового писарь Иван Степаненко руку приложил» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 240, арк. 68).

Священик Третяк і заможні козаки, таким чином, коли мова йшла про землю, не зупинялися навіть перед грубим насильством над посполитими.

В земельних позовах між козаками й посполитими Кіш, природно, ставав на бік перших. Інструкція Коша про ревізію паланок від 1762 р. передбачала повернення в слободи тих посполитих, які оселилися поблизу козацьких зимівників і тим начебто порушували інтереси зимівничан.

«Кодацького вedomства в Биленковатом, Росоховатом и в прочих байраках и местах, також где козацкия зимовники имеютя и от обывателей теснятся,— читаємо в інструкції,— обявять, дабы они более уже тамо жителями не были и утеснения остающим зимовниками казакам холостым не делали, приказать в села войти непременно, по посланному в Кодацкую паланку приказу»

Пізніше, 10 грудня 1774 р., Кіш відправив самарському полковникові такий наказ: «Козак самарский Демьян Верхогляд жалобу представил, что наперед его зимовника намеревают седать зимовниками самарские обыватели и, когда сядут, немалое препятствие учинят. Для того предлагается вам запретить не только тем обывателям, но и никому там не селиться» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 356, арк. 12).

Боротьба за землю почалася й між самими заможними й впливовими слободянами. Із реляції в Кіш самарського полковника від 2 липня 1773 р. довідуємося, що два священики Кушинський і Зеленський, які раніш проживали в Самарській паланці, захопили на р. Кільчені частину степу, побудували хутори і почали чинити утиски таким багатим господарям, як самарський полковник Петро Рябий і священик Кирило Тарловський.

«От здешнего самарческого козацкого атамана Петра Рябого и прочих представлено в здешней Самарской паланки, что священники лычковские, прежде бывшие вedomства сей паланки, в с. Бригадировке, о. Кирилл Кушинский и о. Федор Зеленский, сего лета с весны еще начали выстраивать себе хутор в вершини р. Килчени близ хуторов его атамана Рябого, и священника, бывш. лейб-капитана о. Кирилла Тарловского, не далее как в версту на самих тех местах, где прежде было сей атаман Рябой сено косил в едно ему Рябому и священнику Тарловскому утеснение, расстояние ж сего места от Лычкового более тридцати верст...» В кінці самарський полковник писав: «Покорнейше просим сих священников, как они вedomства Орельской паланки, да и мест поблизу Лычкового по Орели задовольно для выстройки их хуторов надежно сыскаться может, о высылке от сел с футором повелительного ордера, ибо теперь все же сенокосы, на коих священник Тарловский и атаман Рябой прежних годов косили, заняты, косятся еще до нашего вступления в сию паланку по повелениям к отводу командами на казенную надобность, почему, а паче за утеснением оных лычковых священников не толь ему, Рябому, но и на состоящую в Килчени по тракту от сел в Полтаву почту сено косить и малейше негде» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 340, арк. 2—3).

В рапорті в Кіш від 2 серпня 1773 р. орельський полковник П. Яковлів писав, що хутори Зеленського й Кушинського наказано знести, щоб не порушити інтереси Тарловського і Рябого, і щоб перші не витоптували своєю худобою посіяний поблизу хліб¹.

Загострення боротьби за землю в слободах пояснюється тим, що землеробство тут в період Нової Січі помітно розвинулось.

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 340, арк. 3.

Про це свідчить багато фактів. Можна нагадати маніфест Катерини II від 3 серпня 1775 р., виданий після зруйнування Січі. В ньому говориться про поширення хліборобства в запорізьких Вольностях. Єп. Феодосій, описуючи переселення людей з Лівобережної України на Запоріжжя, також не забуває зазначити, що поселенці, які засновували в запорізьких володіннях слободи, «занимались скотоводством и хлебопашеством».

В червні 1765 р. жителі слободи Китайгородської звернулись до кошового отамана з проханням дозволити їм зібрати озимий хліб і ярину біля своїх хуторів, які тепер увійшли в межі Вольностей.

«При футорах наших, бывших в урочище Протовчи и Чаплинки, якие теперь отойшли под войско Запорожское, имели мы, нижайшие, в засеве озимой и ярой хлеб и уже к собиранию оного хлеба время наспевает, без особливого ж на то от Коша дозволения оного собирать и упрятовать не смеем; для того Вашего высокородия з атаманами и товариством нижайше просим, чтоб означенный наш хлеб дозволенно было безпрепятственно снять и упрятать о том кому надлежит от Коша ордером предложить, чтоб мы нижайшие в прокормлении себе жен и детей наших нужды к голоду не претерпевали. К сему доношению подписались козаки китайгородские». Кіш дозволив зібрати хліб.

«До Порохни. Ордер № 3229. Какого сего июня 27 дня в Кош войска Запорожского Низового от китайгородских козаков и жителей Грицка Продана и Ивана Телевуры с товарищи доношение подано, от оного справочная копия при сем к Вам прилагается, и повелевается вам имеющийся их китайгородцов в засеве озимой и ярынной хлеб в урочищах Протовчи и Чаплинки при хуторах снять и упрятать по настоящему к тому самоудобному времени ни в чем не препятствовать, чтобы они не могли, не упрятав в удобное время того хлеба, быть в обиде. 1765 году июня 27 дня» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 181, арк. 69—70).

Обидва наведені документи переконливо свідчать про розвиток землеробства в запорізьких слободах за часів Нової Січі.

Сам Кіш, треба сказати, піклувався про розвиток землеробства на Запоріжжі, особливо в слободах, і вживав заходів до того, щоб спонукати населення сіяти хліб та інші злаки. Таке піклування було дуже помітним під час російсько-турецької війни 1768—1774 рр., коли питання про постачання Запорізького війська власним хлібом і козацької кінноти фуражем дуже загострилось. Не останню роль при цьому відігравало й те, що продовольчі і фуражні ресурси Запоріжжя були значно зменшені після нападу кримських татар в 1769 р.

На початку 1769 р. священник і жителі слободи Романкової звернулись до Коша з проханням дозволити їм на провесні орати царину в тих місцях, де це робилось щороку. Через те що з огляду на військовий час треба було сподіватись нападу кримців і, значить, подумати про охорону не тільки слобід і зимівників, але й посівів, Кіш дозволив романківським жителям орати і сіяти, проте, з тим «чтоб они при этом и при снятии хлеба будут сами в случае набегов неприятельских... себя оберегать»¹.

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 240, арк. 2. Чернетка ордера кодацькому полковнику від 1 квітня 1769 р.

Кіш не тільки давав дозвіл сіяти хліб, незважаючи на воєнну небезпеку, але, як сказано вище, всіляко спонукав населення до хліборобства. Весною 1769 р. Кіш надіслав паланковим полковникам в Кодак, Самару, Протовчу, Орель та ін. своєрідний заклик до всіх козаків і посполитих відновити польові роботи навесні, незважаючи на воєнний час. При цьому рекомендувалось збільшити посіви порівняно з мирним часом з тим розрахунком, щоб «довольное число хлеба могло поступить в продажу»¹.

Звичайно, незможному козацтву й частині посполитих не легко було займатись землеробством навіть в мирні часи передусім через відсутність робочої худоби — волів. Кошова старшина добре розуміла ці труднощі й вважала за потрібне давати біднощі свої поради. Вона рекомендувала останній «просьбою или наймом доставать [собі.— В. Г.] рабочий скот». Щоб переконати населення у вигоді збільшення посівів, Кіш нагадував, що багато козаків, повернувшись з походу, буде купувати для себе хліб, а для коней овес. Кіш в категоричній формі наказував паланковій старшині пильно наглядати, аби всі без винятку козаки, вільні від мобілізації, займались хліборобством².

«Ордер панам полковникам с старшинами в Кодак, Самару, Протовч и Орель, до Колпака и Хорвата. По причине открывающейся весны уже время приближается к паханью хлеба, по наспети которого надлежит всякому хлеба пахатарю к такому благоугодному делу и на пищу всякому человеку всегда потребному приступить, призвавши бога в помощь со всяким старательством и попечением безленостно. Того рады вам, г-ам полковникам с товариством, чрез сие предлагаем, по получении сего, всем подчиненным войска Запорожского Низового нашего ведомства обывателям, поженившимся козакам («а кто пожелает и холостым козакам» — закреслено.— В. Г.) объявить с тем, дабы оные, не забирая никакого ни в чем сумнительства и опасности, принимались за хлебопашество и орали б в царинах и так бы оного насавали, чтоб не только самим хлебопахатарям достаточно было, но еще чтоб могли в продажу завести довольное число; а ежели из тамошного народу в кого волов не имеется, то могут они себе просьбою или наймом доставать и у холостых козакон знакомых себе и тем себе и козакам приобрести немалую корысть, а прочим пользу, ибо по возвращении из будущего похода многие запорожские козаки немущие покупать будут для себе хлеб и для лошадей овес». Далі вказано заходи щодо збереження посівів і наказувалось всім людям, які живуть в прикордонній смузі, «мужам иметь бы оружие запас, а к оному (слово нерозб.), кто ж имеет спрможность и лошадь с кулбакою и как женатые козаки все б были воинским прибором, лошадыми и запасного харчи исправные, так холостые запорожские козаки воинским прибором и лошадыми к походу готовились бы и харчами запасывались и ожидали в своих зимовниках и по командам на постах повеления... а дабы в будущую в праздности ничто из обывателей не проживал и не пустобячил по повелению хлебопашество для пользы себе и прочим делал, о том крепко вам, г-дам полковникам и старшине, смотреть и наблюдать, дабы как вышеписано, не толь для себе призапасено, но и возвратившимся с походу запорожским козакам, которые за деньги в них покупать должны, было б хлеба достаточно призапасено» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 240, арк. 4).

Землеробство на Запоріжжі, як про це вже сказано в попередньому розділі, набувало характеру основного заняття. При

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 240, арк. 4.

² Там же.

цьому воно розвивалось не тільки в зимівниках старшин і козаків, а також в запорізьких слободах. Землеробством займались як козаки, так і посполиті.

Про торгівлю жителів слобід хлібом ми вже говорили вище, в розділі про зимівники. Тому наведемо тут тільки один факт. Кримський татарин Оврам Тутта розповів у серпні 1758 р., що він і два інших татари приїхали «для покупки хлеба в Кодак и купили в селе Чатет в жителя тамошнего Романа хлеба себе потребное число»¹.

Про розвиток землеробства на Запоріжжі, зокрема в слободах, в період Нової Січі свідчить і такий факт, як будівництва млинів. Млини «лодейні» (на великих човнах чи паромках) або вітряні належали не тільки представникам військової старшини, а також козакам та посполитим. Це видно з ордерів Коша, що видавались окремим особам.

«Полковнику Кодацкому Григорию Поповичу з старшиною и впредь будучим в нем полковникам з старшинами. Ордер. Ведомства Кодацкого жителю старокодацкому Петру Дону с прозбы его дозволяется от Коша на реке Днепре, ниже Старокодаку, на пороге Звонецком, выстроить мельницу водяную, которую дабы впредь как выстройки на объявленном пороге мельнице, так и в днепровых островах потребной к строению той мельницы деревне ни от кого препятствия никакого чинимо не было, для того сей открытой ордер из Коша Запорожского Низового Войска при подписи и за войсковую печатью ему, Дону, выдано с которого в паланку Кодацкую копию к делам с подлинной в содержание отдать реченному Дону. 1771 году ноября 20 дня» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 67, арк. 87).

Великі млини в зимівниках і слободах належали головним чином старшині. Кошовий отаман П. Калнишевський, наприклад, мав у 1775 р. три млини: один з них був «об одном мукомольном камне и четырох просяных толчехах», другий — «о трех колах, дву мукомольных камнях», а третій — «толчеха о шести ступах»².

Калнишевський хазяйським оком наглядав за роботою на своїх млинах, давав накази мірошникам і робітникам, придивляючись до всіх подробиць. Цікава така «батьківська» настанова Калнишевського своєму управителю Федору Мирошнику від 21 червня 1774 р., зайнятому побудовою нового млина для свого господаря. «Известился я,— писав кошовий отаман,— что ты пьянствуешь чрезмерно и порученного тебе дела не исправляешь, чрез что и доселе еще мельница в свое состояние прийти не может и остается поныне без изделания. Так строжайше тебе приказуется чрез сие, чтоб ты от такого пьянства и худых поступков удержался...»³. За цією доганою йшов наказ з приводу будівництва млина і його (Ф. Мірошника) роботи: «Ступы поправь, чтобы сукон и пшона не портили и держи молодика исправного да и сам наблюдай»⁴.

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 45, арк. 32-зв.

² Дніпропетровський обласний держ. архів, ф. Канцелярії Новоросійської губернії, зв. 105, № 3130, арк. 50.

³ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 354, арк. 8.

⁴ Там же.

Сукновальні й крупорушки були і при млинах інших старшин. Так, в одному з двох млинів полковника Гараджі в барвіно-стінківському зимівнику було, згідно з інвентарем, «мучних два колеса» та «толчей для валяння сукон». Другий млин Гараджі «о трех колах» стояв на Дінці. В цьому млині у вересні 1775 р. описано: жита 405, пшениці 205 і ячменю 132 четверики¹. У військового писаря Глоби в тому ж 1775 р. було три млини: вітряк «з единым колом і п'ятью толчелями для молотья домашнього хлеба» і водяні млини на р. Самарі «о трех колах» та на р. Вовчій «о двух камнях и шести ступах»².

Млини мали, як сказано, також заможні козаки й посполиті.

Реєстр сколко в Днепре по обе стороны состоит в наличности лодейных мельниц и чии именно явствует ниже сего 1774 году сентября 8 числа.

	Число каменей		Число каменей
<i>Ведомства Новокодацкого</i>		<i>Поныже порогов к Хортице</i>	
Его велможности г-дна Коше- вого	2	В Кореневого Андрея	1
Новокодацкого священника	1	В Каневского Кузьмы	1
отца Федора	1	В Титаревского Самойла	1
В жителя Кодацкого Коркодила	1	В старшины войскового Васи- ля Пишмича	1
»	1		
»	1	<i>В селе Половице</i>	
»	1	В козака куреня деревянкив- ского Лазаря Глобы три мельницы и один «фалюш- ник»	4
<i>Села Карноуховки</i>		<i>Ведомства Протовчанского</i>	
В Яцка Шрама	1	В отца Кирилла Тарловского	2
В Яцка Удмы	1	» Фомы Верхогляда	1
В Яцка Бурчака	1	В жителя могилевского Ивана Сезка	1
Василя Ковалья	1	» Шуруевского Чор- ненка	1
<i>Села Камянского</i>		<i>Ведомства Самарского</i>	
В Грицка Губы	1	В жителя Ровунского Мусия Тараненка	1
В Шматка	1	В Игната Бали	1
В Данила Ковалья	1	В Андрея Непийбраги	1
		В Андрея Хведора Покотила	1
<i>Села Романовского</i>		В отца Григория Шрама ка- мянского священника	1
В Бочки-Змаком	1	Итого всех, кроме фалюш- ника, —	41
В Данила Яковенка	1	(ЦДІА, ф. КЗС, спр. 67, арк. 98 і 105).	
<i>В Старом Кодаки</i>			
В Стеблівського козака Пугача	1		
В Павла Молитвенника	1		
В отца Стефана	1		
В диякона Прошенка	1		
В Хведора Лапты	1		
В Чаплихи	1		
В Ярема Усаченка	1		

¹ Дніпропетровський обласний державний музей, ф. Азовської губернської канцелярії, спр. № 206, арк. 11—12.

² Там же. ф. Новоросійської губернії, зв. 105, № 3130, арк. 55.

Як бачимо з цієї «відомості», із 41 млина 2 належало кошовому отаману, 1 — військовому старшині В. Пишмичу, 5 — духовенству, 4 — козакам і 29 — посполитим. При цьому козак Дерев'янківського куреня Л. Глоба мав три млини і один флюшник (сукновальня).

За млини, як довідуємось з «відомостей» від 18 жовтня 1767 р., 29 жовтня 1772 р. і жовтня 1773 р., брали натуральний податок — «осип» на користь військової і паланкової канцелярії, а також січової церкви в розмірі однієї кухви пшеничного й 4 коробів житнього борошна¹. Цей податок, як видно з «відомості» від 19 грудня 1774 р., брали також і з млинів кошового отамана². Власники млинів всіляко намагались уникнути податків, хоч їх млини мололи не тільки місцевий, але, що треба підкреслити, також привізний хліб. Про це свідчить рапорт полкового старшини А. Шульги Кошу від 8 жовтня 1774 р.

«Сего октября в 8 день з Коша войска Запорожского ордер мною в паланке Кодацкой получен, в коем изображено, что некоторые из ведомств войсковых, запорожских, козаки и обыватели в Кош представляли: по нынешней суше в хлебе недороду и чрезвычайной в Днепре воды недостаток, даваемого по прежним примерам на Сечевую паламарню, войсковую канцелярию и кодацкую паланку пшеничного борошна, выстачить не могут. А яка по объезде моем обосторонно от устья Орели по Днепру по всем млинам лодейным до Старого Кодаку ненаходил, чтоб хотя один млин без привозу и молотью пашне был, не только з дач запорожских, но из *околичностей привозного...* и продовольный к млинам навоз имеется и поныне. А яко уже в Днепре вщало немало прибувать и вода и оные представляющие объявляют в Кош напрасно, что будто бы им не можно имеющихся лодейных мельниц подлежащего осыпу выставить, о чем в Кош войска Запорожского Низового рапортуя» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 67, арк. 101—102).

Зупинимось тепер на питанні про скотарство в запорізьких слободах. Перед нами два переписи населення Протовчанської паланки від березня 1770 р., з яких ми довідуємося про кількість робочої і неробочої худоби в господарстві окремих козаків і посполитих. Одночасно ці переписи допомагають вияснити економічне становище кожного двора, соціальну структуру слободи й т. ін. Розглянемо спочатку перепис козацьких господарств в слободах Протовчанської паланки (див. стор. 216—224).

Аналіз цього перепису приводить до таких висновків. 6 козацьких дворів зовсім не мали робочої худоби. Власники їх, як, наприклад, Кіндрат Волощенко, були записані «пешими», а Тарас Дерило і шуряк Микити Уса — «крайне нищетними». Багато козаків не мало можливості вести самостійне господарство і мусяло «спрягатися». Переважна більшість дворів мала всього лише по кілька голів робочої худоби або коней.

Натомість зустрічаємо козачі двори, які вели, в чому не може бути сумніву, товарне господарство. У козака Юхима Чорного,

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 67, арк. 52, 90, 93.

² Там же, арк. 117.

Перепись, учиненная за силу ордера Коша войска Запорожского низового жительствовавшим в ведомстве Протовчанском женатым козакам 1770 году марта... дня.

Показание сел и урочищ, имен и прозваний	Показание дворов, хат и имуществ а					
	Дво- ров	Хати	Кони	Рабо- чие волы	Нера- бочой рога- той скот	Овцы
<i>В селе Куриловки</i>						
Священника отца Федора Челепов- ского	1	2	—	—	—	—
Священника отца Логина Петрова	1	2	—	—	—	—
Священника отца Деонисия Иванова	1	3	—	—	—	—
Ктитор Иван Дяченко	1	1	—	—	—	—
Ключник Кирил Васильченко	1	1	—	—	—	—
Пономарь Роман Полежай	1	1	—	—	—	—
Пономарь Ничипор Дураженко	1	1	—	—	—	—
Школа		1	—	—	—	—
<i>Жительствовавшие по реке Чаплинки и на низу Протовчи хуторами поже- нившиеся запорожские козаки</i>						
Юхим Чорный	1	2	2	10	10	600
Прокоп Фартушный	1	1	30	10	10	500
Онестрат Чорный	1	1	2	8	6	300
Иван Одиленко	1	1	1	2	—	10
Сергей и Тимеш Яковенки	1	3	20	8	10	700
Дорош и Василь Карноушенко	1	1	—	—	—	—
Иско Ширай	1	1	—	—	—	—
<i>Над Протовчею</i>						
Григорий Бесклубий	1	1	—	—	—	—
<i>В селе Куриловце</i>						
Атаман Василь Максютенко з братом	1	2	2	—	—	—
Семен Слесаренко	1	1	2	—	1	—
Конон Авраменко	1	1	2	—	—	—
Онофрей Крупченко з братом Панком	1	2	2	8	10	50
Павло Оверченко с Петром Подбе- резным	2	2	2	4	2	50
Гордей Задорожный з братом Уласом	2	2	2	4	2	—
Артем Костенко	1	1	1	2	—	10
Гришко Суккур и з шурином Юхимом Старченком и сродником Степаном Гаркушею	1	2	2	4	5	20
Павло Нездран	1	1	2	8	6	30
Еско Сезченко з сродниками Василем и Филоном	1	3	2	8	6	—
Прокоп Ничипоренко з братом Ти- мошем	1	2	2	4	4	15
Тимеш Попка с Пилипом Вошко- лупом	1	2	2	4	2	—
Аврам Резник з братом Леском	1	2	32	6	2	50

Показание сел и урочищ, имен и прозваний	Показание дворов, хат и имущества					
	Дво- ров	Хати	Кони	Рабо- чие волы	Нера- бочой рога- той скот	Овцы
Яков Довбиш з сродником Давидом	1	2	2	6	4	20
Иван Коваль	1	1	1	4	2	20
Иван Волосяный	1	1	1	2	—	30
Ярмола з зятем Сизоном Губою	1	1	1	4	2	10
Юхим Михайличенко з братом Ива- ном	1	1	2	4	2	10
Игнат Солодовник з зятем Матвеем	1	2	2	8	3	50
Гричко Солодовниченко	1	1	1	2	1	—
Федор Коваль	1	1	2	8	10	50
Пилип Белешенко	1	1	2	4	2	50
Василь Бойко	1	1	1	2	1	—
Федор Мандеченко з братом Яковом	1	1	1	2	1	—
Семен Рибалка з зятем Матвеем	1	2	2	4	6	—
Гричко Чищенко з зятем Петром	1	2	1	4	4	20
Микита Говорушенко з братами...	1	3	2	4	6	50
Андрей Гречка з зятем Петром	1	2	2	4	2	—
Лукия Зез з зятем Мусеем	1	2	2	4	4	—
Самело Коваленко з сродником Игна- том	1	2	2	4	3	—
Кондрат Волощенко пеший	1	1	—	—	—	—
Михайло Зез и з сынами	1	3	2	8	6	80
Степан Злий з зятем Иваном	1	2	2	6	2	40
<i>Над речкою Панковкою в слободки Василковом</i>						
Михайло Шульга з синами Данилом и Василем	1	2	9	4	10	80
Микола Собел з Корнеем Рудем его сыном Игнатом	2	2	2	4	15	25
Сомейло Мартыненко з братами Мак- симом и Степаном	1	2	6	4	11	80
<i>В Грузиновки</i>						
Иван Севрен з Сизоном Сезком и Си- дором Краском	3	3	3	6	19	30
Демко Сукур з синами Гричком и Михайлом и зятем Карпом Жилою	1	2	5	4	40	130
<i>В слободки Полковничой над Пришибом озером</i>						
Тарас Паслен з синами Федором, Да- нилом, Тарасом и Федором	1	1	3	5	20	50
Степан Погребный з синами Макси- мом и Петрем	1	1	2	5	20	—
<i>Над речкою Чаплинкою в слободки Плесе</i>						
Михайло Лисенко	1	1	1	2	2	10
Семен Покотило	1	1	1	—	—	—
Тимеш Ковтюх з братом Кирилом	1	2	2	4	2	30
Павло Ситник	1	1	2	6	—	24

Показание сел и урочищ, имен и прозваний	Показание дворов, хат и имущества					
	Дво- ров	Хати	Кони	Рабо- чие волы	Нера- бочой рога- той скот	Овцы
Федор Сопко	1	1	2	2	3	—
Кондрат Вевчар	1	1	2	2	—	—
Микола Пес	1	1	1	2	—	—
Терешко Марениченко	1	1	2	4	3	30
Алексей Серга	1	1	2	4	3	40
Иван Прихидко	1	1	2	4	3	90
Василь Нестеренко з братом Яковом	1	1	2	8	10	100
Савка Кобиза	1	1	2	4	4	50
Панас Смешко	1	1	2	4	2	—
Ониско Швец	1	1	1	2	—	—
<i>На усте речки Чаплинки в слободки Чорнуховки</i>						
Федор Малахвей	1	1	1	2	1	—
Радко Омелницький	1	1	2	6	4	30
Максим Онокиенко з братом Василем	1	2	2	4	2	—
Яков Гордик	1	1	1	4	3	—
Лусян Жадан з братом Демяном	1	1	1	2	2	—
Каленик з братом Данилом	1	2	1	4	2	3
Нестер Педищенко з братом Федором	1	2	2	4	3	30
Микола Морозенко з сродником Пан- ком	1	2	2	2	2	—
Лаврен з синами Семеном и Иваном	1	2	2	4	4	40
Сидор Субет з сином Федором и Пав- лом Севрюченком	2	2	4	6	4	—
Петро Колодан з Грицком Онопою	2	1	1	6	12	—
<i>В Судевце над озером Ридуновым</i>						
Леско Сезко з двома синами Василем и Кирилом	1	2	3	6	14	—
Роман Сезко з Левком Белоусом	2	2	2	8	15	50
Василь Письменный з Иваном Чепур- ком	2	2	3	4	10	—
Лусян Саранча з синами Романом и Федором да зятем Гаврилом Вев- чаренком	1	2	3	6	8	100
Грицко Гайдук з братом Михайлом да зятем Карпом	1	2	1	2	11	20
Яков Сезко з сином Уласом и Андре- ем Ткачем да его сином Лусяном	2	2	2	4	12	—
<i>В Сердякивце над Педпелным озером</i>						
Кирило Кунпанейченко з Грицком Решетилом и Хоюю Попенченком	3	3	3	9	8	25
Сидор Лисый с шурином Иваном Го- дованым и Лавреном Шпачишиным зятем	2	2	5	10	15	30
Федор Жиренко Рубан з Иваном Ляским и Яском Бондарем	3	3	2	6	10	13

Показание сел и урочищ, имен и прозваний	Показание дворов, хат и имущества					Овцы
	Дво- ров	Хати	Кони	Рабо- чие волы	Нера- бочой рога- той скот	
<i>В селе Шульгивце над Протовцю</i>						
Атаман Максим Сиктим с Кондратом Ткаченком	1	2	2	8	20	80
Дмитро Коноплянка з братом Васи- лем	1	2	2	8	15	60
Илько Скляр з Мусеем Кравцем	1	2	2	8	10	60
Явтух Панченко з зятем	1	2	2	8	15	80
Мирон Гриненко з сином	1	1	2	4	5	30
Яков Чорный	1	1	2	4	8	40
Харко Неделка з братом Федором	1	2	2	8	20	100
Михайло Шевченко з братом Степа- ном	1	2	2	8	10	70
Савка Ткаченко з Алексеем Сягай- лом	1	2	2	8	10	60
Кондрат Нарезный з братом и Кири- лом Стиожкою	1	3	2	8	15	80
Иван Матяш	1	1	2	4	10	6
Семен Горбенко з свояком	1	1	—	6	10	60
Савка Гармашенко	1	1	2	2	2	14
<i>В Слободки Семенчивки на усте речки Орели</i>						
Назар Семенча	1	1	2	4	10	40
Иван Мокриенко з Микитою Чума- рем и Михайлом Петкою	1	2	2	6	3	10
Трохим Ведмедь з шурином Уласом	1	2	2	4	4	100
Иван Пелгуй з Федором Беляем	1	2	2	6	14	70
<i>В слободки Климовки над Страшним озером</i>						
Клим Ткаченко з сином	1	2	2	8	10	100
Василь Кит з удовою Наумихою	1	2	2	8	10	100
Игнат Манжалейский з Яском Прочу- ханом	1	2	2	8	10	100
Савка Девятченко з братом и Петром Масленком	1	2	2	8	10	30
Наум Масленко з братом Пилипом	1	2	1	4	3	20
<i>В слободки Горбулевки над Чечелевою могилою</i>						
Гаврило Ребристенко з братом Ар- темом	1	2	2	8	10	80
Андрей Жир з удовою Жирихою	1	2	2	4	6	80
<i>В Балабквивце над Протовцю</i>						
Иван Клименко з братом Мусеем и Петром	1	3	2	12	30	40
Семен Капуша з Павлом Михайлен- ком	1	2	2	8	10	100

Показание сел и урочищ, имен и прозваний	Показание дворов, хат и имущества					
	Дво- ров	Хати	Кони	Рабо- чие вопы	Нера- бочой рога- той скот	Овцы
<i>В слободки Половетичие над Орелю</i>						
Василь Бобашко з Федором Омеля- ненком и Макаром Тпалем	3	3	2	6	12	15
Тарас Караниш з Иваном Кошманом	2	3	5	6	10	40
Михайло Корольский з зятем Федо- ром и Михайлом Кравцем	2	2	1	6	9	—
Яков Григоренко с тестем Митром Вовком да Павлом Дерновим	2	3	5	8	12	50
Алексей Дригнн зять	1	1	2	4	6	20
Иван Неделченко з Кирилом Треть- ком	2	2	2	6	11	19
Козма Полоус з Иваном Плахотни- ком	2	2	4	6	10	20
Олекса Перечкопенко з батком Семе- ном и Игнатом Якименком	2	2	2	8	7	10
Олексей Дрида з Матвеем Логви- ненко	2	2	3	6	10	5
Петро Горплиник з Сидором Сягайлом и Кириком Сердюченком	3	3	4	6	7	20
<i>В селе Проданивце над Протовчу</i>						
Трохим Кайстрия	1	1	1	1	5	—
Кондрат Задороженко	1	2	2	1	5	30
Иван Обломей	1	1	2	2	8	50
Иван Олейник	1	1	2	1	17	35
Петро Москалец	1	1	—	1	8	—
Демян Дрида	1	1	1	—	4	—
Тарас Семибрат	1	1	3	1	6	6
Павло Усенко	1	1	2	1	10	19
Михайло Коваль з зятем Петром Свечкарем	2	2	5	4	20	90
Тимеш Мосоха	1	1	2	2	4	20
Андрей Библик з зятем Ячком Пале- ем та и с сестренцем Иваном	1	3	4	3	24	20
Иван Земляний	1	1	2	1	13	—
<i>При урочище селе Галукивце у Протовча</i>						
Степан Якубенко з зятем Микитою	1	2	2	4	20	40
Тимеш Оленик	1	1	3	2	8	37
Тарас Цибенко з Яковом Настеглою	2	2	5	3	7	30
Павло Тапуверя з зятем Василем	1	1	6	4	10	100
Грицко Кожухаренко з Грицком Со- роко	2	2	2	2	10	—
Микита Чуб з Грицком Йохилом	2	2	6	3	9	20
Яков Десятериченко з братом Ула- сом	1	1	3	3	16	100
Иван Гриненко з братом Панком	2	2	1	4	10	10

Показание сел и урочищ, имен и прозваний	Показание дворов, хат и имущества					Овцы
	Дво- ров	Хати	Кони	Рабо- чие волы	Нера- бочой рога- той скот	
Сергий Теличка пчел пней 30	1	1	3	2	8	20
Илко Головко	1	1	7	2	15	70
Удова Головчиха з сином Романом	2	2	3	3	20	70
Борис Хейло	1	1	2	2	5	50
Мартын Щербина	1	1	2	1	—	—
Омелко Цюцюра	1	1	—	—	1	—
Тарас Дерило крайне нищетный	1	1	—	—	—	—
Прокоп Таран	1	1	2	—	2	—
Иван Гармаш з синами холостими	1	1	5	1	1	10
Илько Головко	1	1	2	—	—	—
<i>В слободки Серкивце над Протовчю</i>						
Юхим Головатий						
Федор Крис з сином Матвеем	1	2	6	2	16	55
<i>В слободки Одкровки у Протовчи</i>						
Микита Ус	1	2	5	3	20	110
В другой хате живет шурин крайне нищетный						
Удова Пилиха з сестренцем Олексою Пиленком	2	2	6	4	20	80
При них живет удова умершего Пили сестра в ней скота						
Михайло Полуденый	1	1	4	1	8	40
Гарасим Остапенко	1	1	4	2	8	10
Лусян Литвин з синами двомя жона- тими	1	2	4	2	10	40
Федор Бала з зятем Яском	1	1	2	3	12	80
Федор Рекало	1	1	1	3	10	100
<i>В слободе Цегловатой над Протовчю</i>						
Микита Кошовый	1	1	2	1	5	30
Омелко Бардак	1	1	2	3	10	40
Микита Рижко	1	1	1	1	7	30
Савка Кириченко	1	3	10	2	10	70
Назар Сало з братом	2	2	5	3	9	100
Илко Ярченко з братом	1	2	4	3	15	100
Удова Вдириха з синами Михайлом и Марком						
Степан Лутай з сином Иваном и Сте- паном Горденко	2	3	4	6	7	40
Иван Коваль Острый з братом Гера- сисом и его сином Грицком да зя- тем Грицком						
1	3	4	2	8	—	—
<i>В слободе Бабайковки над Орелю</i>						
Атаман Яков Семенов	1	1	1	6	—	100

Показание сел и урочищ, имен и прозваний	Показание дворов, хат и имущества					
	Дво- ров	Хати	Конн	Рабо- чие волы	Нера- бочой рога- той скот	Овцы
Игнат Варяница з сыном Иваном братами Иваном Семеном да зя- тем Микитою	1	3	6	10	18	49
Иван Золотарь з шурином Герасимом Окунем	2	2	1	6	6	40
Гричко Торяник з братом Мусеем и Семеном Полежаем	2	2	1	4	7	40
Иван Сорокалет з братом Илком и свояком Юхимом Куликом	1	2	3	4	5	1
Дмитро Кикаха з двома синами Сав- кою и Наумом	1	1	—	6	10	100
Микита Тестян з синами и Петром Полежаем	2	2	1	6	7	40
Трохим Мокрый з Павлом Зуйченком Максим Потиченко з Данилом Бай- раченком	2	2	5	6	9	40
Гаврила Кайстренко з братом Семе- ном	2	2	1	6	7	34
Яков Собгайда з суседом Михайлом Зуйченком и Мироном Оваденком	2	2	2	6	2	—
Олексей Баско з Савкою Хадисом и Есочинами Петром и Михайлом	2	2	1	6	12	—
Трохим Шишкан з синами Наумом и Павлом и Петром Коломийцем	2	2	2	6	8	10
Трофим Бабенко з Яковом Мелаци- ченком и Андреем Бутенком	2	2	2	6	3	25
Максим Павелченко з шурином Ми- хайлом Черноглазом	2	2	—	6	7	—
Матвей Вовк з Иваном Шевцом и си- ном Тихоном	1	1	2	4	4	3
Матвей Вовк з Иваном Шевцом и си- ном Тихоном	2	2	—	4	4	20
Антон Диденко з синами трома Ива- ном, Василем и Олексеем	1	3	2	6	10	—
Семен Кремен з братами Сидором и Петром	1	2	—	5	6	30
Самойло Сергиенко з синами Михай- лом, Омелком и Михайлом	1	1	2	5	8	30
Пилип Пайлаха з Сидором Шишка- нем	2	2	1	6	3	70
Яков Дзюбаненко з сином Юхимом и Василем Шмалком	2	2	2	6	3	20
Демид Денисенко з Карпом Гринем	2	2	2	6	14	50
Иван Котляр з Семеном Минченком	2	2	2	5	5	40
Яков Браславченко з братом Кондра- том и суседом Пилипом Палагутою	1	2	4	4	10	85
Савка и Игнат Чернявские з шури- ном Василем Нагерненком	1	1	3	8	20	100
Дмитро Отамас з Корнеем Мирочни- ком	2	2	4	4	13	70

Показание сел и урочищ, имен и прозваний	Показание дворов, хат и имущества					
	Дво- ров	Хати	Кони	Рабо- чие волы	Нера- бочой рога- той скот	Овцы
<i>В слободе Могилеве над речкою Беловодом и заливом реки Орели</i>						
Атаман Семен Харченко з сыном Да- нилом и соседом Панасом Сосно- вым зятем	2	2	1	4	3	50
Иван Сезко з Антоном Кочуром	2	2	2	8	6	20
Антон Плевменный з Степаном Яр- ченком и сыном Демьяном	2	2	4	6	7	—
Трохим Пиясовиченко з братом Кон- дратом и Данилом Стеценком	2	3	1	6	7	20
Грицко Прядка з сином Антоном и Семеном Балопо	2	2	1	6	4	20
Микита Серченко з сином Иваном и Петром Булахом	1	2	—	4	7	27
Пилип Лютик з братом Грицком и Герасимом Десятерником	2	2	2	6	5	24
Яцко Мелник з Лукьяном Заскалчен- ком и его соседом	2	3	1	4	5	30
Яско Стрижан з двома зятями Мики- тою Ребриченком и Яском Шилом	1	3	—	6	4	—
Прокоп Ювженко з Степаном Гарбу- зенком	2	2	1	6	6	70
Кондрат Колесниченко з братом Мак- симом и Грицком Сороколетом	2	3	2	6	4	—
Назар Джуданенко с Федором Швид- ким Голубочин зять Петро з тестем и Тимком Лещенком	2	2	3	6	6	10
Лазор Пеглившенко з соседом Пого- рельченком Иваном Бондарем	2	2	—	6	9	39
Грицько Самарский з братами Про- копом и Калеником	1	2	2	4	10	35
Василь Гривко з свояком Романом Погорелченком	1	2	2	4	10	68
Грицько Компанец з Иваном Пархо- менком и соседом Василем Рудем	2	2	2	5	9	30
Яким Нестеренко з братами Гордеем и Петром	1	4	5	8	18	47
Василь Отиж з сином Микитою и су- седом Тимошем Дубиненком	1	2	4	—	6	11
Иван Божко з братом Лазором Са- марченком и Тихоном Стриком	2	3	—	6	9	30
Грицько Тарабан з Петром Киптанен- ком	2	2	1	6	16	60
Иван Смалей з сином Кузмою и Си- дором Горненком	2	2	2	6	7	5
Семен Сумський з двома синами Ох- ремом и Романом	1	1	5	6	9	25
Трохим Салогуб з братом Игнатом	1	2	4	4	15	20
Прокоп Гречаний з зятем Мартином Проскурнело и Иваном Назаренком	2	2	—	6	13	15

Показание сел и урочищ, имен и прозваний	Показание дворов, хат и имущества					
	Дво- ров	Хати	Кони	Рабо- чие волы	Нера- бочой рого- той скот	Овцы
Демян Безребрий з Яском Куричен- ком	2	2	3	8	5	5
Павло Рубан з Тимошем Жорняком и Павлом Бабенченком	3	3	2	6	18	24
Степан Песоченко з батьком Калени- ком и братом Михайлом да зятем Романом Ярмоленко	1	2	3	4	12	60
Антон Белый Кулбачный з Ярошем Латишем и шурином Богунном	1	2	3	2	5	10
Кузма Гнений з Иваном Погорелен- ком и братом Калеником	1	3	1	2	5	10
Артем Швачик	1	1	—	—	—	—
Василь Кобець	1	1	—	—	—	—
Игнат и Трофим Салогубы	1	2	4	4	10	30
<i>В хуторе в урочище Кучугурах</i>						
Иван, Михайло, Семен и Грицко Чор- нише холостие не куренные	1	1	2	6	20	200
Лаврон Тамара	1	1	1	6	14	60
Итого в ведомстве Протовчан- ском женатых козаков в их дворов и хат и разного скота	242	363	611	1047	1854	10114

(Загальна кількість переліченого в документі майна не відповідає пода-
ним цифрам. Пропонуємо наші підрахунки: 305, 408, 583, 1041, 1732, 9644).
Вишеписаную перепись о козаках учинил

Полковник Иосиф Рубан

Полковой старшина Иван Полонский (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 279,
арк. 16—21).

наприклад, було 2 коней, 10 голів робочої і 10 неробочої худоби,
а також 600 овець; у Прокопа Фартушного — 30 коней, 10 голів
робочої й 10 неробочої худоби та, крім того, 500 овець; у Оне-
стрита Чорного відповідно — 2, 8, 6 і 300; у Сергія і Тимоша Яко-
венків — 20, 8, 10 і 700 овець¹ і т. д.

Заможні козаки з дозволу Коша, і навіть самовільно, засно-
вували хутори поза межами слобід. В ордері Коша від 8 грудня
1774 р. полковому старшині Василю Коржу читаємо: «Самар-
ському козаку и жителю Никите Работнику хутор в Чаплинке
имеющему, оный быть до весны... дозволили... а вам повелеваем
до того не мешать ему в жительстве тем футором»².

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 279, арк. 16.

² Там же, спр. 356, арк. 91.

В інших випадках строк користування хутором не визначався. В грудні 1774 р. ордером на ім'я кодацького полковника Кіш дозволив жителю слободи Каменської, козаку Пластунівського куреня Панасу Тарану, на р. Лозоватій, притоці Самари, «впредь до рассмотрения построить хутор для содержания в нем скота и хозяйства и чтоб ему в том ни от кого никакого препятствия чинимо не было»¹. Одержавши такий дозвіл від Коша, заможні слобідські козаки, як побачимо нижче, володіли хуторами й після закінчення визначеного властями строку.

Заможна слобідська верхівка експлуатувала в своєму господарстві працю бідноти. Із рапорту від 2 березня 1773 р. про стягнення податків з господарств, які застосовували працю найманих робітників, довідуємось, що у Пелагеї, вдови козака Фартушного, наприклад, було 4 наймані робітники, у козака Сергія Яковенка — 5 найманих робітників і т. д.² Ці багатії, щоб мати більш сприятливі умови для господарювання, виселялися з слобід на хутори.

Таким чином, слобідські козаки зовсім не були однаковою в соціальному відношенні масою. Така ж картина соціального розшарування спостерігалась і серед посполитих. Щоб переконатись в цьому, розглянемо дані перепису Протовчанської паланки від березня 1770 р. (див. стор. 226—242).

Отже, «пешие» й «крайне нищетные» становили пересічно (не рахуючи підсусідків, про яких мова буде нижче) майже половину посполитих в слободах Орельської паланки (близько 43%). Що ж до слободи Нефорощі, яка належала нефорощанському монастирю, то тут число «пеших» посполитих було в три рази більше, ніж «тяглих».

Ми маємо можливість визначити співвідношення «тяглих» і «пеших» посполитих також в інших запорізьких паланках. Ось таблиця, складена на підставі даних по Протовчанській паланці від січня 1771 р. (див. стор. 243).

Отже, у Протовчанській паланці піші становили 31% усіх посполитих.

Наведемо таблицю, складену на підставі даних від того ж 1771 р. по Самарській паланці (див. стор. 243).

Тут процент піших становить 45.

Нарешті, таблиця, складена на підставі даних від того ж року по Кодацькій паланці (див. стор. 244).

По цій паланці, як і в Самарській, піші становили 45%.

Господарства посполитих в слободах Протовчанської паланки були за своїм розміром в цілому менші від козацьких. З 701 господарства у 190 не було коней: більшість хоч і мала робочу худобу, проте не більш як 1—2 голови на господарство. Поряд з ними бачимо заможних посполитих. Посполитий Ничипор Чуб,

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 320, арк. 22.

² Там же, спр. 384, арк. 3.

Перепись, учиненая за силу ордера Коша войска Запорожского низового жительствовавшими в ведомстве Протовчанском посполитому народу их дворам, хатам и имуществам 1770 году марта

Показание сел и урочищ, имен и прозваний	Показание дворов, хат и имущества					
	Дворы	Хаты	Кони	Рабо- чие волы	Нера- бочой рога- той скот	Овцы
<i>Села Куриловки посполитые</i>						
Атаман Терешко Крелевец	1	1	—	4	—	—
Улас Ямпанец	1	1	—	4	—	—
Сидор Батуринец	1	1	2	—	—	—
Демьян Дастьбог	1	1	—	1	—	—
Потап Кузенко	1	1	2	—	—	—
Михайло Ткач	1	1	—	1	—	—
Остап Павло	1	1	—	1	2	—
Проккоп Гричаненко из сродником Иваном	1	2	—	2	3	20
Феска Гриниха и зятем Марком	1	1	—	2	4	—
Грицко Погорелый	1	1	—	1	2	—
Степан Слименко	1	1	—	1	1	—
Карпо Труненко	1	1	—	1	2	—
Пилип Терентенко	1	1	—	1	1	—
Семен Литвин	1	1	—	1	1	—
Роман Гребенных	1	1	—	1	1	—
Василь Гофенко	1	1	—	1	1	—
Грицько Чорный	1	1	—	1	1	20
Кондрат Крицкий	1	1	—	2	2	25
Иван Гунка	1	1	—	1	—	—
Мусей Винников зять	1	1	—	1	—	10
Кирил Нетребка	1	1	—	1	2	30
Омелько Кузурманов зять	1	2	—	2	1	—
Федор Сукур	1	1	—	2	3	—
Данило Чорный	1	1	—	1	—	—
Данило Жорновый	1	1	—	1	—	—
Удова Васька Сиволапиха	1	1	—	1	1	—
Федор Носаченко	1	1	—	1	2	—
Терешко Коваль	1	1	—	1	2	—
Савка Загребельный	1	1	—	1	1	—
Федор Лаха из зятем Василям	1	1	—	1	2	—
Панас Мороз	1	1	—	2	2	30
Иван Виник	1	1	—	1	2	—
Кирило Волощенко	1	1	—	1	3	—
Иван Куженко из братом Иваном	1	1	—	2	1	20
Леско Чухута	1	1	—	1	—	—
Федор Чорный из свояком Грицком	1	2	—	2	—	—
Василь Ткач	1	1	—	2	2	50
Кузма Догадайло	1	1	—	2	2	70
Петро Кучун	1	1	—	1	3	—
Андрей Кудико	1	1	—	1	1	—
Степан Беданва	1	1	—	1	2	—
Петро Швець	1	1	—	1	2	—
Пархом Лысий	1	1	—	2	2	3
Итого тяглых	45					

Показание сел и урочищ, имен и прозваний	Показание дворов, хат и имущества					
	Дворы	Хаты	Коня	Рабо- чие волы	Нера- бочой рога- той скот	Овцы
<i>Пешие</i>						
Степан Плохотниченко	1	1	—	—	2	—
Грицько Скрипник	1	1	—	—	1	—
Герасим Сич	1	1	—	—	—	—
Грицько Повело	1	1	—	—	2	—
Удова Евфимия Кулиха	1	1	—	—	—	—
Радко Гаращенко	1	1	—	—	2	—
Левко Решетило	1	1	—	—	—	—
Мусей Вененко	1	1	—	—	—	—
Матвей Кварцовый	1	1	—	—	—	—
Лазор Евфеманч	1	1	—	—	2	—
Денис Скоренко	1	1	—	—	—	—
Левко Куриленко	1	1	—	—	—	—
Павло Якименко	1	1	—	—	1	—
Кузма Манеменко	1	1	—	—	1	—
Алексей Коваль	1	1	—	—	1	—
Яков Лыповий	1	1	—	—	2	—
Иван Чорный	1	1	—	—	1	—
Артем Хорошун	1	1	—	—	2	—
Мусей Шербина	1	1	—	—	3	—
Семен Белодерка	1	1	—	—	2	—
Семен Татарин	1	1	—	—	—	—
Григорий Евгонич	1	1	—	—	—	—
Улас Дяченко	1	1	—	—	—	—
Микита Рудь	1	1	—	—	—	—
Максим Кравець	1	1	—	—	2	—
Иван Ткач	1	1	—	—	3	—
Грицько Боряк	1	1	—	—	—	—
Гаврило Рыло	1	1	—	—	2	—
Ныкипор Война	1	1	—	—	—	—
Савка Лисий	1	1	—	—	—	—
Петро Шаповал	1	1	—	—	3	—
Семен Шаповал	1	1	—	—	2	—
Иван Шарафан	1	1	—	—	—	—
Леско Задорожный з свояком Левком	1	2	—	—	3	—
Иско Гурба	1	1	—	—	2	—
Петро Куриленко из сродником Ва- силем	1	2	—	—	2	—
Юхим Кветун	1	1	—	—	—	—
Филин Науменко	1	1	—	—	1	—
Яков Завгородний	1	1	—	—	2	—
Алексе Гойда	1	1	—	—	—	—
Терешко Вевчар	1	1	—	—	1	—
Василь Мороз	1	1	—	—	2	—
Харко Пряник	1	1	—	—	—	—
Павло Феленко	1	2	—	—	2	—
Трохим Рябошапка	1	1	—	—	—	—
Карпо Ткач з свояком Петром	1	2	—	—	2	—
Мыхайло Непокритый	1	1	—	—	2	—
Петро Комишан	1	1	—	—	—	—

Показание сел и урочищ, имен и прозваний	Показание дворов, хат и имущества					
	Дворы	Хаты	Кони	Рабо- чие волы	Нера- бочой рога- той скот	Овцы
Тарас	1	1	—	—	—	—
Иван Мотузка	1	1	—	—	2	—
Степан Рогич	1	1	—	—	—	—
Итого пеших в Куриловке 51						
<i>Села Чаплынки посполитые Плесянские</i>						
Атаман Грицько Журба	1	1	—	1	1	—
Степан Невмывака	1	1	—	1	1	—
Пилип Гаврушенко	1	1	—	1	2	—
Андрей Рак	1	1	—	1	2	—
Иван Притошенко	1	1	—	1	3	—
Савка Вовкодев	1	1	—	1	2	—
Денис Головатый	1	1	—	1	—	—
Иван Козаченко	1	1	—	1	—	—
Прокон Таратуменко	1	1	—	1	2	—
Улас Кобик	1	1	—	1	2	—
Денис Кобик	1	1	—	2	4	—
Каленик Литвын	1	1	—	1	—	—
Сидор Чередник	1	1	—	1	2	—
Иван Козыренко	1	1	—	1	2	—
Мыкита Нешка	1	1	—	1	2	—
Мусей Плига	1	1	—	1	2	20
Венець Каченко	1	1	—	1	2	—
Степан Вакуленко з сином Василем	1	1	—	2	3	—
Юхим Лыша	1	1	—	1	4	40
Итого тяглых 20						
<i>Пешие</i>						
Козма Бондарь	1	1	—	—	—	—
Микита Стативенко из братом Ми- хайлом	1	2	—	—	2	—
Терешко Кармазин	1	1	—	—	—	—
Яким Калюжный	1	1	—	—	2	—
Кирило Ткач	1	1	—	—	—	—
Корней Кабак	1	1	—	—	1	—
Максим Шамота	1	1	—	—	1	—
Петро Чмига	1	1	—	—	1	—
Яков Матюшев зять	1	1	—	—	—	—
Матвей Вевчар	1	1	—	—	2	—
Игнат Кучер	1	1	—	—	—	—
Карло Низкозадый	1	1	—	—	—	—
Федор Пузиренко	1	1	—	—	2	—
Панас Свидич	1	1	—	—	3	—
Василь Пикинер	1	1	—	—	2	—
Василь Чередник	1	1	—	—	1	—
Иван Ткач	1	1	—	—	2	—
Семен Ткач	1	1	—	—	—	—

Показание сел и урочищ, имен и прозваний	Показание дворов, хат и имущества					
	Дворы	Хати	Кони	Рабо- чие волы	Нера- бочой рога- той скот	Овцы
Остап Палей	1	1	—	—	1	—
Герасим Коваль	1	1	—	—	—	—
Андрей Кудренко	1	1	—	—	2	—
Яков Костенко	1	1	—	—	—	—
Ярема Небояк	1	1	—	—	1	—
Итого пеших в Черноухах 23						
<i>Пешие</i>						
Федор Завалипеч	1	1	—	—	—	—
Иван Бегун	1	1	—	—	2	—
Василь Шулека	1	1	—	—	1	—
Иван Середа	1	1	—	—	—	—
Прокоп Бардак	1	1	—	—	—	—
Тимко Колесниченко	1	1	—	—	—	—
Павло Кажан	1	1	—	—	—	—
Игнат Безсенечный	1	1	—	—	—	—
Степан Панко	1	1	—	—	2	—
Максим Шевцов зять	1	1	—	—	—	—
Демян Гуриненко	1	1	—	—	1	—
Васил Литвин	1	1	—	—	4	—
Степан Панко	1	1	—	—	2	—
Грицько Берко	1	1	—	—	—	—
Федор Четвертак	1	1	—	—	—	—
Степан Шкуть	1	1	—	—	—	—
Яков Белоус	1	1	—	—	—	—
Итого пеших 17						
<i>Села Черноуховки тяглые</i>						
Степан Тринитка из зятем Иваном	1	2	—	4	2	30
Иваны два братья	1	2	—	4	2	—
Ничипор Чуб	1	1	—	6	4	40
Грицько Черноушенко	1	1	—	1	2	10
Павло Черноушенко из братом Ива- ном	1	2	—	2	4	—
Данило Сукур	1	1	—	1	3	15
Грицько Тригуб	1	1	—	2	1	—
Удова Волчиха	1	1	—	1	2	—
Семен Мулка	1	1	—	1	2	15
Максим Погребный	1	1	—	1	3	—
<i>В селе Васильковом над речкою Панкевкою</i>						
Герасим Швец	1	1	—	2	—	—
Павло Ткач	1	1	—	2	3	—
Наум Кравец	1	1	1	—	3	—
Артем Лях з свояком Мосеем	1	1	—	4	14	25

Показание сел и урочищ, имен и прозваний	Показание дворов, хат и имущества					
	Дворы	Хаты	Кони	Рабо- чие волы	Нера- бочой рога- той скот	Овцы
Гимеш Шевченко	1	1	—	2	5	—
Илко Дирджина	1	1	1	2	4	10
Петро Лозин зять з братом Иваном	1	1	1	2	2	13
Грицко Кравець	1	1	—	2	—	—
Данило Лоза	1	1	—	2	2	9
Микола Коврига	1	1	1	2	6	—
<i>В селе Грузиновки над Панковкою</i>						
Матвей Кобилка	1	1	1	—	1	—
Микита Кузменко	1	1	—	2	15	—
Пилип Нещеренко з шурином Федо- ром Трикашенком	1	1	—	—	2	—
Грицко Тищенко	1	1	—	—	2	—
Микита Мерочный	1	1	1	—	1	10
Улас Литвин	1	1	—	2	4	15
Тимко Поцелуйко	1	1	—	—	—	—
<i>В селе Полковничем над озером Пришко</i>						
Иван Кошлатый	1	1	—	—	1	—
Василь Москаленко	1	1	—	2	2	—
Степан Ткаченко	1	1	1	—	—	—
Степан Дед з сынами Иваном и Грицком	1	1	1	—	4	—
Селекон Дубина	1	1	1	—	1	—
Федор Пернатый	1	1	—	2	—	—
Кондрат Переверниха з сином Яки- мом	1	1	—	2	2	—
Демко Зелений	1	1	1	—	2	—
Клим Забара	1	1	—	—	1	—
Терешко Буриенко	1	1	1	—	2	—
Омелько Мерочник	1	1	—	—	4	—
Федор Мерочник	1	1	—	—	—	—
Олексей Кучер	1	1	4	2	10	—
<i>В селе Суддевце над озером Ридуновим</i>						
Михайло Щыклись	1	1	—	2	8	20
Яско Крихта з племенником Демком	1	1	—	—	10	—
Иван Ткач	1	1	1	—	—	—
Иван Иванча	1	1	—	2	—	—
<i>В селе Серденевце над озером Педпелным</i>						
Иван Кучер	1	1	—	2	5	—
Ярема Велисенко	1	1	—	1	2	4
Иван Муштатый	1	1	1	—	2	—
Тимош Горпинич	1	1	—	—	—	—

Показание сел и урочищ, имен и прозваний	Показание дворов, хат и имущества					
	Дворы	Хаты	Кони	Ра- бочие волы	Нера- бочой рога- той скот	Овцы
Микола Гуришин зять з шурином Иваном	1	1	—	—	1	—
<i>В селе Шульговке над Протовцю</i>						
Семен Швець	1	1	—	—	2	—
Демко Бородай	1	1	—	—	4	—
Грицько Скляр	1	1	—	2	1	—
Удова Марта Бобирка	1	1	—	—	—	—
Василь Татарченко	1	2	—	2	2	20
Марко Андрееенко	1	1	—	—	—	30
Петро Босенко	1	1	—	2	2	14
Федор Босого зять	1	1	—	—	—	—
Терешко Коваль	1	1	—	—	—	—
Микита Кравець	1	1	—	2	—	—
Грицько Лихонос	1	1	—	2	2	10
Мусий Горшкодеренко	1	1	—	2	6	20
Удова Мотря Ивачиха	1	1	—	—	1	—
Кирило Нарезненко	1	1	—	—	3	—
Иван Гришко	1	1	—	2	1	10
Семен Гришков зять	1	1	—	2	1	—
Иван Литовченко	1	1	—	2	—	50
Иван Кучер	1	1	—	2	5	17
Иван Жир	1	1	—	—	4	—
Степан Мельниченко	1	1	—	—	—	—
Тимош Коваль	1	1	—	2	7	10
Степан Келбас	1	1	—	—	3	7
Семен Мельник	1	1	—	1	—	—
Кирило Шульга	1	1	—	2	6	18
Прокоп Мельниченко	1	1	—	4	7	30
Тимко Бобер	1	1	—	2	1	—
Харко Момал	1	1	—	2	1	—
Мусей Гриненко	1	1	—	2	—	—
Иван Гаращенко	1	1	—	—	—	10
Федор Гриненко	1	1	—	—	—	—
Василь Драї	1	1	—	—	2	—
Дмитро Сторчак	1	1	—	—	—	—
<i>В селе Климовце в урочище над страшным озером</i>						
Иван Котенко	1	1	—	4	8	50
Иляш Ярошенко	1	1	—	2	1	20
Удова Недбашиха	1	1	—	2	1	10
Пилип Кравец	1	1	—	2	—	—
Иван Скрипник	1	1	—	2	1	10
Динис Геращенко	1	1	—	—	1	—
Панас Забияка	1	1	—	2	1	—
Яков Горб	1	1	—	—	—	—
Сергий Житный з сином	1	1	—	4	5	20
Карпо Решетняк	1	1	—	6	1	—

Показание сел и урочищ, имен и прозваний	Показание дворов, хат и имущества					
	Дворы	Хаты	Коня	Рабо- чне волы	Нера- бочой рога- той скот	Овцы
Матвей Рудь	1	1	—	2	1	—
<i>В селе Семенчивки на устье реки Орели</i>						
Федор Рыбалка	1	1	—	—	1	—
Матвей Гапун	1	1	—	2	1	—
Трохим Солдатенко	1	1	—	2	2	10
Грицько Хупавенко	1	1	—	2	—	10
Иван Хабрий	1	1	—	—	2	—
Максим Мокриенко з ведчимом	1	1	—	4	6	10
Удова Вешталка	1	1	—	—	—	10
Матвей Петренко	1	1	—	2	4	20
Иван Солдатенко	1	1	—	2	4	20
Супрун Мельниченко	1	1	—	2	1	30
Мусей Белый з шурином	1	1	—	2	—	10
Иван Мокреенко	1	1	—	—	1	—
<i>В селе Балабковки над Протовчу</i>						
Удова Татьяна Ткачиха з зятем	1	1	—	4	5	20
Роман Подвечерний	1	1	—	—	1	—
Грицько Симоненко	1	1	—	—	—	—
Федор Маловечко	1	1	—	2	—	9
Яков Швачка	1	1	—	2	1	15
Дмитро Таран	1	1	—	2	4	—
Марко Швачин зять	1	1	—	2	3	—
Лук'ян Бабаченко	1	1	—	4	10	50
Яско Строжко з братом	1	1	—	—	—	—
Удова Солдатка з зятем	1	1	—	6	10	10
Гаврило Сорокопуд	1	1	—	2	—	—
Данило Глиняний	1	1	—	—	—	—
<i>В селе Горбулевки над Черемвою могилою</i>						
Ярема Теретиченко	1	1	—	2	—	10
Харко Дрига	1	1	—	—	6	20
Михайло Швець	1	1	—	2	5	—
Михайло Москаленко з зятем	1	1	—	2	4	—
Юхим Ребростый	1	1	—	2	10	20
Петро Цар	1	1	—	2	4	5
Яско Мелниченко	1	1	—	2	8	8
Яско Жиренко	1	1	—	2	8	20
Яско Горбуленко	1	1	—	2	6	14
Прокоп Мельниченко	1	1	—	2	6	—
<i>В селе Половетцине над Орелю</i>						
Атаман Иван Сеница	1	1	1	2	1	10
Чаус Яков Краснозаций	1	1	1	—	—	5

Показание сел и урочищ, имен и прозваний	Показание дворов, хат и имущества					
	Дворы	Хати	Кони	Рабо- чие волы	Нера- бочой рога- той скот	Овцы
Антон Сердеченко	1	1	—	2	3	5
Терешко Тирса з шурином Данилом	1	1	—	2	4	—
Степан Тирса	1	1	—	2	4	—
Архип Безверхий	1	1	—	2	4	—
Иван Носенко	1	1	—	2	4	5
Грицько Лях	1	1	—	2	4	—
Алексей Ткач	1	1	—	—	3	—
Дмитро Алейник	1	1	—	2	2	—
Яков Самоха	1	1	1	2	4	—
Харко Хоролший	1	1	1	2	2	—
Василь Джигар	1	1	—	2	2	—
Степан Ставицкий з Данилом Чи- чкалом	1	1	—	2	4	—
Сидор Кветченко	1	1	—	2	4	50
Оверко Бобошко	1	1	—	—	—	—
Назар Летун	1	1	1	—	2	4
Терешко Шаповал	1	1	—	2	4	8
Илько Коваль	1	1	1	2	2	8
Петро Ткач	1	1	—	2	4	—
Павло Павелченко	1	1	—	2	2	15
Данило Шаповал	1	1	—	1	2	2
Дорош Деркавенко	1	1	1	1	3	10
Максим Коратун	1	1	—	2	4	10
Остап Гриненко	1	1	2	2	6	10
Удова Настя Нестериха	1	1	1	—	3	—
Удова Тетяна Щербачка	1	1	—	—	3	—
Удовы две Гапка Летунка, Наталка Безчесна	1	1	—	—	1	—
Иван Шаповаленко	1	1	2	2	3	3
Яким Скрипник	1	1	1	—	—	—
Семен Ричка	1	1	1	—	4	—
Трохим Бобир	1	1	2	2	5	—
Игнат Сукач	1	1	—	2	5	—
Трохим Скляр	1	1	—	—	3	5
Грицько Дудля	1	1	—	2	5	10
Алекса Кулбака	1	1	1	2	4	—
Федор Гуяв	1	1	1	—	—	8
Иван Чередниченко	1	1	—	—	3	—
Игнат Моргун	1	1	—	2	4	—
Юхим Чаус	1	1	1	—	2	—
Прокоп Передерей з братом Влади- миром	1	1	—	2	—	10
Андрей Некряч	1	1	—	2	1	—
Степан Ткач	1	1	—	2	1	—
Иван Ливар	1	1	—	2	4	10
Михайло Мамай	1	1	2	—	3	—
Михайло Горб	1	1	—	2	—	15
Пылип Варениця	1	1	1	—	1	—
Яков Чепя	1	1	1	—	—	—
Василь Штана	1	1	—	—	2	—
Удова Олена Шаповалка з сином	1	1	1	—	1	—

Показание сел и урочищ, имен и прозваний	Показание дворов, хат и имущества					
	Дворы	Хаты	Кони	Рабо- чие волы	Нера- бочой рога- той скот	Овцы
Панас Степаненко	1	1	1	—	3	20
Гричко Скляр	1	1	—	—	4	—
Трохим Таранушич	1	1	—	2	4	—
Улас Гуль	1	1	—	—	—	—
Семен Корниченко з братом Микитою	1	1	2	4	4	25
Тимеш Кучеренко	1	1	—	—	—	—
Гричко Глухий	1	1	—	—	—	—
<i>В селе Проданивце над Протовцю</i>						
Влас Павенко	1	1	—	2	4	—
Павло Гендетный	1	1	—	2	6	—
Иван Пестолет	1	1	1	2	6	—
Удова Феданка з сином	1	1	—	2	7	—
Алексей Беда	1	1	—	—	—	—
Наум Завгородный з братом Петром	2	2	1	4	12	—
Мусей Король	1	1	2	2	8	—
Иван Шовковус	1	1	—	2	6	—
Гаврило Мирта крайне нищетный	1	1	—	—	—	—
Роман Репало	1	1	—	5	—	—
Роман Кисляк	1	1	—	2	7	—
Павло Сливный	1	1	1	—	4	—
Иван Безкоровайний	1	1	3	—	6	—
Микита Немпа	1	1	—	2	8	—
Иван Вовкодав	1	1	1	2	6	—
Хведер Ивахненко	1	1	—	2	6	—
Терешко Победренко	1	1	1	—	4	—
Сосед в него Степан Харченко край- не нищетный	—	—	—	—	—	—
Мусей Ткач	1	1	2	2	7	—
Дмитро Кравец	1	1	—	4	2	—
Остап Босак крайне нищетный	1	1	—	—	—	—
Грицько Бутенко крайне нищетный	1	1	—	—	—	—
Максим Колвашенко	1	1	2	4	3	12
Степан Король	1	1	2	—	4	—
Иван Коновалов з синами двома	1	1	—	2	3	—
Иван Лалим	1	1	—	2	5	—
Улас Подмогильный	1	1	—	2	5	—
Яким Глевкий	1	1	—	—	2	—
Михайло Низкогуз	1	1	1	—	6	—
Удова Цапиха з братом Зенцем	1	1	—	4	5	30
Грицько Мохна	1	1	—	—	3	—
<i>При урочище селе Гасушкевцы над Протовцю</i>						
Ярема Ткач	1	1	3	4	11	—
Михайло Ткач	1	1	—	2	5	15
Удова Башутка з сином Петром	1	1	2	2	3	7
Грицько Чопенко	1	1	2	2	7	20
Тимеш Чопенко	1	1	3	4	4	10
Хома Щербань	1	1	1	2	3	—

Показание сел и урочищ, имен и прозваний	Показание дворов, хат и имущества					
	Дворы	Хати	Кони	Рабо- чие волы	Нера- бочой рога- той скот	Овцы
Карпо Кубенченко	1	1	2	2	8	20
Никита Лубенченко	1	1	—	4	9	20
Остап Кирпаченко	1	1	3	2	7	18
Назар Нога	1	1	2	2	5	15
Степан Ширмак	1	1	—	2	—	7
Феско Лубенченко	1	1	—	2	5	30
Данило Гурбенченко	1	1	1	2	5	10
Карпо Колесник	1	1	1	—	3	15
Андрей Шученко	1	1	1	2	8	20
Улас Тупый	1	1	1	—	1	—
Андрей Зозь	1	1	2	2	10	—
Клять Ткач	1	1	1	2	5	14
Кирило Пащенко	1	1	—	—	3	—
Иван Демуренко и з братом Иваном	1	1	4	4	15	19
Мусей Гречук	1	1	—	2	4	20
Кирик Погорельый	1	1	3	—	1	—
Матвей Авдейчин зять	1	1	—	2	4	20
Мыкита Ведмедь	1	1	1	—	1	—
Андрей Галушка	1	1	—	2	3	15
Семен Вевчар крайне нищетный	1	1	—	—	—	—
Грицько Московчин зять	1	1	—	2	2	—
Михайло Вовколав	1	1	—	2	7	—
Герасим Козыренко	1	1	—	2	6	6
Мусей Лубенченко	1	1	—	2	6	—
Петро Ведмеденко з старцем Пили- пом	1	1	1	4	11	—
Иван Рябовол	1	1	—	2	1	—
<i>В Слободки Огыревки при Протовчы</i>						
Яцко Кляпа	1	1	2	2	2	2
Грицко Чудак пчел в него 12	1	1	1	—	9	—
Тимко Щестенко з братом Микитой	1	1	2	4	6	40
Хома Шестак зять	1	1	—	2	7	—
Матвей Тетяненко	1	1	—	2	3	—
Хома Тетяненко з дядьком Иваном	1	1	—	6	9	20
Иван Тетяненко	1	1	—	2	1	8
Грицко Волко	1	1	—	2	5	20
Микита Остапенко холостой сосед в него Семен Мельник	1	1	1	4	8	19
Павло Резник	1	1	2	2	10	10
Иван Гаркавый	1	1	2	2	4	4
Семен Серга	1	1	—	—	1	—
Микита Сенка	1	1	—	—	2	4
Калис Остапенко	1	1	—	2	8	10
Грицко Зубко	1	1	2	2	3	12
<i>В Слободе Цегловатой над Протовчю</i>						
Яцков Коваль	1	1	—	2	4	—
Андрей Кисленко	1	1	—	2	1	20
Иван Кривуля	1	1	2	2	5	15

Показание сел и урочищ, имен и прозваний	Показание дворов, хат и имущества					
	Дворы	Хати	Кони	Рабо- чие волы	Нера- бочой рога- той скот	Овцы
Игнат Покволятий з свояком Марком	1	1	—	4	1	7
Иско Бегданенко	1	1	1	—	—	—
Остап Норенко	1	1	1	2	4	—
Семен Динець	1	1	—	2	3	—
Петро Литвин	1	1	1	—	—	—
Трохим Литвиненко	1	1	—	2	4	6
Петро Литвиненко	1	1	—	2	3	20
Андрей Донець	1	1	—	—	1	—
Демян Правосудный с тестем Макси- мом	1	1	—	4	—	—
Мартин Мокляченко	1	1	—	2	5	—
Иван Шаповал	1	1	1	—	—	—
Омелко Шморгай	1	1	1	—	—	—
Андрей Чередных	1	1	—	—	1	5
Савка Хейло	1	1	—	2	4	10
Степан Мокляченко крайне нищетный	1	1	—	—	—	—
Семен Плахотя	1	1	—	2	5	—
Лазер Сердяченко	1	1	1	2	1	10
Яско Савченко	1	1	—	2	2	30
Остап Тригуб нищетный	1	1	—	—	—	—
Леско Рясний	1	1	2	—	1	—
Данило Шморгай	1	1	—	2	1	—
Сергей Багно	1	1	—	2	6	—
Иван Зозуля	1	1	1	—	—	—
Леско Ясуб	1	1	1	2	2	—
Янес Коляса	1	1	—	2	1	—
Лук'ян Земный	1	1	—	2	5	7
Максим Щеценко	1	1	2	—	—	—
Семен Клименко	1	1	—	3	—	—
Иван Баша крайне нищетный	1	1	—	—	—	—
Грицко Заец	1	1	3	—	6	10
Иван Братусенко з братом Лук'яном	1	2	—	4	4	5
Гордей Стажей з сыном	1	2	—	4	—	40
Дмитро Литвин	1	1	1	—	—	—
Петро Будник з зятем Романом	1	1	1	2	1	20
Карпо Коваль з братом	1	1	1	2	1	10
Павло Певень крайне нищетный	1	1	—	—	—	—
Якев Крамар	1	1	2	2	—	—
Грицко Вербенко	1	1	—	2	2	—
<i>В слободке Серковце над Протовчею</i>						
Андрей Барвенко	1	1	2	—	2	—
Савка Белый	1	1	1	—	—	—
Панько Бутенко	1	1	1	—	2	—
Олекса Головка крайне нищетный	1	1	—	—	—	—
Ярема Коровченко крайне нищетный	1	1	—	—	—	—
Степан Семибрат	1	1	2	2	2	10
Яцко Найдсоненко	1	1	2	2	9	—
Андрей Водопек	1	1	2	5	—	—
Федор Швець	1	1	—	4	—	—

Показание сел и урочищ, имен и прозваний	Показание дворов, хат и имущества					
	Дворы	Хаты	Кони	Рабо- чие волы	Нера- бочой рога- той скот	Овцы
Удова Ярошиха	1	1	1	2	2	10
Семен Криворотий	1	1	1	2	4	—
Удова Химка Татарчиха	1	1	—	2	2	—
Удова Гапка Цыганенкова	1	1	1	2	3	—
Удова Мария Бражиха	1	1	—	2	1	8
Омелко Воловенко	1	1	1	2	2	15
Клим Коркодола	1	1	—	2	10	5
Олекса Икач крайне нищетный	1	1	—	—	—	—
Василь Сиротка	1	1	—	2	2	—
Марко Горбатий	1	1	1	2	2	11
Наум Коврига	1	1	—	2	8	40
Яков Дрыга	1	1	2	2	4	30
Василь Правда	1	2	1	2	5	—
Ахрем Убутий син	1	1	2	—	2	—
Яков Поломар	1	1	1	—	4	—
Олексей Лисий	1	1	—	—	3	25
Иван Саранча	1	1	1	2	11	10
Гордей Индутый	1	1	2	—	2	—
Данило Голуб	1	1	—	2	—	—
Герасим Перечепа	1	1	—	2	—	25
<i>При Урочище Бабенкевце</i>						
Яско Лысенко	1	1	—	2	2	5
Роман Оврашко	1	1	—	—	2	—
Удова Приська Дубиниха	1	1	—	—	2	—
Ничипор Швець	1	1	1	—	3	—
Иван Иванский	1	1	—	2	1	—
Дмитро Куйда	1	1	—	2	1	—
Роман Бабеченко	1	1	—	2	1	—
Данило Капуста	1	1	1	—	—	—
<i>В слободе Могилеве над Речкою Беловодом из заливом из реки Орелы</i>						
Писар Кузма Гапochenко з братом Мartiном	1	2	—	—	6	10
Чаус Яков Куриленко	—	—	—	—	—	—
Роман Захарольский	1	1	—	2	2	10
Иван Брага з сином Нечипором	1	1	—	2	2	—
Василь Поварений из зятем Яковом Перевертайлом	1	1	1	2	2	20
Яков Вялий	1	1	—	2	—	—
Мусей Шалений з братом Павлом	1	1	—	2	3	10
Иван Олейнык	1	1	1	—	—	—
Тишко Запорожець	1	1	1	2	1	—
Василь Лиханський з сином Панком	1	1	—	2	—	10
Логвин Лиховид	1	1	1	—	—	10
Игнат Паслашиха зятем Грицком За- тенченком	1	2	—	4	6	10
Михайло Самосей	1	1	—	2	2	—

Показание сел и урочищ, имен и прозваний	Показание дворов, хат и имущества					
	Дворы	Хати	Кони	Рабо- чие волы	Нера- бочой рога- той скот	Овцы
Грицко Вяниченко	1	1	—	—	4	—
Матвей Гусаченко	1	1	—	2	—	—
Яков Летячий	1	1	1	—	—	—
Иван Джевага	1	1	—	4	—	—
Грицко Белогук з братом	1	1	—	2	2	—
Иван Вербенко	1	1	1	—	3	—
Андрей Бабенко	1	1	—	—	5	—
Иван Стадник з сином Омелком	1	1	—	—	1	—
Михайло Яшенко з сином Петром	1	1	—	2	—	20
Яков Кобравов зять з тестем Остапом и шурином Яковом Козаренко	1	1	2	—	—	—
Яско Иваниченко з братом Наумом	1	2	—	2	3	13
Грицко Шаля з братом Иваном	1	1	—	2	1	—
Михайло Хваленко	1	1	—	—	—	5
Иван Шпак з двома братами Петром и Кирилом	1	1	1	2	—	—
Павло Левченко	1	1	—	2	2	—
Павло Моляженко з сином Омельком	1	1	1	—	—	—
Петро Мороз	1	1	1	2	2	7
Петро Сич з сином Матвеем	1	1	1	2	2	—
Алексей Ткач з сином Степаном	1	1	—	2	—	20
Степан Причепя	1	1	—	2	4	5
Петро Брогиденко	1	1	1	—	—	—
Василь Назаренко	1	1	—	2	—	—
Савка Губенко	1	1	—	2	—	2
Иван Динка	1	1	—	2	2	—
Трохим Жовниченко з братом Савкою	1	1	—	2	4	20
Иван Плохий	1	1	—	—	—	—
Иван Прокопенко з братом Харком	1	1	—	2	1	8
Дорош Катран з суседом Петром Троценком	1	1	4	1	9	—
Федор Лозицкий з зятем Михайлом	1	1	—	2	1	—
Удова Мотря Приходчиха з сином Кирилом и Михайлом	1	1	—	4	9	30
Иван Омелай	1	1	—	—	4	—
Панас и Андрей Ерухи	1	1	—	4	4	15
Тимош Загубипост з суседом Семе- ном	1	1	1	2	3	—
Иван Грузин	1	1	1	—	—	—
Грицко Литвин	1	1	—	—	—	—
Ярош и Федор Литвины	1	1	1	—	—	—
Степан Сябро з сином Максимом	1	1	—	—	2	20
Удова Мотря Полежайка з двома синами	1	1	1	2	7	50
Андрей Педашенко	1	1	—	—	—	—
Грицко Санжаровец з синами 2-ма	1	1	—	2	—	—
Харко Бегун	1	1	—	—	—	—
Степан Педрез	1	1	—	—	—	—
Селин Хоменко з сином Герасимом	1	1	2	1	2	8
Матвей Пенковский	1	1	2	—	1	—
Степан Лесовый	1	1	1	—	—	—

Показание сел и урочищ, имен и прозваний	Показание дворов, хат и имущества					
	Дворы	Хати	Кони	Рабо- чие волы	Нера- бочой рога- той скот	Овцы
Федор Бараннык	1	1	—	2	—	30
Василь Коломийченко	1	1	—	2	—	—
Яков Потецкого зять	1	1	—	1	—	4
Андрей Шпак	1	1	—	2	1	—
Демян Туренко	1	1	—	4	4	10
Петро Нестеренко	1	1	—	—	2	10
Грицько Швидченко	1	1	—	—	2	—
Игнат Остренко	1	1	—	2	4	—
Мирон Овадченко	1	1	—	2	5	—
Андрей Кикошенко	1	1	—	2	2	7
Трохим Бондар з Иваном Решетылен- ком	1	1	1	—	9	—
Лаврен Линик	1	1	—	2	5	—
Антон Трикозенко	1	1	2	4	6	—
Сидор Зозулин	1	1	—	2	4	4
Савка Тригуб з сином Дмитром	1	1	—	2	4	—
Микита Бойченко	1	1	—	2	—	—
Грицько Летючий з сином Павлом	1	1	—	—	3	—
Хома Черечеча	1	1	—	2	—	5
Удова Феска Рижовна з сином	1	1	—	2	1	—
Андрей Мул з сином Уласом	1	1	—	2	4	—
Иван Заспало	1	1	1	—	6	—
Михайло Водопяк	1	1	—	2	—	—
Сидор Сасун	1	1	—	—	—	—
Наум Вечера	1	1	—	2	1	—
Кас'ян Поломаренко з сином Ничи- пором	1	1	1	2	4	—
Лук'ян Ситник	1	1	1	2	3	—
Хведор Хитрый	1	1	—	1	1	—
Яков Пласа	1	1	—	—	2	—
Максим Микуленко	1	1	1	—	2	—
Клим Моргун	1	1	—	2	1	—
<i>В селе Бабайковце над Орелью</i>						
Чаус Микола Стеценко з Илком Ште- пенком	1	2	2	3	8	—
Хома Качаленко з братом Тимошем	1	1	1	—	4	25
Каленик Качаленко з суседом Пили- пом Шидличенком	1	1	—	—	4	20
Василь Ридовский	1	1	1	—	2	—
Тимко Лещенко	1	1	1	2	3	—
Михайло Родяненко	1	1	—	—	2	—
Савка Рибалка	1	1	1	—	—	—
Самейло Мерный з шурином Петром	1	1	1	—	1	10
Артем Мелянка	1	1	—	—	3	—
Артем Бабенко з суседом Иваном Гладким	1	1	3	2	8	10
Тимко Бражник з сином Василем	1	2	4	2	5	20
Улас Свечивар з сином Прокопом	1	1	—	—	2	—

Показание сел и урочищ, имен и прозваний	Показание дворов, хат и имущества					
	Дворы	Хати	Кони	Рабо- чие волы	Нера- бочой рого- той скот	Овцы
Грицко Зеленский	1	1	2	—	—	—
Иван Рибалка з синами двома Федо- ром и Кузьмою	1	1	3	2	1	10
Петро Патеиченко з зятком Пилипом	1	1	—	2	5	25
Кузма Меланочка з сином Климом	1	1	—	—	3	10
Удова Параска Забарниха з сыном	1	1	—	—	3	7
Прокоп Ткач	1	1	1	—	2	—
Удова Евдоха Меланочиха з сином	1	1	—	2	—	10
Данилом	1	1	2	—	3	—
Павло Коваль	1	1	—	—	—	—
Улас Портянка з тестем Игнатом	1	2	1	2	4	10
Артеменком	1	1	—	—	—	—
Василь Божко	1	1	—	—	—	—
Герасим Салодуненко з зятем Семе- ном Кузменком	1	2	1	2	8	—
Прокоп Гречаний з зятем Мартином	1	1	—	4	6	10
Проскурнею	1	1	—	1	—	—
Микита Тогобедный	1	1	2	—	3	10
Олифер Покришка з сином и суседом	1	1	1	—	—	—
Павел Швидкий	1	1	1	—	—	—
Яков Голенко з сином Иваном	1	1	—	—	—	—
Омелько Шостопаленко	1	1	—	2	2	5
Михайло Рибальченю з братом Олек- сою	1	2	—	2	1	—
Михайло Назаренко	1	1	—	—	—	—
Улас Капинос	1	1	—	—	5	—
Олекса Шербань	1	1	1	—	2	10
Грицько Гута з тестем Иваном Ов- чаренком	1	1	1	—	9	30
Иван Школа	1	1	1	—	—	—
Иван Свинох	1	1	—	—	6	—
Хома Яковенко	1	1	—	—	2	—
Яков Басараб	1	1	1	—	2	—
Грицко Шмиговский	1	1	—	—	—	—
Ярема Скоренький з сином Иван Ни- колаенко	1	1	1	—	—	—
Корней Туренко	1	1	—	—	4	—
Степан Кулиш	1	1	1	—	4	—
Степан Надченко з братами Педком и Кирилом	1	2	3	4	10	30
Иван Бигирь	1	1	1	—	2	—
Лазор Сабарня	1	1	—	—	—	—
Иван Погореленко з братом Калени- ком	1	2	—	2	5	10
Кирило Капуста з сином Сергеем	1	1	—	—	—	30
Мусий Сверчкаренко	1	1	1	—	1	28
Федор Чайка	1	1	—	2	4	15
Яков Сорока	1	1	—	—	—	—
Павло Шпирка з зятем Кирилом и братом Яковом	1	1	1	—	8	40
Василь Метлицкий	1	1	2	2	4	20

Показание сел и урочищ, имен и прозваний	Показание дворов, хат и имущества					
	Дворы	Хаты	Кони	Рабо- чие волы	Нера- бочой рога- той скот	Овцы
Тимко Бражник з сином Василем	1	2	4	2	5	20
Яким Кобзаренко	1	1	1	2	2	20
Ицко Голого зять	1	1	1	—	1	—
Наум Лесик з свояком Якимом Куз- менком	1	1	3	3	9	25
Микита Сотничок з свояком Михай- лом Назаренком	1	1	4	2	3	10
Семен Куценко з суседом Прокопом Овчаренком	1	1	1	—	1	25
Трохим Комнин	1	1	—	—	2	10
Ярема Рябий	1	1	—	2	2	10
Пилип Стащенко	1	1	—	2	—	5
Левко Тищенко	1	1	—	—	2	—
Максим Маштак	1	1	1	2	7	17
Андрей Мерочник	1	1	—	—	2	12
Иван Рибалка	1	1	2	—	—	5
Хома Родненко	1	1	1	—	2	7
Федор Шулик	1	1	—	—	3	10
Антон Литовченко з зятем Иском Стожилним	1	2	—	1	2	9
Грицко Паламар	1	1	1	—	—	—
Панас Чернявский	1	1	—	2	—	—
Сусед Тимка Лешеник Максим Бон- дар	1	1	—	—	6	1
Павло Сосна з зятем Петром	1	2	1	2	6	—
Степан Швец	1	1	1	2	4	—
Магвей Нось	1	1	3	—	2	—
Василь Овчар	1	1	—	2	2	10
Прокоп Овчар	1	1	—	2	3	5
Степан Мистивец з суседом Ива- ном Чорненком	1	1	—	—	4	—
Иван Самарский з суседом Яковом Гнедянком	1	1	1	2	3	10
Охрем Ворона з зятем Филоном	1	1	—	4	4	—
Грицко Налесный	1	1	—	2	4	—
Савка Коновал	1	1	—	2	3	—
Андрей Бутенко	1	1	—	2	3	—
Семен Хузеенко	1	1	—	—	—	—
Иван Савран	1	1	3	1	7	15
Яков Бабенко з сином Андреем	1	1	—	4	6	24
Улас Катенюк	1	1	—	—	3	—
Конон Дерев	1	1	—	—	8	3
Яков Шостопал	1	1	—	2	4	15
Федор Бутенко	1	1	1	1	2	8
Федор Лелека	1	1	1	—	5	—
Алексей Торчан	1	1	1	4	10	80
Андрей Шпаченко	1	1	1	—	—	—
Матвей Бурлаченко	1	1	—	—	—	—
Гарас Горобецкий	1	1	—	2	2	7

Показание сел и урочищ, имен и прозваний	Показание дворов, хат и имущества					
	Дворы	Хати	Кони	Рабо- чие волы	Нера- бочой рога той скот	Овцы
<i>В хуторе при речке Солоной</i>						
Савка Прокуда и Федор Чорний с племенником Бажчеником холостые	1	1	4	—	—	—
<i>Живущие под Царичанскою</i>						
Роман Левенец	1	1	1	—	3	15
Никита Пелипенко з братом Селином	1	1	4	2	11	—
Федор Омеляненко	1	1	2	—	4	—
Данило Гончар з братом Лавреном	1	1	—	—	4	—
Онуфрий Дребенко	1	1	1	—	2	—
Иван Безкровний	1	1	—	—	3	—
Ничипор Пивець	1	1	—	2	4	—
Омелько Ткач	1	1	—	—	4	—
Яков Степовенко	1	1	—	—	6	—
Прокон Фецяра	1	1	3	—	3	20
<i>Под Маячкою</i>						
Савка Щербина	1	1	1	—	—	—
Матвей Шевченко	1	1	—	1	2	—
Василь Бердник	1	1	1	—	2	—
Удова Настя Моцяжка	1	1	—	—	—	—
Удова Палагея Слесарка	1	1	—	—	—	—
Иван Моргуненко	1	1	2	—	—	—
Гаврило Немыч	1	1	1	—	—	—
Степан Щербина	1	1	—	—	—	—
Максим Половинка	1	1	1	—	4	—
Северин Кравець	1	1	—	—	—	—
<i>В урочище Шуrowом</i>						
Семен Сукур	1	1	—	—	1	—
Корней Шаповал	1	1	1	—	7	—
Андрей Стадник	1	1	—	—	—	—
Сергей Скрипник	1	1	—	—	—	—
Удова Гапка Котолупка	1	1	1	2	5	—
Грицько Гриб	1	1	1	4	10	—
Клим Поденежний	1	1	—	1	2	—
Яков Сукур	1	1	5	—	3	—
Сидор Отрека	1	1	1	2	13	10
Итого в ведомстве Протов- чанском посполитых дворов, хат и скота	701	737	284	804	1630	3572

(Загальна кількість переліченого в документі майна не відповідає поданим цифрам. Пропонуємо наші підрахунки: 705, 733, 296, 814, 1784, 3546).
Вышеписанную перепись о посполитых учинили

Полковник Иосиф Рубан
Полковой старшина Иван Полонский (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 279, арк. 22—33).

Назва слобід, слобідок та урочищ	Тяглі	Піші
1. Курилівка	38	45
2. Плеси	13	16
3. Черноухівка	19	22
4. Васильково	7	—
5. Грузинівка	2	4
6. Судівка	2	2
7. Сердюківка	3	1
8. Шульгівка	16	15
9. Климівка	8	2
10. Семенівка	8	4
11. Балабківка	8	4
12. Горулівка	9	1
13. Половегчина	44	11
14. Проданівка	22	7
15. Галушківка	29	2
16. Одірівка	13	3
17. Щегловата	32	6
18. Сержівка	25	4
19. Бабенківка	6	2
20. Могилево	66	20
21. Бабайківка	84	34
Р а з о м	454	205

(ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 279, арк. 90).

Назва слобід та слобідок	Тяглі	Піші
1. Самара	230	229
2. Кам'янка	59	30
3. Сокольський Редуб	21	26
4. Ревунівка	5	—
5. Бригадирівка	15	13
6. Кильчені	36	4
7. Озимівка	55	40
8. Чернеча	81	74
Р а з о м	502	416

(ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 279, арк. 69).

наприклад, мав 6 голів робочої і 4 неробочої худоби, а також — 60 овець; Лук'ян Бабаченко відповідно — 4, 10 і 50; Олексій Торчан — 4, 10 і 80 і т. д. Посполиті, таким чином, також не являли собою однорідної з економічної точки зору маси. В офіціальних документах посполиті поділяються на «тяглих» і «пеших».

Назва слобід та слобідок	Тягли	Піші
1. Новий Кодак, Половниця, Мединця й хут. Гарячий	137	113
2. Старий Кодак, Чаплі, Кимдіківка, Набоківка	48	42
3. Чаплинська Каменка	22	21
4. Таранівка	24	16
5. Карнаухівка	33	16
6. Тритузківка	14	15
7. Романковко	51	53
Р а з о м	329	276

(ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 279, арк. 69).

Перші називаються іноді «семянистими и можными», а другі — «неумущими», «нищетными», або «крайне нищетными».

На підставі опису Орельської паланки від 7 січня 1771 р. співвідношення «тяглих» і «нищетных» було таким:

Назва слобід	«Тяглые» і «мощные»	«Пешие» і «крайне нищетные»
1. Личкова	52	47
2. Козирщина	31	12
3. Перещепина	28	12
4. Калайгаївка	25	18
5. Котовка	38	17
6. Нефороща	9	27
Р а з о м	183	133

(ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 279, арк. 89).

Отже, заможні козаки в слободах разом з заможними посполитими становили з економічного боку верхній прошарок слобідського населення. Такі посполиті, як і козаки, часто переносили своє господарство за межі слобід, засновуючи там хутори. Про заснування хуторів слобідськими козаками і посполитими говориться, зокрема, в ордері Коша від січня 1770 р. «О взыскании... положенного в расписании ведомства Самарского с поженившихся козаков и мужиков денежного окладу». Податок стягали не тільки з тих, хто жив у слободах, але і з хуторян. Обов'язок збирання податку покладався в кожному окремому випадку на отамана козачого «з козаками» і отамана посполитого «з громадою»¹.

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 52, арк. 20.

Заснування хуторів заможними посполитими продовжувалось на Запоріжжі до зруйнування Січі. Про це можна судити на підставі ордера Коша полковникам Гуртовому (самарському) і Ногаю (кодацькому), а також «впредь будущим» від 8 грудня 1772 р. В ордері відзначалось, що «м. Старого Кодака обывателям дозволили мы («впредь до рассмотрения». — закреслено. — В. Г.) на той стороне Днепра, там где были Чапли, и в других тамошних местах селиться хуторами, а в том им препятствия вpredь до дальшого нашего рассмотрения дабы никакого чинимо не было»¹.

До переселення із слобід на хутори заможних козаків і посполитих, крім суто господарських мотивів, спонукало бажання уникнути різних поборів і повинностей. Незважаючи на накази Коша, що забороняли самовільне переселення із слобід на хутори, переселення не припинялись, по суті, до зруйнування Січі. Козаки й посполиті, які переселялись на хутори, лише номінально вважались слобідськими жителями. Насправді ж вони переходили на хутори з усім своїм майном, робітниками і підсусідками. У таких «слобожан» в слободах не було навіть хат. Внаслідок переселення на хутори заможної частини слобідського населення збільшувався тягар повинностей для тих, хто залишався на місці, в слободах, тобто для незаможних козаків і посполитих. Даремно Кіш загрожував, що силоміць поверне хуторян в слободи.

Ось як писалося про це в ордері Коша від 6 грудня 1772 р.:

«Известилсь мы, что из каменных обывателей многие оставили свои в селении дома, походили одни в хутора, а другие в Мовчановку, где жительствоючи, от отправления общенародных повинностей ухияются, а наличные тяжести несут и за себе и за них. Прежде ж состоявшимися в Коше ордерами запрещено, чтобы они в хуторах не жительствовали, а только б в оные временно приезжали и были. В Мовчановке ж и малейше жить и строится не дерзали. И как они сему, запрещению делаются противными та й посылають приказать всем таковым обывателям каменским, чтоб отнюдь они в хуторах («и в Мовчановке не были») не жительствовали и зараз би или по крайней мере в следующую весну у Каменку в свои (жилища) жительствовать перешли, а в хутора временно бы ездили..., а если не снесут и жительствовать упорно будут, то для сгону их будут отправлены нарочные» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 320, арк. 9).

Заможні козаки й посполиті, як сказано вище, експлуатували в своєму господарстві працю найманих робітників. Про глибину проникнення найманої праці в господарство заможних слободян можна судити з реестру від 2 березня 1773 р., складеного з приводу стягнення податку з «подсуседков, жиющих с хозяиными и особо в хуторах и по селах», в розмірі 1 крб. 50 коп., а також з козаків і посполитих, «что без найму и в найму живут в обывателей», в розмірі 70 коп.

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 320, арк. 33.

Реестр жиочим куренным козакам и безкуренным в наймах и без найму в ведомстве Протовчанском в женатых козаков и посполитых людей. Учинена 1773 году марта 2 дня.

В селе Петровке

В козака Степана Богини в найме Олекса Вивчар и Андрей Шеремет	2
В козака Ивана Рудя в найме Омелко Благодживский	1
В козака Радка Омельницкого в найме Степан Калининченко	1
В козака Уласа Щербини в найме Семен Морозенко	1
В козака Гаврила Чорного в найме Иван Захожий и Терешко Соколенко	2
В козака Михайла Малахая в найме Андрей Скорый	1
В козака Каминка Пластуновского в найме Андрей Шаповал	1
В козака Андрея Белого в найме Назар Литвин	1
В козака Микити Говорушенка в найме Иван Лысый	1
В козака Семена Лаврушки в найме Петро Лысый и Петро Вершина	2
В козака Миколы Мороза в найме Кондрат Горный	1
В козака Грицка Педоски в найме Тарас Литвин	1
В козака Петра Кривога проживавший без найму Ефим Погребный	1
В козака Мойсея Пискуна без найму Олекса Литвин	1
В козака Лукьяна Дзьоза в найме Петро Подерненко и Кузьма Товтик	2
В козака Степана Злого в найме Петро Гапмуренко	1
В козаков Дороша и Терешка Карноушенков в найме Кирило Великий	1
В козака Сергея Яловенка наемные Степан Овчар, Кондрат Переганченко, Федор Воровка, Савка Золотаренко, Иван Отрада	5
В козака Ивана Супереки в найме Антон Малый	1
В козака Опострата Чорного в найме Харко Недавний, Яков Родич, Грицко Ставиченко	3
В удовы Палаши Фартушной наемные Петро Сукур, Нечипор Кашенский, Лазор Руденко и Лукьян Михненко	4
В козака Юхима Чорного наемные Ткач и Петро Чередных	2
В посполитого Семена Рыбалки в найме Пархом Стольник	1
В посполитого Федора Кравця в найме Иван Кравченко	1
В посполитого Ивана Пузыренка в найме Онистрат Смутный	1
В посполитого Федора Корниенка без найму Грицько Швель	1
В посполитого Еремея Небояненка в найме Мартын Поденеженко	1
В посполитого Герасима Кобызенка без найму Грицько Бурлака	1

В селе Куриловки

В священников Куриловских отца Федора Чепелсовского наемный Василь Ошелницкий	1
Отца Логина Петрова наемные Кузма Широкий и Демид Чепега	2
Отца Фомы Верхогляда наемный Игнат Богменко	1
В козака Якова Довбыша наемный Иван Видмич	1
В козака Ивана Дяченка наемный Грицко Рудый	1
В козака Грицка Лапы — наемный Антон Литвин	1
В козака Марка Пластуна наемный Кондрат Скрипник	1
В козака Ивана Чакала в найме Трохим Сычик	1
В козака Ивана Михайленка в найме Дмитро Бурлака	1
В козака Алексея Сукурового зятя в найме Яким Золотаренко	1
В козака Аврама Резника найомный Иван Миняйленко	1
В козака Федора Коваля найомный Омелко Белый	1
В Юхима Губиного зятя найомный Грицько Светличенко	1
В козака Семена Цимбаленка наемные Иван Бурлака и Матвей Коваленко	2

В козака Дениса Неживенко наемные Семен Обилчак и Грицько Бех	2
В козака Якима Затерайки наемный Леско Бийчкин	1
В удовы Феклы Пелешки наемные Сергей Занеси Голова, Омелка Гуржий и Никита Белый	3
В козака Остапа Вошколупенко наемный Панас Повзиченко	1
В посполитого Кузьмы Догадайливого зятя наемный Семихлебенко	1
В посполитого Степана Корнеевка наемный Яков Таран	1

В селе Шульговке

От атамана Илька Скляра наемный Иван Ключка	1
В козака Клима Ткача наемный Тишко Горбенко	1
В козака Кондрата Коноплянки наемный Мойсей Ткач	1
В козака Семена Горба в найме Симен Вариводенко	1
В козака Ивана Кота наемный Иван Кучерявый	1
В козака Левка Нарезного наемный Хома Глухий куреня Пластуновского	1
Куреня Пластуновского проживающий Бурлаченки Яким Куркула	1
В козака Давила Кияниця наемный Иван Гура	1
В козака Мирона Гринченко наемный Василь Дрой	1
В козака Ивана Маташа без найму Грицько Проскаченко	1
В козака Хомы Гришка наемный Федор Литвин	1
В козака Ивана Белокурого в найме Ничипор Трохименко	1
В козака Петра Клименка в найме Онуфрий Орлянский	1
В козака Мойсея Клименка в найме Максим Завгородный	1
В козака Гаврила Дебристого в найме Иско Чередник	1
В козака Игната Маижаевского в найме Василь Дубина	1
В козака Савки Девятки в найме Илько Даниленко	1
В козака Супруна Гапоненка в найме Никита Блащенко	1
В козака Ивана Пелгуя в найме Федор Литвин и Семен Малый	2
В козака Трофима Ведмеда в найме Иван Беличенко	1
В козака Ивана Мокреенка в найме Федор Матный	1
В посполитого Федора Кравца без найму Мойсей Наперстниченко и Лаврен Самойленко	2
В посполитого Мойсея Велика в найме Павло Забегайло	1
В посполитого Ивана Кучера куренный Пластуновский без найму Иван Ярошенко	1

В селе Половетцине в козаков проживающие

В удовы Анны Кошманки в найме Трохим Щербаченко	1
В Сндора Сягайла в найме Харко Метеленко	1
В Макара Тимошенка в найме Клим Безпрозванный	1
У Ивана Неделки в найме Василь Фесков брат	1
У Семена Перервы в найме Иван Цигар	1
У Назара Семенчи в найме Кондрат Хамащенко	1
У Степана Ткача наемный Василь Гаркуша	1

В селе Продановке в козаков

Федора Криса в найме Грицько Кирмик	1
В Андрея Стусенка в найме Яков Гричученко	1
В Ивана Геймура в найме Гаврило Кучер	1
В Тимоша Олейниченка в найме Иван Омельницкий	1
В Степана Якубы куренный Ведмедовский в найме Омелко Сухий	1
В Федора Писаренка в найме Илько Нагуленко	1
В Петра Свечкаря в найме Яцко Омельцкий	1
В Никиты Кошового без найму Яков Шаловал	1

В Андрея Бабука наемный Олекса Бровченко	1
В Тараса Семибрата наемный Гордей Вевчар	1
В Павла Щуда в найме Яков Гречученко	1
В Наума Завгородного в найме Иван Босий	1
В Мартина Задорожного в найме Семен Дедух	1
В Михайла Полуденного наемные Марко Омельченко и Иван Литвиненко	2
В Тимоша Вестенка в найме Кирило Шпаченко	1
В Гарасима Остапенка наемные Степан Остапенко и Иван Галиченко	2
В Никиты Уса в найме Великодворченко	1

В посполитых

Ивана Тетянушенка без найму Омелько Ковбаса	1
В удовы Зеновии Фесунки в найме Гаврило Литвин	1

В селе Цеглянке в козаков

В Якова Десятирика в найме Данило Иргутка	1
В Илька Харченка наемный Василь Горovenko	1
В Тимоша Кириченка куреня Незамайвского Тарас Дерило без найму живет и Иван Тихий в найме	2
В Тараса Цибенка наемный Корней Перетятченко	1
В Ивана Лелетки наемный Аврам Порохненко	1
В Грицька Полуха наемный Клим Джулай	1
В Тимоша Заболотного наемный Иван Погорелый	1
В удовы Марфы Кожухарки в найме Клим Джулаенко	1
В Прокопа Тарана без найму Иван Чумак	1
В Грицька Кожухаря в найме Никита Махинка	1
В Федора Баришполя наемный Аврам Бурлака	1
В Демка Хитрого наемные Прокоп Кравець и Тимош Овчар	2
В Якова Дриги наемный Харко Сонкив шурин	1
В Ивана Головка наемные Иван Коваленко и Артем Вакуленко	2
В Семена Головченка наемные Иван Ведмеденко и Грицько Пупко	2
В Петра Носенка наемный Василь Коваленко	1
В Михайла Логвиненка наемный Иван Литвиненко	1
В Петра Калиниченка наемный Петро Смолян	1
В Федора Рекала наемные Олексей Перечепенко и Василь Гусарин	2
В Данила Савченка наемные Тимко Норенко и Игнат Бардак	2
В Василя Сидаченка наемный Киандрат Норенко	1
У Ивана Стрехи наемные Иван Овчар, Иван Дед и Данило Наймит	3
Без найму Федор Ткач	1
В посполитого Матвея Соловеевка наемный Панько Черный	1

В селе Могилеве в козаков

В Степана Гордеенко Иван Фостенко	1
В Якова Мельника Андрей Забегайло	1
В Ивана Садила Иван Черный	1
В Ониська Белого Василь Левченко и Лазор Соловейко	2
В удовы Уляны Иваничихи Илко Зубченко	1
В Михайла Головатенко	1
В Павла Плиса Аврам Вевчар	1
В Грицька Морянных Яшетченко	1
В Ивана Острога Ярема Тонкошкур	1
В Гаврила Кайстры Гаврило Кубаса и Иван Лупин	2
Куренный Пластуновский в Ивана Кучера Андрей Сучиба без найму жительствоует	1

А во всех по сему реестру 168 (166)

И с них всего денег взискать надлежит
117 руб. 60 коп. (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 348, арк. 3—6-зв.).

Виходячи з даних реєстру ми склали таблицю про кількість наймитів у козаків і посполитих Протовчанської паланки.

Назва слобід	Кількість козаків, що мають найманих робітників	Кількість найманих робітників у козаків	Кількість посполитих, що мають найманих робітників	Кількість найманих робітників у посполитих
1. Могилів	11	13	—	—
2. Цеглянка	23	31	2	2
3. Проданівка	17	19	2	2
4. Половетчина	7	7	—	—
5. Шульгівка	21	23	3	4
6. Васильківка	—	—	—	—
7. Курилівка	18	24	2	2
8. Петрівка	22	36	6	6
Разом . . .	119	153	15	16

По одному найманому робітнику, як видно з наведеного реєстру, в слободі Петрівці, наприклад, мали козаки Суперека, С. Злий, Рудь та ін. Козаки С. Богиня, М. Мороз і Л. Дзбоз мали по два, козак О. Чорний — три, Фартушний — чотири, а С. Яловенко — п'ять найманих робітників. Що ж до посполитих, то з них мало хто мав одного, а ще менше — двох робітників.

Крім найманих робітників, заможні козаки і посполиті експлуатували підсусідків. Становище підсусідків в запорізьких слободах було приблизно таким же, як і на Слобідській Україні. В «Екстракте о слободских полках» від 1734 р., документі суцільно офіційному, про підсусідків, які проживали на території Ізюмського полку, сказано, що «за подсосудками прежде сего во владении земель и никаких угодий не было, и ныне нет для того, что оные, за крайнею своею скудостью, проживают в чужих дворах и имеют пропитание работою. А где кто станет имуществен и такие определяютца в службу подковую и тогда они землю пашут и протчим угодыям владеют в общем всех граждан владении»¹. В Харківському полку підсусідки також не мали власних земель, а жили «во старшинских и казачьих и подпомощничьих домах при пасеках, при скоцких и овчарных и винокуренных заводах и при мельницах и пропитание имеют от своего зарабатывания»².

Деякі відомості щодо соціального становища підсусідків на Запоріжжі находимо в ордері Коша від 30 жовтня 1771 р. сармарському полковнику Гнату Пшеничному. Тут йде мова про

¹ Матеріали для истории колонизации и быта Слободской Украины, т. II, стор. 154—156.

² Там же.

старокодацького жителя Миколу Гончаренка, який, «не имея собственного своего двора и никакой оседлости, проживает в суседях в духовном тамошнем правлении». Кіш, взявши до уваги, що Гончаренко «никакой помощи между народными повинностями давать не в силах», вирішив ствердити його підсусідком, зазначивши, щоб його «ни в какие общенародные повинности не притягать»¹.

Отже, на Запоріжжі підсусідком був той посполитий, який не мав свого господарства, а проживав у дворі другого козака або посполитого. За це право проживання підсусідки виконували, ймовірно, певні роботи.

По відношенню до тяглих і піших посполитих підсусідки становили лише порівняно невелику частину слобідського населення. Про це свідчать дані по Протовчанській паланці від 12 лютого 1774 р.

Назва слобід	Тягли посполиті	Підсу- сідки	Підсусідки по відно- шенню до тяглих, в %
1- Могилів	49	32	66
2. Цеглянка	27	8	30
3. Проданівка	42	6	14
4. Шульгівка	30	1	3
5. Васильківка	9	—	—
6. Курилівка	37	12	32
7. Петрівка	51	10	20
Р а з о м	245	69	28%

(ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 348, арк. 2).

Як бачимо, в Протовчанській паланці підсусідки по відношенню до тяглих посполитих становили пересічно близько 28%. Цей процент буде значно меншим, якщо врахувати піших посполитих. Ми, однак, навмисно не враховуємо останніх, бо підсусідки зустрічаються найчастіше тільки у тяглих посполитих, а іноді у козаків і окремих старшин.

Розглянемо тепер кількісне співвідношення тяглих посполитих і підсусідків на підставі даних від 12 лютого 1774 р. по Орельській паланці.

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 279, арк. 129.

Назва слобід	Тяглі посполиті	Підсусідки, які живуть з господарями й ок- ремо по ху- торах і селах	Підсусідки по відношен- ню до тяг- лих поспо- литих, в %
1. Бабайківка	58	21	36
2. Личково («там же стар- шинских и козачих»)	77	35	45
3. Перещепинці	39	15	38
4. Козирщина	36	—	—
5. Калантаївка	34	9	28
6. Котівка	30	6	50
7. Гупалівка	27	19	70
8. Село Нефорощанського монастиря	90	13	14
Р а з о м	391	118	30%

(ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 348, арк. 7).

Отже, в Орельській паланці підсусідків було трохи більше, ніж в Протовчанській.

Нарешті, перед нами дані за той же 1774 р. про кількість підсусідків у Кодацькій паланці.

Назва слобід	Тяглі посполиті	Підсусідки, які живуть по хуторах	Підсусідки до тяглих посполитих, в %
1. Старий Кодак	41	12	30
2. Новий Кодак	120	—	—
3. Таранське	28	—	—
4. Карнаухівка	50	—	—
5. Тритузнівка	11	—	—
6. Кам'янське	16	—	—
7. Романково	46	—	—
Р а з о м	312	12	4%

(ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 355, арк. 30).

Тут, в Кодацькій паланці, підсусідки становили зовсім невеликий процент по відношенню до загальної маси тяглих посполитих. Цікаво при цьому, що підсусідки, як бачимо з наведеної таблиці, проживали саме в хуторах посполитих і козаків («подсуседки фюторянские»).

Із усього, що сказано, однак, не можна робити висновок, що всі без винятку підсусідки належали до найбіднішої частини слобідського населення. Серед них зустрічаються й заможні еле-

менти, які прагнули скористатися з становища підсусідка, щоб уникнути податків і повинностей. Про це свідчить ордер Коша самарському полковнику Гнату Пшеничному від 5 квітня 1772 р.

«Ордер господину полковнику самарскому Игнату Пшенишному з старшиною. Присланным в Кош Самарская громада доношением представляет, что *посполитых людей немалое число, укрываясь от повинностей, обще посполству принадлежащих, в подсосудки к самарским козакам отошло, а протчие без ведома Коша в козаки вписаны.* И затем до ныне наложенного на их годового войскового оклада, з остающимся ныне весьма малым посполства людей числом выстачить не могут. А понеже показанные посполитые приняли за собою то в подсосудках укрывательство без ведома, от себе, противно, да в них же посполитых вписывать в козаки кроме что при зачатию размера со всякого десятка велено вписать по два, атаман козачий Петро Рябий, вступился против повелевания, для того повелеваем вам приказать со всех тех посполитых десятковых, кое послы повеления сами собою, без ведома Коша, вписанных в козаки, да и в подсосудках в козаков укрываются, годовой оклад и другие повинности и тягости взыскивать и вперед приказать их в козаки никому без нашего ведома не вписывать и вам того наблюдать» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр, 279, арк. 199).

Проте в основній своїй масі підсусідки — це бідні або збіднілі посполиті й козаки, які вже не могли вести самостійно господарство. Число підсусідків збільшувалось за рахунок зайшлих кріпаків, передусім сімейних.

Наведені дані свідчать про досить глибоку соціальну диференціацію населення запорізьких слобід в період Нової Січі. Бачимо тут прошарок заможних козаків і посполитих — власників зимівників, млинів, шинків і різних промислів. Яскраву постать слобідського козака-багатія являв собою Йосип Швидкий, житель слободи Бабайківки Протовчанської паланки. З рапорту Протовчанського правління від 30 січня 1772 р. довідуємось, що на побудову церкви Швидкий «на перший випадок» обіцяв дати («з его доброхоти») велику на той час суму — 100 крб.¹ А втім, дати гроші на побудову церкви обіцяв не один Швидкий. Як зазначено в тому ж рапорті, «...и другие козаки в таковых добротных обещаниях надежды имеются»².

Прошарку заможних козаків у слободах протистояла маса середнього й бідного слобідського козацтва. В опису слобід Орельської паланки від 23 березня 1770 р. зазначається, що козаки Яків Полиней і Перещепина не занесені до списку козаків слободи Козирщини, спроможних відбувати службу, «потому что крайне они бедные, нищетные и к таковой козачей должности не могут»³. Козак Іванівського куреня Дмитро Третяченко, житель слободи Таранської Кодацької паланки, був настільки бідним, що під час відбування козачої служби в квітні 1770 р. Кіш мусив звільнити його матір, Параску Третячку, «от общенародных тягостей по крайнему ея, Третячки, убожеству»⁴. З

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 236, арк. 52.

² Там же.

³ Там же, спр. 279, арк. 14.

⁴ Там же, арк. 38. Див. ордер Коша кодацькому полковнику Олексі Сукуру.

ордера від 23 березня 1771 р. самарському полковнику довідується «о разрешении козаку Тимошу Шакало нести козачью службу совместно с братом его Петром Безребрым из-за их убожества»¹.

Бідних і збіднілих козаків у слободах було дуже багато. Козачий отаман слободи Новоселівки Опанас Котовський у вересні 1759 р. рапортував Кошу, що «много с козачого звания поубожились и обнищавших в том козачом звании, кои за крайним своим убожеством подлежащей службы нести не могут, всех их с того козачьего звания выключено и в посполитые причислено»². Це звичайний для запорізьких слобід факт переводу бідних і збіднілих козаків в розряд посполитих.

Іноді число збіднілих козаків в слободах зростало до такої кількості, що адміністрація побоювалась можливого їх виступу. 19 червня 1769 р., наприклад, самарський полковник Ярема Василів рапортував Кошу, що «козаки холостые человек до ста, собравсь в здешней паланке, просят об отпуске их в Берда для громаджения соли». Але полковник не наважувався сам відпустити цю голоту на заробітки (можливо, що в число цих козаків входили й мобілізовані господарі бідних зимівників, — це було під час війни), бо побоювався «по собранию сей сволочи (sic!) не может ли произойти какова худа»³.

Порівняно глибоке соціальне розшарування мало місце також серед посполитих. В інструкції Коша довбишу, відправленому в лютому 1774 р. в паланки для стягнення податків з тяглих і піших посполитих, вказувалось на необхідність стягувати «ежегодный оклад для разной воинской надобности... по справедливости». Податок треба було розподіляти на громадських схолках, «смотря по имуществу: скоту, хуторам, мельницам, по промыслу и другим состояниям», щоб «бедных, пеших, неимущественных к излишней дачи грошей промежду собою не привлекали и лишнего не накладывали»⁴.

Дані про кількість в кожній слободі «людей тяглих и пеших, семянистых и можных и крайне нищетных» є в багатьох документах січового архіву, зокрема в опису слобід Орельської паланки від 23 березня 1770 р., про який ми вже згадували з іншого приводу. В ордері Коша полковникові Харьку Чепізі від 24 грудня 1774 р. ці «крайне нищетные» посполиті названі «крайне неимущи»⁵.

Якщо збіднілі й розорені козаки переходили в розряд посполитих, то, з другого боку, заможні або середні посполиті часто записувались до козацтва. Як приклад наведемо ордер Коша кодацькому полковнику (дати нема, ми вважаємо, що цей доку-

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 279, арк. 105.

² Там же, спр. 52, арк. 1.

³ Там же, спр. 241, арк. 6.

⁴ Там же, спр. 348, арк. 1.

⁵ Там же, спр. 236, арк. 159.

мент складено за часів російсько-турецької війни 1768—1774 рр.) про переведення двох старокодацьких посполитих Максима і Петра Сохачів у козаки, згідно з їх власним проханням.

«Ныне явившийся в Коше ведмедовского десятка житель старокодацкий, Максим Сохач,— читаємо в ордері,— представил, что он и брат его Петро Сохач, совокупно на одном дворе жительство имеющие, в десятку быть не хотят... заедно подлежащую отправления козацкую службу вместе с козаками ведомства вашего ...о принятии их просили рассмотрения. А как по нынешнему военному времени и надобности в козаках они, Сохачи, в таком козачом званні быть являются способными, то как чрез сей ордер и повеливаем вам притверднить новокодацкому козачому атаману, чтоб он их, Сохачей, на одном дворе ячичючих, между козаки причислив и уписав в случающиеся козачие повинности поочередно и безобидно против других» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 279, арк. 135).

Інколи паланкові власті, з метою збільшення кількості козаків, з власної ініціативи і навіть силоміць записували посполитих в козаки. Це, зрозуміло, приводило до всіляких суперечок і нарікань, про що свідчить, зокрема, рапорт посполитого отамана однієї із слобід Самарської паланки Трохима Кухаренка від 27 липня 1769 р.

«По насланному с одного Коша господину полковнику самарскому Якову Росколупе в прошлом 768 году апреля 27 числа ордеру с посполства уписанных до несколько человек козаков исключено попрежнему в войсковые обыватели, в том числе и Ивана Крамаренка в войсковые обыватели, которой в той должности и поныне находился. Ныне ж неведомо, почему козачой атаман Иван Юзь оного Крамаренка усильно в козаки написал и употребляет в тую должность. Того ради оного Коша обще с войсковою громадою покорно прошу о исключении с оного козацтва реченного Крамаренка и определении по прежнему в войсковые обыватели милостивой резолюции» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 240, арк. 69).

Цілком можливо, що в даному разі (тим більше, що це було під час війни, коли Кіш сам заохочував перехід посполитих в козаки) в козаки були переведені якраз бідні посполиті. Так або інакше, цей факт сам по собі дуже цікавий.

Звичайно, в козаки переходили в першу чергу заможні посполиті. В ордері кошової старшини від 5 листопада 1772 р. самарському полковнику Гуртовому писалось:

«Самарский житель Федор Швец Таран желает вместе с протчими самарскими женатыми козаками отбывать козачую службу и просит в том нашего рассмотрения. А понеже по нынешним военным обращениям таковые козаки суть надобны к отбыванию царской службы, то чрез сие предлагаем вам, призвав самарского козачого атамана Рябого, приказать его желающего Швецю в козачие компуты вписать. И отбывав бы оной вместе с другими самарскими женатыми козаками, равно как и они, всякие повинности, с десятка Пластуновского исключить и больше б уже того десятка атаман до него ни в чем дела не имел» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 304, арк. 119).

Майже одночасно, саме 3 грудня 1772 р., тому ж Гуртовому із Коша було відправлено аналогічного ордера.

«Как по теперешнему времени в Кодаке... самарский житель десятни Пашковского Максим Вокало желание имеем, чтоб ему быть козаком («таков дан Павлу Усачу Самар... десятни Брюховецкой») — збоку приписка: «Грицку Бер-

ду Самар..., десяти Ведмедовского...».— В. Г.), то когда делали его в звании козаков. Повелеваю приказать козачему атаману употреблять его с прочими... самарскими козаками (в казачие повинности) поочередно. Десятник же Пашковский и атаман громадский никакого дела не иметь в виду его новой службы» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 320, арк. 5).

10 грудня 1772 р. Кіш видав такий ордер на ім'я кодацького полковника: «Сих подателей тараненских жителей Юхима Бабковского зятя и свояка его Матвея Сторчака, которые состоят в десятку Конеловском, определяем козаками»¹. Одночасно Кошем видано ще один ордер про переведення цілої групи кодацьких посполитих в козаки².

Нарешті, про переведення посполитих в козаки говориться в «прошении» новокодацького отамана Федора Щербини від 26 січня 1773 р. на ім'я Коша.

«Ваша велможность небезизвестны,— писав Щербина Кошу,— что ведомства Кодацкой паланки с посполитых людей за позапрошедший и прошедший года, да почти всегда донемала отойшло в козачую службу; оклады и денежные войсковые годовые и расходные городовых на него посполитством налагаемые, чрез несколько годов не мало не уменьшается, в чем мы, неся немалую тяжесть, возможность вашу з старшиною покорнейше просим приказать учинить в Кодацком ведомстве всему посполитству незамедлительну ревизию, коя ежели учинится, то всеконечне могут на нас сие оклады по числу явившогося в оной посполства уменьшится; или так буди ревизии за чим учинить в скорости не можно будет по високому велможности вашей рассмотрению сии поборы на нас уменьшить, чего мы з покорностью нашею и ожидать имеем» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 279, арк. 210).

Як бачимо із «прошения», хоч переведених в козаки посполитих зараз же виключили із юрисдикції посполитої громади, проте остання продовжувала сплачувати за них податки й відбувати різні повинності.

До всього цього треба ще додати, що на відміну від Дону і Яіку, де переведення посполитих в козаки було прерогативою козачих громад, на Запоріжжі це право належало військовій адміністрації — Кошу. Лише в рідких випадках це оформлялось паланковим правлінням.

Жителі запорізьких слобід — козаки й посполиті — сплачували на користь війська й старшини певні податки та відбували різні повинності. Про повинності зимівничан ми вже говорили. Зараз же розглянемо повинності слобідського козацтва. «Все в слободах живущие запорожцы,— пише Чернявський,— не взирая на то, что они женатые, должны однако всю от Коша наряженную службу безоговорочно исправлять»³.

Справді, слобідські козаки відбували військову службу в такому ж розмірі, як і всі інші. Однак, як правило, в спокійні часи вони служили не в січовій залозі, а на місці, в паланках. Навіть

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 320, арк. 36.

² Там же, арк. 37.

³ Там же, спр. 279, арк. 210.

під час війни частина слобідського козацтва відбувала службу на території паланки. Про останнє, зокрема, свідчить ордер Коша від 17 грудня 1768 р. орельському полковнику Йосипу Рубану.

«С приложенного при рапорте вашего в Кош реестра о жительствующих в ведомстве вашем женатых трех казаков видели мы, что они тамо за достаточно есть и таких кое к отправлению военной службы способны большая часть, для того не упустили вам предложить, дабы вы оным всем ведомства вашего женатым казакам, выключая тех, которые Самарскому ведомству принадлежат, сильнейше подтвердили, дабы они всяк себе парю лошади и всем военным припасам, прибрав тот час, выступили к вам в ставку вашу, что называется паланкою, для защиты в случае от неприятельского нападения всего тамошнего народа и от того имели повсегда ко Днепру и куда надобно ежечастые разезды и отводные денные и ночные караулы и сие вам исправит в самой крайней скорости повелеваем, понеже уже зимное время совсем наступает к время от времени сильнейшая от татарской стороны опасность уможается» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 52, арк. 28).

Однак більшість слобідських козаків відбувала службу разом з усіма іншими в звичайних «командах» і «партіях» в межах Запоріжжя або (під час війни) на фронті.

Крім військових повинностей, слобідські козаки, як і зимівничани, виконували різні роботи у військових зимівниках, а також на військових сіножатях, особливо у военний час. Наводимо рапорт полковника Івана Кулика П. Калнишевському від 16 червня 1771 р.

«По письменному велможности Вашей в Кош июня 27 дня полученному предложению... написано: з сидящих по речках зимовниками казаков выбрав конных шестьдесят человек и чтобы было... всей команды сто человек оных шестьдесят з зимовников взять крайне негде, а хочай и есть по зимовниках козаки, оставленные для укошения на придучую зиму сена пешие, и где оных шестьдесят человек конных казаков от вельможности Вашей повелено будет выбрать... покорно просим милостивой резолюции» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 297, арк. 46).

Нарешті, слобідські козаки відбували повинність військового постою і такі громадські «тяготи», як лагодження доріг, мостів, гатей і т. д. Звільнення, найчастіше тимчасово, від цих повинностей надавалось тільки з дозволу Коша. Так, 7 грудня 1772 р. в своєму ордері на ім'я кодацького полковника Кіш звелів «козака куреня Незамаевского Аврама Русака, оженившегося на дочери каменского жителя Никиты Назарка, и в той хате, где он, Назарко, жительствующий, не употреблять ни в какие громадские повинности до будущей весны. От весны должен ту хату и двор оставить и, построивши (собі.— В. Г.) иную, жительствовать и отправлять козачую службу»¹. А ось цікавий витяг з протоколу щоденних розпоряджень Коша від 8 грудня 1774 р. на ім'я кодацького полковника. «Сего податель карнауховский козак Василь Штофак за его убожество ко исправлению во оном впрעד

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 320, арк. 18.

на один год увольняется, о чем ведать вам»¹. Разом з тим треба зазначити, що заможні слобідські козаки, як і зимівничани, користувались правом висилання замість себе наймитів для відбування військової служби й інших повинностей.

Посполиті виконували повинностей значно більше, ніж козаки. Із «протчих между ими (козаками.— В. Г.),— пише Чернявський,—поселившихся обывателей должность состоит только в том, что помогают в починке куреней, артиллерийских и протчих воинских строений»². Згаданий вище новокодацький городовой отаман Ф. Щербина серед повинностей, які відбували посполиті в 1773 р., називає «оклады денежные войсковые городовые, расходные городовые»³.

Як і козаки, посполиті відбували тяжку повинність військового постою.

В 1771 р. Кіш звелів полковникові Гараджі 114 чоловік запоріжців «раставить по квартирах слободы Штоксейвой, Булацелевой, в хутори Ковалевского, в слободы Мочабиловки, в хутори Богуцького, в Дмитровки ... через всю зиму ... под продовольствием тамошних обывателей, которые козаков тою харчею, что и для себя употребляют, без вымислу довольствоваться, лошадам же каждому козаку на 2 толко сено весом по два пуда в сутки давать должно»⁴.

Напевно, на цьому ґрунті загострювались взаємовідносини між козаками й слободянами. В ордері Коша за № 206 від 1771 р. про відпуск бувших в поході козаків на вінтер-квартири зазначалось: «Оные же козаки имеют при проезде своем в зимовниках козакам, а в селах обывателям, взятием насильно для себе харчей, а для лошадей сена и прочего ... обид не чинить ... а кому надобно будет харчей или для лошадей сена, те б покупали за собственные деньги или довольствовались с прозбы»⁵.

Крім того, посполитих примушували косити сіно на військових луках. 25 червня 1760 р. Кіш надіслав такий наказ полковнику Кодацької й Самарської паланок: «В силе отправленного к вам приказа сим подтверждается: по нынешнему зближившемуся косовичному времени для ужошения на войсковых лугах сена з ведомства Вашего 20 человек косарей со всеми их надобностями и харчем в самой скорости при нарочном выслать, а неотменно как сего течения к 28 числу»⁶.

Як зазначалось в попередньому розділі, траплялись випадки, коли посполитих і козаків приганяли на косовицю в зимівники старшин. 11 травня 1772 р. кошовий П. Калнишевський, який був

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 356, арк. 10.

² Источники для истории запорожских козаков, т. II, стор. 1856.

³ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 279, арк. 210.

⁴ М. С л а б ч е н к о, Паланкова організація Запорізьких Вольностей, Праці комісії для вивч. іст. зах.-рус. та вкр. права, вип. VI, К., 1929, стор. 183.

⁵ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 298, арк. 2.

⁶ Т а м ж е, спр. 84, арк. 13.

у той час в поході, звелів військовому судді П. Головатому при-
тягти посполитих для скиртування сіна й хліба в старшинських
зимівниках.

«Если еще вы косарей для войсковой косьбы сена не требовали,— писав
Калнишевський,— то извольте потребовать из Самары и Протовчи по сорок
человек, а з Орели и Кодаку по тридцать человек со всеми к тому принадлеж-
ностями и волами к Кодаку и Самари достаточными для зволочення копий, а
из тех, что в Камянки будут, двести человек вы в зимовник свой в Жолтеньку
на косовицю и для других надобностей взять пятьдесят человека.
Ивану Яковлевичу (Глобі.— В. Г.) в Базавлук прикажите отправить всех во-
лов и протчего надобного для козьбы. Что как к вам в Желтыньку, так в Базав-
лук и в Камянку в мой зимовник извольте потребовать из Орели и Протовчи и
войскового села через нарочного вскорости присылки, чтоб могли поспеть пре-
жде праздника Вошества святого Духа, дабы не упустили удобного времени
в мой же зимовник и не звалящихся сколько понадобится человека взято бу-
дет воли ж и прочи в зимовнику не оставите распределить по числу людей,
коих людей и содержать до упрятання в зимовниках сена и хлеба и протчего»
(ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 278, арк. 69, 83).

Посполиті разом з козаками, що особливо цікаво, під час вій-
ни або нападів брали участь в захисті паланок. Полковник Йо-
сип Рубан, наприклад, рапортував Кошу, що в Проговчанській
паланці мало козаків, «да и то большая часть безружейных, без-
запасных, пеших и бедных, *у мужиков же также никакого запаса
и ружей нет*» і через те оборонялись від ворога «*кроме одним
безружейным народом да женским полом, не с ким*»¹.

Нарешті, посполиті повинні були надавати квартири, а також
постачати харчами та напоями кошову старшину й різних вій-
ськових посланців, коли ті проїжджали через слободи. В інструк-
ції від 12 лютого 1774 р. Кіш визнав за потрібне нагадати стар-
щинам, щоб вони під час об'їздів слобід «в харчах и напитках
народа не отяготили и к обиде не привели»².

Головним грошовим податком, який стягали власті з посполи-
тих, був так званий «войсковой оклад». Як бачимо з «Расписания
всему запорожскому подданству от 1774 г.», для тяглого поспо-
литого цей податок становив 80 коп., для пішого, який мав ха-
ту,— 30 коп., для наймитів (козаків, «что без найму и в найму
живут в обывателей») — 70 коп., для «подсуседков футорян-
ских» — 50 коп.³ Крім цього основного податку, посполиті спла-
чували податок на утримання громадського писаря в розмірі
10 коп. з тяглого і 5 коп. з пішого⁴.

Слободяни сплачували також надзвичайні податки. Так, пе-
ред виїздом старшинської депутації в Петербург у 1758 р. Кіш,
«по общому старшин, стариков и куренных атаманов согласию»,
звелів стягнути гроші, потрібні для поїздки, «с подданства вой-
скового, с козакон, також с посполитых, деленных и неделенных,

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 52, арк. 27.

² Там же, спр. 348, арк. 12.

³ Там же, арк. 2; спр. 355, арк. 30.

⁴ Там же, спр. 279, арк. 205.

войска тяглих и пеших, кои ... землями и лесами войска беспрепятственно владения корыстуются»¹.

Формально розподіл повинностей в слободах відбувався на громадських зборах, або сходках. Насправді ж цим розпоряджались слобідські отамани. Це, звичайно, призводило до різних зловживань, внаслідок чого весь тягар податків і повинностей перекидався на плечі біднішої частини населення. Зловживання часто набирали таких розмірів, що Кіш, побоюючись заворушень слобідського населення, видавав накази та інструкції з метою припинення сваволі місцевих властей, а інколи навіть усував з посад громадських отаманів. В цьому відношенні цікава інструкція Коша від 1762 р. про ревізію паланок, яка, зокрема, передбачала:

«Богородичан, призвав в Самарскую паланку, каковые от тамошнего атамана Байраке чинятся обиды, озлобления и разорения народу, спросить и по спросе, учинив надлежащее рассмотрение, и буде дойдет, что доносимые нам сюда обиды богородичанским обывателям от него же будет до прямиа, то яко ему, Байраку, не до чинения богородичанским обывателям обид от Коша атаманску должность правлять велено, другим, кого тамошние обыватели похотят, добронадежным человеком переменить» («Киевская старина», декабрь 1882, док. 6, стор. 536).

Виходячи з цих мотивів Кіш вживав заходів до упорядкування податків у слободах. В певних випадках окремі посполиті тимчасово звільнялись Кошем від повинностей. «Жителя новокодацкого Власа Тестя, — читаємо в ордері від 9 грудня 1772 р. кодацькому полковнику, — для известных нам причин увольняем от всех общенародных повинностей (кроме одного войскового оклада) впредь до рассмотрения»². Звільняючи в окремих випадках посполитих тимчасово від повинностей, Кіш хотів утримати їх від втеч за межі військової території. З цією метою Кіш звільняв також, на певний час звичайно, від повинностей полонених, які оселялися в слободах. Наведемо два документи.

«Г-ну полковнику Кодацькому Алексею Сукуру з старшиною. Ордер. Подателей сего, взятых прошедшего лета войском Запорожским в добыч под Очаковом волох, также и тех, кои уже долго в ведомстве Ваше отправлены и находятся, дабы впредь ни в какие подати и повинности громадскими, козацкими никакими атаманами до нашего рассмотрения употребляемы не были, повелеваем кому надлежит крепко запретить» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 279, арк. 37).

А ось ордер Калнишевського кодацькому полковнику Ногаю про звільнення від податків на два роки «іноземця» Г. Гуржія.

«Ведомства вашего Романковского жителя Грицька Гуржия, в разсуждении иностранства и убожества и чтоб в том мог он себе поисправить, увольняем от всех общенародных повинностей от сего числа впредь на два года. О чем вам ведать и приказать громадскому атаману, чтобы он его, Гуржия, чрез тое время никуда не употреблял, а свободно бы оставил, дабы сею лгтою напредки себе поисправить мог к службе как должно» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 320, арк. 25).

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 52, арк. 1-а.

² Т а м ж е, спр. 320, арк. 44.

Звичайно, подібні тимчасові пільги, які давались, можливо, іноді за хабарі, не могли полегшити тягаря податків і повинностей. До того ж податки часто передавались Кошем на відкуп слобідським багатіям. З інструкції довбишу, про яку вже згадувалось вище, видно, що останньому було наказано «сыскать с них (посполитих.— В. Г.) одного или двоих, кто-б такую сумму заложил»¹.

Внаслідок цього були численні випадки ухиляння козаків та посполитих від повинностей і навіть втечі з слобід. У «відомості» Орельської паланки від 5 червня 1770 р. зазначено, що «козаков и посполитых людей неведомо куда посходило», перших — 19, а других — 121 чоловік². В інших випадках з метою уникання повинностей посполиті приписувались до козацтва або ставали підсусідками. В ордері Коша від 1 травня 1772 р. самарському полковнику Гнату Пшеничному зазначалось, наприклад, про посполитих, які «без ведома Коша вписались в козаки, да и в подсуседках в козаков укрываются». Кошове начальство наказало стягати з них «годовой оклад и другие повинности», як і з інших посполитих³.

Як бачимо, тягар грошових і натуральних повинностей, що припадали на долю посполитих, був значно більшим, ніж той, який несли козаки.

Населення запорізьких слобід, таким чином, являло собою строкату, як з соціальної, так і з юридичної сторони, масу. Козаки, посполиті, підсусідки, монастирські піддані — кожен із цих прошарків займав певне правове становище. До того ж за часів Нової Січі під впливом дальшого проникнення товарно-грошових зв'язків поглиблювалась майнова нерівність слобідського населення, виникали і розвивались нові, буржуазні відносини. Ось чому належність до тієї чи іншої станової групи визначалась передусім економічними ознаками. Ні козаки, ні посполиті на Запоріжжі, на відміну від Лівобережної і Слобідської України, навіть у XVIII ст. не являли собою замкнених станів. Перехід із посполитих в козаки і навпаки був явищем досить звичайним. Тут, як і в інших випадках, діяли в першу чергу чинники економічного характеру. Запорізькі слободи, де не було кріпосництва і де форми феодальної залежності були порівняно слабо розвинуті, помітно відрізнялись від селищ сільського типу в центральних місцевостях країни.

Селянське господарство мало тут в певному розумінні більш сприятливі умови розвитку. Це було однією з причин втеч закріпачених лівобережних та правобережних українських селян на Запоріжжя.

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 348, арк. 1.

² Там же, спр. 279, арк. 42.

³ Там же, арк. 200.

Розділ VI

РИБАЛЬСТВО. ПОЛЮВАННЯ. ЧУМАКУВАННЯ. ВИДОБУВАННЯ СОЛІ. РЕМЕСЛО

Економічний розвиток Запоріжжя, а значить і соціальні відносини в період Нової Січі, можна належним чином зрозуміти лише при тій умові, коли розглянемо такі галузі господарства, як рибальство, чумацький промисел, ремесло тощо.

Поряд з землеробством і скотарством важливе місце в економіці Запоріжжя займало рибальство. Рибні промисли були як на Дніпрі, Бузі, Калміусі та їх притоках, так і в дніпровських лиманах. Автор Топографічного опису 1774 р. писав з цього приводу: «Риба ловиться по лиману, Бугу, в Ингулах и Днепре, теж и в Гирлах: стерлядь, севрюга, белуга, осетр, сом, лещи, щуки, окуни, скумбрия, множество тарани, судаки, вирезуб, рыбец, короп и сазан, бички, сельдь, камбала, караси, лини»¹. Маємо відомості також про рибні промисли в районі Очакова і навіть на південь від нього. 6 лютого 1775 р. полковник Герасим Малий рапортував у Кіш: «Которые рыбалки, обещающиеся в лимани, також де и в Бугу с неводами, просят от меня билетов, чтоб близ Очакова и нижей Очакова рыбу ловить, но я им на оние места не дозволяю. Но они, рыбалки, самоправно в Очакив ходят без письменного вида»². В рапорті кошового отамана Г. Федорова гетьманові К. Розумовському рибні промисли згадуються «по низу Днипра, також в Калмиусе, в гори Самары, в Великом Лузи и при других ричках от Калмиуса неподалеку находящихся»³. Козак Переяславського куреня Іван Обдула на допиті в 1762 р. розповів, що він «з куренным Корсунским Иваном Ткачем за Очаковым в море добуваючись на рыбе до сего 762 году» був⁴.

Рибні промисли запоріжці засновували також і на Азовському морі. 8 березня 1749 р. гардовий полковник Андрій Ахтирка

¹ Записки Одесск. об-ва ист. и др., т. VII, Одесса, 1868, стор. 187.

² ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 323, арк. 69.

³ Там же, спр. 28, арк. 8.

⁴ Там же, спр. 109, арк. 91.

сповіщав у Кіш про напад татар на п'ятьох запоріжців і п'ятьох їх робітників, «следующих от Азовского моря до Сечи... с рыбою, что оную на весне в Сечи или повезши в Малую Россию можно было продать»¹.

Нарешті, ватаги запорізьких рибалок ми зустрічаємо навіть біля далеких кубанських берегів. Із сенатського указу від 16 вересня 1758 р. довідуємось про скаргу канцелярії Донського війська «на запорожских казаков, находящихся на здешней стороне Азовского моря, на приморских косах и на Кубанской стороне для рыбных ловель в неосторожность с приезжими к ним из турецких мест людьми сообщения». Далі зазначається, що «хоть в отписке донской по морских косах, на коих запорожцы обретаются, в коих именно местах оные и не означены, но без сомнения имеют некоторые (рибні промисли) в барьере (на кордоні), а другие и в турецкой порции (частині)»². 27 жовтня того ж року трьох запорізьких козаків, «бывших в Кубанской стороне на Ейской косе», відправили під вартою із Черкаська в Січ³.

Одним з найбільш багатих на рибу місць на Запоріжжі був так званий Гард. 4 серпня 1760 р. кошовий А. Білецький доносив уряду, що «в урочище Гард запорожские козаки прежде сего и ныне ежегодно в летнее время для ловли рыбы отправляются з Сечи и из зимовников, и тамо чрез все лето даже до самой осени находятся»⁴. Взимку ватаги рибалок ловили рибу поблизу Січі. «На зимнее же время, — писав далі Білецький, — в ближних к Сечи места, а именно: в Великий и Малый Ингул приходят»⁵.

Для охорони промислів, що заслуговує на особливу увагу, для приборкання робітників на промислах з Січі висилались окремі і при цьому великі команди. Той же Білецький недвозначно вказує, що «для охранения одного и поимки воров, також для порядочности между рыбаками (робітниками.— В. Г.) и козаками (тобто господарями.— В. Г.) от Коша полковник с особенною пристойною командою казаков запорожских туды отправляются»⁶.

Кілька слів про Запорізький Гард на р. Бузі. На думку А. Скальковського, Гардом в південній Україні називали взагалі будь-яке місце для рибної ловлі⁷. З цього приводу треба відзначити, що Гардом називалось не всяке придатне для рибальства місце, а лише спеціально для цієї мети обгороджене. Гард на Бузі, який дуже часто згадується у документах, являв собою своєрідну греблю з каміння, паль і тину, якими перегороджували

¹ Записки Одесск. об-ва ист. и др., т. XIV, док. 17, стор. 498.

² Сборник материалов для истории запорожских казаков, сост. Д. И. Эварницкий, СПб., 1888, док. 67, стор. 152—153.

³ Там же, док. 68, стор. 154.

⁴ А. Скальковский, История Новой Сечи, ч. I, Одесса, 1885, стор. 41.

⁵ Там же.

⁶ Там же.

⁷ Там же, стор. 40.

ріку. «Гард,— читаємо в Топографічному описі 1774 р.,—урочище, при котром запорожцы с весны закладывают между имеющими при реке большими каменьями и островом малые каменья во всю реку загачивают, останавливая со сторон, и погружают на дно плетени, а тем против всех самой лутчей лов рыбы вырезаба и рыбака тут имеют»¹. Цей Гард нагадував знаменитий учуг на Яїку біля Гур'єва, а пізніше — біля Яїцького городка². Гард дав свою назву одній запорізькій паланці — Бугогардівській. Цікаво, що в молдавській мові і до цього часу «гард» означає огорожу.

Перерозподіл рибних угідь між куренями, точніше між козаками-рибпромисловцями окремих куренів, відбувався за традицією щороку шляхом жеребкування або льосування. Про це згадується, між іншим, в листі кошового отамана П. Калнишевського одному з старшин від 24 грудня 1772 р.

«Письмо ваше о дозволенни бросать ласы (жереб.— В. Г.) получено и на оное объявляется: ласы извольте бросать по куреням на речки для рыбной ловли, так же на старшин в Кодак, Самар, полковников и асаулов, в Протовче асаула, в Кодак на перевоз шафара, да и стадников, яко прошлого года сделано им ряд особенный» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 323, арк. 35).

З цього документа можна зробити висновок, що рибні угіддя між старшиною і військовими стадниками розподілялись окремо.

Про жеребкування рибних угідь на Запоріжжі писав і І. Георгі. На новорічних радах, пояснює він, угіддя «переменяли они (запоріжці.— В. Г.) ежегодно и метали жребий для того, что некоторые урочища изобильнее рыбою, нежели другие, и долговременное владение оными могло бы ... подать повод к несогласиям»³.

За свідченням О. Никифорова, жеребкування відбувалося так: на раді військовий писар, який вже своєчасно «все рыбные ловли по числу куреней росписал по ярлыкам», кидав їх у шапку, тряс, «а куренные атаманьы одни по одному разбирали»⁴. А втім маємо підставу думати, що принцип жеребкування в період Нової Січі часто порушувався, бо, по-перше, в одному і тому ж урочищі часто бачимо козаків різних куренів, по-друге, Кіш роздавав риболовні місця самовільно, при цьому навіть особам, які не належали до війська. Ось приклад.

«Ордер полковнику калмиускому Велегуре з старшиною с позволением рыбу ловить пятьма неводами чрез год на Зайцевой, на Широкой и на Ляпиной косах купцам Голгвянскому Данила Яковлеву орловскому Павлу Митину и елецкому Василию Аврамовичу, также и продавать там горилку. 8 декабря 1774 г.» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 356, арк. 8).

Формально кожний запорізький козак мав право заснувати рибний промисел. Але насправді це право міг використати далеко

¹ Записки Одесск. об-ва ист. и др., т. VII, Одесса, 1868, стор. 180.

² І. Г. Рознер, назв. праця, стор. 242—243 та інш.

³ І. Г. Георгі, назв. праця, ч. III, стор. 361.

⁴ Записки Одесск. об-ва ист. и др., т. XIV, доп. 15, стор. 458.

не кожний. Щоб заснувати промисел, треба було мати чималі кошти. Найдорожче коштували рибальські снасті. Основним знаряддям ловіння риби на запорізьких промислах за часів Нової Січі були невід, косяк, ятір, мережа й самолов. 30 квітня (року немає) бугогардівський полковник Михайло Рогуля рапортував Кошу, що «запорожские козаки Ведмедовского куреня Лукьян Губа, Кондратій Рудый, Брюховецкого куреня Герасим Неводничий, Прокоп Михайленко и при них молодики Панько, Петро да малолетний хлопец Антон стояли з неводом, переметами и сетками рыболовными в лимане Белом в урочище Кардаша», де на них напали татари¹. 4 квітня 1762 р. кошовий отаман Гр. Федорів повідомив генерал-аншефа П. І. Стрешнева, що поручик Трифон Ясницький не пускає козаків на р. Самоткань «к рыболовли и постановленные оными козаками у той реки для ловли рыбы себе на харч мережа, вятера и сетки перерезует»².

Своєрідним «знаряддям» ловлі була видра. «Выдру маленькую, — читаємо в Топографічному опису 1774 р., — некоторые держут при себе; которая взростивши входит в воду ловить рыбу и опять к ставке, к своему хозяину возвращается. Ручна столь бывает, как кошка, ложится в ногах у людей под одеяло и спит с ними вместе»³.

Невід являв собою величезну сітку довжиною близько 200 сажнів (400 м) і більше. Разом з мотузками, прив'язаними до обох його кінців, довжина неводу досягала близько 600 м. Невід був головним знаряддям ловіння на великому промислі. Крім невода та інших приладь на промислі обов'язково були дуби (човни), або каюки, і маленькі лодки-під'їздки. Навесні 1760 р. татари пограбували промисли козаків (див. стор. 265—271).

Як видно з цього реестру, в окремих козаків, рибпромисловців було знищено по два, три, чотири, а у козака Івана Півторацького — навіть п'ять каюків. Це ж треба сказати і про сітки. Неводи в реєстрі не згадані тому, що рибпромисловці, щоб запобігти шкоді, забрали їх з собою. Не треба також забувати, що невід коштував дуже дорого — від 40 до 100 крб.⁴

Якщо врахувати, що, крім невода, на промислі застосовувались ще косяки, мережі та самолови і якщо умовно прийняти їх вартість за 100 крб., то вартість всіх рибальських приладь становить близько 150—200 крб. Дуб, або каюк, коштував 15—20 крб.⁵ Беручи до уваги, що на промислах звичайно було кілька дубів, їх вартість може бути визначена в 50—100 і більше карбованців. Ще важче визначити вартість іншого риболовного приладдя — діжок, бочок, шапликів (невисока діжка без верхнього дна. — В. Г.), корзин, казанів, ножів, вірьовок та ін. Враховуючи від-

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 48, арк. 47.

² Записки Одесск. об-ва ист. и др., т. XIV, док. 37, стор. 629.

³ Там же, т. VII, стор. 186.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 48, арк. 47.

⁵ Там же.

Реестр коликое число в Российской границе в Запорожских козаков разных куренных поименно и прозванию выкопано з земли соли, борошна, побито рыбного посуду крымскими татарами забрато, под сим значит 1760 года 20 апреля.

	Соли пудів	Борошна бочок	Пшо-на бочок	Шапки	Каюки	Сітки
В прозываемого Шульги Неводничого с товарищи вынято соли и протчого пудов	725	3	2	4	2	віді- вано
Того же куреня в прозываемого Новака с товарищи вынято соли пудов и протчого	226	2	1	3	1	віді- вано
Петра Губы с товарищи	895	—	—	—	—	—
В Грицька Гуртового с товарищи	427	2	1	2	1	4
<i>Куреня Ведмедовского в Козаков</i>						
Ивана Горба	224	2	2	3	—	2
В Евтуха Матне с товарищи	437	1	1	2	—	2
в Данила Шевця	320	1	2	4	—	2
В Петра Щербины	68	3	1	—	2	4
В Хведора Кривого	680	3	—	4	—	2
В Семена Бандурки	600	3	1	4	2	4
В Гордея Режченка	49	—	—	—	2	4
<i>Куреня Крыловского</i>						
В Алексея Черевка с товарищи	968	9	3	8	4	12
У Висая Кривого	40	—	—	—	—	—
В Ивана Литвина	190	—	1	6	3	4
<i>Куреня Шкуринского</i>						
В Левка Тарана да в Кондрата Ухана с товарищи	800	2	1	2	1	4
В Тараса Руленеса	50	1	—	—	1	—
У Грицька Чорного	60	—	2	3	4	5
<i>Куреня Стеблиевского</i>						
В Ивана Пивторацкого	120	1	—	—	5	2
<i>Куреня Платнировского</i>						
Призываемого Ткача, да Корней с товарищи	1020	2	2	4	8	8
<i>Куреня Деревянковского</i>						
Федора Вельмы	200	1	1	2	—	—
В Данила Литвина	100	2	1	—	—	—

	Солі пудів	Борошна бочок	Пшона бочок	Шап-лики	Каю-ки	Сітки
<i>Куреня Калниболоцького</i>						
В Яска Чорного да прозиваемого Со-ловара с товарищи взято	800	2	2	3	4	7
В Прокопа Копита	200	—	—	—	—	—
<i>Куреня Незамаицького</i>						
В Степана Белого	130	—	1	—	—	—
<i>Куреня Переяславського</i>						
В Харка да прозиваемого Тригуба	300 90	1 —	2 —	3 —	5 —	4 —
<i>Куреня Величковського</i>						
В Дмитра Тонконога	180	—	1	2	4	5
<i>Куреня Бруховецького</i>						
В Петра Гайстра вынято	9000	2	3	—	—	—

(ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 87, арк. 71).

носно великі розміри улову (кількасот або тисяч пудів риби за сезон), можна припустити, що це приладдя коштувало не менше 100 крб. Якщо запаси солі (що витрачалися за сезон) становили близько 300—500 пудів, а пуд солі в 1762 р. коштував 50 коп.¹, то вартість запасу солі на промислі дорівнювалась приблизно 150 крб. До цього треба додати певну суму на будівництво повіток, жилих і складських приміщень, на столи для обробки риби, запаси харчів для рибалок і т. д. Отже, все потрібне для зайняття рибним промислом коштувало в другій половині XVIII ст. не менше 500 крб.

Треба зазначити при цьому, що ми взяли для підрахунків навмисно мінімальні ціни, бо, наприклад, в реєстрі від 29 серпня 1762 р. вартість невода, знищеного татарами, визначається в 200 крб., дуба «з якорем» — в 26 крб. Все майно на окремих промислах (правда, разом з виловленою рибою) коштувало 3500 і навіть 5000 крб.²

Значний інтерес викликає питання про організацію праці в рибальстві. О. Єфименко, ідеалізуючи соціальні відносини на Запоріжжі, твердить, що в запорізькому рибному промислі переважав артільний принцип організації праці і не було приват-

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 139, арк. 270.

² Там же, арк. 270—271.

ної власності¹. До такого висновку схилявся Д. Еварницький². З найбільшою виразністю народницькі погляди щодо цього висловив Ф. Щербина³. М. Слабченко схилявся до поглядів О. Єфименко⁴. Іншої думки був А. Скальковський. Він вважав, що рибні підприємства на Запоріжжі належали «козакам-господарям». Такі господарі складали товариство, члени якого називались «односумами». Останні наймали на роботу «тафу» — групу робітників⁵. Д. Багалій, повторюючи думку Скальковського про «односумів», пише: «Обыкновенно во время лова сюда приходили по 15—20 человек посторонних лиц, которые оставались тут до зимы; некоторые, впрочем, оставались и на зиму, хотя без работы»⁶.

Дані січового архіву дозволяють визначити більш-менш точної форми організації рибальства на Запоріжжі. Поряд з дрібним рибальством, економічний ефект якого, до речі сказати, був дуже незначний, на Запоріжжі існувало рибальство підприємницьке. Багаті на рибу місця експлуатувались власниками великих «сапетных заводов» (підприємства для обробки риби: сушіння, соління, виварка жиру та ін.), тобто власниками рибних промислів. Часто такими промислами, як ми мали можливість переконатись вище⁷, володіло кілька осіб — «односумів». Власники наймали на певний строк (на сезон) групу робітників — тафу, яка і обслуговувала промисел.

Складність в правильному розумінні принципу організації великого рибальства на Запоріжжі полягала в тому, що дослідникам не вдавалось в'яснити взаємовідносини між власниками промислів і робітниками. В документах січового архіву, як і в інших джерелах, часто згадується про те, що робітники рибних промислів одержували за свою працю половину улову. Так, наприклад, козак Дерев'янківського куреня Василь Бовтюх на допиті в пушкарні 26 квітня 1758 р. показав, що, прийшовши на Запоріжжя і записавшись в курінь, «тогда ж зараз в своего куренного Федора Щербиненка с половины в ловли рыбы стал»⁸. 3 жовтня 1760 р. про це ж говорив козак Коніловського куреня Олександр Сивокобильський. Прийшовши на Запоріжжя, він «служил в разных запорожских козаков (а сему уже будет больше 20 год) и на Низу в невода с половины ходил»⁹. Федір Щер-

¹ А. Ефименко, Южная Русь, т. I, стор. 15.

² Д. Еварницький, История запорожских козаков, т. II, стор. 68 та ін.

³ Ф. Щербина, Очерки по истории южно-русских артелей, стор. 182.

⁴ М. Слабченко, Соц.-правова орг., стор. 317.

⁵ А. Скальковський, История Новой Сечи, ч. I, стор. 232.

⁶ Д. Багалій, Колонизация Новорос. края, стор. 26; Записки Одесск. об-ва ист. и др., т. VII, стор. 182—188.

⁷ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 87, арк. 71. Власники промислів називались в окремих випадках так: «Шульга Неводничий с товарищи»; «Левко Таран и Кондрат Ухан с товарищи» і т. д.

⁸ Там же, спр. 23, арк. 14.

⁹ Там же, арк. 32.

бина, козак Величківського куреня, на допиті 24 жовтня 1760 р. показав, що після прибуття на Запоріжжя він «ходив на лясы с половины»¹.

Слід підкреслити, що подібна форма оплати праці — «с половины» — аж ніяк не була якоюсь винятковою особливістю запорізького рибальства. Вона існувала довгий час в Чорноморському війську, на Кубані, а також на Дону і завжди, до речі сказати, означала, всупереч твердженням буржуазних істориків, нещадну експлуатацію праці робітників-рибалок власниками промислів. Адже оплата «з половины» означала, що одну половину улову власник промислу брав собі, другу ж ділив між усіма робітниками. При цьому можна припустити, що часто «половину» видавали не натурою, а грошми. Вказівки на це, хоч і побічні, є в документах. Згаданий вже раніш запорожець Касян Чабаненко, працюючи на донських рибних промислах, на на Аксаї, одержав від господаря замість належної йому половини улову її вартість в сумі чотирьох карбованців. «И тамо нам по четыре рубли, что были с половины, заплатили»². Якщо заміна «половини» грошима практикувалась на Дону, де організація рибальства не могла істотно відрізнитися від запорізької, то, очевидно, так було і тут.

Однак поряд з цією формою оплати праці на рибних промислах Запоріжжя, як і в інших частинах Росії³, вже було поширене наймання в чистій формі, тобто за грошову платню і на певний час. Запоріжці, що давали показання на допитах, звичайно, говорячи про роботу «на неводах», не забували сказати і про умови, на яких вони працювали. Козак Василь Зеленко, він же Олексій Теплицький, 11 липня 1747 р. заявив, наприклад, що він «в рибалки Ильи Репяшка рыбу ловил за наем больше полугода»⁴. Козак Касян Чабаненко досить ясно розповів про себе як про найманого робітника запорізьких рибних промислів, що одержував грошову заробітну платню за термінову роботу. Так, у козака Павла Пашка він «нанялся в сапет за пятнадцать рублей на срок от Великого поста до Филиппового (від ранньої весни до пізньої осені)»⁵. В наступному році Чабаненко «нанялся в куренного минского Олексия Зайця да Титаревского Остапа, а прозвания не знает, на весну за шесть рублей, и тамо вибувши, нанялся ж в корсунского куренного Максима Студного от Петра до Покровы (від 29 червня до 1 жовтня.— В. Г.) в сапет за пять рублей». Ще пізніше Чабаненко «нанялся з весны до Петра за шесть рублей» до козака Іркліївського куреня Грицька Ломаки» і т. п.⁶ Весною 1766 р. небіж власника рибного промислу

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 87, арк. 55.

² Там же, спр. 74, арк. 32.

³ Про поширення найму на рибних промислах у яйцьких козаків див. А. С. Пушкин, Полное собр. сочин., т. 6, М., 1950, стор. 195.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 43, арк. 50.

⁵ Там же, спр. 74, арк. 31.

⁶ Там же.

козака Титарівського куреня Савки Савурського розповів, що по дорозі на промисел в Калмиус він зустрів «молодика зовемого Уласа и стал его ...спрашивать, не хочет ли он наняться до невода в службу. Оной Улас по договору за цейу пять рублей денег на год зараз и нанялся... и пришол в Калмиус к неводу в свой (його.— В. Г.) завод и тамо у его, Савурського, был во услужении до октября 1 дня»¹.

Таким чином, становище цих козаків, як найманих робітників рибних промислів, нічим не відрізнялось від становища найманих робітників у інших галузях запорізького господарства.

Про поширення найманої праці і оплату її грішми у запорізькому рибальстві свідчать дані про рибальство чорноморських козаків у 80—90-х роках XVIII ст. (пізніше запорізькі риболовні заводи були перенесені на бузькі і дністровські лимани).

Розглянемо «відомість» про військових поселенців Херсонського повіту, колишніх запоріжців, які вступили в 1790 р. до чорноморців. Відомість являє собою реєстр господарів та їх робітників. При 18 господарях тут записано 302 робітники. Із господарів Павло Кравець мав одного робітника, Яків Тимошенко — 7, Наривай і Вергун — по 8 робітників. 14 господарів мали пересічно від 11 до 40 робітників. Остап Ніс, наприклад, мав 40 робітників. У кінці «відомості» приписано додатково 170 чоловік «бурлаків»² (причому на відміну від робітників вказано тільки загальну кількість без імен, прізвищ та віку). Додаток до «відомості» роз'яснює соціальний стан господарів: це — жителі м. Станіславова, «которые находились при лиманских неводах в Таврической области при соляных озерах». Про робітників і бурлаків прямо сказано, що це — «зашедшие из Польши и из других мест бурлаки, кои, выжив по договорам их в работниках свой термин, одни возвращались на свои жилища и по неизвестным местам разбрелись, а другие в войско верных козак черноморских вошли»³.

В прикладеному другому списку жителів м. Станіславова згадується 49 господарів з 678 робітниками⁴. Зазначимо, що з 18 господарів першого списку тільки двоє мали родини, з 49 (другого списку) — лише 7. Що до робітників, то в першому списку тільки за двома записані родини, в другому — за п'ятьма. Отже, в обох випадках перед нами типові господарі-рибпромисловці, які наймали робітників на підставі договорів, укладених на певний «термін».

Той факт, що оплата праці на запорізьких промислах виступала часто не в грошовій, а в натуральній формі, давав деяким історикам, схильним до народницьких поглядів, привід бачити у взаємовідносинах господаря з робітниками-рибалками ідилію

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 410, арк. 19.

² КДКІА, ф. 249, зв. 10, спр. 83, арк. 144—153.

³ Там же, арк. 152—153.

⁴ Там же, арк. 238—254.

«трудового начала». Однак ні про яке «трудове начало» тут мови, безперечно, не може бути. Натуральна форма оплати виступає, звичайно, там, де рибалки працювали «з половини».

Власникам промислів, треба підкреслити, було вигідніше давати робітникам не гроші, а натурою «з половини». Пояснюється це дуже просто: у випадку невдалого улову зменшувалась, природно, і та його частина, яка мала йти «з половини».

Таким чином, робота «з половини» була видом відрядної оплати. До того ж робітник, одержавши свою частку риби, не мав засобів, потрібних для доставки її на ринок і тому змушений був продати свою частину господарю за ціну, яку той сам визначав, тобто, просто кажучи, за мізерну суму. Отже, при оплаті «з половини» господар промислу завжди залишався у виграші.

Інкони бувало й так, що робітники-рибалки, прагнучи виручити за свою частину улову більш підходящу суму, наймали чумаків і везли рибу на продаж. Так, козак Шкуринського куреня Артем Яковлів на допиті 4 лютого 1761 р. розповів, що він в пониззі Дніпра «добувався с половины и, продавши рибу, приехал до (козака.—В. Г.) Яцка Остеренка»¹. Але такі випадки траплялися порівняно рідко.

На запорізькому рибному промислі досить чітко визначається певний технічний розподіл праці. Насамперед бачимо тут неводничих і забродчиків. У червні 1763 р., наприклад, донські старшини, як доповідав Кошу калміуський полковник Лаврентій Черета, затримали рибалок з промислу козака Щербинівського куреня Петра Велигури, а саме: двох «неводничих да трох забродчиков»².

Крім забродчиків, на промислі були робітники, що займалися обробкою виловленої риби, вони називались служителями-робітниками, або молодиками. В серпні 1762 р., як це видно з реєстру, складеного запорізькими старшинами, татари захопили в полон козака Дядьківського куреня Харка Бовдиря «з молодиками Ковалем, Карпом, Корниєм, Лаврином и Микиткою». У козака Васюринського куреня Івана Близкаря, власника промислу, татари тоді ж захопили в полон його молодиків Федора, Іська, Ониська, Петра і двох Санджаченків — Петра й Івана. В полон потрапили також власник промислу козак Уманського куреня Яків Єпетик з «молодиками Іваном, да Іваном, да Іваном, Корниєм, Петром, Федором, Василем, Михайлом и Уласом» і козак Брюховецького куреня Іван Невежчик, теж власник промислу, «з молодиками Кузьмою, Остапом, Іваном, Михайлом да Іваном»³.

Пересічно на промислі, як правило, було 12—15 робітників. Власники промислів самі не завжди брали участь в рибальстві. Промислами керували звичайно спеціально найняті для цього

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 109, арк. 16—17.

² Там же, спр. 153, арк. 1.

³ Там же, спр. 139, арк. 270—271.

особи. Козак Шербинівського куреня Клим Верхогляд, наприклад, розповідав у грудні 1758 р., що він проживав «на Низу з полонки у ловли рыбы в козака Донского неводничего Шелудка два лета»¹.

Робітники на промислах були зайняті ловом і також обробкою риби: одні з них потрошили її, відділяючи жир, ікру. Випотрошену рибу мочили в лимані: весною в холодній воді кілька днів, влітку в теплій воді кілька годин. Після цього рибу розпластовували, робили надрізки в кількох місцях, солили, потім «банили» і в'ялили на сонці.

Частина робітників була зайнята приготуванням ікри (севрюжачої, білужачої і осетрової). Способів приготування ікри було багато. Добуту ікру протирали крізь решето, щоб відділити її від перепонок, а потім солили. В інших випадках ікру без попередньої очистки солили і наповнювали нею діжки, а зверху клали тніт. Після того як ікра простояла в діжках деякий час, її в'ялили на сонці, поки вона не вкривалась твердою кіркою і т. п.

Жир з червоної риби вирізували довгими смужками, або «ременями», потім солили. З білої риби жир виймали разом з потрохами і складали в діжки. Через кілька днів потроха протухали, і жир відділявся від них. Протухлі потроха скидали в казан з водою і варили, а жир, який випливав на поверхню, знімали і солили. Клей також виймали з риби шматками, в'ялили на соломі, а потім здирали шкіру і збивали в чотирикутні пластинки.

Цікавий опис виробничого процесу на рибних промислах залишив нам сучасник (XVIII ст.) академік Василь Зуев.

«Смотря на количество рыбы, на мелкость ее, нельзя не удивиться, с каким проворством все сие упражнение чинится: один очищает от чешуи и подают другому для потрошения; сей дает третьему для распластания, а четвертый карбует или подрезывает на боках и отбрасывает в ту или другую кучу, смотря по величине их» (В. Зуев, О бывших рыболовных промыслах запорожских козаков, стор. 7 та ін.)

Запорізький рибний промисел, інакше кажучи, являв собою своєрідну мануфактуру, хоч, може, найпростішу, бо в основі її лежав принцип розподілу праці, який вимагав від робітника спеціальних навичок, певної професійної вправності.

Оброблена риба, переважно сушена і в'ялена, йшла на далекі ринки — на Лівобережжя, Правобережжя, в Польщу і Росію. Ще гетьман І. Скоропадський в своїй доповіді, поданій Петру I в 1709 р., підкреслив, що «весь малороссийский народ оттоль (з Запоріжжя.—В. Г.) рыбами и солью питался»². «При рыбном промысле,— читаємо в Топографічному опису 1774 р.,— заготовляют разного сорта рыбы (осетров или белуг и другую крупную рыбу провяливают, не разрезав, в балыки, только что распластав над-

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 51, арк. 62.

² Летописное повествование о Малой России, изд. А. Ригельман, М., 1848, ч. III, стор. 8.

режут местами, чтобы соль лутче пропяла), особливо мелку осоля і провяливають, а изсуша и развозят по городам и деревням в Польшу и Малороссию»¹.

Про обсяг вивозу риби з Запоріжжя в 50-х роках XVIII ст. можна приблизно судити на основі листа кошового отамана Федорова гетьману Розумовському. В жовтні 1755 р. Федорів писав, що тільки на Лівобережну Україну із Запоріжжя щороку вивозиться різної риби і солі «возов четвертних тисячу пятьсот, или паровых возов пять тысяч»².

Є багато згадок про вивіз риби на Правобережжя і в Польщу. З «відомості» від 1746 р. довідуємось, наприклад, що козак Титарівського куреня Антін Таран «з рибою ходил в польскую нацию для продажи оной в городе Браславле»³. В 1734 р. в той же Бреслав (Вроцлав) «того ж Титаревского куреня Василь Бобох з товарищи ... набрав на возы рыбы ходили»⁴. В 1737 р. «куренья Титаревского Тимош Чернобой ходил для продажи рыбы трома возами в Полскую область»⁵. В тому ж році «трома возами рыбы... в польскую нацию продавать» їздив козак Титарівського куреня Павло Циган⁶. В 1741 р. козаки Вищестеблівського куреня Онопрій Таран, Яків Полозенко та Іван Чорний «рыбу возили в польские города для продажи», де (в м. Умані) були, між іншим, затримані місцевим губернатором⁷. Переяславського куреня Микита Чорний «рыбою ходил в польскую нацию» в м. Смілу⁸. В 1743 р. козак Нижчестеблівського куреня Андрій Ляда «рыбу возил в Лисянку для продажи»⁹. Зазначимо, що в даному реєстрі записані лише ті запоріжці, які були затримані польськими властями.

Деяке значення в економіці Нової Січі, звичайно набагато менше порівняно з рибальством, мало звіроловство, або мисливство. Автор Топографічного опису 1774 р. пише:

«Зверей диких преже важивалось довольно, но ныне изредка волки, лисицы, зайцы, козы, барсуки, хорьки, сурки или байбаки; а в камышах: дикие свиньи и кабаны. По леву сторону Ингула есть множество диких лошадей, а в реках довольно выдры. Были, сказывают, олени и сугаки, но ныне совсем не видно» (Записки Одесск. об-ва ист. и др., т. VII, Одесса, 1868, стор. 187).

Роль мисливства він визначає так:

«Есть же довольно промышляющих и звериной ловлей,— ставя во многих местах железа, или капканы и ими лисицу, волка и зайца ловить удается, а оные с ружьями и собаками за теми же зверьми и птицами, а их ловят и

¹ Записки Одесск. об-ва. ист. и др., т. VII, Одесса, 1868, стор. 185—186.

² ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 27, арк. 48.

³ Там же, спр. 5, арк. 3.

⁴ Там же, арк. 3.

⁵ Там же, арк. 4.

⁶ Там же, арк. 4.

⁷ Там же, арк. 6-зв.

⁸ Там же, арк. 7.

⁹ Там же, арк. 8.

сеткам, и хотя изредка, однако, бьют из ружей и диких лошадей, и сугаков, и диких коз, а за свиньями и кабанам почти охоты не имеют. Железа ставят и в воду и трапляют довольно ловить выдры» (Записки Одесск. об-ва ист. и др., т. VII, Одесса, 1868, стор. 186).

Наші відомості про те, на яких звірів полювали на Запоріжжі, доповнює лист Тульчанського, управителя колишнього гетьмана Розумовського, кошовому отаману П. Калнишевському від 1763 р.

«Вельможний мосце пане кошовий атаман войска Запорожского Низового, всегдашний благодетель мой. Я думаю, вам не безызвестно,— писав Тульчинський,— что к высочайшему ея и. в. двору всегда из Малой России от дому его сиятельства графа... нашего гетмана отправляется дикая зверина, которая прежде из Сечи Запорожской для оной же отправки бывало присылается, то не упустил я сего случая к вашей вельможности отписать, чтобы и ныне из Сечи Запорожской таковой дичи, а паче кабанов диких и сугаков и протчих, ежели можно и дроф, старательство приложено достать, и что добыто буде не оставьте скорою сюда оной дичины присылкою, что и его ясневельможности будет угодно» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 122, арк. 48, 51).

Було б невірно думати, що мисливством займались козаки-одиначки. Як в інших промислах, так і в полюванні існували ватаги. Для звіроловства потрібні були значні кошти — на придбання коней, рушниць, пороху, пасток, харчів тощо. Щоб уявити собі, які кошти повинні були витратитись на спорядження ватаги, наведемо такий документ.

В квітні місяці (року не зазначено) на кількох запоріжців, які ходили «на степ к р. Богу... для ловли зверя», напали татари і забрали таке майно:

Коней добрых	10, каждый по	26 руб.
Рушниц	3, каждая по	5 руб.
Списов	2, каждый по	1 руб. 50 коп.
Лисиц	90, каждая по	1 руб.
Волков	25, каждый по	2 руб.
Денег готовых		4 руб. 50 коп.
Кулбак	10, каждая по	3 руб.

Разом 312 крб. 50 коп., не рахуючи вовчого й лисячого хутра (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 48, арк. 48).

Отже, забезпечити мисливську ватагу всім потрібним могли, очевидно, лише заможні козаки. Вони й виступали організаторами запорізьких звіроловних ватаг, власниками їх майна. Всі ж справжні мисливці були, по суті, тільки найманими робітниками. Наведемо приклади.

24 вересня 1758 р. козак Ведмедівського куреня Ісько Магмет заявив, що він служив «в козака свого ж куренного Соболя в зимовнику год до семи, от которого на степь за зверинную добычу ходил»¹. 18 листопада того ж року козак Іркліївського куреня Гарсим Неводничий розповів у січовій канцелярії, що «прошлого

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 51, арк. 56.

1757 року восени в урочище Поповом стояли его служители с братом его родным Герасием, з неводом и к коим куреной кушевский Иван Шульга, будучи на степу для ловли зверя, со всею ездою своею приехал для набратия на харч рыбы»¹. Козак Кушівського куреня Іван Шульга виступає тут як власник, хазяїн звіроловної ватаги, що ж до його «езды» (ватага), то вона складалась безумовно з наймитів.

Полювання, як і рибальство, мало промисловий характер. Запорізькі хутра вивозились на далекі ринки. 23 листопада 1761 р. невідома особа (підпис нерозбірливий) писала з Петербурга отаману П. Калнишевському: «Всепокорнейше прошу на мой шот 120 лисиц разными деньгами купить и когда от вашего высочородия нарочный будет, то с ним оние ко мне переслать, и что они коштывать будут, меня уведомить, а я деньги Ивану Афанасьевичу, господину писарю, отдам»².

Важливу роль в господарському житті Запоріжжя, як і всієї країни, відігравав чумацький промисел. Чумацькі валки, навантажені хлібом, сіллю, рибою, маслом, тютюном, вовною, шкірами, смушками тощо, відправлялись на далекі ринки, звідки на Запоріжжя доставляли предмети ремісничого й мануфактурного виробництва, горілку та ін. В другій половині XVIII ст. запорізьких чумаків можна було зустріти не тільки в багатьох місцевостях Росії, а й за кордоном — в Польщі, Криму, Молдавії, турецьких провінціях і т. д.

Що являла собою чумацька валка (обоз) з соціальної точки зору? На це питання Д. Еварницький, наприклад, відповідав так: чумацька валка — це «суто товариська асоціація», члени якої «платили всю прибыль от своих промыслов в войсковой скарб»³. Це, по суті, фантастична картина. Безумовно, зовні чумацька валка виглядала як група чумаків на чолі з виборним отаманом. Такий вигляд вона зберегла на Україні і в пізніші часи. Однак про соціальну рівність осіб, що складали таку валку, не могло бути й мови.

В чумацькій валці переважали чумаки-трудівники, які володіли однією, рідше двома парами волів з возом. Проте не вони були власниками валки, а багатії, які часто володіли десятками упряжок. Частіше ж всі упряжки у валці належали одному власнику. В останньому випадку погоничі у валці були наймитами (молодиками). Наведемо ряд прикладів.

7 липня 1749 р. запорізький козак Нечипір Бурмистр розповів у Січі: «Будет де тому недель с пять как товарища своего Иска Чорного з служителями своими послал в Крым за солью и во время повороту от Соляного озера на Чорной Долине ночью, напад на их, крымские татаре отбили волов десять, за коими волами

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 49, арк. 58.

² Там же, спр. 84, арк. 149-зв.

³ Д. И. Эварницкий, История запорожских козаков, т. I, стор. 496.

служителі его Никита Нос и Иван Шапка когда поехали двумя лошадыми верхи искать, то неведомо ким захвачени»¹.

19 вересня того ж року козак Корній Таран заявив у військової канцелярії, що «служителі его Олекса, Роман, Сенько и Корней Тарас ходили в Крым по соль»².

В чумацькій валці козака Уманського куреня Кузьми Чумака було 6 робітників (молодиків). У кінці 1760 р. молодики Чумака, які їздили в Крым за товаром, захворіли там чумою і після повернення померли всі³.

Влітку 1756 р. козак Канівського куреня Трохим Голуб відправив у Крым по сіль власні 24 вози під наглядом п'ятох молодиків⁴. Козак Канівського куреня Василь Романовський їздив у Крым «для продажи разных товаров» на п'ятох возах з сімома робітниками⁵.

В справах січового архіву збереглась цікава записка від 13 вересня 1771 р. під назвою: «Кто именно запорожские казаки на сколько возов и з яких магазейнов брали для отвозу в Перекопскую крепость государевого провианта ниже сего значит». В записці перелічені прізвища 15 власників чумацьких валок.

«Уманского (курень) Марко Натыкач и Тимко Рябый на 11 пароволовые возы брали провиант с Старосамарского магазейна; Минского куренья Павло Прус, Петруш Выставной з молодиками 12 человек на 11 пара, на 6 четвероволовые, да на един пароконный возы брали провиант з Новосеченского магазейна; Куренья Ирклиевского (козак) Олекса Таран з 4 молодиками на 6 пароволовые возы брал провиант с Новосеченского магазейна» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 294, арк. 56). В козака С. Гаркуши перед зруйнуванням Січі, за його словами, було 44 кінних возів і «наемных служителей» 12 чоловік (ДПБ ім. В. І. Левіна, Рукописний відділ, ф. 152, спр. 1143/1—2, арк. 32).

Як бачимо, у чумацькій валці козака Іркліївського куреня Олекси Тарана було чотири, а у валці козаків Минського куреня Павла Пруса і Петруша Виставного — дванадцять робітників і т. д. Хоч у валці козаків Марка Натикача і Тимка Рябого робітники і не згадуються, однак про наявність їх не може бути сумніву, бо валка складалася з великої кількості упряжок.

Про поширення найманої праці в чумацькому промислі, крім вищенаведених, свідчать також інші факти. Запорізький сіромаха наймався до багатого чумака, як і до всякого іншого роботодавця, на певний строк і за відповідну плату. Становище чумака-робітника не мало як з економічного, так і з юридичного боку ніякої різниці порівняно з становищем найманого робітника якогось іншого промислу. Козак Уманського куреня Влас Ширєка, наприклад, в пушкарні 22 січня 1762 р. показав, що, прибувши на Запоріжжя з Лівобережної України близько 1756 р., спочатку «чума-

¹ Записки Одесск. об-ва ист. и др., т. XIV, док. 17, стор. 501.

² Там же.

³ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 86, арк. 140.

⁴ Там же, спр. 30, арк. 102.

⁵ Исторично-географічний збірник, т. II, К., 1928, стор. 123.

ковал з куренним уманским Моренцем и з другими чумаками з найму», а потім «служил в козаков з найму»¹. Очевидно, для Широки мінялися лише хазяї та характер роботи, а соціальне становище його лишалось незмінним.

Запорізький чумак-багач експлуатував чумака-наймита так само жорстоко, як і всякий інший роботодавець. Та форма організації чумацького промислу, яка існувала на Запоріжжі, була з усіма особливостями перенесена пізніше на Кубань, в Чорноморське козаچه війсьکو.

Серед чумаків-підприємців були такі заможні власники, що могли не тільки утримувати великі валки, а й гарантувати вартість товарів, що перевозилися. Козаки Гаврило Кобелець, Шкуринського куреня, і Петро Бойко, Кирилівського куреня, які перевозили товар сотника Іцька Тумена, видали останньому гарантійну розписку². До цього треба додати, що власники чумацьких валок були часто-густо одночасно й купцями або власниками рибних промислів тощо.

Чималий інтерес являють собою соляні промисли на Запоріжжі. Сіль видобували в Дніпровському лимані, в Прогноях, а також в межах Кримського ханства. Видобування солі й продаж її мали велике господарське значення для Запоріжжя. В Топографічному опису 1774 р. зазначається, що сіль запоріжці «получают из озер Кинбурнского округа и заготовляют ее особливо наваживая к мысу Таниславу лодками на косу и к широкой балке столь много, что в Польшу, а также в Елисаветградскую провинцию приезжающим продают не менее как по десяти тысяч возов в год; развозят ее также немало и по другим местам»³.

На соляних промислах працювало кілька тисяч козаків. Запорізькі депутати в Комісії Уложення 1767 р., протестуючи проти пропозиції дворянського депутата Черкасова про заборону вивозу солі з Криму, підкреслили, що видобуванням і перевозкою солі займається близько 5 тис. чоловік⁴.

У 1763 р., як видно з листа перекопського каймакана, валка путивльського купця Михайла Макарова (95 возів, 299 волів) прямувала з Криму через Перекоп. Тільки солевозів у Макарова було 71 чоловік. Перевозкою солі займалися як «запорожские, так и другие некоторые промышленники»⁵.

Часто козаки, які працювали на соляних промислах за межами Запоріжжя, наприклад в Криму, залишалися там на цілий рік. Про це свідчать такі документи. В ордері Коша інгульському полковнику Степану Блакитному від 22 квітня 1763 р. читаємо: «Известно в Коше, что запорожские козаки над Лиманом и над Днепром в Крымской границе зимовать намерены, где для зимов-

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 109, арк. 66.

² Там же, спр. 157, арк. 22.

³ Записки Одесск. об-ва ист. и др., т. VII, Одесса, 1868, стор. 186.

⁴ Сборник русского исторического общества, т. VIII, стор. 207—208.

⁵ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 218, арк. 6, 8.

ли и землянки и прочие пристанища множественным числом приготавлиют». Кіш наказав повернути козаків на Запоріжжя в зв'язку з тим, що очаківський каймакан заборонив їм там зимувати¹. Але козаки не захотіли виконати наказ.

Транспортування солі було справою небезпечною. Часто-густо на чумаків нападали татари. Козак Канівського куреня Трохим Голуб скаржився в Кіш, що на його валку, яка йшла під наглядом 5 молодиків (7 возів, 24 воли), біля озера (ймовірно Соляного) напали ногайці й захопили 16 волів². 12 серпня 1758 р. козак Сергіївського куреня Іван Таран теж скаржився Кошу, «что в следовании его от Соленого озера з своими работниками по сю сторону города Перекопа некоторые татары, едучи, на одного его работника именем Герасима, без всяких причин напав, ножом подрезали»³.

Як в рибному, так і в соляному запорізькому промислі поширеною формою оплати праці була строкова — грошова і відрядна — «з половини». 25 жовтня 1754 р. козак Батуринського куреня Федір Різник на допиті у військовій пушкарні показав, що він, «нанившись в куренного ж батуринского Василя Пирлича, пошед в Крым по соль»⁴. 15 вересня 1763 р. прогнівський полковник Трохим Скороход рапортував Кошу: «В прошлом августа в первых числах приехал турчин очаковский Муштука Бошняк к нам в паланку Прогноинскую просить козаков, кто пожелает с половины соли громадить»⁵.

Запорізькі чумаки доставляли сіль і рибу в далекі українські міста і села. Вище ми уже наводили лист гетьмана Скоропадського про те, що рибою і сіллю із Запоріжжя постачався «весь малороссийский народ». В рапорті кошового Г. Федорова гетьману Розумовському від 1755 р. значиться, що тільки на Лівобережжя із Запоріжжя щорічно вивозилося пересічно солі близько 1500 «четвертных», або 4500 «парових» возів⁶. В 1759 р. запорізькій торгівлі сіллю стала загрожувати небезпека. Депутація запорізьких старшин в Петербурзі довідалась, що гетьман Розумовський подав до сенату в кінці 1759 р. проект, який передбачав ціну продажу на Лівобережжі казенної солі (50 коп. пуд) і заборону привозити туди сіль «с заграницы», тобто передусім з Криму і Запоріжжя⁷. Запорізькі депутати вжили негайних заходів, щоб запобігти затвердженню проекту. Депутати послали на те, що козаки зазнають великих збитків.

«Оной же заграничной крымской и прогнойской соли запорожские козаки надежно в привозе и в заготовлении для перепродажи так в Сечи по зимовниках, яко и в других местах имеют немалое число и буде та соль з Сечи

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 138, арк. 42, 51.

² Там же, спр. 50, арк. 67-зв.

³ Там же, спр. 45, арк. 85.

⁴ Там же, спр. 23, арк. 44.

⁵ Там же, спр. 138, арк. 29.

⁶ Там же, спр. 27, арк. 48.

⁷ Там же, спр. 63, арк. 117

ся за усяку роботу. Ось характерна з цього боку біографія козака Переяславського куреня Івана Обдули, якого допитували у військовій пушкарні 2 квітня 1762 р.

Родом з села Серединої Буди, Ніжинського полку, Обдула після смерті батьків «в різних малоросійських городах на заработках майстерством шевским жил годов з 10, а потому пошед на Запорожье в курень Переяславский за бывшего атамана Гаркушу, чему будет годов с 4, куда за приходом жил в разных козаков, работаючи прописанным майстерством; прошлого году от великого посту в куренного титаревского Левка Богаченка в зимовник, состоящем в речки Базавлук, с половины рыбу ловил и на косбе сена жил до августа месяца, а от того времени жил в Сечи, бадаючись шинковным, соляним и протчим промыслом аж до апреля месяца 1761 году, а послея того, оставя тот промысл, пошед обратно в Базавлук до куренного переяславского Лазаря Поганюка для прожитя тамо, где жил до июня месяца, а оттоль поехал з куренным переяславским Василем Гаркушею, да Сидором... в Прогной соль громадить и громадили до августа месяца, оттудова поехал в Очаков и тамо он, Обдула, разрознясь от них, жил з куренным корсунским Иваном Ткачем за Очаковым в море, добуваючись на рибе до сего 762 году, а послея того жил в Очакове, работаючи шевством з будучими тамо полскими шевцами до месяца марта» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 109, арк. 91).

Проте за часів Нової Січі, крім ремісників-одиночок, були вже і майстерні, в яких працювало по кілька робітників. Так, купець єврей Шмуль Мордкович, житель м. Тростянець, Уманської губернії, заснував у 1774 р. в Січі шмуклерську майстерню. Для роботи в цій майстерні Мордкович привіз з собою трьох підмайстрів-євреїв¹.

Як і Мордкович, по три робітники мали у своїх кравецьких майстернях в передмісті Січі козаки Усько Покаміст Батуринського куреня і Михайло Перерва Сергіївського куреня. 4 січня 1761 р. Покаміст розповів на допиті в Коші, що він проживав на січовому базарі і «в онім Перервою заробляв деньги з ремества кравецкого, а при них были молодики—кореневский Иван, джерелиевский Данило Таран, незамаевский Андрей Бакир». Це була майстерня, де виготовлявся порівняно дорогий одяг. Покаміст розповів, що для козака Рогівського куреня Тишка тут було пошито «два вишневих каптана, два кимлики [з] китайки, джереловскому Ивану Тарану— 4 каптаны, одежи блакитных, жупан, каптан гранатовый китаевые, червоний картуз, новий каптан, да каптан блакитный, и за ту работу взял денег 2 руб.»². Звичайно, через фрагментарність даних не можна точно визначити кількість робітників у окремих запорізьких ремісників. 11 січня 1761 р., наприклад, козак Іркліївського куреня Федір Тур на допиті в Коші показав, що «пришол до Сечи, есть уже годов з 9, и за приходом в шкуринского Ивана Крамара за челядника жил при реместве кравецком годов з 7»³. Чи були ще у Крамаря робітники, крім Тура, ми не знаємо.

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 314, арк. 14-зв.

² Там же, спр. 109, арк. 44.

³ Там же, арк. 152.

Те ж бачимо і в шевській майстерні козака Іркліївського куреня Прокопа Щербини, в передмісті Січі. 3 жовтня 1760 р. козак Брюховецького куреня Андрій Барабан показав на допиті в Січі, що він, прийшовши на Запоріжжя 10 років тому; працював у зимівнику козака Грицька Блохи, «нанялся и служил неотходно чотири года [і] на рыбной ловле с половины три года, [потім], пришед в базар до ирклиевского козака Прокопа Щербини, жил в него за молодика в сапожном ремеслѣ три года»¹.

Були на Запоріжжі й порівняно великі майстерні. В Новому Кодаку, наприклад, таку майстерню мав відомий багач, козак Дерев'янківського куреня Лазар Глоба. Пізніше Микита Корж говорив про нього: «Сей Глоба был женат и перешедши сюда из Новых Кодак, в коих имел он ...до 15 человек портных»².

Про подібні підприємства В. І. Ленін писав, що «...коли на завод припадає 15 робітників, то можливий і поділ праці в більш-менш значному розмірі...»³.

Заснування таких майстерень, зазначає В. І. Ленін, є останній крок по шляху до виникнення капіталістичної мануфактури: «...Майстерні з більш-менш значним числом робітників запроваджують поступово поділ праці, і таким чином капіталістична проста кооперація переростає в капіталістичну мануфактуру»⁴.

До підприємств напівремісничого напівмануфактурного типу можна віднести до деякої міри млини, про які говорилося в розділі про слободи, тим більш, що деякі з них мали при собі сукновальні. Сукновальня була і при одному з трьох млинів Глоби. Отже, можна припустити, що сукно, яке вироблялось на сукновальні Глоби, йшло потім у його ж кравецьку майстерню, а звідти у вигляді готового одягу — на ринок.

Запорізький Кіш проявляв певне піклування щодо розвитку ремесла в краї. Прибулим ремісникам надавались різні пільги. В ордері Коша від 8 грудня 1774 р. самарському полковнику Кобежчику говорилося: «Сего податели, Трофим Харитонов с братом Иваном, Панас и Андрей золотари, пришли в ведомство Ваше для прожительства, в чем и в продолжении или по их мастерству с оного заработков от вас и от ваших подчиненных препятствия им дабы чинимы не были»⁵.

Незважаючи на деякі успіхи ремесла на Запоріжжі в часи Нової Січі, воно все ж таки було порівняно мало розвинуте і не виходило, по суті, за межі виробництва, продукція якого задовольняла, і то далеко не в повній мірі, місцеві потреби.

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 23, арк. 51.

² Устное повествование бывшего запорожца Н. Л. Коржа, Екатеринослав, 1842, стор. 57.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 334.

⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 329.

⁵ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 356, арк. 45.

Розділ VII

ТОРГІВЛЯ

Розвиток виробничих сил приводив, природно, до посилення торгівлі. Зростали економічні зв'язки не тільки між окремими районами Запоріжжя, але й торговий обмін останнього передусім з внутрішніми областями України і Росії, а також з іноземними країнами. Підкреслюючи поживлення торгівлі на території Запоріжжя, центром якої залишалася Січ, І. Георгі прямо зазначає, що «живущие в Сечи козаки... конечно претерпевали бы недостаток в съестных припасах... если бы соседи со всех сторон к ним потребного не привозили или из казаков не было бы таких, кои куплею-продажею промышляли». Далі він говорить: «В замке Сечевом, или крепости, были построены на площади торговые ряды, в коих сверх хлеба, муки, круп, мяса, меду и прочих съестных вещей, продавались всякие шелковые ткани и сукна, полотно, мягкая рухлядь (хутра.—В. Г.), золотые и серебряные позументы и прочие надобные для казаков вещи. В шинках продавали было вино хлебное, виноградное, водка, пиво и мед»¹.

Запорізький Кіш уважним оком стежив за станом торгівлі і виявляв піклування про її розвиток, захищаючи, зрозуміло, передусім інтереси заможного козацтва. В жовтні 1760 р., наприклад, кошовий отаман писав коменданту фортеці св. Єлисавети, що в Січі все «благополучно состоит и торговля всему производится»². На кошти війська і окремих куренів в Січі було побудовано чимало крамниць, або будок. «Реєстр базарних будок, какие они куренные, а какой именно куренный торгует» від 1 липня 1762 р. називає 40 будок, з яких дві були порожніми³. Слова «какие они куренные» і «какой именно куренный торгует» означають, що самі приміщення для торгівлі — будки належали окремим куреням, а орендували їх запорізькі козаки і приїжджі купці. За 13 років число торгових приміщень трохи збільшилось. З

¹ І. Г. Георгі, назв. праця, ч. III, стор. 360.

² ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 86, арк. 26.

³ Там же, спр. 306, арк. 4.

реєстру «О крамних в сечевом базаре будках» від 15 березня 1775 р. видно, що будок було вже 49, з них чотири вільні. В реєстрі зустрічаються такі слова: «В Корсунской будке торгует того ж куреня Еремей Кравец»¹. З цього прикладу не можна, однак, зробити висновок, начебто в лавці певного куреня торгував козак тільки цього ж куреня. З другого боку, окремі курені мали по кілька лавочних приміщень на базарі. Козак Дядьківського куреня Логвин, наприклад, орендував дві будки Кисляківського куреня, а козак Шкуринського куреня Василь Бурхан — навіть п'ять будок, з них одна належала Титарівському куреню, друга — Шкуринському, третя — Уманському, четверта — Джереліївському, п'ята ж будка знаходилась «в башне» (нема відомостей, якому куреню вона належала)². Крім лавочних приміщень, які належали куреням, на січовому базарі були ще й будки інших власників. Так, одна будка належала січовій церкві. В 1766, а також в 1773 р. її орендував козак Шкуринського куреня Яцко Сорока³.

Крамниці на січовому базарі склали цілі торгові ряди: крамний, м'ясний, шинковий, ковальський і т. п. Тут же торгували ношеним одягом («ветошный товар»). Недалеко від цього місця стояли пральні. В 1748 р. кримський хан скаржився на збіглого грузина, «которого многие бывшие там (в Січі) люди неоднократно видели на базаре, продает ветхие рубашки, також и перемывает»⁴.

В 1760 р. на Запоріжжі лютувала чума. З реєстру від 28 грудня 1760 р. довідуємось, що в «крамном базаре» померло від цієї хвороби дев'ять чоловік, в м'ясному ряду — один, в шинковому базарі — дев'ять, а також п'ять чоловік ковалів⁵. Під час епідемії Кіш вживав певних профілактичних заходів: крамниці на січовому базарі зачинялись і торгівля тимчасово припинялась. Командант Новосіченського ретраншементу капітан Григорій Мижув писав 27 вересня 1760 р., що «в Сечи Запорожской в базаре коморы заперты, також и харчевьи, да и никаких съестных и протчих припасов в продаже нет»⁶.

Кожний торговий ряд мав свого базарного отамана. «1760 года октября 2 дня, — читаємо в офіційному повідомленні Коша, — Сечи Запорожской базарные атаманы шинкарский Петро Островух, крамарский Ониська Шульга, резницкий Гаврило Полтавский в канцелярии войсковой Запорожской сказкою объявили, что в их ведомствах козаков больных на фебру горячку и на опасную прилепчивость нет»⁷.

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 306, арк. 2.

² Там же.

³ Там же, арк. 1.

⁴ Сборник материалов для истории запорожских козаков, сост. Д. И. Эварницкий, СПб., 1888, док. 2, стор. 41.

⁵ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 86, арк. 175—177.

⁶ Там же, арк. 2.

⁷ Там же, арк. 19.

Січковий базар був важливим центром транзитної торгівлі. Тут приїжджі іноземні купці (греки, турки, персіяни та ін.) перепродували свої товари запорізьким торговцям. 17 червня 1755 р., наприклад, перекладач Федір Семенов сповістив Київську губернську канцелярію, що, приїхавши до Січі, він «был на пяти судах, которые прибыли из Турецкой области». Про обсяг морської торгівлі Запоріжжя Семенов нічого докладно не міг сказати і зазначив, що «колко купечества на... судах приходит в Сечь, мне их видеть невозможно, понеже ежду временно, и когда приеду, мне их не объявляют от Коша»¹. Не знаємо, чи справедливі слова Семенова про те, ніби кошові власті приховували від занадто допитливих урядовців справжню кількість іноземних суден, що приставали в Січі. У всякому разі в листі кошового Г. Федорова київському губернатору Костюрину від 21 лютого 1755 р. ясно сказано, що «из Турецкой области, з Константинополя и других мест судами з винами, бакалеею и другими товарами иностранные купцы для продажу до Запорожской Сечи» прибувають².

Докладні відомості про те, яким шляхом йшли торговельні судна з турецьких провінцій до Січі, залишив нам Семенов.

«Которые суда,— писав він у 1755 р.— приплывают из Белого (Егейско-го.— В.Г.) моря с вином, деревянным маслом, с бумагою хлопчатого и разною бакалеею, також и из стоящих по берегам Черного моря из разных городов, т. е. из Варны, Месивры... Очакова и прочих мест... приплыв в Очаков, следуют вверх по Днепру реке и... не доходя Каменного Затона, который против Никитинской заставы не больше как четыре версты, оставя большой стержень Днепра, поворачивают на левую руку... [і] плывут верст шесть, потом, вступая в речку Подпольную, плывут до Сечи верст сдесять и пристают в Сечи и powyше Сечи против Новосечинского рентраншемента» (Записки Одесского об-ва ист. и др., т. XIV, док. 36, стор. 622).

Про значення Січі як транзитного пункту в зовнішній торгівлі Росії деякі відомості маємо, зокрема, із промеморії Коша Переволоченській прикордонній митниці від 25 липня 1757 р.

«Присланою в Кош сего июля 23 дня з оной таможни промемориею требовано на какие весы и меры в Сечи Запорожской продажа и покупка иностранным соли, вину виноградному, соку лимонному, бакалеи и другим товарам происходит известия, на которую в ответ объявляется: соль отсюда по большей части продается возами без весу, а мерою коробками называемыми по здешнему лудами, в которых весу неравно по 2 и по полтора луда бывает, и на вози четверней сиплются таковых коробок по 35 и по 40 временем из меньшим, на паровичные вози половинное число против оногo, смотря по пути, по скоту, вино же мерою на око, в яком три фунта, а бакалея и сок лимонный на вес на око ж трифунтовое продается, о чем Переволоченской таможне благоволят быть известно» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 27, арк. 155).

У 1759 р. в Петербурзі складено проект, який загрожував завдати серйозної шкоди інтересам запорізьких купців, ліквідувавши їх монополію на транзитну торгівлю. Обердиректор Комерц-Колегії Шемякін, посилаючись на те, що у запорізьких торговців

¹ Записки Одесск. об-ва ист. и др., т. XIV, док. 36, стор. 622.

² Там же, стор. 628.

не вистачає начебто капіталів для скуповування тих товарів, які доставляються в Січ з Егейського і Чорного морів, запропонувати зробити центром транзитної торгівлі на півдні м. Черкаськ. Запорізькі депутати на чолі з військовим старшиною Павлом Кириловичем, що були в цей час в Петербурзі, довідались про проект Шемякіна і негайно відправили до Коша листа. Вони просили запобігти запровадженню цього проекту.

«Вельможный г-подлин атаман кошовый Григорий Федоров з войсковою старшиною и товариством, наш милостивый добродию,—писали депутати 13 січня 1759 р.,— нам здесь в Петербурге сего генваря 12 дня ведомо учинилось, что обердиректор Шемякин в Комерц-Коллегию или в Сенат доношением имеет представить, а чуть ли не представил уже, дабы повелено было с Черного и Белого моря суден разных з винами и бакалеею и протчими товарами в Сичь Запорожскую Низовую не пропускать, потому де, что купцы запорожские за недостаткою товаров и денег с тех судов товаров собрать не могут, а купцы иностранные приходящие на... (слово нерозбірливо) якобы де просили, чтоб им торг в Черкасске иметь, а не в Сечи, и другие резоны, хотя и не слушные; уповается он, директор, по согласии других недоброхотов представил или еще представит... Для того,— писали вони далі,— вашей вельможности з старшиною войсковою и атаманами куренными и товариством покорно просим, противу вышеописанного Шемякина умышлению слушные ко опровержению оных також за взятие с козаков за соль лишней тарифы, и за рыбу и за скот и за протчих гостинцев безуказано, а паче за верблюды (о чем в Кош от нас писано, точно ничего не получено в ответ), собрав резоны и учиня по команде представление к нам за известие, предложить в скорости, а мы ежели до дела дойдем, где надлежит в неучении войску Запорожскому Низовому обид просить имеем» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 63, арк. 20).

Проект Шемякіна, треба сказати, залишився без будь-яких наслідків для Коша. Останній, ймовірно, зумів відстояти в столиці інтереси запорізьких багатіїв. Доказом цього може бути те, що на протязі наступних років багато російських поміщиків неодноразово зверталось до січових старшин з тим або іншим проханням про закупівлю на Запоріжжі для них іноземних товарів, в тому числі східних тканин, заморських вин, солодошів тощо. Ось цікавий лист німця Карла Фогта від 6 лютого 1766 р., який зберігся в справах січового архіву.

«Г-дарь мой Андрей Иванович, во всякой благополучия здравствовать желаю. При сей оказающей оказии прошу вас, г-даря моего, сему подателю, то есть г-лду подпоручику Горякову, отпустить в посланных при сем двух боченков в первой, которая меняя, сантурийское вино, во второй, которая больше, хорошего шкопельское ж вино, ибо об тех вин просить мене гдн полковник Друманд. Пожалуй, братец, не оставь просьбу мою, за что благодарить должен елико принадлежит... Вашего ж благородия еще прошу прислать отпустить три штуки хорошей Крымской выбойки и 4 фунта ксераскырских круп, тако ж для детей моих несколько фунтов лапинжиру» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 192, арк. 54—54-зв.).

Товари для Фогта були закуплені, про що свідчить розписка його уповноваженого.

«1766 году февраля 11 дня вышеписанное число вина шкопельского всемьдесят одно око принял, ценою каждое по 12 к., лапинжиру по 8 два фунта, финигов 4 фунта, каждой по осьми копеек принял», і далі: «1765 году ноября

8 дня принято мною от Андрея Канторжея выбойки пять штук, каждая штука по одному рублю по осьмидесят копеек, бумаги стопу — один рубль пятьдесят копеек, разных вин тридцать три ока, каждое око по двенадцать копеек» (ЦДІА УРСР. ф. КЗС, спр. 192, арк. 54—54-зв.).

В листопаді 1761 р. якийсь Петро Стрешньов звернувся з листом до кошового отамана, в якому просив придбати йому в Січі східні товари.

Масла деревяного	10 пуд.	Белых орехов, что называются ямцажисгами	1 пуд
Вина судацкого	100 ок.	Сафьянов, самых хороших (красных)	3
Корицы	5 ок.	и чтоб были одного цвету (желтых)	3
Гвоздики	1 фунт	Также ежели найдутца сешьяновы зеленые, вишневые и померанцевые поне сколько таковых купить	
Минеральных ядер (горьких)	1 пуд.		
» (сладких)	2 пуда		
Пшеница сарачинского	2 пуда		
Изюму	2 пуда		
Коринки	1 пуд		
Соку лимонного	20 ок.		
Орехов, что называются фундуки	1 пуд	(ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 84, арк. 163).	

Торгівля на Запоріжжі велась не тільки в Січі, а й у паланках. Наведемо деякі дані.

3 Реестру, сколько в слоб. Камянной от будок базарных и позаные и в кого именно в войсковой оклад взято денег від 26 вересня 1768 р.

<i>Куренные</i> (в Кам'яному)	руб.	коп.
В Уманского Василя Третьяка	2	50
В Каневского Антона Корпоненка	2	50
Уманского Степана Горбоноса	2	50
Ивановского Ивана Шрама	2	50
Иркливского Степана Кламедского	2	50
Рогивского Ивана Щербины	2	50
Вышестеблиевского Кирилла Калмиюского	2	50
Тимошевского Петра Бурдиненка	2	50
Платнировского Олилка Бурого	2	50
Васюринского Ничипора Шерстюка	2	50
Васюринского Максима Щербины	2	50
Джерелиевского Савки Губы	2	50
Ведмедовского Омелька	2	50
Нижестеблиевского Ивана Гуржея	2	50
Уманского Степана Кравця	2	50
Батуриного Ивана Тузика	2	50
Щербиновского Федора Верхового	2	50
Кислякивского Ивана Гречки	2	50
Поповичевского Ивана Кравця	2	50
Минского Павла Негляда	2	50
Тимошевского Никиты Денежки	2	50
Корсунского Федора Стукана	2	50
Джерелиевского Федора Шульги	2	50
Роговского Мартына Наливайка	2	50
Тимошевского Андрея Нечута	2	50
В поповичевского шинкаря в Капулівци	2	50

Итого с Камянного собрано всех денег 62 50 (65 крб.).

В Никитином

В Романа Строця за погреб и ледовню взято	4	—
В Степана Байдука за погреб и ледовню	5	—
В Тимошівського Носа за погреб взято	2	50
В Минського Кузми за погреб и ледовню взято	5	—
В Бруховецького Івана Нечая за будку	2	50
В Нечипора Маркитана за погреб взято	2	50
В Роговського Яцка за будку взято	2	50

В с е х с о б р а н о в Н и к и т и н о м 24 —

В атамана Кам'янського базарного Никити работника, собраних ним в торговых пооколичностях торгующих денег	2	50
---	---	----

(ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 231, арк. 16).

Видно, що в слободі Кам'яній (передмістя Самари) і в Микитиному було 28 торгових будок і 5 шинків, не рахуючи торгівців, які продавали свої товари «по околичностях». В Кам'яному був також ринок для приїжджих іноземних купців. 13 липня 1763 р. козак Щербинівського куреня Яким Сорока розповів, між іншим, у військовій канцелярії, що два татарини і грек, які, «приехавши в Каменну, где для обостороннего проезжающего купечества состоит козачой базар, впросились на ночлег в имеющийся тамо шалаш»¹.

Порівняно великий ринок був у Кодаку. 3 жовтня 1760 р. кодацький полковник Іван Горбоніс повідомляв Кіш:

«В городе Кодаке и во всем Кодацком ведомстве произошло разглашение, якобы в Сечи Запорожской продолжается язва (мова йде про епідемію чуми 1760 р., завезеної на Запоріжжя із Криму, про що згадувалося вище,— В. Г.), отчего весь народ так возмущен, что и все промысла свои, то-есть шинки и продажу хлеба и прочего» припинив (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 86, арк. 26).

З приводу цього Горбоніс просив Кіш видати офіційне оголошення про справжній стан речей, щоб тим самим торгове життя знову повернулось в нормальну колію².

Крамом торгували не тільки в крамниціях, а й на возах. 15 серпня 1760 р. козак Джереліївського куреня Петро Купка розповів у Коші, що він «с товарищи» їздив «в Калмиус на двох возах п'ятью лошадьми с разными лавочными сукнами, везомыми для продажи». По дорозі на них напали татари, які забрали «з возов сукна разных цветов, коим цена по исчислению двести тридцать три рубли»³.

Право займатися торгівлею мав формально кожен козак і посполитий, аби був на це дозвіл Коша. З ордера від 5 грудня 1774 р. самарському полковнику Кобезчику видно, що Кіш сприяв розвитку торгівлі.

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 138, арк. 3, 14.

² Там же, спр. 86, арк. 26.

³ Там же, спр. 87, арк. 152—153.

«Войска Запорожского Низового куреня Кушевского козак Павел Христофоров, в Санжарове оженившийся и оттоль перешедший в Самарчик на жительство, таково там во всегда продолжать с торговлею желая, просил в том о неприяствовании ему вами и прочими вам повелению; и так повелеваем ему Христофорову, поелику есть он сего войска козак, тамо в Самаре жить, торговлю иметь и состоять в казачем ли или посполитом звании не препятствовать, но оказывать в случаях гостеприимное снисхождение, дабы сие слыша и другие здешние подчиненные, что живут вне пределов войска, з оттоль могли приходить под войско для жительствова и службы, чтоб не было в ней умаления» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 356, арк. 39).

Крім запорізьких козаків і посполитих, в паланках торгували заїжджі купці з України, Великої Росії тощо. Грошові обороти окремих торгових будок були чималими. З крамниці новокодацьких торговців Олексія і Григорія Баранчикових, наприклад, в 1771 р. було украдено 500 крб. сріблом¹. Великоросійському купцеві М. Макарову, що торгував «при Сечи в крамном ряду», різні кримські купці заборгували у 1757 р. 2422 турецьких лева². Додамо до цього, що окремі запорізькі торговці, як, наприклад, згаданий вище козак Шкуринського куреня Василь Бурхан, орендували для торгівлі по кілька будок. Навіть в офіціальних документах, скажімо в рапорті самарського полковника Івана Мандри в Кіш від 3 березня 1771 р., великі січові торговці зветься «знатними в базаре козаками»³. 25 листопада 1774 р. Кіш видав довідку полтавському купцю Івану Пашенку, який на протязі кількох років торгував у Січі. Пашенко, як зазначено в довідці, віз в Полтаву грошей сріблом і асигнаціями «до четырех тысяч семьсот рублей». Ці гроші дісталися йому «при продолжении своего в Сечи торгового промысла». Пашенко їхав додоמו на двох парокінних возах в супроводі чотирьох робітників⁴.

В окремих великих крамницях працювали прикажчики і робітники. Вищезгаданий козак Яким Сорока показав 13 липня 1763 р. в Коші, що вночі проти 10 липня, коли в двері будки його хазяїна на кам'янському базарі постукали два татарини і один грек, в ній знаходився, крім нього, ще один робітник (молодик)⁵. В даному випадку Сорока виступає як прикажчик, а другий козак як робітник.

Помітну роль в торговому житті Запоріжжя відігравали шинки, або корчми, і пивниці з льодовнями і льохами. Шинки і пивниці часто зустрічались при постійних дворах. Докладні відомості про них ми дістаємо з офіціальних документів. Треба сказати, що з лавок, шинків і пивниць у військовий скарб збирали «грошовий оклад». В ордері від 29 серпня 1768 р. полковникам Кодацької, Самарської і Калміуської паланок Кіш писав:

«Для собирания за нынешний 768 год ведомства вашего с козаков за их шинки годового денежного на войско окладу послан от Коша при инструкции

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 301, арк. 1.

² Там же, спр. 97, арк. 106.

³ Там же, спр. 281, арк. 52.

⁴ Там же, спр. 356, арк. 25.

⁵ Там же, спр. 138, арк. 3.

войсковой добвыш Нестер Головка, с которым имеете, описав реестром козачи шинки, деньги от каждой шинковой будки по 2 р. 50 коп., а от будки-ледовни и льоху по 5 р. взыскать и те деньги з онным войсковым добвышем Головком при рапорте за реестром в Кош прислать» (ЦДИА УРСР, ф. КЗС, спр. 231, арк. 1).

Шинки мали не тільки козаки, а й посполиті. 16 жовтня того ж 1768 р. самарський полковник Дмитро Кулик рапортував у Кіш: «За нынешний 768 год, в силе последовавшего з Коша войска Запорожского ордера, в ведомстве нашем с холостых и женатых козаков и посполитых людей за их шинки годовой денежный оклад и при сем за нашим реестром войсковому добвышу Нестору Головку вручен»¹. Протовчанський полковник С. Гелех також доносил Кошу 10 серпня 1774 р., що в його відомстві податок збирали з «козачих и обывательских шинков»². В ордері Коша від 15 липня на ім'я військового осавула Красовського говорилося: «Как Вы в Барвенковой Стенке находитесь, так повелеваем Вам описать в обывателей (посполитых), поженившихся и холостых козаков все шинки»³.

Ми можемо підрахувати кількість усіх шинків як у Січі, так і в паланках. У 1773 р. в Січі було 57 шинків, в яких шинкували запорізькі козаки різних куренів⁴. А ось реєстр шинків Самарської паланки від 16 жовтня 1768 р., в якому зазначені населені пункти, а також сума «грошового оклада» з шинкових будок, льодовень і льохів.

	руб.	коп.
<i>В Новоселици в холостых козаков</i>		
В Шербиновского Максима Великого за будку	2	50
В Сергиевского Сидора Добридня за будку и ледовню	5	—
В Батуринского Олексы Теплого за будку и ледовню	5	—
В Сергиевского Олексы Невпреги за будку	2	50
В Щербиновского Ивана Чубика за будку и ледовню	5	—
В Уманского Федора Тарасевича за будку и ледовню	5	—
В Рогозского Иска Резника за будку	2	50
В Пашковского Василя Скакуна за будку	2	50
В Мышастовского Самсона за будку	2	50
В Поповичевского Павла Чумака за будку и ледовню	5	—
В Полтавского Ивана Ляха за будку	2	50
В Сергиевского Кирика Чепура за будку, ледовню и лех	5	—
Итого:	45	—
В Иркиевского в Микиты Белого за будку	2	50
В Величковского Трохима Лохмана за будку	2	50
В Джерелиевского Трохима Кривого за будку	2	50
В Переяславского Панька Малого за будку	2	50
В Ведмедовского Давида Малого за будку	2	50
В Кушевского Миколы Гаркуши за будку и ледовню	5	—
В Сергиевского Корнея Бойка за будку	2	50

¹ ЦДИА УРСР, ф. КЗС, спр. 231, арк. 5.

² Там же, спр. 306, арк. 11.

³ Там же, арк. 49.

⁴ Там же, арк. 61—62.

В Сергиевского Антона Искры за будку	2	50
В Щербиновского Василя Пышного за будку и ледовню	2	50
В Полтавского Иска Неижмаченка за две будки и ледовню	7	50
В Переяславского Павла Говтьсяненка за будку	2	50
В Пластуновского Симона Чупрына за будку и ледовню	5	—
В Мышастовского Лаврена Тарана за будку, ледовню и льох	5	—
В Корсунского Ивана Малого за будку и ледовню	5	—
В Калниболочкого Максима Гука за будку	2	—
В Джерелиевского Петра Тура за будку	2	50
В Конеловского Тимка Лозовенка за будку	2	50
В Каневского Павла Обдулы за будку	2	50

Итого: 62 50
(62 крб.)

В Каневского Федора Маляра за будку	2	50
В Шкуринского Якова Сороки за будку	2	50
В Пластуновского Максима Пышного за будку и ледовню	5	—
В Кисляковского Ивана Товстяка за будку	2	50
В Конеловского Михайла Сербина за будку	2	50

В женатых козаков

В Юхима Сои за будку, ледовню и льох	5	—
В Иска Крамара за будку	2	50
В Артемихи Переяславской за будку, ледовню и льох	5	—
В Ивана Кирпаниа за будку	2	50
В Ивана Белого за будку и ледовню	5	—
В Кузьмы Головатого за будку и ледовню	5	—
В Аврама Шрама за будку и ледовню	5	—
В Тymoша Рогивского за будку	2	50
В Ивана Хапатка за будку	2	50
В Зенца Полтавского за будку	2	50
В Демка Мирошника за будку	2	50
В Василя Щербины за будку	2	50
В Иска Ледженка за будку	2	50
В Иска Геркуши за будку	2	50
В Яцка Кравця за будку	2	50

Итого: 64 50

В Яцка Киренки за будку	2	50
В Федора Головка за будку	2	50
В Гераска Шевчика за будку	2	50
В Павла Лысого за будку	2	50
В Василя Крайнего за будку	2	50
В Гапона за будку	2	50
В Остапа Дурношлепа за будку	2	50
В Ивана Белого за будку	2	50
В Тараса Гривы за будку	2	50
В Ивана Мелитава за будку	2	50
В Нестора Щербины за будку	2	50
В Андрея Бондаря за будку	2	50
В Миколаы Перехриста за будку	2	50
В Андрея Деденка за будку	2	50
В Михайла Набока за будку	2	50
В Андрея Смяяна за будку	2	50
В Наума Крамара за будку	2	50
В Петра Безрукавого за будку и ледовню	5	—
В Ивана Безродного за будку и ледовню	5	—
В Наума Лоевского за будку	2	50

В Марка Ткача за будку	2	50
В Грицька Шевчика за будку	2	50
В Андрея Садила за будку	2	50
В Омелька Шкуринського за будку	2	50

Итого: 67 —
(65 крб.)

В посполитых

В Яцка Гумена за будку	2	50
В Якіма Журавля за будку	2	50
В Федора Ленка за будку	2	50
В Федора Коваля за будку	2	50

В Камянки в холостых козаков

В Конеловського Андрея Товстоного за будку	2	50
В Величківського Федора Чернышева за будку	2	50
В Ирклиєвського Андрея Харьківського за будку	2	50
В Корсунського Василя Давидушу за будку	2	50
В Тимошевського Мусія Зарібутненка за будку	2	50

В женатых козаков

В Василя Зеленого за будку	2	50
В Герасима Курочки за будку	2	50
В Максима Довгого за будку	2	50
В Ілька Наддорожного за будку	2	50
В Івана Дорошенка за будку	2	50
В Яцка Полича за будку	2	—
В Грицька Гудзенка за будку	2	50
В Петра Замкового за будку	2	50

Итого: 41 —
(41 крб. 50 коп).

В Карпа Нарижненка за будку	2	50
-----------------------------	---	----

В Благодирівце з женатых козаков

В Мусія Шивири за будку	2	50
В Педка Белого за будку	2	50

В Ревуновце з женатых козаков

В Івана Светлого за будку	2	—
В Івана Пападки за будку	1	50

Итого: 10 50 (11 крб.)

Итого всех: 290 50 (289 крб.)

Писарь Самарский Михайло Потапенко (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 231, арк. 6—8).

В Самарській паланці в 1768 р. було всього 97 різних шинків. З них 52 володіли жонаті, 41 — холості козаки, а 4 — посполиті. Деякі козаки, наприклад Олексій Теплий, Іван Чубик і Павло Чумак, мали по одному шинку з льодовнями, а Ісько Жижмаченко — два шинки з льодовнею.

Маємо також відомості про кількість шинків у Калміуській паланці.

Реестр учинен 1768 года октября 1 дня. Собранных денег в скарб войсковый з шинкуючих козаков в ведомстве Калмиусском от каждой будки, льоху и ледовни сколько именно, по сим значит.

	Руб.	коп.
Плотнировского Иван Недавний, будка	2	50
Щербиновского Иван Золотаренко, будка	2	50
Того ж Дмитро Халипа, будка	2	50
Того ж Тишко Письменный, будка	2	50
Того ж Сусий Швець, будка	2	50
Того ж Петро Велигура, будка	2	50
Васюринского Яков Шпильковий, будка	2	50
Калиболоцкого Олекса Семибрат, будка	2	50
Ведмедовского Яков Горб, будка	2	50
Поповичевского Петра Зозуля, будка	2	50
Того ж Кривоус Иван, будка	2	50
Дядковского Данило Шмалько, будка	2	50
Ведмедовского, Микита Плоского будка и льох	3	—
Тимошевского Иван Шулек, будка	2	50
Джереливского Семен Горб, будка	2	50
Кислякивского Федор Цыхвер, будка	2	50
Батуринского Иван Товстопят, будка	2	50
Поповичевского Ивана Пронка, будка	2	50
Того ж Онисько Храпаватый, будка	2	50
Иванивского Иван Синюк, будка	2	50
Коренивского Грицко Рудь, будка	2	50
Вышестеблівського Иван Вовк, будка	2	50

Итого всех: 60 —
(55 крб. 50 коп.)

(ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 231, арк. 9).

В Калміуській паланці в 1768 р. налічувалось 23 шинкові будки і один льох. Всі без винятку власники шинків тут були козаки; крім того, всі вони мали по одній будці, не рахуючи козака Ведмедівського куреня Микиту Плоского, який мав будку і льох.

Нарешті, довідуємося і про кількість шинків в межах Протовчанської, Орельської, Кодацької і Самарської паланок на підставі відомостей від 1773 р.

Название слобод	Колич. шинков
<i>Протовчанская паланка</i>	
1. Куриловка	5
2. Петровское	5
3. Лебедевка	1
4. Куйдивка	1
5. Водиривка	1
6. Васильков	2
7. Масливка	1
8. Шульговка	3
9. Половетщина	3
10. Могилев	6

Название слобод	Колич. шинков
11. Сирковка	3
12. Цеглянка	2
13. Продановка	3
<i>Орельская паланка</i>	
1. Бабайковка	7
2. Гупаловка	6
3. Чернечая	3
4. Комивка	4
5. Калантаевка	3
6. Лычково	9
7. Козырщина	4
8. Перещепины	6
<i>Кодацкая паланка</i>	
1. Старый Кодак	11
2. Новый Кодак	30
3. Романково	15
4. Каменское	7
5. Тритузное	2
6. Карнаухова	10
<i>Самарская паланка</i>	
1. Новоселевка	79
2. Камянка	7
3. Бригадировка	3
4. Резуновка	2
5. Богородичное	10

(ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 306, арк. 55, 56, 58, 60, 63, 64).

Отже, в 1773 р. в Протовчанському відомстві було 36, в Орельському — 42, в Кодацькому — 75, а в Самарському — 101 шинок. На жаль, ми не маємо тут даних про те, скільки шинків належало козакам, а скільки посполитим. Зате відомо, що в той час, коли у більшості козаків і посполитих було по одному шинку, окремі власники мали їх по декілька.

В деяких шинках торгували не самі власники, а їх прикажчики. В рапорті самарського полковника Гната Пшеничного від 30 вересня 1771 р. говориться про наказ Коша «всех жительствоющих в здешнем Самарском базаре своими домами холостых казаков переписать на реестр и означить особо тех, которые совокупно с женатыми живут и на них кошт промышляют»¹. В іншому місці ця думка висловлена так: «Не своим капиталом, но на барыш женатых»².

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 306, арк. 20.

² Там же, арк. 15.

З прикладеного до рапорту реєстру видно, «скільки в Самарском базаре нанимающиеся для промыслу кошты и в женатых козаков с третьей копейки жительствоющие каких куреней и хто именно». В шинку козака Пластунівського куреня Івана Білого, наприклад, торгував козак Данило Чорний, у козака Васюринського куреня Андрія Джумайла — козак Корсунського куреня Степан Смирний і т. д. В трьох шинках, які належали козаку Коренівського куреня Павлу (прізвище невідомо), «с третьей копейки» торгували козаки того ж куреня Грицько Старець, Василь Головатий і Федір Чабан¹.

Як же розуміти вираз «нанимающие для промыслу кошты» и «с третьей копейки жительствоющие»? Нам здається, це слід розуміти так: заможні козаки відпускали кошты для торгівлі окремим особам, а останні одержували у формі платні три копійки з кожного вирученого від продажу карбованця. «Жителствовать с третьей копейки», таким чином, було своєрідною формою відрядної оплати прикажчика в шинковому промислі.

В шинку полковника Гараджі в Барвінковій Стінці, в якому було два покої і льодовня, в червні 1775 р. торгував Яків Бордушко. Цьому Бордушку хазяїном шинку було «дано... для торговли денег сто рублей», на які він купив 50 відер горілки за 90 крб., 3 пуди меду за 5 крб. і 500 папуш тютюну за 5 крб.² 2 квітня 1772 р. самарський житель Матвій Кривоніс подав Кошу скаргу, що «прошлого де 1771 году бывший в його, Кривоноса, за шинкаря козак куреня Иркиевского Яцко Гречаный... (невідомо.— В. Г.) куда бежал и унес с собою его, Кривоноса, денег 300 рублей»³. У козака Васюринського куреня Онуфрія Лати, як це видно з наказу Коша від 12 вересня 1763 р., був «в Сечи двор с четырма шинковыми погребами и хатами»⁴.

Запорізькі шинкарі торгували також бакалеєю і крамом. Деякі відомості про це є в описі шинку старшин П. Головатого і Л. Величка, розгромленого козаками під час повстання в грудні 1768 р.

*В шинковом погребе выточено напиток
и из вещей забрато*

	руб.	коп.
Горелки бочку, якая куплена за	54	—
Горелки терн[овки] вик «50» цена	10	—
Меду серогона сеченного за	16	—
Вина вик сто цена	15	—
Олеи конопляной	12	—
Мушкателю вик «200»	30	—
Львер жестяной	1	50
Коряк медный в пол ока	—	50
Таз медной желтой	2	50
Дегтю бочка	9	—

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 306, арк. 21.

² Дніпропетровський обласний державний музей, ф. Азовської губернської канцелярії, арх. № 206, арк. 11-зв.

³ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 262, арк. 22.

⁴ Там же, спр. 171, арк. 4.

В будки разграблено (обірано)

	руб.	коп.
Готовых денег		
Крест деревянный кипарисовый резной		
Другой крест деревянный же		
Книг церковных, дестамент, и полугтов	5	80
Сукна тонкого с футра лисячого знато	12	—
Выбойки шленской	3	—
(обірано) две	1	20
Два сукна с футра тхорового споротого	5	—
Разной посуды ценовой и медной	55	80
Безмен	1	—
Казанов медных три	6	20
Бумаги пищей три десяти	—	45
Смушков малых околичных черных чинных сто де- сять каждой о 27 к.	29	80
Белых сто ценою по 7 коп.	7	—
Сокир три, цена	1	50
Счеты одни, цена	—	25
Тютюну забрато	18	—
Замков висячих пять	1	30

Итого: 354 80
(248 крб. 80 коп.)

При том же доме жиючого иконописца Арта [обірв.] разных его художественных красок изграблено на 18 р. 50 коп. 13 р. (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр 234, арк. 8).

Спиртными напоями, зокрема, торгували не тільки в шинках, а й на «розвіз». В своєму рапорті від 13 червня 1771 р. самарський полковник Гнат Пшеничний писав, що податок повинні платити на користь війська не тільки «самарские женатые базарные казаки, шинкующие разные напитки», а й ті, які шинкують по селах «и другим отдаленным от Новоселици местам»¹.

Розглянемо тепер торговельні зв'язки Запоріжжя з різними віддаленими районами країни.

В період Нової Січі все більше поширювались і зміцнювались економічні зв'язки Запоріжжя з Лівобережною Україною і великоросійськими областями, а також з Правобережжям.

На Лівобережжя із Запоріжжя вивозились в першу чергу коні, худоба, продукти тваринництва, сіль, риба, мед і т. д. Про це ми вже згадували частково в попередніх розділах. Тепер обмежимося лише деякими прикладами. Колишній кошовий отаман Григорій Федорів подав 12 червня 1759 р. скаргу Кошу, в якій, між іншим, зазначалось: «Прошлого апреля 30 дня сего году по данному от Коша пашпорту послал я з зимовника своего заводу при племяннику моему Семену Хиту и козаках (служителях.— В. Г.) куреней Кореновского Федоту Бондару, Роговского Тимошу Толпию в Миргород к имеючому тамо об Вознесении

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 306, арк. 10.

ярмарку для продажу семьдесят лошадей»¹. Як видно з листа полкового старшини Івана Золотарева військовому судді Івану Бурносу (дати немає), останній продав протовчанським жителям Юхиму Чорному і Ключнику коней на суму 1300 крб. Ці гроші Бурнос доручив Золотареву стягнути негайно, але той відповів, що коні перепродані Чорним і Ключником лівобережним купцям і поки що вони можуть виплатити йому лише 500 карбованців².

26 січня 1756 р. житель слободи Нефорощі Коваль подав скаргу в Полтавське духовне правління на священика Михайлівської церкви с. Нижніх Млинів Федора Василькова, який не сплатив грошей «за куплений ним у него, Ковалья, скот семи волів, да с коров одного бугая»³. 24 квітня 1769 р. торгівці худобою, жителі с. Галицького Жовнинської сотні (Лівобережжя) Іван Ротко і Пантелеймон Зукан, дали таку розписку козаку Коніловського куреня Тарасу Змагайлу: «Мы, нижеподписавшись, жители жовнинские, даем сию нашу расписку почтенному козаку Сечи Запорожской куреня Конеловского Тарасу Змагайлу в том, что взяли мы в него, Змагайла, скоту рогатого пятьдесят штук за цену сто двадцать три рубля, с которого числа дали ему готовых денег семьдесят пять рублей, а еще остались должны сорок восемь рублей, которые деньги 48 р. должны будем отдать сего 769 году ноября 1 дня»⁴.

У вересні 1759 р. депутація запорізьких старшин виїхала до Петербурга, щоб добитися пільг «для війська» в торгівлі з Лівобережжям: зменшення і навіть скасування мит з товарів, які перевозились через прикордонні митниці. 15 вересня депутати писали Кошу, що вони «о пропуске з Малой Росии и в Сечь разных по показанию реестрами (складеними в Коші.— В. Г.) вещей, а з Сечи в Малую Россию соли, скота и прочего в Комерц-Коллегии по указу сенатскому дело начали делать»⁵. Депутати, між іншим, натякали на те, що для успішного завершення справи треба зробити подарунки декому із впливових петербурзьких вельмож (князю Трубецькому, наприклад,— двох верхових коней) тощо⁶.

І дійсно, справа була вирішена на користь Коша. Параграф № 63 сенатського указу від 25 січня 1760 р. гласив:

«Привоз в Малую Россию из Сечи Запорожской рыбы, мягкой рухляди и пригон лошадей и рогатого скота и все, что есть их запорожцев собственного продукта и промыслу по силе объявленных же указов... о пошлинных резонев иметь им запорожцам беспошлинно»⁷.

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 61, арк. 4, 5.

² Там же, спр. 234, арк. 75.

³ Там же, спр. 39, арк. 23.

⁴ Там же, спр. 213, арк. 17.

⁵ Там же, спр. 63, арк. 114. В іншому листі від 20 листопада депутати писали про вивіз «з Сечи в Малую Россию соли, коней, рогатого скота и прочего» (там же, арк. 415).

⁶ Там же, арк. 114.

⁷ Там же, арк. 134.

Скасування внутрішніх мит в торгівлі Запоріжжя з різними районами країни треба розглядати не інакше, як наочний доказ міцних і все зростаючих торговельних зв'язків Запоріжжя з внутрішніми областями імперії. 2 червня 1767 р. козак Брюховещького куреня Іван Коломієць на допиті в Січі показав, що в його зимівник приїхав полтавський купець Григорій Дерієнко, якого він домовився супроводжувати «в Великий Луг по другим рекам за покупкою скота рогатого». За цю послугу Дерієнко повинен був виплатити йому по 10 копійок від кожної купленої голови худоби¹.

На початку 1769 р. група лівобережних купців затрималась на Запоріжжі і протрочила відпускний білет. Щоб позбавити їх утруднень при поверненні додому, кошовий отаман 3 січня 1769 р. видав купцям таке посвідчення:

«Сего податели, вашего высокородия подчиненные, будучи здесь за покупкою рогатого скота, за нынешнею последовавшею распутицею чрез означенный им в подорожной термин промедлили и чтоб им сие в вину почтено не было, вашего высокоблагородия покорно прошу»².

Запорізькими кінями, нарешті, ремонтувалися армійські кавалерійські частини. 5 червня 1735 р. один з вищих армійських офіцерів писав кошовому І. Малашевичу: «На первое уведомление вашего благородия, яко лошадей к покупке под драгун годных в войске Запорожском Низовом выискать можно и желающие к той продаже имеются, весьма я доволен. Коих для покупки высылаю нарочно офицера с деньгами доброю монетою». Далі офіцер просив кошового заборонити козакам продавати коней іншим купцям. З цього приводу кошовий писав, «а пока он (офіцер.— В. Г.) ещё в Сечь с деньгами прибудет, то объявите о продаже лошадей казаками посторонним людям продавать заказ, ибо им от помянутого офицера настоящая цена будет оплачена»³.

На Лівобережжя з Запоріжжя доставлялись продукти тваринництва. Військовий писар Іван Глоба в листі (дати немає) на ім'я військового судді повідомляв про можливість обміну на Лівобережжі овечої вовни на горілку. «Мы продали,— писав він,— вовны руно по 14 копеек на горелку третьепробную. Тую горелку доставлено будет в Сечь, облик и вовну заберут; если Вы не продали и угодна продажа, так Вы высылате свою тогда можете»⁴. 25 січня 1758 р. двоє запорізьких козаків домовились з армійським капітаном Данилом Барановим, який перебував у фортеці св. Єлисавети, про поставку йому 150 пудів топленого баранячого сала по 87,5 коп. за пуд⁵.

В попередньому розділі ми вже говорили про вивіз з Запоріжжя на Лівобережжя риби і солі. Тут можна додати ще такий факт.

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 204, арк. 7-зв.

² Там же, спр. 253, арк. 2.

³ Там же, спр. 2, арк. 6.

⁴ Там же, спр. 278, арк. 76.

⁵ Там же, спр. 51, арк. 2.

15 грудня 1756 р. запорізький козак Павло Таран повідомив Кіш про те, що «в прошлом 755 году полтавский житель Михайло Кованко взял в него, Тарана, в борг соли 1200 пуд. ценою за 360 руб. з словесними поруками полтавских жителей и купцов Павла Руденка, Матвея Кованки, да Ивана Нежинца»¹.

Про вивіз меду з Запоріжжя, на жаль, маємо лише фрагментарні дані.

Реєстр каких именно куреней запорожских козаков сколько взято пошлинных денег за мед и рыбу в слободе Мишуринорожской и в Шанце Кряковском и в то число сколько уже с оних уплочено по сим:

М-ц., число	Звание куреней и имен	Взято		В то число уже уплочено	
		руб.	коп.	руб.	коп.
Мая	С козака Грицка Дикого за рыбу	1	50	—	—
того ж	С козака Ирклеевского куреня Петра Коляки с товарищи за рыбу	4	—	—	—
того ж	Куреня Незамаевского с козака Иска Косого за рыбу	2	—	—	—
того ж	С козаков Вышестеблиевского куреня Грицка Швидкого Величковского куреня с Гаврила Шевця Полтавського куреня с Грицка Гуртового за рыбу	6	—	6	—
2	Куреня Вышестеблиевского Михаила Глуховского	5	—	5	—
4	С козака Карпа Махарды за рыбу	—	50	—	—
5	С козака Павла Жугана и Павла Смеянова	2	—	—	—
того ж	С козака Марка Елистратова	2	80	—	—
того ж	С козака Ивана Киценка	1	10	—	—
того ж	С козака Ивана Шляевого	1	10	—	—
того ж	С козака Романа Заболотного за рыбу	1	10	—	—
того ж	С козака Фомы Белого	1	10	—	—
того ж	С козака Остапа Шульженко за рыбу	1	30	—	—
	С козака Дживлады за мед за 160 пуд. по пяти копеек с пуда	8	—	—	—
	С козака Белого за 40 пуд по пяти копеек с пуда	2	—	—	—
	С козака Камышина с везенного Рашевским жителем со ста двадцати пуд. по пяти копеек с пуда	6	—	—	—
	Итого:	43	50	13	47
		45	крб.	(11	крб.)
		50	коп.		

(ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 27, арк. 274).

Які ж товари доставлялись з Лівобережної України на Запоріжжя?

Досить докладні дані про це знаходимо в повідомленні кошо-

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 31, арк. 4.

вого отамана Г. Федорова від 19 жовтня 1755 р. на ім'я гетьмана К. Розумовського.

«По тittle к гдну гетману Розумовскому. Нижайшее доношение. В силе присланой в походную вашей ясневелможности генералную войсковую канцелярию из Государственной Коллегии Иностранных дел канцелярской цедули... велено учинить достоверную выправку показанных в отправленном к вашей ясневелможности от мене с товариством доношении с приложением мнения имеемых быть в покушке в Малой России войском Запорожским нужных к одеянию вещей, яко то овечих и рогатих скота кож, овец, сукна простого, шерсти овечей, пороху, свинцу и ружья, сколько каждого из вышеписанных звания порознь числом, то есть с учетом, весом и мерою в привозе... в один год: ржаного борошна четвертей десять тысяч, горелки бочек малороссийских пятсот, полотна сорок тысяч аршин, да напротиву того з своих собственных промыслов в Малую Россию з Запорожской Сечи в отпуску в один же год трибу возов четвертных тысячу пятсот, соли четвертных возов две тысячи, однак упователно есть, что вышеописанное число за две генварскую и майскую трети вышло ныне же до исчисления войска Запорожского козаков явилось двадцать семь тысячей человек и ежели вышеописанное число борошна и протчего попрежнему отправленному с приложением мнению доношению с Малой России в год отпущено не будет, то в препитании войска Запорожского за непривозом может последовать немалая нужда упователно есть и для того по общему мнению з старшиною войсковою и куренными атаманами вышеписанных вещей в привозе в один год муки ржаной, положи на каждого человека по три четверти, всего восемьдесят одна тысяча четвертей, горелки бочок малороссийских тысячу, полотна восемьсот десят тысяч аршин да неположених в вышеозначенном прошлого месяца мая 9 дня в вашей ясневелможности отправленном доношении припасов с Малой России борошна гречаного сорок тысяч четвертей, рогатого скота тысячу, да з Запорожской Сечи в Малую Россию трибу паровых возов пять тысяч, соли паровых возов четыре тысячи пятсот уповается может быть и вышеописанное все на высокое ваше ясневелможности благо-разсмотрение и на особливую высочайшую е. и. в. милости пределение в пожаловании тем нас, войска или чем указано будет слагаем, о чем вашей ясневелможности донося покорнейше прошу о предписанном всем к е. и. в. представить с требованием скорейшей резолюции и невзимании з вышеписанного всего тарифа и пошлин внутренних в таможе и другие места, где пропуск в Сечь ватагам бывает, вторичного предложения и что по сему последует покорнейше прошу милостивую резолюцию меня з старшиною в скорости не оставить. Кошовой атаман Григорий Федоров з товариством» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 27, арк. 47).

Таким чином, з Лівобережжя на Запоріжжя привозили «нужные к одеянию вещи» — вичинені овечі та іншої худоби шкіри, сукно й вовну, полотно (40 000 арш.), порох, свинець, рушніці, горілку (500 «малороссийских бочек»), житне борошно (10 000 четвертей).

14 серпня 1757 р. кошовий отаман в своїй реляції гетьману К. Розумовському скаржився на коменданта Новосіченського ретраншементу і його підлеглих, які «у прибувающих к Сечи с хлебом и прочими съестными и питейными припасы, всяких кулеческих товаров, пашпорты собирая и за оные... взимает пшено, муку и от каждого воза по 3, 4 и по 5 копеек». З приводу цього, як зазначав кошовий отаман, «в нынешнее лето мало чего и в привозе было и сильный недостаток в хлебу и в протчем привозимом»¹.

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 46, арк. 5.

Припинення ввозу хліба та інших товарів з Лівобережної України відразу ж відчувалось. 17 листопада 1768 р. калміуський полковник Сидір Чалий рапортував Кошу, що «ведения здешней паланки козаки, сидящие зимовниками, и базарные шинкари, а горше ежечастно в паланку приходя, стужают за выдачею билетов (на право виїзду з Запоріжжя.— В. Г.) и покупки к неводам делей, ниток, урезов, а всего пуше за хлебом.. ибо ватага з Малой России хотя и была, да все без навозу хлеба, только один порожняк... через что здешнего ведения козакам немалая в харчах нужность состоит»¹.

Потреба в привозі хліба особливо відчувалась під час неурожайних років (посуха й сарана були звичайним явищем на Запоріжжі). До цього слід додати, що в останні десятиліття існування Нової Січі, в зв'язку з розвитком землеробства у Вольностях, потребу в привізному хлібі мали лише ті паланки, де розвивались виключно промисли. До них належали передусім Прогноїнська, Гардовська й Калміуська паланки.

Треба відзначити, зокрема, що не весь хліб, який привозився з Лівобережної України на Запоріжжя, залишався тут. Частина його відправлялась в Крим. 23 липня 1760 р. управитель генерального обозного С. В. Кочубея Гнат Давидович звернувся до військового судді Артема Васильовича з таким листом: «Моего господина, его превосходительства генерального обозного Семена Васильевича Кочубея, отправил я при сем нарочном семь возов в Крым за солью, на которых возах, чтоб впорожне не ишли, положил борошна пшеничного пятьдесят четвертей и величайше высокоблагородия Вашего прошу, ежели возможно, приложитъ старательство о пропуске оной муки в Крыму: будиж крайне пропуску нет, то позволено б продать в Сечи»².

Житель м. Вороніжа Ніжинського полку диякон Йосип Волошин возив у 1770 р. на Запоріжжя горілку. Продавши її, він закупив у самарського козака Якова Калмика великої рогатої худоби на суму 759 карбованців³. Вдова, дочка колишнього комісара при Брацлавській прикордонній комісії, Іванова писала до Коша, що весною 1747 р. її чоловік, київський міщанин Антін Рудзинський, «отправился из Киева вниз р. Днепром на одном байдаке в Запорожскую Сечь для продажи горелки»⁴.

З Лівобережжя на Запоріжжя доставлялось багато пороху, свинцю і селітри. Деякі відомості про це дає «Реестр коликое число и в кого именно при пограничной Переволоченской таможене пороху свинцу и селитры взято и в Сечь не пропущено под сим явствует».

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 226, арк. 52.

² Там же, спр. 84, арк. 10.

³ Там же, спр. 304, арк. 6—13.

⁴ Там же, спр. 43, арк. 49.

	пороху, свинцю и селитры	
	пуд. фунт.	руб. коп.
Куреня Корсунского у козака Ивана Бобира взято селитры два пуда, цена	2 —	7 —
В Незамайвского Степана Губы свинцю один пуд фунтов двадцать, пороху два пуда, цена	3 20	12 20
В Шкуринского Якова Кравця пороху один пуд фунтов тридцать, селитры один пуд двадцать фунтов	3 10	12 98 ³ / ₄
В Половичевского у Онисима Чорного пороху один пуд, селитры один пуд тридцать фунтов, цена	2 30	10 57 ² / ₄
В Щербиновского у Данила Дедка пороху один пуд десять фунтов, селитры тридцать пять фунтов, цена	2 5	8 18 ³ / ₄
Итого всего числится пороху пудов по четыре рубля и сорок пять копеек, свинцю пуд по два рубля и двадцати копеек, селитры пуд по три рубля пятьдесят копеек, издержано на оное денег	13 25	50 43 ³ / ₄

(ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 27, арк. 156).

Є відомості про привіз з Лівобережжя на Запоріжжя краму, одягу, будівельних матеріалів тощо. 24 квітня 1772 р. значковий товариш Прилуцької сотні Прилуцького полку Антон Соломаха видав посвідчення жителю с. Полового тієї ж сотні козаку Івану Зинчину, де зазначено, що той «єдиною лошадейною повозкою следует в Сечь Запорожскую для продажи мотков и сорочек и для покупки чего случится»¹. 21 червня 1768 р. якийсь Степан Яблунівський писав кошовому отаману П. Калнишевському: «Я известился от козака куреня Поповичевского Ивана Кияницы, что велможности Вашей в пять тысяч цеглы надобность состоит». Цеглу Яблунівський обіцяв доставити в Січ при першій нагоді на байдаках по Дніпру, причому не забув додати, що «цегла буде крепка и без залишней заплааты куплена»².

В період Нової Січі зростали і зміцнювались торговельні зв'язки Запоріжжя з великоросійськими областями. Збільщувався попит на предмети російського ремесла і мануфактурної промисловості. Перелік товарів, які привозились з Росії на Запоріжжя, знаходимо в десятках документів січового архіву. Запорізькі депутати в Петербурзі, як видно з їхнього листа в Кіш від 20 листопада 1750 р., поставили перед Комерц-Колегією питання «о пропуске без тарифных пошлин ружья и к оному припасов, також к одеянию и обувам принадлежащих вещей и протчего всего по реестрам в Сечь»³. Наполегливість, з якою депутати

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 254, арк. 77.

² Там же, спр. 224, арк. 31.

³ Там же, спр. 63, арк. 115.

добивались розв'язання цього питання, свідчить про значення привозу виробів російської мануфактурної промисловості для Запоріжжя, а також про те, що в період Нової Січі він набув чималих розмірів.

Про обсяг торгівлі, а також і про те, які саме товари привозились з Великої Росії на Запоріжжя, свідчать документи внутрішніх митниць — Кременчуцької, Переволоченської та ін. Правда, в цих документах російські товари перелічені разом з лівобережними. Однак товари з Великої Росії часто мають відмітку: «росийской работы», «русские» і т. ін.

8 квітня 1763 р. через Кременчуцьку митницю в Січ проїхав з товарами запорізький канторжей Костянтин Манцела, якому митне начальство видало таке свідоцтво:

«От Кременчуковской пограничной таможи отпущен за Днепр в Запорожскую Сечь для тамошнего употребления, а не за границу... покупного им в Малороссии товара *стососемьдесятпять пуд икры паюсной, осмнадцать тысяч аршин полотна белого уского русского*, с которого товару пошлын во оной таможи не имано и для того оною товару на учрежденных по государственной границе форпостах за границу в чужии области не пропускать» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 126, арк. 48).

2 червня 1763 р. лохвицькому жителю греку Юрію Маркову тією ж Кременчуцькою митницею було видано посвідчення на право провозу «в Сечь Запорожскую для продажи... покупного с Малороссии товара пятьдесят кож белых и черных четьреста, хорей неделанных восемь мехов, переволосных два, меха (слово нерозбірл.), четьре пуда воску желтого» (там же, арк. 11).

11 березня 1764 р. через Кременчуцьку митницю в Січ пропущено козака Куцьківського куреня Леонтія Павлова. Ось перелік його товарів, закуплених на Лівобережжі і зазначених у свідоцтві.

«Десять тысяч аршин полотна уского белого русского, две тысячи аршин *пестреди московской русской*, двадцать тюков китайки разных цветов, тысяча аршин сукна сермяжного *суздальского*, шесть пуд меди дощатой, восемь пуд свинцу, шесть сот мотков ниток, кои употребляються на сети рыболовные, шесть пуд сахара кенарейского и простого, семьсот кос сенокосных, двадцать фунтов дробы свинцовой, сорок сковород железных, три пуда чугуна в котлах малых, три пуда дроту железного, одинадцать кож юфти черной лежкой, три конца соли, четьре штуки каламайжи полосатой, тысяча пять сот аршин хрящу уского, пятьдесят аршин сукна разного, звания иностранного, шесть ружей павловских» (там же, арк. 18).

18 квітня того ж 1764 р. через ту ж митницю пропущено отамана Кишенської сотні Григорія Петренка. Останній віз куплений на Лівобережжі товар «в Запорожскую Сечь ради тамошняго собственного запорожцам расходу (продажу.— В. Г.)... четьре берковця вожжей пенковых, десять пуд табаку малороссийского листового в папушах, семьсот аршин хрящу толстого, триста мешков» і т. д. (там же).

А ось свідоцтво, видане Кременчуцькою митницею 25 травня 1764 р. лубенському купцю Дмитру Москову. З Московим було «отпущено за Днепр в Сечь Запорожскую для тамошнего употребления, а не за границу, товару покупного в Великої Росії... три ста пуд железа тягнутого в прутах, три ста пуд веревок из пенковой пакли, две тысячи аршин полотна белого уского русского, шестнадцать килимов шерстяных, сто пятьдесят пуд вожжей пенковых» (там же, арк. 22).

31 травня 1764 р. в книгах Кременчуцької митниці був зроблений такий запис:

«От Кременчуковской пограничной таможи отпущено за Днепр, в Сечь Запорожскую для тамошнего употребления, а не за границу Российского... туль-

окого купця Ивана Белского с прикащиком его Петром Бебнаковым товару: пятьсот пуд железа тягнутого в прутах, с которого товару пошлин в оной таможи не взято» (там же, арк. 16). Встановлення безпосередніх торгових зв'язків між Тулою і Запорізькою Січчю — дуже цікавий факт.

9 серпня 1769 р. від Кременчуцької митниці з козаком Іркліівського куреня Сергієм Кравцем, власником торгової лавки в Січі, було «отпущено за Днепр, в Сечь Запорожскую, для тамошнего употребления, а не для продажи за границу... купного в Малой России товару: четыре тысячи пятьсот аршин полотна тонкого уского русского, одинадцать тысяч пятьсот аршин холста хрящу, два пуда меди красной в досках, шесть пуд свинцу в прутах, сто два кавтана из серого сукна, малоросийский пятьсотпятьдесят мотков ниток толстых, кои употребляются на сети рыболовные, семсот мешков пасконных, пятьдесят платков набивных разных рук, шесть платков бумажных семьдесят замков высших павловской работы, одинадцать дюжин московских, два тюка (слово нерозбірл.), триставосемьдесят аршин пестряди разных рук, один пуд двадцать фунтов перцу зернистого, восемь фунтов олова в прутах, две дюжины ножей складных больших и малых с печатками и без печаток» (там же, арк. 76—77).

Такий же асортимент товарів йшов і через Переволоченську митницю. Для прикладу наведемо запис в митницькій книзі від 10 серпня 1769 р. В цей день один купець провіз на Запоріжжя такі товари:

50 штабелей білого заліза, пуд сталі, 100 рогових гребенів, 80 простих вовняних панчох, 9 фунтів ртуті, 5 пачок голок, 30 фунтів купоросу, 9 фунтів синього каменя, 48 ручних дзеркал, 220 каптанів простого сукна, 30 залізних форм для вилиття куль, 30 ремінних попруг, 35 порохівниць, 1000 шт. залізних цвяхів з мідними головками і 50 000 шт. залізних цвяхів «разных рук», 3 фунти камфори, 2 пачки мідного дроту, 13 пудів сірки, 12 дюжин складаних ножів, 5 фунтів жовтої міді, 3 пуди простого мила, 70 шт. чорної юхти, 25 000 шт. кремінців для рушниць, 4 дюжини гачків з дроту, 400 мотків ниток різного кольору, 50 дюжин гральних карт «московської простої роботи», дюжина простої широкої тасьми, 30 арш. нитяної і 7 пучків вузької тасьми, 2,5 суюя кашлоту, 132 арш. двійчастої пестряді, пуд ладану, пуд галуна, 1,5 пуда перцю, 100 пар рукавиць, 2000 шовкових шнурів різного кольору, 1500 арш. московської пестряді, 10 кінців блакитної китайки, 30 арш. різного кольору кашлоту, 5 дюжин бавовняних хусток, 50 000 арш. товстого хрящу (полотна.— В. Г.), 80 шт. шевських шил, 6 цівок золота, 4 пуди дробу, дюжина малих ножиць і стільки ж великих, паперу для письма 8 стоп, 1,5 пуда олова, 2200 арш. різного кольору крашенини, 500 арш. простого і 25 арш. «лавочного» сукна, 10 арш. блакитного штофу, 8 локтів ординарної парчі, золоту сітку в 40 золотників, 60 шт. козацьких рушниць, 5 пудів пороху для рушниць, 14 пудів свинцю, 3000 папуш «малоросійського» тютюну, 350 шт. чоловічих сорочок, 70 шт. мішків «для усипки хліба», 450 арш. вузького московського полотна, 3 фунти мідного дроту, 2 фунти інбירו (прянощі.— В. Г.), куфу чистого дьогтю, 1000 арш. простих нитяних шнурків, 9 шт. вовняних кирей, 100 шт. кришталевих чарок, 5 шт. волосяних арканів (вірвовка.— В. Г.), 10 шт. залізних заступів, 0,5 фунта мушкетної гальки, 3 круги смоли, млинок для тертя перцю, 9 фунтів блейвайсу (білої фарби.— В. Г.) для малярства, 2 дюжини дерев'яних люльок, а також щитки, вірвовки й т. ін. (там же, спр. 241, арк. 22).

Через два дні козак Батуринського куреня Іван Таран провіз на Запоріжжя близько 40 000 арш. товстого хрящу, 1750 арш. простої московської пестряді, 1450 арш. крашенини, 563 шт. чоловічих сорочок, 13 пудів 19 фунтів свинцю, 25 шт. козацьких рушниць, 3010 папуш «малоросійського» тютюну, паперу для письма 15 стоп, 15 шт. залізних скворід, 27 000 кременів, 7500 шт. шевських голок, 46 шт. простого сукна каптанів, 32 шт. козацьких порохівниць, 29 дюжин гральних московських карт, 70 мотків ниток, 700 арш. люлькових шнурків різного кольору, 350 арш. простих шнурків, 2 пуди цукру, пуд перцю, 48 арш. камлоту, 68 шт. простих вірвовочних кінських шлейок, 140 шт. вірвовочних обротей і віжок, 10 пудів мила, куфу дьогтю, 1 пуд 15 фунтів сірки, 24 000 залізних цвяхів, а також олово, дріт, складані ножі, ложки, вірвовки,

мішки й т. ін. (там же, арк. 30). Див. також записи в митницькій книзі Кременчуцької митниці від 14 серпня і 10 жовтня 1769 р. (там же, арк. 26 і 47).

Маються також відомості про торгівлю Запоріжжя з Доном. 17 листопада 1768 р. калміуський полковник Сидір Чалий рапортував у Кіш про видачу відпускних свідоцтв козакам його паланки «на три недели в Бахмут, а також в Черкасское за покупкою хлеба и соли»¹. Чалий був добре обізнаний з риночною кон'юктурою на Дону, бо писав, наприклад, що хліб там «вряд можно четверть по два рубли и двадцати копеек сыскать купить»². Одночасно Чалий просив кошову старшину клопотати в Черкаську перед отаманом Донського війська, щоб «не препятственно в покупке соли и протчих харчей было»³.

В січні 1771 р. між Кошем і Донською канцелярією почалося листування з приводу конфіскації донським осавулом станиці Ширської Михайлом Кириловим у семи запорізьких козаків воза солі⁴.

Таким чином, якщо з Лівобережної України на Запоріжжя йшли переважно такі товари, як хліб, горілка, тютюн, дьоготь і деякі предмети одягу, взуття, то з Росії здебільшого вивозились товари мануфактурного виробництва й ремесла, в першу чергу метали і металеві вироби, сукна й суконні вироби, полотно й бавовняні тканини, шкіри й шкіряні вироби, зброя, хімікати, речі домашнього вжитку й т. ін. Запоріжжя, отже, органічно вросло в економіку країни, ставши складовою частиною всеросійського ринку.

Великого значення за часів Нової Січі набули економічні зв'язки Запоріжжя з Правобережною Україною, яка залишалася в складі Речі Посполитої. Одним з головних предметів вивозу на Правобережжя були запорізькі коні та різна худоба. В 60-х роках (точної дати нема) козаки Нижчестеблівського куреня Федір Плохута і Дмитро Коваль гнали «на продаж в Полскую область» табун коней в 28 голів⁵. Як видно з господарського журналу козака Іркліївського куреня Василя Кишенського, в 1762 р. останній продав «в Уманской губернии Понятовскому кобыл десять по 9 руб. да коней пару по 14 руб.»⁶.

16 січня 1766 р. козак Васюринського куреня Федір Таран подав скаргу до Коша, з якої видно, що в 1760 р. він продав Степану Нечитайлу, жителю м. Торговиці, Уманської губернії, коня за 12 крб.⁷ В 1764 р. Кіш видав козаку Миколі Бідовиченку свідоцтво, в якому зазначалось, що останній жене на Правобережжя табун коней в 70 голів на продаж⁸.

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 226, арк. 52.

² Там же.

³ Там же.

⁴ Там же, спр. 363, арк. 2—4.

⁵ Там же, спр. 164, арк. 68.

⁶ Там же, спр. 234, арк. 105 та 59.

⁷ Там же, спр. 164, арк. 36.

⁸ Там же, арк. 7.

В наступному 1765 р. Микола Бідовиченко і козак Іркліївського куреня Сидір Домонтович, як видно з їхньої скарги в Кіш, знову «гонили они в Полскую область свои лошади для продажи». Кількість коней на цей раз не зазначено, сказано лише, що в селі Шубинова Гребля житель села Городища, Богуславської губернії, Юзеф Полековський «купил в них шесть лошадей за 73 рубля, которые деньги уплатить тогда ж обещался»¹.

1 липня 1767 р. козаки Крилівського куреня Дмитро Купчин і Михайло Височин подали в Кіш скаргу на хотинського купця Дувада Юзефовича, який в січні того ж року «сторговал было у них собственных их в полском губернском местечке Жигавице на продаже бывших 58 лошадей, ценою каждую голова в голову на турецкие деньги по 19¹/₂ левов, при чем в задаток полских червонцев 10, каждый в 2 рубля и 25 копеек давши... остальных пока подождать просил»².

7 червня 1765 р. невідома особа писала із Боровиці військово-му судді Павлу Головатому, щоб той прислав «асаула з товарищи для доправки на Василю Новицкому за занятие ним Василем кобыл сто у велможности глдна Петра Ивановича Калнишевского денег»³. Як видно з листа Коша від 20 лютого 1765 р. чигиринському губернатору, «Калнишевскому чигиринской житель Василь Новицкий остается должен за лошади и рогатый скот денег полторы тысячи по облику»⁴. В квітні того ж року Петро Кравець, житель с. Берсукового, Брацлавського воєводства, купив у запорізького козака Титарівського куреня Івана Лебединського 14 волів за 150 карбованців⁵. Управитель маєтків волинського воєводи Михайло Лозовський у 1766 р. дав розписку кошовому отаману П. Калнишевському. Із неї довідуємось, що воєвода купив у Калнишевського у борг волів і корів на суму 730 карбованців⁶.

Про продаж запоріжцями коней та різної худоби, а також риби і солі на Правобережжя ми говорили вже, тому наведемо ще тільки один приклад. В записці кийвського генерал-губернатора від 24 листопада 1750 р. читаємо, що «польских разных мест ездят в Запорожскую Сечь разные купецкие люди немалыми обозами для купечества, т. е. для покупки соли и рыбы со многими работниками»⁷.

Серед товарів, що привозилися з Правобережжя на Запоріжжя, значне місце займала горілка. Це видно з багатьох докумен-

¹ ЦДІА УРСР, спр. 164, арк. 95.

² Там же, спр. 187, арк. 112.

³ Там же, арк. 15.

⁴ Там же, спр. 184, арк. 2.

⁵ Там же, спр. 164, арк. 37.

⁶ Там же, спр. 184, арк. 101.

⁷ Записки Одесск. об-ва ист. и др., т. XIV, стор. 481, а також ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 164, арк. 39.

тів. 7 червня 1786 р., наприклад, в листі державцю Грохованному Кіш писав, що запорожець Степан Бойко закупив у с. Очеретки, Вороновицької губернії, у Мошки Литвака горілки на 170 карбованців¹.

Горілкою, закупленою на Правобережжі, торгувала і старшина, про що ми говорили раніше². 17 жовтня 1754 р. на допиті у військовій пушкарні запорізький козак Грицько Сторчак показав, що в травні того ж року він приїхав з Умані на Запоріжжя з возом горілки, «которую... продал ирклиевскому атаманови Горбови»³. На виручені гроші Сторчак купив в Кодаку вовни та солі й поїхав у Крилів, на Правобережжя. Продавши цей товар, Сторчак знов повернувся на Запоріжжя⁴.

20 лютого 1765 р. Кіш звернувся до голтв'янського каймакана з проханням не брати мита з тих товарів (в тому числі і горілки), які будуть перевезені через застави з Правобережжя на Запоріжжя⁵. В жовтні 1772 р. козаки Рогівського куреня Яків Бершадський, Іркліївського — Грицько Письменний і Канівського — Артем Гаркуша «купили в полских людей... четыре бочки средственных, а трое барилок невеликих горилки, двое барилок еще и сычехого меду, да две бочки пшена»⁶.

В січовому архіві є багато матеріалів про торгівлю з Правобережжям взагалі.

Козак куреня Шкуринського Михайло Чернявський, який їздив на Правобережжя «по купечеству» з своїм робітником Грицьком Литвиненком, віз з собою «смушков черних добрых 700 в 300 руб». Продавши їх, він купив там «с платья одержин добрых суконных три шары»⁷. Жители Уманщини торгівці Василь Корнієнко і Яків Дек показали 15 червня 1764 р. у військовій канцелярії, що, коли весною того ж року вони повертались із Запоріжжя додому, спродавши там свої товари, на них напали розбійники і відібрали 145 карбованців⁸. В справах січового архіву зберігся ордер Коша від 30 червня 1774 р. бугогардівському полковнику Василю Пугачу. В ньому перелічуються товари, які привозилися з Правобережжя на Запоріжжя, і вказується розмір мита.

«С Польской области и других местах для промысла и других надобностях следуемых на Дард (Гард), по прибытии к перевозу Дардовому, чрез оной на ту сторону Бога по выдержании указанного карантина переправлять и за перевоз, как на ту сторону Бога, так и на сю, с одних толко партикулярных промышленников и ватажан от самой большой польской бути з горелкою по пятьдесят копеек, а от менших поменшу, разсматривая числу, за воз пшена

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 164, арк. 52.

² Там же, спр. 314, арк. 27.

³ Там же, спр. 23, арк. 1.

⁴ Там же, арк. 1.

⁵ Там же, спр. 184, арк. 3.

⁶ Там же, спр. 304, арк. 110.

⁷ Там же, спр. 164, арк. 113.

⁸ Там же, спр. 164, арк. 163, а також арк. 156.

или пшеничного борошна за четверной по двадцать пять, а за паровичной также и за житную муку по пятнадцать копеек, за воз четвертной з рыбою по тридцать копеек, а за паровичный по пятнадцать копеек взимать и, разделить на три части, одну вам гдну полковнику з старшиною оставлять, а две до Сечи прислать к нам при ваших репортах помесячно...» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 293, арк. 45).

Вище, в розділі про зимівники, ми вже розглянули діяльність компанії правобережних, уманських купців на Запоріжжі. Тепер лише відмітим, що окремі правобережні купці мали на Запоріжжі своїх постійних прикажчиків. З листа кошового отамана П. Калнишевського військовому судді П. Головатому від 15 червня 1774 р. видно, що житель м. Тростянця, Тульчинської губернії, Шмуль Мордкович мав на Запоріжжі уповноваженого (якогось земляка), що торгував його товарами¹.

Про велике значення для Правобережжя торговельних зв'язків з Запоріжжям свідчать багаточисленні запрошення правобережними властями запорізьких торгівців на ярмарки.

Ось одне з таких запрошень від 12 червня 1764 р.

«Вельможный гдн войска Запорожского генеральный комендант и кошевой, мой приятный пане и соседственный приятель. Как прежде мне бывшие при командах украинских партий рейментары, для пользы общей обеих монархий, желали людем, добрым промыслом питающимся, купеческо в нашей стороне отвезть не возбранность, так и я, от оной соседской приязни не отрекаясь и в вашей вельможности позволения прошу дабы достойным их благородием сечовым команды вашей людем залишил немедлясь на ярмарки з разными товарами ехать в места границ наших, коим всякую безопасность в промыслах подлежащую политичность приговором свидетельствую... трудом своим политично промышляющих людеи все купецкие промышленные отверзутся промыслы, а между народами приятна и похвальна будет приязнь: при том остаются с должностойным персоны вашей почтением Сантель Феанцешек Любловский, рейментар партии Украинской. Дано в обозе под Володаркою» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 164, арк. 5).

Збереглось також від червня 1767 р. за підписом торговельного і богопольського губернатора Якова Усвяткевича запрошення запорізьких торгівців у Богополь (Правобережжя) на ярмарок.

«Вельможный мде пане атаман кошевой, добродее мой! Имею честь вашей вельможности донеть, что по данному мне от воеводы киевского дозволенно чрез три недели имеют збиратя тутечные з разными товарами купцы, над рекою Бугом, на усте Синюхи, у Богополе, и будет большой ярмарок, на которе вашей вельможности, соседски приятно прошу, как объявление запорожским козаком разным купеческим бадаючимся промыслом, о имеючемся быть ярмарку, так и дозволения о приезде сюда их на ярмарок у Богополе, а на индукте кролевской в сей Богопольский ярмарок, за привозимой сюда и отсель накупленной разного продукта товары никакого платежа взыманю не будет, за якую вашей вельможности навсегда записують» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 164, арк. 116).

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 314, арк. 13.

А ось цікаве запрошення коменданта Уманського замку Якова Кріатлінського на уманські ярмарки від 7 червня 1762 р.

«При сем прошу покорно высокородия вашего объявить войску Запорожскому, дабы они навесные два Уманские ярмарки, якого на Пантелемона и на Последнюю причисту зо всеми товарами, а наипаче добрыми лошадьми и мастистыми лошатами, а дабы невысокою ценою пускаемы в торгах были, которые в продаже запорожским казаками во всем вспомошествовать готов. И тако нижайшей мой поклон вашему высокородию и всему товариству присем рекомендую и с истинным моим предпочтением... пишушь вашего скородия милостивого моего гдря нижайший слуга Яков Криатлинский. Ваше высокородия извольте свои лошади на ярмарки до Умани присылать, до оных купца надаю и к тому всячески тщание приложу» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 80, арк. 85).

В кінці 1765 р. запорізький Кіш висловив своє невдоволення польськими властями за те, що вони збирали високі мита (індукти). Почалось листування між київським воеводою Потоцьким і Кошем.

Зважаючи на побажання Коша і враховуючи важливість торгівлі з Запоріжжям, польські правобережні власті добилися від свого уряду пільг для запоріжців, причому надзвичайно скоро. Уже 4 січня 1768 р. помічник Потоцького Яків Квяткович відправив Кошу таку відповідь:

«На желаемое писание вв. пана добродей с товариством его мосце граф Потоцкий воевода Киевский, пан и добродей, отписал резолюцию, которую чрез его мце пана капитана Вендорфа и двоих козаков от себе нарочне наряженных отсылаю донося то вв. пану и добродию... у его королевской мце и Речи Посполитой чрез половину есть уменьшена от всего як зачали было оную взымать сначала и то только с кушцов и чумаков или Российских или войска Запорожского будет следовать чрез губернию Уманскую и всем пересмотр иметь порученю дискретной экспедицие. Впротчем вручая вв. пана добродей с товариством, приязни и неотъемлемой соседской ласкавости остаюсь с надлежащим почтением и должною преданностью навсегда» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 164, арк. 35).

Досить великих розмірів у період Нової Січі набрала торгівля Запоріжжя з Кримом і турецькими областями. Про вивіз коней, великої рогатої худоби і продуктів землеробства з Запоріжжя в Крим ми вже говорили вище в розділах про зимівники і слободи.

Тому тут наведемо лише кілька прикладів.

В 1756 р. кошовий скаржився перекопському каймакану на татар, які напали на козаків Ведмедівського куреня Якова Щербину і Макара, що їздили «в Крым с фурую з маслом и тютюном»¹.

13 червня 1756 р. козак Шкуринського куреня Іван Чорний скаржився Кошу на свого боржника перекопського жителя Кара Магмета, який «закупил... в реченного Чорного тютюну в борг за цену чотыриста сорок рублей монетою российской рублевою»².

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 50, арк. 66.

² Там же, спр. 30, арк. 56.

27 квітня 1757 р. Київська губернська канцелярія писала до Коша, що «с приезжающими в Запорожские волности ис Крымских мест с письменными видами... для купечества и протчих, ведения того войска мест от обывателей чинятся непорядочные поступки и огорчения и закупной ими хлеб по тому резону, яко за границу оного пропускать не велено, а при тех под непристойные претексты и других вещи отбирают»¹. Як видно з рапорту Коша Київській губернській канцелярії від 27 квітня 1758 р., шість кримських купців — Алі Паша і його п'ять компаньйонів — закупили на Запоріжжі «хлеба на двадцать рублей»². 30 серпня 1761 р. отаман Корсунського куреня Іван Швидкий подав у Кіш скаргу на перекопських жителів Алла Кай агу і Джумане, які, купивши в нього п'ятсот овець, не заплатили грошей³. 18 травня 1773 р. козак Тимошівського куреня Данило Штанько повідомляв у Кіш, що, коли він їхав у Крим «с порученными им того ж куреня от козака Михайла Басараба семью воловьими возами с пятьюдесятью четвертами собственным хлебом»⁴, на нього напали татари.

Для Криму торгівля з Запоріжжям відігравала значну роль. Про це свідчить також скарга перекопського каймакана Османаги в Кіш від 12 вересня 1763 р. в зв'язку з забороною Коша продавати кримським жителям металеві вироби і зброю.

Каймакан писав: «Достопочтенный главный командир между мессийским народом, желаем вам всякого благополучия и да окончит бог живот ваш благостно; при отдавании же по нашей соседственной дружбе поздравления дружески чрез сие объявляем, что будучи наши некоторые купцы в Сечи Запорожской некоторые оружейные вещи и из протчих железных вещей покупать хотели, о которых вещах возымели от вас в покупке запрещение, о котором запрещении мы не токмо удивляемся, но и в разум наш не вмещаем, понеже прежде сего как от нас, так и вашей стороны сего не бывало, ибо как ваше купечество, да и казаки за солью к нам непрестанно завсегда ездят и по надобности покупают всякие товары и не токмо товары, но и оружие и сагайдаки с стрелами, а с нашей стороны никакого запрещения о том не было, а ежели вы, наш дружелюбный и соседственный приятель, прежнюю между нами приятельскую вольность купцам в покупке всяких товаров изволите пресечь, не то я принужден буду моему государю, его светлости хану крымскому, донести, и того ради прошу вас... чтобы свое запрещение вами (було) пресечено» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 138, арк. 23).

Значна частина торгівлі Лівобережжя з Кримом велась через Запоріжжя. В квітні 1758 р. кримські купці Сугон і його компаньйон домовились з купцем із м. Хорола Миргородського полку про продаж їм «ста четвертей пшона, с поставкою в Запорожской Сечи всякую четверть по два рубля»⁵.

В листі від 9 червня 1766 р. до перекопського султана Сагабі-Гірея Кіш клопотав про двох лівобережних купців — Василя

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 30, арк. 28.

² Там же, спр. 45, арк. 29.

³ Там же, спр. 97, арк. 107.

⁴ Там же, спр. 328, арк. 15.

⁵ Там же, спр. 30, арк. 227.

Пирога з м. Опoшні і значкового товариша з Києва Йосипа Півторацького, пограбованих татарами 15 жовтня 1755 р. Ці купці продали в Перекопі три вози масла (300 пудів) і два вози вишнівки на 255 крб., після чого поїхали в Бахчисарай, щоб закупити там вина¹.

З Криму на Запоріжжя завозились різні товари. Ось, наприклад, реєстр товарів одного запорізького купця, пограбованого татарами.

	руб.	коп.
Выбойки по осмотру не явилось, коя была крымская цветом сорок четыре штуки, коим цена каждая в рубль восемьдесят копеек и того всего денег	79	20
Ножов крымских стоиятьдесят, каждой в 20 коп. итого	30	00
Сапьянов лятнадцатъ, каждой в рубль тридцать копеек	19	50
Мышин сорок, каждая в двадцать пять копеек	10	—
Казан медный		—
Оливы до полтора пуда	4	—
За фуру з Копатихи до Косы за четыре возы по четыре рублей, а за два по пять рублей всего денег	26	—
С Косы до Сечи за другую фуру	9	60
Денег готовый	15	0
Волов не нашли двадцать, каждый по десяти рублей за оные всех денег	120	—
Орехов волоских десять тысяч, да фундуков горехов же сорок пять ок, каждое вка по шесть копеек	9	20
Колес четверых добрых четыре спалили	4	—
<hr/>		
Всей суммы	324	20
	(328 крб. 50 коп.)	

Да в молодика Грицка Павленка взята свита новая белая, купленная в Бахчисарае за рубль шестьдесят копеек, мышин двадцать каждая в девятнадцать копеек с половиною (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 55, арк. 42).

Козак Полтавського куреня Семен Пищалка подав скаргу в Кіш на кримських татар, які пограбували його валку, що йшла з Криму, і вбили служителя. Татари забрали, за словами Пищалки, такі товари:

Выбойки крымских сорок четыре штуки	44	79 р. 20 к.
Ножов крымских	150	30 р. —
Сафьянов	15	19 р. 50 к.
Мышин	40	10 р. —
Казан медный	1	2 р. —
Оливы полтора пуда	—	7 р. —
Волов	24	240 р. —
Деланихы за наем подвозил волов за плату	—	35 р. 60 к.
Готовых денег взято	—	150 р. —
Орехов волоских десять тысяч, а фундуков сорок пять	—	50 р. 20 к.
Козел четверих	4	4 р. —

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 30, арк. 54.

В служителя его взяли:

Свиту кримскую	1	1 р. 60 к.
Мышин	20	3 р. 90 к.
Пояс жолтий вовняний	1	1 р. —
Бугас	1	1 р. 60 к.

У казака здешнего Уманского куреня, бывшего в найме, в свозу товаров его Пищалки взяли:

Мышин 40 ценою 8 рублей	40	8 р. —
Пояс шолковый	1	5 р.—
А сверх того оные татары при том караване будучи во всю ночь пили вино с бутяг и выпустили до половины ок. б...	2000	200 р. —
В том нападении учинили убытки кроме выпитого вина	—	803 р. 60 к.

(ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 50, арк. 31).

30 грудня 1774 р. купці міста Козлова (Євпаторія) вірмени Тумас Степанов і Мусаді скаржились в Кіш на капітана Міхельсона, який затримав їх обоз в Білозірці з 12-ма возами, «натоваренними вином, сафьянами, мышынами, овечими шкурами, бакалеею и протчими»¹.

4 квітня 1762 р. Кіш відправив перекопському каймакану листа з приводу пограбування в Перекопі козака Уманського куреня Івана Ніжинця, який закупив там в 1761 р. два вози вина і віз бакалей.

27 вересня 1752 р. запорізький козак Пластунівського куреня Степан Маєвський, який втік з кримського полону, розповів у Київській губернській канцелярії, що «шесть лет тому назад с позволения кошевого отамана Сыча поехал он с двумя фурманщиками для купеческого промысла через Перекоп в г. Кафу, где пробыл неделю и купил хлопчатой бумаги, ладану, сафьянов, меди и протчих дробязг и пороху 50 ок.»².

Як видно з наведених нами документів, на Запоріжжя з Криму привозились найрізноманітніші товари, передусім металеві і бавовняні вироби, шкіри, вина, східні ласощі тощо. До цього додамо, що запорізькі купці торгували не тільки з Кримом, але й Туреччиною. В рапорті Коша Київській губернській канцелярії (дати немає), наприклад, говориться про одержання від цієї канцелярії наказу, щоб «проезжающие в Турецкую и Крымскую область для торгового промысла и для протчих надобностей запорожские казаки» брали паспорти у перекладача Микитинської переправи³.

Кіш енергійно захищав інтереси запорізьких купців. У 1761 р. почалось листування між Кошем і кримським ханом в зв'язку з підвищенням в Перекопі мит з запорізьких товарів.

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 359, арк. 17.

² Записки Одесск. об-ва ист. и др., т. XIV, док. 22, стор. 529.

³ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 8, арк. 97.

Ось лист Коша хану від 18 липня 1761 року:

«Хану Кримському Кирим Гирею. Запорожского Низового войска купечество, запорожские козаки, в Крыму бывавшие по разным своим промыслам, в Кош представили, что в прежние и в недавние пред сим года в запорожских козаков купцов за провозимый ими с Крыму разной лавочной товар в Перекопе, в башне, взимает был? пошлины тамо установленый от Вас по одному рублю, так, как с протчих российских купцов, а в нынешнем 1761 году сверх тогдашней небывалости только запорожских козаков купцов от воза товарного, с Крыму следуемого, в башне вновь определяемом баштовыми смотрителями взимают по пяти и шести рублей, от протчего ж российскому купечеству против прежнего только по рублю... Вашей светлости просим... дабы они (урядовці.— В. Г.) вновь излишнего к здирству подобного платежа за запорожских козаков купцов не требовали» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 97, арк. 86).

Чим закінчилось листування, нам невідомо. Мабуть, претензії запоріжців були задоволені в тій чи іншій мірі, бо подібні скарги в дальшому не згадуються.

В 1763 р. Кіш опротестував деномінацію кримської монети, так званого башлика. Справа в тому, що кожний новий хан чеканив свою власну монету й накладав заборону на монети своїх попередників. Так було і на цей раз. В своїй реляції Київській губернській канцелярії від 6 червня 1756 р. Кіш скаржився на кримських купців, які, приїжджаючи на Запоріжжя, при торгових операціях розплачуються з козаками чорними башликами вартістю в півкопійки в той час, як самі в Криму вимагають від запорізьких купців за товари виплати російською монетою.

В 1763 р. Кіш заборонив приймати кримські башлики. 19 жовтня полковником було надіслано такий ордер:

«Ко всем полковникам. Ордер. Кодацкому № 5147, Самарскому № 5148, Ингульскому № 5149, Калмиюскому № 5150, Бугогардовому № 5151. По полученному в Кош известию, что в Крыму и в других тамошних местах хана Крымского опубликован указ о умалении ходившой до ныне башличной его монеты ценою или овсяной приостановлении, тодья, дабы как находячимся в купеческих промыслах, так и протчим запорожским козакам, каковых не последовало убытков, а общественно в войсковой сждки определено башлыков никому ни в какой цене и ни за что и ни от кого, а паче от татар, не принимать и в войске им не ходить до предбудущего воспоследования; для того и вам повелевается всем в ведомстве вашем находячимся козаком приказать, дабы они упомянутой башличной сребной и медной монеты ни от кого, а особливо от нагайцев и других тамошних народов, ни в какой цене не принимали и нагайскому народу ни за какую их монету ничего отнюдь не продавали с тем притверждением, что ежели кто с них, прислушав войсковий приказ, полакомься на излишнюю цену, нагайцам хотя что малейшее за башличную монету продаст, то неминуем жесточайше наказан будет непременно. Дан в Кош октября 19 дня 1763 году» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 32, арк. 16—17).

Одночасно Кіш звернувся безпосередньо в Бахчисарай через російського консула в Криму, прем'єр-майора Никифорова.

Повідомляючи, що «башлычных монет как... в войске Запорожском и у козаков на много тысяч и в войсковом скарбе до четырех тысяч состоит и имеетя», Кіш наполягав, «дабы башлычная в войске Запорожском имеющаяся его монета от войска принята была, а на месте оной такая же сумма какою безубыточно монетою отпущена была.. буди же такового приему и отпуску учинить будет невозможно, то хотя бы в следующее лето у Соленого озера в за-

порожских козаков за соль те башлыки в прежней цене... брать от хана было повелено» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 140, арк. 22).

Цей конфлікт, треба сказати, було вирішено позитивно для запоріжців, що пояснюється, безумовно, не симпатією хана до козацтва, а заінтересованістю Криму в постійних торговельних зв'язках з Запоріжжям. В ноті, врученій російському консулу в Криму 19 жовтня 1763 р., хан дав згоду на обмін запорізьким козакам башличної кримської монети.

«З Запорожских сторонах купеческий народ в торговли своей за несколько лет по сие время чеканенные из меди черныя худыя башлыки ханов предместников наших в почтении не имел; по письму ж Кошевого желаемый порядок вы представили, что разорительной убыток запорожским купцам от тех башлыков применился; сверх же того в медном чеканении порядок мешается по притчине начала своего; то мы из самого чистого нашего серебра чеканя для поправления нашей области черных башлыков ход запретил, а для убытка и вреда запорожским козакам такое запрещение учинили, да и в сем деле наблюдая дружбу, находящиеся в Запорожьи черные башлыки перенести дозволяем в сей стороне и какой между народом оные башлыки имеют курс по привезении к общему старанию приложим» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 140, арк. 22).

Загальну характеристику торгівлі Запоріжжя з Кримом у XVIII ст. містить наказ Коша депутатам Комісії нового Уложення 1767 р.

«Татары, приезжая в Сечь, привозят... седла, стрелки, луки, стремя, сабли, удила и прочее к козачей надобности способные, и в козаков запорожских по зимовникам за оные, привозные свои товары, выменивают, а за башлыки покупают себе для харчей старые и вовсе негодные к езде лошади и рогатую таковую же скотину; козаки запорожские на объявленные башлыки... отвезя в Крым, покупают соль и вышписанной товар, також сафьяны, бугасы и прочее, отвозят в Малую Россию и продава, покупают к одеянию нужное и харчевые и питейные припасы в Сечь Запорожскую» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 201, арк. 177).

В період Нової Січі торгівля відбувалась не тільки між Запоріжжям і Кримським ханством, але й з окремими татарськими ордами. 4 березня 1771 р., під час російсько-турецької війни, кошова старшина рапортувала командуючому 2-ї армії генерал-аншефу В. М. Долгорукому:

«Получили мы от Вашего сиятельства ордер по дошедшим от владетеля татарской и Едисанской и Буджацкой орт от Джан Мамбет бея жалобам, в котором запретить всем войска Запорожского казакам никаких им, татарам, обид не чинить, и где что покупать и продавать будут, в том отнюдь им не возбранить» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 281, арк. 34).

Досить значних розмірів набула торгівля Запоріжжя з східними країнами—Туреччиною, Персією і т. д. 31 серпня 1774 р. полковник перевозненський К. Бородавка рапортував у Кіш, що «всиле положенного... с Портою Отоманскою вечного мира, следующие водяным путем с города Очакова три томбазы (судна.— В. Г.) с них два небольшие, натоваренные бакалеею, в Запорожскую Сечь тракт имеют»¹.

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС., спр. 345, арк. 195.

Цікавий опис торгівлі Запоріжжя з східними країнами залишив нам російський офіцер, який відвідав Запоріжжя в період російсько-турецької війни 1768—1774 рр.

«В мирное время,— писав він,— имеют (запорізькі козаки.— В. Г.) комерцию от Сечи по Днепру через Очаков и лиман Черным морем, купеческими наемными у турок кораблями, в Цароград и даже в Белое море, отправляя туда получаемые товары и из польской Украины, Малороссии и из разных мест, граничащих с ними, железо, говяжье и овечье мясо, полотно, крам, пеньку и канат; оттоль вывозят мыло, сафьян, мышины, хлопчатую бумагу, турецкие материи, виноградное вино, лимонный сок, деревянное масло и разную бакалею, то есть: изюм, винныя ягоды, лимон, сарочинское пшено, кофей и разных сортов орехи». Далі про торгівлю Запоріжжя з Кримом і Туреччиною. «Поставляють хлеб пшеничный и также из вышеписанных потребные вещи в Крым и Очаков и имеют продукт с турками и татарами продажею им на сих диких землях получающихся им довольно числа разного рода бывающих в украинских местах диких зверей, а из Крыма вывозят соль, также вино и бакалею».

Нарешті, про транзитну торгівлю Запоріжжя він писав:

«Продают оные (запорізькі козаки.— В. Г.) вывозимые товары и меняют на те, отправляемые ими, также и на горячее вино из Малороссии и Польской Украины промышленникам» (Памятники новой русской истории, т. II, СПб., 1872, стор. 296).

В Січ для купівлі різних східних і західноєвропейських товарів приїздили торговці з України і Росії. Прикажчик глухівського купця І. Журавки мав у 1762 р. закупити тут:

«Вина сантарийского сладкого или мушкетелю или какое лутчее может сыскаться, крепкого кипрского или какого другого, а когда б могло б быть и какое ихнее привозное итальянское в бутылках или в бочках малых, то и такого ж купить; оливы боченок, соку белого и черного по боченку, изюму, рыжу пуд, орехов волоских две тысячи, орехов турецких пуд, кориннок финигов полпуда, фиг больших пуд, миндалов битых пуд; оливок розинок полпуда, рожков десять фунтов, лимон сочных и приливаных по боченку, винограду приливаного вином боченок, рыбы по большей части шук, а по частях линов, ляшов, сомов, вырезубов и буджицей с балыков» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 122, арк. 1—2).

В наступному 1763 р. Журавка, звертаючись знову до кошового отамана, підкреслював, що, як йому відомо, «в следующий в Сечи Запорожской турецкой ярмарок оные (вина) бывают в привозе достаточно»¹.

Таким чином, головну роль у всій привізній торгівлі Запоріжжя відігравала Лівобережна Україна і великоросійські області. Що ж до торгівлі з Правобережжям, а також Кримом, Туреччиною і т. д., то вона мала другорядне значення. Про широкий розмах торгових зв'язків Запоріжжя свідчать такі, зокрема, слова Розсолоди: «Усякі гроші треба було заводити: сьогодні запорожець торгується з москалем, треба московські гроші, завтра з ляхом, треба ляцькі, а там з турком, треба турецькі; усякі гроші потребувались»².

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 122, арк. 6.

² «Киевская старина», 1883, ноябрь, стор. 506.

Розділ VIII

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ РІЗНИХ ВЕРСТВ ЗАПОРІЗЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

За соціально-економічним становищем населення Запоріжжя поділялось на численні групи. Панівне становище в краї займала запорізька старшина, яка виходила із середовища заможного козацтва. Старшина хоч і не перетворилась в замкнуту станову верству, проте привласнила цілий ряд привілеїв.

За традицією старшина обиралась на військових радах. Але військова рада, як ми бачили раніше, в період Нової Січі вже не мала вирішального значення в цій справі. Обрання старшини, як і всі інші важливі питання в житті козацтва — відбування військової служби, стягнення податків, розподіл повинностей, регулювання землекористуванням, рибальством та ін., вирішувались не на радах, а на старшинських сходках. В останніх, крім старшини в цілому, в тому числі й обшитованої, брали участь і так звані «значні», або «старі», козаки, тобто впливові багатії, які хоч не займали раніше старшинських посад, але сподівались зайняти їх у майбутньому.

За словами російського офіцера, який відвідав Січ в другій половині XVIII ст., порядок обрання старшини на військовій раді «согласием старшин пересекся». Але кошовий отаман і його колеги приховували це від уряду і малоросійського генерал-губернатора. Вони завжди твердили, що «ни в чем они не властны, когда к чему не приступит (коли з чим не погодиться.—В. Г.) чернь, называемая ими товариществом». Той же сучасник, визначаючи компетенцію кошового отамана, писав, що останній «властен... без всякого суда, да хотя бы и без воли, не ответствуя никому, приказать лишить жизни, а в сущем деле имея только в предмете к ползе одних своих личных интересов»¹.

В руках військової старшини були суд і тюрма. Допити обвинувачуваних відбувались звичайно в військовій пушкарні. Під

¹ Памятники новой русской истории, т. II, СПб., 1872, стор. 298.

час допитів (про що свідчать численні протоколи) застосовувались жорстокі тортури. З протоколу допиту козака Дерев'янківського куреня (прізвище нерозбірл.) від 26 листопада 1759 р., наприклад, довідуємось, що він «в войсковой пушкарне добровольно и под пристрастием допрашиван»¹. В другому протоколі читаємо: «1766 году июля 25 дня, содержащийся в войсковом сестре куренный Нижестаблиевский Никита Шкарбуль под пристрастием показал»² і т. д. Тортури мали місце не тільки в січовій тюрмі, а і в паланкових в'язницях. З протоколу від 25 червня 1771 р. бачимо, що козак Іркліївського куреня Самійло Дергаєнко, «содержащийся в войсковой Кодацкой паланке под караулом... под пристрастным допросом показал»³.

Суд на Запоріжжі відбувався на основі звичаєвого права, що, зрозуміло, відкривало старшині широкі можливості для різних зловживань. Право і суд цілком були спрямовані на захист інтересів імущих верств козацтва. Всупереч навіть імперським законам, що забороняли місцевим властям засуджувати на смерть, на Запоріжжі за крадіжку або розбійництво «вешали... и у столба убивали... и на кол живых сажали». Якщо можна брати під сумнів існування такої форми кари, як вбивання на палю, то цього не можна сказати про повішання. Очевидець, капітан Міжуєв, у січні 1761 р. писав, що «января 24 дня в Сече Запорожской при собрании старшин и войска повешено запорожских казаков шесть человек... за кражу лошадей»⁴. Ейлер, син відомого астронома, який відвідав Січ у 1770 р., просив дозволу побачити, «каким образом казенные вешаются»⁵.

Були і більш жорстокі кари, особливо за участь в гайдамацтві. 22 серпня 1771 р. військовий суддя Микола Тимофій, який заміщав кошового отамана, посилаючись на те, «что всякая наша строгость и самая смертная казнь на виселицах злонравных и развращенных разбойников (так в своїй класовій ненависті багатії називали гайдамаків.—В. Г.) почти не действует в их каменных сердцах», наказав полковнику Самарської паланки «разбойников и смертоубийцев хотя некоторых тем же жребием, виселицею, а других их товарищей, поелику они перешли все пределы нашей умеренности... непосредственно в Самаре казнить смертью: Каленика Донця потягнуть на железной в столпе спици, а Степана Тарана зацепить ребром за крюк»⁶.

Поширеним видом кари за порушення прав власності було калічення. З рапорту кодацького полковника Івана Касяненка

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 23, арк. 41.

² Там же, спр. 192, арк. 13.

³ Там же, спр. 301, арк. 2.

⁴ Сборник материалов для истории запорожских казаков, изд. Д. Эварницкий, СПб., 1888, док. 78, стор. 171.

⁵ «Киевская старина», 1891, октябрь, стор. 118.

⁶ Д. І. Яворницький, До історії Степової України, Дніпропетровськ, 1929, док. ХІІ, стор. 24—25.

від березня 1765 р. довідуємось про вирок суду над козаками Переяславського куреня Безносенком й Васюринського куреня Миколою Білим, обвинуваченими в неодноразовій крадіжці. Цей вирок (суддя Павло Головатий) гласив: «Чтобы впредь воровать не дерзали, при народном собрании по одной ноге выломать». На прохання козаків і посполитих, які зібралися на церковне свято, цей вирок було ухвалено замінити покаранням киями. В протоколі зроблено таку приписку: «Ног не ломано, да только киями жестоко до полусмерти поприбивано и в шпиталь козацкий отданы»¹. Навіть за порівняно невелике порушення прав власності обвинувачених, як розповідає сучасник, «приковували к столбу, нарочно для того поставленного, и держали до тех пор, доколе возвратит или заплатит покраденному, и хотя бы он и тотчас того удовольствовал, однако ж трои сутки у столба выстоять должен был».

Приковування до стовпа або гармати за шию на січовій площі вважалося однією з «легких» форм кари за порушення права власності. Літом, наприклад, Кіш звелів «приковать за шию на пушке» наймита хорольського купця Якова Поповича².

Жорстоко, особливо під час війни, карали також тих, хто самовільно залишав військо або ухилився від служби. В ордері Коша від 10 червня 1769 р. паланковим полковникам запропоновано було козаків, які ховаються від служби, карати в паланках на базарах прилюдно, а потім під вартою відправляти в Січ.

«До сего неоднократно посланными к вам ордерами веленно вшедших на беги в ведомстве ваше и проживающих по селам конных и пеших козак-ков убегающих от службы едва ль где который сыскался мог бы присылать за караулом до Коша. А ныне куренные атаманы многие в войсковой сходки представили, что сего числа их куреней пешие козаки теперь и ранними временами укрываются от той службы бегут только из куреней в села и кроются по разных селах ведомства нашего. Для того вам повелеваем сей ордер по всем селам ведомства вашего зараз на базарах опубликовать, дабы запорожские козаки в зимовниках не передерживали, також сельские и городовые атаманы и чаусы... таковых криющихся козаков везде между обывателями пересматривали и по присмотре присылали б к вам, а вы имеете их, узавши на базаре киями, за конвоем сюда присылають при рапорте вашем всенеотменно» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 226, арк. 15).

10 червня 1770 р. кошовий отаман П. Калнишевський наказав курінним отаманам розшукати козаків Левушківського куреня Грицька Шинкарку й Михайла Вихра, Іванівського куреня Лазаря Сохненка, Кирила Майка, Пилипа Шандру й Івана Кунпана «и по сыску по двести киев дать, а потом посадить до стовпа и содержать под караулом в оного до повороту нашего с походу»³.

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 183, арк. 1—5. За словами Коржа, кий подібний «бичам, что у цепов, коим хлеб молотят». Вони бувають «дубовые или другого крепкого дерева». Устное повествование Н. Коржа, стор. 25.

² ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 30, арк. 227.

³ Там же, спр. 257, арк. 51.

Заарештованих тримали в тюрмі в надзвичайно тяжких, нелюдських умовах. Тюрма, як правило, являла собою глибоку й сиру яму. В неї звичайно кидали заарештованого після допиту. Так, у 1771 р. було заарештовано козака Бориса Швеця, обвинуваченого в підмові козаків до повстання¹. «От... трех пристрастных допросов он, Швец, дней через чотыре и умре в яме»². До цього треба додати, що ув'язненим не давали їжі, їх виводили на базар просити милостиню.

Кошова старшина розпоряджалась військовими фінансами. У військовий скарб надходили податки з запорізького населення, збори з торгівлі, шинків, крамниць, перевозів, прибутки від військових зимівників тощо.

Сучасник писав, що запорізькі власті «получают знатную сумму от купцов, поставляя от Сечи разные товары по Днепру, в Очаков и Кинбурн, а также и оттоль, с приходящих кораблей, как оные случаются... (старшини) собирают... не меньше половинной части против таможенных сборов, не так что под видом учрежденной от них тарифы, а берут они за перевоз войсковыми лодками, а на сухом пути через реки за мосты, ибо во всей их земле нет ни единого моста или хотя бы на малейшем протоке гати, с которые бы не собирались на полковника той паланки, в дачах которой есть переезды, с порожней телеги по копейки» (А. Скальковский, История Новой Сечи, ч. I, стор. 296).

Прибутки від митниць розподілялись так: дві третини забирала кошова, а третину — паланкова старшина. Ордер Коша бугогардівському полковнику Пугачу від 30 червня 1774 р. проголошує, наприклад, «розделя на три части (зібрані в Бугогардівській митниці з різних товарів гроші.—В. Г.), одну вам, господин полковник з старшиною, оставлять, две до Сечи присылать, и что соберется помесячно — рапортовать»³.

Для збільшення прибутків від торгівлі старшина наказувала призначати до купецьких валок варту, «однакож хотя бы сего конвоя кто и не требовал, но ему дают и должен расплатиться непременно, по точности их установления»⁴.

Чималі прибутки давав щорічний податок з населення слобід, так званий військовий оклад. В 1770 р., наприклад, з Кодацької паланки у військовий скарб надійшло 730, а з Самарської — 834 карбованці⁵. У тому ж році з Кодацької, Самарської, Протовчанської й Орельської паланок у військовий скарб, за нашими підрахунками, поступило 133 крб. 70 коп.⁶

Надходили також прибутки з військових зимівників, які, до речі сказати, продавали коней цілими табунами. 23 травня 1768 р. Кіш видав таке свідоцтво табунщику одного із військових

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 364, арк. 72.

² А. Скальковский, История Новой Сечи, ч. I, стор. 169.

³ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 293, арк. 45.

⁴ Там же, спр. 296.

⁵ Там же, спр. 52, арк. 22—23.

⁶ Там же, спр. 279, арк. 68, 69, 89, 90 та ін.

зимівників Петру Рябому. «Сего податель, — читаємо тут, — Петр Рябый отправлен для распродажи войскового лошадейного табуна в Малую Россию, Слободскую Украину и Белгородскую губернию в разные места»¹.

За розподіл і витрату військових прибутків старшина ні перед ким, в тому числі й перед військовою радою, звичайно, не звітувала. В своїх реляціях урядовим властям Кіш цілком посилався на те, що прибутки військового скарбу цілком витрачаються на утримання козаків, які проживають в Січі, в куренях, а також на різні військові потреби. При цьому він ніколи не забував підкреслити, що ці податки начебто зовсім мізерні, і їх не вистачає навіть на те, щоб покрити витрати на утримання війська.

Насправді ж майже весь прибуток військового скарбу розподілявся між старшиною. Сучасник писав, що грішми, які призначені «на содержание сорока куреней... старшины знатным образом *свои карманы полнят*, ибо у них курень называется как бы полк, а все люди (козаки.— В. Г.), записанные в оном, только числятся, а живут в разных местах и довольствуются всяк своим, следственно и расходу больше быть не может, как только тот курень починить, настаточить, удовольствовать теплом и кормить живущих в нем несколько сторожей»².

Дійсно, як це показано нами в попередніх розділах, мало хто з безпритульних козаків залишався жити в курені. Разом з тим треба підкреслити, що курені мали свої власні прибутки, правда порівняно невеликі (від здачі в оренду торгових приміщень в передмісті Січі й т. ін.). Витрати на утримання куренів могли бути цілком компенсовані за рахунок тільки урядового жалування війську. Проте старшина, незважаючи на великі прибутки з власного господарства, брала собі лев'ячу частку. Ось для прикладу реєстр розподілу грошового жалування.

Роздача денег за 1762 год генваря в 16 д. 1763 г.

На тридцать восемь куреней по	140	рублей
Атаману кошевому	70	»
Войсковому судьи	60	»
Писарю войсковому	50	»
Асаулу	40	»
Пушкару и добичу	3	»
Канцеляристам	5	»

Итого: 228 р. (368 крб.)

На тридцать восемь (куринних.— В. Г.) атаманов по 27 руб.

Итого 1026 руб.

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 253, арк. 71.

² Памятники новой русской истории, т. II, 1872, стор. 297.

На духовные чины	5 р.
Начальнику (січової церкви. — В. Г.)	3 р.
подначальнику	6 р. (дано только 5)
иеромонахам	4 р. (дано только 3)
диаконам	3 р. (дано только 2)
уставнику	1 р. (не дано)
свечкару	4 р. (дано только 3)
ктиторам двум	5 р. (дано только 4)
школе	13 р. (дано только 8)
паламарю с служителями	
Слугам войсковым и старшинским семи чело- векам по одному рублю	7 р. (дано только 5)
кухарам куренным	2 р.
прапорщику (Новосіченського ретранше- менту.— В. Г.)	5 р.
унтер-офицеру	2 р.
солдатам 6 челоуекам по 1 р.	6 р.
Атаманам, кои за жалованьем ходили (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 124, арк. 17).	20 р.

Як бачимо, урядове грошове жалування розподілялось кошо-вою старшиною на декілька нерівних частин. Більша забиралась старшиною, менша йшла на утримання січового духовенства, офіцерів й солдатів Новосіченського ретраншементу, військових та старшинських служителів, і лише решта — на утримання куренів.

Приблизно так, як грошове, розподілялось і хлібне жалування. Останнє щороку видавалось в розмірі близько 1000 четвертей борошна. Проте завжди виходило так, що на кожного козака його «и по горсти не стает»¹.

Військова старшина привласнювала також більшу частину так званих шинкових грошей — податок з шинків, пивниць і т. д. Наведемо реєстри (записки) зібраних і розподілених між старшиною «шинкарських денег» (року нема).

«Записка сколько шинкарских денег на войско собрано:

С Калмиуса, Самары и с Кодаку	410—50
С Камянного	62—50
З Микитино	24—
З околичных около Камянного	2—50
В городе Сечи собрано	195—50
На гинкарях Сечевых остается, которые переказали на атаманы	24—50
Итого всех	719 руб. 50 коп.

З выше писанных денег на 43 части
Пол. по 16 р. 13 коп., а остается 21 копейка» (ЦДІА УРСР,
спр. 231, арк. 14—17).

Наведемо реєстр розподілу шинкових грошей між старшиною (також без дати). Він свідчить про те, що такий «розподіл» між старшинами грошових податків «в пользу войска» був справою не випадковою, а, навпаки, звичайною.

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 115, арк. 101.

**Раздача шинковых денег, привезенных из ведомств Кодацкого, Прото-
чанского, Самарского и Орельского панам войсковым и куренным атаманам**

г-ну кошевому	15 руб. 65 коп.
г-ну судье	15 руб. 65 коп.
г-ну писарю	— » —
г-ну асаулу	— » —
Довбышу и Пушкарю	15 руб. 65 коп.
На церковь	15 руб. 65 коп.
На войско	15 руб. 65 коп.
Атаману Кушевскому Крутю	15 руб. 65 коп.
Кисляковскому Сукуру	15 руб. 65 коп.
Иванивскому Шраму	15 руб. 65 коп.

(ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 306, арк. 8).

Наведемо ще один аналогічний реєстр розподілу шинкових грошей між старшиною.

**Реєстр зібраних і розподілених між старшиною «шинкарських денег»
(року нема).**

Господину Кошевому	16	Уманському	16
Господину судьи	16	Калниболоцькому	16
Господину писарю	16	Корсунському	16
Господину асаулу	16	Роговському	16
Пушкарю и довбышу	16	Коренивському	16
		Шкуринському	16
<i>Атаманам куренным</i>		Титаривському	16
		Щербиновському	16
Кушевському	16	Ирклевському	16
Пашковському	16	Незамивському	16
Платнировському	16	Васюринському	16
Ведмедовському	16	Поповичевському	16
Бруховецькому	16	Батуриному	16
Дядьковському	16	Каневському	16
Пластунівському	16	Криливському	16
Левушковському	16	Донському	16
Величковському	16	Сергиевському	16
Тимошевському	16	Конеловському	16
Минському	16	Ивановському	16
Мышастовському	16	Кислякивському	16
Полтавському	16		
Переяславському	16	Разделены все деньги вышепи-	
Джереливському	16	санные.	
Вышестебливському	16		
Нижестебливському	16	Осталось 28 рубл. (ЦДІА УРСР,	
Деревянковському	16	ф. КЗС, спр. 231, арк. 14—17).	

Привласнюючи лев'ячу частку прибутків військового скарбу, кошова старшина разом з тим була звільнена від будь-яких податків, навіть від торговельних мит. Цікавим з цього боку є лист кошового отамана П. Калнишевського військовому судді від 10 серпня 1772 р. Калнишевський, який в цей час перебував у Кодаку, наказав шафарю Микитинського перевозу не брати мита за його вівці, відправлені на продаж у Крим:

«Мой особенный благодетель Николай Тимофеевич. При козаку Кушевскому Плечку отправил я в Крым для продажи овец на Никитино и писал тамошнему шафарю и писарю, чтоб они те овцы чрез Днепр на ту сторону

самоскорейше переправить велели без платежа, о чем о подтверждении для и вам знать при уклоне с почтением пребываю» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 278, арк. 91).

Коли врахувати широкі торгові операції старшини, то стане зрозуміло, що самовільне звільнення від мита давало їй чималий додатковий прибуток.

Вище ми говорили вже про привілеї старшини, зокрема кошової, при зайнятті земель під зимівники. Кожен, хто належав до військової старшини, міг мати декілька зимівників, тоді як рядовий козак — не більше одного. Для своїх табунів і стад старшина відводила кращі пасовиська, а на будівлі вирубувала кращу деревину. Привілеями користувалась старшина також на займання місць для рибної ловлі. Для козаків льосування місць для рибної ловлі відбувалось взагалі по куренях. Старшина ж цими місцями наділялась окремо. Про це ясно говориться в ордері Коша гардовому полковнику від 16 травня 1772 р.

«Прошлого года с одиннадцатого, данным г-ну полковнику Федору Великому з старшиною вообще с вами ордером, хотя велено б чтоб вы и с той рыбы, которая там вами и другими на Гарду и Богу ловитиметься один другой и третий дабы точные паколи ему, г-ну полковнику Великому з старшиною, а чотыри на старшин войсковых давали, но потому ни единого паколя не толь нам, полковникам з старшиною, но и на войсковых старшин дать поупрямились и не дали: за что вам как презирателей войсковых повелений строжайше повелеваем, чтоб вы за принадлежащие полковнику з старшиною три, войсковые же старшинам чотыре паколи толикое число денег, поскольку паколи рыбы («натурою взымать» — закреслено) досталось взять, собрав г-ну полковнику Великому отдать» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 293, арк. 13).

З цього документа видно, що гардова старшина порушила інструкцію Коша, згідно з якою рибні паї розподілялись між козаками й старшиною в певному співвідношенні. Військова старшина, наприклад, мала право на чотири паї й т. ін. Її права на цей раз були порушені (це сталося якраз під час війни), тому остання вимагала компенсації збитків за рахунок тих козаків, які ловили рибу в Гарді.

Незважаючи на те що лісів на Запоріжжі було дуже мало і на суворі правила щодо користування ними, старшина завжди займала кращі ділянки лісу. Деревина йшла на різні побудови, гаті тощо. В ордері від 11 грудня 1774 р. кошовий отаман повідомляв самарського полковника Кобезчина про те, що він дозволив військовому писарю Глобі побудувати млин з військового лісу.

«Господин писарь войсковой Глоба просил позволения построить мельницу из одной клетки с колами мучными и ступными по речке Волчей на той гребле, которую он, господин писарь, и козак житель самарский Федор Колотнеча имеют уже одну мельницу. По какой его господину писаря войскового Глобы просьбе, ему господину писарю войсковому в том дозволение и дано и о чем вам сообщая, повелеваем в вырубке на состроение оной... дерева втолщи Самарской, а в случае на подчинку их, воспрещения никакого ни от кого не чинить оному господину писарю Глобы и Федору Колотнечи, коим и сей ордер вручен» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 356, арк. 64).

Про те, як кошова старшина розпоряджалась військовими павовиськами й лісами в своїх інтересах, якийсь козак на прізвище Ів. Полонський писав кошовому отаману П. Калнишевському в листі від 5 березня 1769 р.

«Вельможный добродию, милостивый батьку. Велможности вашей лошадейной табун с господином полковником кодацким еще на сырной неделе сюда пригнат, сено им отведено возле дубины, состоящей разве только от паланки в пол версты, на первой случай три скирты и четыре стожки. Для волов велет я там же под дубиною порубать долгие полонки и по переменно кроме троих скирдников, денно и ночью определенно з санми волами и вилами к раскиданию им сена два с Куриловки мужика; что рано и вечер то и делается, при том смею уверить велможность вашу, что когда отведенное сено спасется, еще имеется быть отвестись там же, в дубине, девять скирды сена и надеюсь крепко, что табун до самой травы без сена не будет. Стадники кормиться ежедневно ездят в паланку, часто они напоминают чтоб некоторых лошаков накидать, проучовать, но как от велможности вашей приказано будет» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 253, арк. 19, 40).

Як бачимо, кошова старшина, крім того, що займала кращи павовиська, ще й примушувала посполитих скиртувати сіно, тобто користувалась даровою працею місцевого населення.

Привілеїв у старшини було багато. Старшина, наприклад, забирала частину конфіскованого у козаків майна. Із конфіскованого військовими властями в 1775 р. табуна коней козака Коніловського куреня Самійла Носа кошовий отаман вибрав собі найкращого жеребця. 28 березня 1775 р. військовий довбиш Яків Соколовський писав Калнишевському, що «по словесному велможности Вашей повелению з заарештованного в козака куреня Конеловского Носа табуна лошадейного наилучший карий жеребец взят и при сем нарочным к велможности Вашей отправлен»¹.

Привертають до себе увагу документи, що свідчать про конфіскацію старшиною майна козаків, які брали участь в повстанні у Січі в грудні 1768 р. Під час цього повстання козаки розгромили доми кошової старшини й інших багатіїв у Січі і в паланках. Після придушення повстання з допомогою урядової залогія, яка стояла в Новосіченському ретраншементі, старшина поспішила покрити свої збитки за рахунок повстанців і співчуваючих їм. Вона подала слідчій комісії, на чолі якої стояв комендант Новосіченського ретраншементу сек.-майор Лаврентій Микульшин, «записку». В цій записці перелічено збитки, заподіяні старшині повстанцями. Звичайно, розмір збитків старшина перебільшила, користуючись сприятливими для себе обставинами (див. стор. 324).

У відповідь на це слідча комісія, де поруч з армійськими офіцерами засідали також старшини, склала реєстри козачих зимівників, майно яких ухвалено було конфіскувати на користь старшини. До реєстру додано докладну інструкцію (стор. 324).

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 341, арк. 35.

Записка претендаторей по комиссии бунтовщицкой, сколько чией претензии зависит и сколько в ту сумму получить должно з 1166 р. 62 к. полагая на каждого рубля по 21 к., а на 10 р. по 1 р. 87 к., на 100 р. по 20 р. 75 коп., на 1000 р. 210 р. Учинена 1770 года декабря 20 дня.

	Настоящая сумма претензии		Уплочено		В то число получить должно	
	руб.	коп.	руб.	коп.	руб.	коп.
г. Кошевого	3792	15	822	19 ¹ / ₂	722	96 ¹ / ₂
г. Бурносу	121	21	24	70 ¹ / ₂	22	23
г. Тимофееву	148	15	27	93 ¹ / ₂	24	92
г. Флоровичу	99	58	18	88	16	90
Щербине	177	40	35	26 ¹ / ₂	31	64
Маляреви	15	75	2	92	2	62
Кушевскому кухарю	74	39 ¹ / ₂	13	60	12	12
Бардадимови	15	57 ¹ / ₂	2	92	2	62
Миколи Маляру	3	64 ¹ / ₂	—	63	—	57
г. Лукьяновичу	571	60	104	80	93	38
г. Супруну	91	17	17	12	15	30
Итого:	5110	62¹/₂	1070	97¹/₂	945	29¹/₂

(ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 234, арк. 6).

Учреждено над бунтовщиками войска Запорожского Низового козакам следственной комиссией присутствующему в оной войсковому старшине Васьилию Пышному (Пишмичу).

ИНСТРУКЦИЯ

Приняв вам сию инструкцию, следовать вам по данным запискам в те места, где бунтовщицкое имущество есть и поступить по нижеследующему.

I

По прибытии в зимовник весь рогатый скот — воли, коровы, быки, телята и телята, лошади, кабылы, лошцы и лошата, сколько их числом и какого клейма, так же и с вещей до последнего переписать на реестр.

II

Когда скот и вещи будут во всем описаны то весь скот и вещи препоручить в смотрение тем у кого.. и будет только также написав смотрителей имена и прозвания, каких они будут куреней, да с тем чтобы они скота как возможно смотрели и дней через четыре або восем сюда в комиссию донесли до времени.

III

Все сие исправить вам немедленно и по исправлении явиться в сей следственной комиссии с поднесением о происшедшем рапорта и именного о имуществах реестра 1769 года марта 15 дня. Секунд-майор Лаврентий Микулишин (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 234, арк. 1).

Все було виконано так, як указувалось в інструкції. Перш за все комісія вирішила виплатити старшині 50% збитків.

Реестр наличным бунтовщицким деньгам долгу и раздачи сочинен в присутствии комиссаров.

В 24-х кисетах готовых денег	380 р. 78 к.
Серебрянных с медными погорелого	2573 р. 88 к.
В 12 кисетах за имущество конфискованное	405 р. 50 к.
За лошади бунтовщицкие	1702 р. —
Долгу за г. майором	25 р. 70 к.
За г-дном писарем	4 р. 20 к.
червонцев	167 р. 50 к.

Всего 5493 р. 31 к. (5259 крб. 56 коп.).

З всей той суммы расположено на обиженных по претензиям на 1р. 50 коп., а именно:

Кошовому	за 7732 р. 26 к.	3941 р. 13 к.
Судье	за 242 р. 42 к.	121 р. 21 к.
Тимофееву	за 296 р. 30 к.	148 р. 15 к.
Флоровичу	за 199 р. 15 к.	99 р. 57 к.
Щербине	за 354 р. 80 к.	177 р. 40 к.
Малярю	за 18 р. 50 к.	9 р. 25 к.
да емуж	за 13 р.	6 р. 50 к.
Кушевскому кухару	за 148 р. 77 к.	74 р. 38 к.
Бардадиму	за 31 р. 15 к.	15 р. 57 к.
Малярю Миколе	за 7 р. 30 к.	3 р. 65 к.
Г. Лукьянову	за 1143 р. 20 к.	571 р. 60 к.
Г. Супруну	за 182 р. 34 к.	91 р. 17 к.

Всего 10524 р. (10369 крб. 5169—50
19 коп.)

(ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 234, арк. 15).

Як видно із записки, що збереглась в тій же справі, старшині, крім зазначених вище сум, були сплачені ще гроші.

«Николай Тимофеевич сам принял 27 р. 93¹/₂ к.
 Андрей Лукьянович сам принял 104 р. 12 к.
 Иван Григорьевич Бурнос сам принял 24 р. 70¹/₂ к.
 Павлу Флоровичу принял атаман...
 Шкуринский Мартын Куян 18 р. 88 к.
 Щербине принял атаман Шкуринский Мартын Куян 35 р. 26¹/₂ к.
 Господину кошовому отнесли сами...
 Майор Пишмич и Верминка 822 р. 19¹/₂ к.
 Кухареве кушевскому взял Гарсим что при гпдну Кошовому 13 р. 60 к.
 Маляреве 2 р. 92 к., Бардадимове 2 р. 92 к. и
 Маляреве 63 к. для отдачи взял атаман Андрей Лукьянович» (ЦДІА
 УРСР, ф. КЗС, спр. 234, арк. 6-зв.).

В цій же справі збереглися розписки старшин про одержання грошей від слідчої комісії.

Кошова старшина дозволяла собі й порівняно «дрібні» зловживання. Так, вона часто користувалася в своїх власних інтересах послугами підлеглої їй старшини й військових служителів. В 1764 р., наприклад, кошовий атаман Калнишевський продав чигиринському жителю Василю Новицькому 100 коней. Але Новицький не сплатив усіх грошей. Тоді, як зазначено в ордері

військового судді Павла Головатого від 20 лютого 1765 р. бугогардівському полковнику Якову Біді, «для припровадження до Сечи с Полской области должника его велможности гдна атамана кошевого Петра Калнишевского, Василя Новицкого, отправлен нарочно полковой старшина Петро Хижняковский»¹. Коли Хижняківський сповістить, що він повертається з Правобережжя з купленим для кошового отамана товаром (горілкою й т. ін.), то бугогардівський полковник мусив «без всякого замедления... поезжать самим или отправитъ своего старшину к каймакану голтянскому и попроситъ его, чтоб без мыта и платежа»² пропустив.

Населення паланок зобов'язане було давати старшинам квартири й взагалі утримувати їх під час роз'їздів по Запоріжжю, а також влаштовувати церемоніальні зустрічі. Перед нами опис візиту в Кодак 23 лютого 1772 р. січового начальства — кошового отамана Петра Калнишевського, військового судді Миколи Тимофійовича, військового писаря Івана Глоби, колишнього військового судді Артема Носача й глави запорізького духовенства Володимира Сокальського.

Коли старшини наблизились до Кодака, вони «встречены были в Ненасных Буераках козаками новокодацкими в достаточном числе, хорошо одетыми, с прапором, а как стали подуспевать к Кодацкому городу, тогда, во-первых, два из пушек сигнала дано, а потом раз на раз и со всех оного города имеющихся роскатов стрельбу пушечную произведено. И были приготовленные во священническое одеяние все священники со диаконами при башне, что от войскового дворца, для встречи со крестом... Но те не в сию, а другую поехали башню, для того священники, уже разобравшись во всегдашнее одеяние, поклоном на квартиру в вартовой дворец к пану кошовому приходили и, хорошо приняты будучи, отошли, где во вартовом дворце пан кошевой с писарем, пан судья ж с Андреем Артемьевичем» були. На честь старшини, за рахунок населення, було влаштовано розкішний обід й т. ін. (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 320, арк. 2).

Широкі можливості для зловживань відкривала старшині війна. Під приводом війни й воєнного стану старшина остаточно перестала скликати військові ради й забороняла козацькі сходки. В значно більшому розмірі, ніж раніш, кошова старшина почала користуватись в своїх особистих інтересах даровою працею козаків і посполитих.

11 грудня 1774 р., наприклад, П. Калнишевський в ордері на ім'я отамана одного військового села наказав, щоб жителі заготовили для опалення «дворця» кошового отамана в Кодаку («дворцем» називалось укріплення в паланках, яке було місцем перебування паланкової адміністрації; можливо, що у Калнишевського був тут свій дім) 30 хур дров.

«На обогревание во дворце моем, что в Новом Кодаке, хат потребно дров,— писав Калнишевський,— таковых тридцать воз из товщи свежи на-

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 184, арк. 6

² Там же.

братъ и привезть в Новый Кодак ведомства твоего подводами с получения сего зараз приказываяя.

Того ж дня кошовый отаман в ордері кодацькому полковнику писав: «По требованию сего подателя, Власа Тесли, ко izdelанию вновь и подчинке строений во дворе моем, что здесь, потребное число работников давать ему, Тесли, без и малейшего медлительства повелеваем» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 356, арк. 13—14).

Влітку 1770 р., як це видно із рапорту кодацького полковника Олексія Сукура від 4 червня того ж року, військова старшина зобов'язала 637 жителів Кодацької паланки вийти в формі трудової повинності на косовицю.

«В полученном нами прошлого апреля 20 дня от его велможности г-дна кошевого Петра Ивановича Калнишевского ордере между прочим в 3-м пункте повелено по учиненной в 764 году ревизии написанном в сего ведомства Кодацкого обывателям шестистамисемидесятитрем человекам для необходимой на будущую зиму надобности в следующее косовичное время всякому тяглому и пешему укосить сена по пятьдесят копен и сколько такова сена скирд заготовлено будет в Сечи и его велможность в походе репортовать в косбе якого сена по повелению нашему хотя обыватели и приготовленными были, но проезжающими из Сечи куренными атаманами всяк своего десятка людей. Куренным козакам посты назначены по границы содержать; для таковой же косбы сена забирают, почему повеленного вышеписанным ордером сена косить здесь некем будет, о чем оному Кошу представляю покорно. Просим о сем к его велможности писать и нас незамедлительно резолюциею не оставить» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 257, арк. 31).

Отже, кожен посполитий, як бачимо з рапорту Сукура, незважаючи на те, чи був він пішим чи тяглим, мав заготовити 50 копиць сіна. До того ж, крім робіт, що виконувались на підставі ордерів Коша, посполиті притягались на косовицю і тими курінними отаманами, які відбували з козаками вартову службу на кордоні. При цьому посполиті мусили виходити на косовицю з власними косами, граблями й т. д., а також харчами. До подібних робіт тим же ордером Коша були, крім кодацьких, притягнуті й посполиті інших паланок, зокрема Самарської. Сіно, як сказано в ордері Коша самарському полковнику Петру Норову від 4 вересня 1770 р., призначалось «для лошадей козакow походных... с причины исправления ими войсковых надобностей»¹. Справді ж сіно, як бачимо із нижченаведеної записки, що зберігається в тій же справі, розділила між собою старшина.

«Записка кому сколько сена укосить нынешнего лета.

Господину кошевому пятьдесят копен.

Господину судьи. Сколько он себе заблаго разсмотрит.

Господину писарю двести пятьдесят копен.

Господину асаулу двести пятьдесят копен.

Пушкарю и довыбушу по сто копен.

Куренным атаманам по пятьдесят копен.

Отцу начальнику по рассмотрению вашему.

Для артиллерийских лошадей и волов, тож по рассмотрению.

Возить же всем в те места кому куда надобно» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 257, арк. 15).

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 257, арк. 174.

Не всі посполиті могли нести тягар повинностей і, як читаємо в ордері Коша від 16 серпня 1770 р. самарському полковнику, «многие в разные неизвестные места посполиты»¹. Частина їх, щоб звільнитись від повинностей, записувалась у підсусідки до козаків². Через це Кіш змушений був зменшити норму повинності з 50 до 30 копиць. В ордері від 4 вересня 1770 р. самарському полковнику військова старшина писала: «Посланным из Коша к вам ордерам велено копиц по 20 убавить, а по 30 же копиц чтобы оным посполством укошено было непременно вам, г-н полковник, самим наблюдение иметь»³.

Подібні наряди, маємо всі підстави думати, Кіш практикував під час війни 1768—1774 рр. щорічно. До того ж, крім посполитих, на косовицю кошова старшина притягала й слобідських козаків. Як приклад наведемо рапорт писаря Протовчанської паланки Мельника і осавула Михайла Заїки від 16 червня 1772 р. на ім'я Коша.

«По высокому вашему велению, за требование полкового старшины запорожского Чернявского из Протовчанского ведомства, от козаков и посполитых сто человек людей с харчью и тридцатью парами (волів.— В. Г.) и... возами и всего принадлежностью для костбы, громадженья и волоченья сена выстачены и сего числа отправлены по записке Чернявского с надлежащим надсмотрением» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 318, арк. 7).

Посполитих і козаків притягали не тільки на косовицю, але навіть для збирання хліба в старшинських зимівниках. В тому ж ордері читаємо: «А когда ж все повеление выстачено будет, тогда назначенное полное число (людей.— В. Г.) по прежнему расписанию в каждые зимовники поотсылать, дабы позднего сена укошено и хлеба собрано было»⁴.

Крім козаків і слобідських посполитих, кошова старшина, як видно з рапорту в Кіш служителя військової канцелярії від 29 червня 1772 р., застосовувала в особистих інтересах працю тих козаків, які були мобілізовані в команди для форпостної служби й стояли на кордоні. В цьому ж рапорті кінні й піші козаки розподілялись по зимівниках військової старшини.

«По силе полученного от Вашей велможности сего июня 25 дня чрез старшину полкового Федора Легкоступа приказа, которым соизволили приказать мне, что б я з здешних, находящихся при сем Камянском посту конных и пеших 162 чел. козаков посылал в прописанные места в том приказе г-дам войсковым старшинам для косбы сена, то за получением зараз высокого вашей велможности повеления в показанные места отправил, jako то Андрею Носачю 8 чел. при одной пароволовой подводе, г-ну судьи еще сего июня 19 дня 10 чел. отправлено было, но по силе оного вашей велможности приказа ис тех 40 г-ну Павлу Флоровичу 10 чел. при двох пароволовых подводах в Солону, войсковому писарю Ивану Яковлевичу г-ну Глобе 20 чел, 10 конных, а десять пеших при двух пароволовых же подводах, да в Ба-

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 257, арк. 149.

² Там же.

³ Там же, арк. 174.

⁴ Там же, спр. 318, арк. 5.

завлук до броду Рубанового на почту из сей почты, что на устье Широкой 17 чел. стояли, то з сих 17-ти четырех Кодацкого ведомства конных козаков отправил, а в Камянке на почте остается 13 чел., при себе ж в Камянке ча посту 12 чел. козаков конных для разъездов в повеленные места оставил, прочие же остальные 58 чел. в зимовнику вашей велможности в косовичной работе находятся давно уже; всем числом их с тех, что и на почтах 24 чело-века, да на посту 12 при мне стоятъ муть з росылки 107... Находящиеся при Камянском посту за старшину войсковой запорожской канцелярии Улас Щербина» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 318, арк. 14).

Працею посполитих і козаків кошова старшина користувалась і для інших потреб під час війни, зокрема при побудові млинів і спорудженні гребель. Відомо, наприклад, що 18 квітня 1774 р. кошовий отаман П. Калнишевський звелів самарському полковнику Федору Гнені нарядити людей з підводами для заготовлі лісу й перевезення деревини й каміння на побудову його водяного млина на р. Ингульці.

«Из млына моего на р. Ингульце находящегося для выготовления к нему надобностей отправляю я Федора Мирошника, который когда с з сим у вас явится и требовать будет отвода в Товще надобного леса людей, то как надобной и хорошей лес отвесть, так для рубки его потребнее число людей дать повелеваю».

До цього ордера додано ще другий на адресу Кодацької паланки.

«Для привозу ко млину моему на р. Ингульце находящемуся имеющих-ся в Новом Кодаке каменей, когда потребует Федор Мирошник у вас подвод, оных столко, сколько надобность укажет дать ему повелеваю» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 354, арк. 1).

Через кілька тижнів, 21 травня 1774 р., кошовий отаман в листі полковнику Григорію Поповичу наказував прислати людей з підводами для побудови греблі і млина на Ингульці.

«Для изделания ко мельнице моей на р. Ингульце в Слободе Петровой гребле,— писав він,— повелевается вам вашего ведения мужского и женска полу, тогда когда на сие способное время изберется, по требованию дать достаточное число людей пеших и подвод, дабы в изделании сей гребли и мельницы остановки следовать не могло» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 354, арк. 6).

Трохи раніше, 18 квітня, Калнишевський наказав вислати на побудову його млина також людей і підводи з так званого військового села.

«Приказ села войскового атаману. Егда изо млина моего,— писав П. Калнишевський,— Федор Мирошник в Товщ Самарскую прибудет и надобную деревню ко млину выготовит и требовать иметь в тебе для перевозки оной из Товщи в войсковое село подвод, то как подводы дать, так и для складки деревни хорошее место отвести, а потом и для перевозки оной вместе с орельскими подводами в Ингульце ко млину потребное число подвод же дать приказую».

У відповідь на цей наказ, як повідомляв 21 травня того ж року Калнишевському орельський полковник Парфен Яковлів, із військового села було відправлено «з Товщи Самарской... заготовленной деревни в Ингулец ко

млину... сто пятьдесят пять подвод». Крім того, Калнишевський наказав також, щоб жителі військового села негайно виготовили йому 112 возових коліс і т. ін.

Його лист від 8 грудня 1774 р.

«Я велел атаману Петру Рябому, щоб он ведомства своего людьми, готовивши деревни, с оной колес пароволовых и четверных добрых сто, колодиц же до колес паровичных и четверных сто, спиц на оное потребное число, да до конских возов колес дванадцать, подтонов двадцать и вся десять сделали собственно для моей надобности скоро; и как всем надобным есть допоможение и людей ведомства твоего, то их и определять иметь потребное число по требованию атамана Рябого с смотрением чтоб его и твоего ведомства люде употреблялись без каковой-либо с них над коєю стороною по-норовки» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 354, арк. 6).

Не задовольнившись цим, П. Калнишевський звелів навіть стягнути з посполитих гроші на оплату праці майстрів, які будували йому млин. В своєму рапорті Калнишевському від 7 січня 1775 р. полковник Григорій Попович писав:

«Делающийся вашей вельможности на Ингульце млины мастерами на заплату по ордеру вашей вельможности в слободах Зеленой и Верблюжке с обывателей с пешего по копейке и тяглою, имеющего пару волов, и по две копейки, а с имеющего две пары волов и по четыре копейки собранных, коих за собрание с Верблюжки два рубля двадцать пять копеек, а с Зеленой один рубль пятьдесят одна копейка, а всех три рубля семдесят шесть копеек явилось. Вашей же вельможности ордеру, пущенном прошлого 1774 року изшедшего сентября пятого, а здесь полученном того ж сентября восьмого, здешнего ведомства в слободе с пешего по две копейки, а с тяглою по пять копеек собрать велено, которых также за собранием было двенадцать рублей и как оные мастерам на заплату з записками употреблены уже так и сим употреблены быть имеют, о чем вашей вельможности рапортую» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 354, арк. 18).

Нерідко старшина відряджала слобідських козаків з провізією в далеку дорогу.

19 квітня 1769 р. депутатом старшин, що знаходилась в Петербурзі, прислала негайно прислати їй «самої крепкой водки пятьдесят или более, вина скопельского, мушкателю... ведро или две кипрского... а всего бы ведер пятьдесят же, рыбы вялой разной для раздачи на презент». Все це рекомендувалось «на три вozy воловы прислать и для привозу из самарских поженившихся... козакow, кои чумакуют... определяя, так-чтоб они своими возами и волами... харчи привезли сюда в Петербург... дабы и малейшего медлительства в дороге не было» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 175, арк. 198).

Є дані, які свідчать про те, що привілеями на дарову працю користувалась не тільки вища військова старшина, а також де-то із інших старшин. Ось ордер Коша від 1774 р.

«Ордер до асаула войскового Ст. Гелеха с повелением, чтоб для полковника Гараджи камышеватыми и грушевскими обывателями укошенное безденежно сено полтреть тысячи копен оставалось при нем, Гарадже, также и прошлогоднее, а что явится свыше теперешнего сена, оное ему ж или другому кому продать» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 356, арк. 2).

Під час війни старшина призначала ліших козаків з слобід для супроводження своїх возів у поході. В рапорті від 16 квітня 1774 р. полковий старшина Петро Черняев сповіщав у Кіш:

«По прежденасланном к нам из Коша войска Запорожского Низового ордером, как за сыском атаман козакий новокодацкий объявил, что повелено число пешие козаки для гонбы старшинских повозок в поход прямо в зимовники старшинские Макару Ногаю, Нечаю, Великому, Качалову, Пишмичу,

Порохне, Завизиону и Пилипу Стягайлу по три всех двадцать один, а остальные двадцать девять человек сего течения 13 дня, то есть в вербну неделю, в Сечь уже отправлены, кои действительно в пути проездом время промедливают, атаман же с женатыми конными козаками к отводу оных до Камянки сей день отправится, о чем в Кош с покорностию нашею рапортуем» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 345, арк. 38).

Цікаво, що гроші на утримання цих козаків стягувались з населення паланок. Про це довідуємось з реляції від 20 лютого 1772 р. кошовим старшинам, які були в поході, полковника Степана Гелеха. Останній писав із Протовчі:

«Деньги на конюхов его вельможности батька Петра Ивановича — 87 р. 50 коп. отправляю при доношении. А подлежащее в сторону Вашего высококородия на шести человек 48 р. 50 коп. послал я при моем письме нарочным в Самарчик до пана Федора Колотнечи как ваше высококородие и приказать соизволили» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 278, арк. 27, 31).

Утиски та зловживання з боку старшини терпіли й ті козаки, які були на фронті. Старшина обкрадала їх — забирала собі їх жалування й зменшувала на свою користь норми продовольства й фуражу. В січні 1771 р. козаки команди військового старшини Андрія Порохні докоряли старшині: «Вы де все наше жалованье затащовали (поклали собі в кишеню.— В. Г.)», і настоювали, щоб Порохня видав жалування і фураж. Але Порохня відмовив їм¹.

Те ж старшина робила і з трофеями, які під час війни були чималими. В наказі від 15 жовтня 1769 р. по 2-й армії, наприклад, зазначалось, що партія запорізьких козаків захопила у турків і татар більше 2000 коней, 1000 голів великої рогатої худоби, 4000 овець, 118 верблюдів і т. ін.² Про те, до чиїх рук попадали подібні трофеї, свідчить такий факт. 20 липня 1774 р. козаки команд військового осавула Степана Гелеха і бугогардівського полковника Пугача захопили в урочищі Мертві Води отару овець і кіз (3838 голів). Вівці і кози було відправлено до Січі, а потім, 6 вересня того ж року, розподілено так (стор. 332).

Від військової старшини в здиirstвах і зловживаннях не відставало й паланкове начальство. Паланкові старшини в період Нової Січі не обирались на радах, а призначались (до того ж на багато років підряд) військовою старшиною, звичайно, за хабарі й інші «послуги». В своїй реляції від 1754 р. перекладач Микитиної застави Ф. Семенов зазначив, що на сходці у кошового отамана ухвалено в новому 1755 р. «писарей и есаулов в Гард, в Перевоск, на Соляние Прогной, в Кодак, в Самару, в Калмиус не выбирать». Своє рішення Кіш мотивував тим, що деякі паланкові старшини, «накупясь, наживаются, а достойные, не имея денег накупитца, остаются втуне»³.

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 342, арк. 92-зв.

² Там же, арк. 96.

³ Записки Одесск. об-ва ист. и др., т. XIV, док. 39, стор. 619.

	Цапи	Кози	Барани	Старі вівці	Ягнята
пану Кошевому	2	15	8	92	43
пану судьи Головатому	1	15	6	78—84	вместо молодых старыми отдано
Андрею Носаню	1	15	6	78	30
пану писару Глобе	1	15	6	78	30
пану асаулу Гелеху	1	15	6	78	30
Пушкарю, школе и довбышу Соколову	1	5	2	39	11
Андрею Порохне	1	5	4	39	11
Пилипу Стегайлу	1	5	4	39	11
Лукьяну Великому	1	5	4	39	11
Андрею Пишмичу	1	5	4	39	11
Макару Ногаю	1	5	4	39	11
Алексею Черному	1	5	4	39	11
Андрею Лукьянову	1	5	4	39	11
Сидору Белому	1	5	4	39	11
Якову Качалову	1	5	4	39	11
Федору Завизному	1	5	4	39	11
Логину Мощенскому	1	5	4	39	11
Ивану Яблоновскому	1	3	2	23	9
Андрею Вербичкому	1	3	2	23	9
Роману Строцинскому	1	3	2	23	9
Вирменки	1	3	2	23	9
Чабанам на 5 человек		всех			130
Гардовым старшинам	1	3	2	23	9
На 38 куреней по 50 овец с козами и козенытами и ягнятами				38	а всех 1906

(ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 342, арк. 96).

25 січня 1772 р. Кіш призначив на посаду полкового старшини Орельської паланки Петра Хижняківського. Це, до речі сказати, той самий Хижняківський, що раніш, кілька років назад, їздив за дорученням кошового отамана Калнишевського на Правобережжя, щоб стягнути для останнього борг з чигиринського купця Василя Новицького. В ордері Коша про призначення Хижняківського говорилось:

«Из коша войска Запорожского Низового кому о сем ведать подлежатимет, а особливо господам полковнику Колпаку и полковому старшине Степану Яблунновскому и всем ведомствам Орельского козакам и обывателям объявляется: на место находящегося в Орельской паланке полкового старшины Степана Яблоновского — полковой старшина Петро Хижняковский определен и при сем в Орельское ведомство отправлен, коего ведомства козаки и обыватели, а при том и оной старшина Яблоновский его, Хижняковского, за прибытием принять и к правлению Орельским ведомством... допустить имеют, а он, старшина Хижняковский, zde оставаясь должен себе чесно поступить, каковым там на старшин случаются доходы и те в сторону их имеют отдавать обыватели и козаки без спорно» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 293, арк. 12).

Кіш призначав також на посади і паланкових полковників. Після смерті, наприклад, протовчанського полковника Мусія Голлова полковий старшина цієї паланки Іван Заїка в рапорті від 24 лютого 1774 р. просив кошове начальство «на здешнее правительство полковника и писаря прислать, ибо я теперича крайнею сиротою остался»¹.

А ось ордер Коша від 18 червня 1772 р. про призначення писаря в Кодацьку паланку.

«Из Коша войска Запорожского Низового господину полковнику кодацкому з старшиною и всем паланки Кодацкой подчиненным козакам и обывателям. Ордер № 254. На место находящегося в Кодацкой паланке писаря Нестора Гаврилова здесь выбран и определен писарем старшина полковой Иван Золотарев, который при сем туда и отправляется. За прибытием коего в Кодак томоший гпдин полковник и старшины имеют принять его честно и поподлежитости почитать кому надлежит и повиноваться, дабы и он, Золотаревский, будучи в той Кодацкой паланки в писарской должности, вел себя честно и настоятельно так, как долг его велит, и исправлять все по повелению от Коша без упущения рачительно, о том ему в Коше от нас притверждение учинено. Какие ж иметимутся Кодацкой паланки приходы (прибутки.— В. Г.) г-дну полковнику с старшиною з оним писарем... делить должны» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 293, арк. 14).

Паланкова старшина привласнювала значну частину прибутків військових митниць і перевозів, посилаючись при цьому, як правило, на те, що гроші витрачаються на військові потреби. Ось цікавий з цього боку рапорт бугогардівського полковника Івана Сухини від 14 жовтня 1773 р.

«В силу полученного нами из оного Коша войска Запорожского Низового сего течения 9 дня ордера, объявляем: с прибытия нашего прошлого июля 6 дня по сей октябрь м-ц 14 дня сего 1773 года собрано при войсковом Бугогардовском перевозе денег триста рублей, с которых денег употреблено при том же Бугогардовском перевозе на разные надобности денег 88 рублей, а на себе, яко на сено и на другие по здешней экономии надобности, 115 рублей. Остаются з оных денег в наличности сто три рубля, о чем с покорностию нашего за известие репортуем. Полковник Бугогардовый Иван Сухина з старшиною» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 305, арк. 29).

Паланкова старшина під різними приводами самовільно збільшувала мита на перевозах. Якщо проїжджі противились цьому, вона всіляко затримувала їх, що часто призводило до псування товарів. Беручи до уваги численні зловживання, Кіш змушений був видавати спеціальні накази. 11 липня (року нема), наприклад, видано такий ордер на ім'я бугогардівського полковника:

«Следуемые из Сечи и в Сечь разные ватаги с Гарду чрез Бог команды вашей козаками перевозить за объявленную в оном (ордері.— В. Г.) заплату сим козакам с того давать четвертую часть. Ныне ж приезжающие сюда разного звания ватажане являясь в оном представляются, что им и прочим переезжающим с Гарду чрез Бог медлительная и остановочная перевозка казаками делается, но к тому еще они и излишнее за перевоз берут» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 299, арк. 6).

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 293, арк. 30.

Користуючись майже повною відсутністю контролю, паланкова старшина забирала собі також податки з шинків. В ордері від 4 червня 1773 р. Кіш дорікав полковнику Гарасиму Малому за те, що той самовільно забрав «на себе от горилок поступление» від Інгульської паланки¹. 25 червня 1773 р. в рапорті військовому судді Миколі Тимофійовичу самарський полковник Федір Гненя скаржився на козаків-шинкарів, які не хочуть віддати «подлежащий поуховный платеж (тобто з кухви горілки.— В. Г.)», що завжди «в доход себе взымали» полковники й паланкова старшина².

Паланкова старшина не раз, крім того, зверталась до Коша з проханням дозволити збільшити податки, які сплачувало місцеве паланкове населення. При цьому вона посилалась на те, що податки ці начебто не задовольняють навіть потреб паланкової канцелярії. Цікавий з цього боку рапорт від 29 червня 1773 р. орельського полковника Яковлева.

«С прошлого 1771 году,— писав Яковлів до Коша,— на доношение правящего в здешний паланки старшины полкового Степана Яблунковского, велено ордером от господина судьи войскового Николая Тимофеева на бумагу и сургуч и прочие канцелярские расходы собрать в год тридцать рублей з ведомства Орельского и по тому и до сего то число собирается.— А как на оные расходы, что сия паланка от часу более умножается, письменными делами расход против других паланок не меньшей и приобретением народа проти прежнего гораздо более суть, то в силу одного ордера покупать бумагу и сургуч и прочие канцелярские расходы, содержать за толикое число денег писаря здешней паланки с крайнею обидою, о чем донесли вашей велможности з войсковою старшиною, покорнейше просим примерно как и в прочих паланках на канцелярские расходы писарам по пятидесят рублей собирается с народу, не повелено ли будет и здешной паланки, как неменьше против других паланок на бумагу и сургуч, расходы таковые денгами уравнять и ожидаем милостивого определения» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 293, арк. 24).

Паланкова старшина, проте, збільшувала податки й різні побори і без дозволу Коша. Ось, наприклад, показання козака Петра Товстика, про які довідуємось з ордера Коша протовчанському полковнику Йосипу Рубану від 28 червня 1768 р.

«Козак куреня Кореновского, шинкующий в Протовчах горячим вином и протчим, Петро Товстик,— читаємо тут,— явясь к Коше, жалобу представил, что вы, не поступая в силе посланных от нас в паланку Протовчанскую повелений, за вышинкованье горячего вина с него, Товстика, брали якобы излишние деньги, а не таким числом, как теми нашими повелениями определено за вышинкованье брать от каждого тамо шинкующего з жодной бочки коропской по 50 коп., а с полской по рублю, для того и рассуждению того, что он, Товстик, в войсковой оклад ежегодно платит в подтверждение прежних и ныне повелеваем вам с него, Товстика, и подобных ему протчих за тое вышинкованье горячим вином излишнего не брать, в силе прежних наших повелений, взятым довольствоваться» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 231, арк. 13).

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 323, арк. 57.

² Там же, спр. 306, арк. 71.

Іноді самовільно збільшували податки, які стягувалися з міського населення, не тільки полковники, але, коли дозволяли обставини, навіть громадські писарі. В ордері Коша кодацькому полковнику Василю Нечаю від 21 серпня 1772 р. зазначалось:

«Войсковой довыбыш Яков Соколовский, по занесенным к нему от кодацкого громадского и сельских атаманов жалобам репортует в Кош, что громадский писар Кнукив расположил на себя годового: на Кодак 20, на Старый Кодак 15, на Романкове 10, на Камянске 10, на Карнауховко 10, на Тритузнове 3, на Тарнаске 6 рублей денег вистачают, а понеже ни збор яка подлинно в нем есть против его труда и состояния увеличен дурно, ибо им, громадским писарем, как в вашем ведомстве, так и по другим, определенно взымать себе за год от всякого тяглого по десяти, а от пешого по пяти копеек, з самих только посполитых людей, так и теперь повелеваем вам, никаких зборов, кроме вышеописанного, приказать не вымышлять, а если та затейка впредь последует, то зато неминуемо наказан будет» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 279, арк. 205).

До своїх службових обов'язків паланкова старшина ставилась часто дуже недбало. Вона, як писав, наприклад, писар Самарської паланки Ст. Хижняківський, поклала всі справи на нього, а сама тільки те й робить, що ходить «по гарячих борщах». Ось лист Ст. Хижняківського від 4 серпня 1770 р. військовому судді.

«Вельможности вашей приношу мою жалобу,—писав Хижняківський,—что я з панами старшинами с войска товаришами разорнвсь, терпя немалую бедность». Далі говориться, що старшини «не поступают как должно... паланки крайне не рассмотрительные по части своих служб, слушают и все к худому, а не к доброму порядку, с чего крайнее в паланки безстрашие делается. Видя я их таковых очень чудные порядки, крайне, журусь и опасуюсь, чтобы не быть в ответе. Нижайше прошу, вельможный пан, ордером притвердить строго, чтобы они (старшини.—*В. Г.*) очувствовались и паланки смотрели... как кажется человеку и хорошему. Да как видно не отходят смотреть и своей должности, как до его принадлежит, но в частных с паланки по горячих борщах находятя, а на мене все звалили самую последнейшую голословную расправу, чем меня приводят к немалой обиде, ибо это таковое ходит, что писар и полковник и асаул. Почему я в немалом сумнительстве и опасности нахожусь. Нижайше прошу, вельможный пан, мене от сего свободным учинить» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 280, арк. 126—127).

Шляхом експлуатації праці запорізької сіроми і різних зловживань, а також іншими засобами старшина наживала собі величезні кошти. Коли після зруйнування Січі власті почали описувати майно вищої старшини, то у Калнишевського було знайдено 48 520 крб. 95 коп. російською срібною й мідною монетою і, крім цього, чимала сума в іноземній валюті: 108 полуталерів, 52 тинфи, 4 лева, 120 параліїв, 2 цісарських ефимка, 5 турецьких золотих, 1 імперіал, 2 півімперіали. Правда, частина цих грошей, за словами Калнишевського, належала іншим особам. Так, як він писав, управителю Гарасиму Чорному, що прослужив у нього більше 20 років, 100 крб., якомусь Петру Микифорову, «при канцелярии служащему»,—517 крб., Якову Крижанівському, «евреину, моему крестнику»—500 крб., а разом—1117

карбованців. Проте навіть без цієї суми Калнишевському належало 47 403 крб. 95 коп. Крім того, у Калнишевського було знайдено боргові записки, з яких видно, що запорізький козак Микола Рудь повинен був заплатити йому 1000, а козак Караванець — 2400 крб. і т. ін. 32 488 крб. 90 коп. Калнишевський зберігав у церкві, а решту — вдома¹.

Є всі підстави вважати, що частину своїх капіталів кошовий і взагалі вся військова старшина зберігали, може за традицією, звичайно в курінних касах. На доказ цього наведемо лист П. Калнишевського від липня 1765 р. Павлу Фроловичу Головатому.

«Мой всегдашний благодетель Павел Фролович. Ис письма пана Григория Ляховича и атамана куреня Кушевского Цуваня я известился, что на должные Василием Новицким Чигринской губернии жителям мне деньги нарочным посланы туда для доправки оных надобно данной в него Новицкого расписки, которой зыскать атаман не мог и где не знает. И потому, чтоб без расписки не было такой остановки, я при сем письме к вам ключик посылаю, коего по получении прошу учинить по нижеследующей записки тако: пойтих вам из Григорием Ляховичем в Кушевский курень и в скарбнице куренной две скрыни поруч одна близь другой стоят, а на тех скрынях третая красная: а тую скрину, что стоит от Кисляковского куреня, одомкнуть приложенным к письме ключем, в коей на кольце все ключи между ними ж большой один, в коего сердце крижовое. Тем красную наверху скрину стоящую одомкнуть, одмыкать же так в той скрине нутрений замок и заложен он маленькой железкою на сердце трубочкою, так, что тогда трубочки не исправит, и ключа вложить не можно; то перво надобно мало ключ в ту дырочку вложивши, оборачивать помаленку до тех пор, пока настояще на трубочке резик из резиком который в скриньке сойдется. И тогда вложивши ключ, якої же в то время латво можно будет отмикать, одомкнувши ж, сыщете тамо два красные крымские гамани; оные взявши в руки, можно будет посмотреть, который между ими важшой, того не займая положить тамо по-прежнему, который же легшой в том облики между коими и данный от Василия Новицкого имеется. Оной скопиевав, за сводом и свидетельством сторонним в войсковом Коше, будя надобно подлинного в послилку отправить с добрим нарочным, только велить пану Хижняковскому, чтоб в руки полякам не давал и Василию Новицкому пока не уплатил, а объявлял бы копию росписки. Копию ж в скрину переписанную положить между облики (или оную послать) паки в скрине красной их замкнуть, а все ключи положить в ту скриньку вашею печаткою, а вышеписанный при сем посланный ключик взять до себя и содержать» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 184, арк. 52, 70).

В курінних касах зберігав свої гроші не тільки кошовий отаман і його найближчі колеги, а й інша старшина, як це видно з листа старшини Пархома Яковліва генералу Текелію від 25 березня 1776 р.

«Прошлого 1775 года,— писали вони,— во время занятия российскими войсками бывшей Сечи при описывании по куреням старшинских казачьих куренных сумм, в том числе в Пашковском курене моих и бывшего полковника Пархома Яковлева в опись внесено и забрано денег серебрянных тысячу

¹ Дніпропетровський обласний держ. архів, ф. Канцелярії Новоросійської губернії, зв. 105, № 3130, арк. 52.

девятьсот девять-десять три рубли сорок копеек, а медных двадцать пять руб., всего 2 тыс. 118 рубл. 40 коп.» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 365, арк. 70).

У військового писаря Я. Глоби після зруйнування Січі було конфісковано 23 548 крб. 60 коп. готівкою й 5618 крб. цінними паперами. Згодом у Глоби ще було описано цінних паперів на суму 5618 крб. 72 коп¹.

Серед цінних паперів у старшин і заможних козаків значне місце займали вексель. Як приклад наведемо вексель на 200 крб., виданий військовому судді Андрію Артемовичу полтавським купцем Ст. Вовковняком.

«1768 года июня 13 дня я, нижеподписавшийся, дал сей облик его вельможности г-ну войска Запорожского судье Андрею Артемовичу в том, что вызычал я денег на свою надобность двести рублей, которые деньги имею отдать его вельможности, из коих приказано следующего 1769 года июня 13 дня неотменно з десятинных процентов серебряною монетою, в том своеручно подписываюсь полтавский купец Стефан Вовковняк... По сему облику ручался и подписался войска запорожского козак Иосиф Чернявский» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 324, арк. 139).

6 серпня 1768 р. путивльський купец Ілля Лошеев видав вексель на 53 крб. козаку Щербинівського куреня Степану Гуслисту-му. Цей вексель зареєстровано «за неимением в здешнем месте публичного нотариуса» у військовій канцелярії².

20 листопада 1768 р. в Коші оформлено вексель на 240 крб. Кредитором був козак Кущівського куреня Григорій Гненний, а боржником — курський купец Федір Князьков³. Того ж дня Князьков дав вексель на таку ж суму козаку Джереліївського куреня Лук'яну Мамаю⁴.

У вересні 1769 р. козак Канівського куреня Хома Сліпий пред'явив у Коші вексель на 166 крб. срібною монетою, виданий йому жителем м. Зінькова Гадяцького полку Степаном Калату-рою⁵. Той же Калатура дав векселі і іншим козакам⁶.

Старшина й заможні козаки мали великі прибутки від лихварства, але про це буде нижче.

Звичайно, старшини всім своїм побутом відрізнялись від основної маси козацтва. Проте раніш ніж говорити про це докладніше, нагадаємо, як зображує побут запорізької старшини О. Скальковський.

Намагаючись переконати читача, що запорізька старшина відзначалась начебто винятковою поміркованістю й скромністю свого побуту, він писав, що, наприклад, житлом кошового отамана була «простая поселянская изба, без роскоши и излишества, как

¹ Дніпропетровський обласний держ. архів, ф. Канцелярії Новоросійської губернії, зв. 105, арк. № 3130, арк. 52.

² ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 213, арк. 2.

³ Там же, арк. 9.

⁴ Там же, арк. 6.

⁵ Там же, арк. 41.

⁶ Там же, арк. 5.

говорили грамотные запорожцы, и даже без кладовой, прибавим от себя, зная один пример, что имущество кошевого хранилось в курене, к которому он принадлежал, в общей скарбнице, и атаман оного получал «следующее кошевому жалованье»¹.

Перед нами декілька цікавих документів, які дозволяють до-
спить ясно уявити хатню обстановку, спосіб життя, звички за-
порізької старшини й судити про те, наскільки вона була
«скромною» й «поміркованою».

В будинку Калнишевського на кілька кімнат з великими вікнами і гру-
бами, обкладеними кафлями,— довгий стіл, 30 дерев'яних і 12 «шкурамч-
них» стільців, шафа, в якій господар розмістив «разного скла и фарфорових
вещей» на 100 крб., 4 ліхтарі (канделябри), ліжко «с пологами», цинова
(олов'яна) мивальниця, мідний таз, ванна, 5 скринь, із яких одна кипарисо-
ва, підсвічники з срібними й мармуровими прикрасами. Вздовж стін, об-
битих шпалерами, стояли лавки, вкриті килимами. На стінах висіли «портре-
ты государственной персоны», картини в рамах, фініфтані хрести, ікони
«под скалками перловими», дзигарі (годинник) й зброя: 3 флінти (з них
одна «з двома рульками российской работы», одна французька «з демешто-
вим залізком» і одна, «которую Глебов подарил»), штуцер, 4 шаблі, «с ко-
торых одна была оправлена дорогими камнями, другая ж сабля також под
дорогою оправою, третья под струєю, четвертая под желтою простою оправою»,
«пистолетов пар двадцать, з которых было пар две в цену 100 руб.
да три пары пистолетов российской зделки 18 руб., тринадцать же пар не-
мецких пистолетов 195 руб.», «турецкий клиш под турецкою доброю оправою»
і т. д.

Далі такі речі: шуба, крита червоним оксамитом, шуба вовча і шуба
лисяча, дві шапки «з добрим сивим кримським смушком», 2 каптана та 2
«каптани бугасових хлоп'ячих», свита блакитного сукна, троє шаровар бла-
китного тонкого сукна, 2 пояси (один шалевий вишневого кольору, другий
полушалевий червоний), «черезов два вызолочених, с которых один был на
чорному шовку з кистями, другий на зеленому ремню», дзигарки «карман-
ные томпаковые вызолоченные з тремя печатками, з которых одна была с
добрым каменем в золоту оправлена, друга тоже з добрым каменем», 12 пар
нових шкіряних чобіт і 11 пар сап'янів, 35 рушників, ножиці «шленской ра-
боты», 6 «брить аглицких», 2 срібні ладунки, «с которых была одна золочена»,
12 мідних мисок «с крышками и без крышек», 100 мідних і 12 срібних чарок,
срібний піднос, кілька дюжин столових ложок і ножів, самовар, «пузджеро
едно з фляшами», сахарниця «со всеми до ней принадлежностями», «лекар-
ственная аптечка», «трубка зрительная», 3 «итальянских» хустки, ножі «чер-
касские», ніж «под перлами складной венецкий» і т. д.

З іншого майна Калнишевського, яке зберігалось в коморах, можна на-
звати 200 локтів хрящу, 400 локтів «полотна тонкого доброго московского»,
рушників «добрых разного манеру сколько их было — не можно знать»,
330 локтів простого сірого сукна, «газу золотого» на 30 крб., 3 кульбаки,
130 «кос сенокосных», «казанов разных тридцать и чанов пять з на-
кришками», «железа в штибах двадцать пуд», 2 хомути, «сокир мос-
ковских две, а чупурских три», «инструмента до господарства потребно-
го... (обірв.)», а також цукру 100 пудів (120 крб.), 20 пудів рису, 10 пудів
маслини, 10 пудів «закусок греческих разного манеру», 10 пудів «ризников и
пантефиру», 4 пуда фініків, 16 пудів рожків, 16 пудів горіхів-фундуків,
20 000 волоських горіхів, 12 пудів оливкового масла, 15 кварт риб'ячого жи-
ру, 12 «сал» (свинячих), баликів на 10 крб., 2 кухви горілки й т. ін. Все це
майно Калнишевський оцінив в 7 465 крб. (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 234,
арк. 29—32).

¹ А. Скальковский, История Новой Сечи, ч. I, стор. 48.

А ось ще один цікавий опис старшинського майна (прізвище власника невідоме) від того ж 1769 р.

	крб.	коп.
В двох хатах побыто грубы кахлейовые, една зелена це- на оной	17	—
другая белая ценой оной	4	50
да в тех же хатах побито окна, в одной аркушевых четыре окна, в каждом по четыре шибки, всякая шибка куплена по 10 к., да за каждое окно за работу уплочено по — 20 к., за якие все окна цена	2	40
В другой хате три окна, в каждом по пяти аркушевых ши- бок, каждому окну з работою по 75 коп., всем цена	2	25
Коляска вся на малые части побита, цена	50	—
Полкуб тоже побит, цена	3	—
Кафтан штофской, цена	35	—
Пояс шаленый зеленый	12	—
Позументу золотого на портищи	(обіrv.)	
Юфт две, цена	4	—
Шкура волова нова	4	—
Ножов столовых дюжина, цена	1	50
Чарок серебрянных шесть, цена	4	—
Фляшок хрустальных 6, цена оным	—	90
Мишин жовтых 4 цена оным	1	20
Смушков околичных сивых 3, цена оным	3	—
Сокир три, цена оным	1	20
Тулуп калмыцкий черный смушевый	4	—
Сорочка полотняная новая, шелком шитая, цена	1	50
Чоботы юхтовые, цена	—	50
Денег медной монеты	3	40
Штаны иршаные новые, цена	1	—
Штаны суконные синие, цена	5	—
Сагайдак кримский, цена	4	—
(обіrv.) ...медная большая, цена	1	60
(обіrv.) ...цена	9	—
Посуды один пуд, цена	9	—

(ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 234, арк. 9).

Більш повні дані містяться в описі майна старшини Софрона Чорного (складено тоді ж).

Готовых денег	4	—
Венчури черны в цену	20	—
Кафтан жовтый суконный в цену	5	—
Кафтан червоный грезентовый в цену	8	—
Свита синя в цену	6	—
Пояс полушалевый в цену	3	50
Штаны убиральни в цену	4	—
Штаны сини суконны в цену	3	—
Шапка блакитна по-козацьки пошита в цену	1	—
Шапка лисяча капелюх в цену	1	20
Рубашок шитых дванадцать в цену	7	20
Рубашок восемь вышиваты заполочу в цену	4	—
Скатерть бельовая рабая в цену	3	—
Скатерть полотняна синяя в цену	1	20
Полумисков циновых два в цену	3	—
Тарелок циновых четыре в цену	1	20
Коряков медных два в цену	—	60
Кандейка медна в цену	—	30

Миска медна побелованная в цену	—	40
Флинта в цену	3	50
Дробу фунтов четыре в цену	—	80
Келеп железный в цену	—	60
Вязня со всем припасом в цену	(обірв.)	
Пороху фунтов пять в цену	1	25
Сахарницы две в цену	—	60
Ладану пивока в цену	—	60
Перцю пивфунта в цену	—	30
Кулбак две в цену	8	—
Треногов восемь в цену	2	40
Повальцев ременных два в цену	—	40
Узд пять в цену	2	50
Чобот сапьяновых пара одна в цену	1	50
Чобот яловых чорних пар семь в цену	3	50
Хрящу руб. за	2	—
Сукна чорного простого локоть десять	1	40
Мишин жовтых две в цену	—	80
Замшев чотыре в цену	2	40
Малахай з очеретовым держаком в цену	—	60
Списов з ратищами два, без ратица один	2	20
Чашок польвянних пар двенадцать в цену	—	74
Бутель с горилкою чотыре в цену	10	—
Бутиль горельчаных в цену и боклаг один	1	30
З мушкетелом бутель две в цену	2	25
Кубков кришталевых шесть в цену	—	60
Черка сребна одна в цену	1	—
Чарок кришталевых чотыре в цену	—	20
Перь кримский с белыми черенками один	1	20
Перь кримский с чорным черенком один	—	30
(обірв.) ...перь один в цену	—	15
Лисиц одна в цену	1	20
Пялок две в цену	—	60
Рашпиль один в цену	—	15
Бочка одна в цену	—	30
Свердильцев, что кулбаки жилуют дав в цену	—	10
Резец один в цену	—	5
Сребра с двох блюдииков пообдипано в цену	—	80
Блящик медный, серебром оправленный	6	—
Свинцу фунтов три в цену	—	30
Стрелок турецких с белыми перами двадцать пять в цену	3	5
Бритов шесть в цену	—	60
Ложек железных, що кули лють	—	20
Кожух вовчий под блакитным сукном в цену	13	—
Окон чотыре в цену	4	—
Грубу одну в цену	12	—
А кроме ж того ними ж бунтовщиками в меня взято		
Фашен чотыре в цену	—	60
Настольная клетка в цену	1	60
Лихтарь целовый в цену	—	40
Розинок два ящика в цену	1	50
Рукавицы козловые пара в цену	—	30
Перчаток пара в цену	49	45

Итого всей суммы 182 8..

(ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 234, арк. 4, 5).

Отже, про будь-який аскетизм або «спартанську простоту» побуту запорізької старшини не може бути й мови.

Проте ми зробили б помилку, коли б сказали, що багатство і навіть розкіш були властиві тільки старшині. Заможні козаки, які володіли великими зимівниками, рибними промислами, чумацькими валками, млинами, крамницями, шинками й позичали гроші під проценти, старалися не відставати від старшини. Серед них чимало було й таких, які, залишивши в зимівнику «господаря», переходили в передмістя Січі та у великі слободи, одружувались і будували там будинки, а часто навіть виходили за межі Запоріжжя в Лівобережну і Правобережну Україну, де й оселялись. Мишецький в зв'язку з цим писав: «А которые... козаки имеют довольно богатства в платье и в деньгах, а пожелают ехать в Малороссию или в Польшу для торгов... берут себе паспорта... И из оных много случается что, взяв из Сечи все свое богатство, и женятся в Малороссии... и тамо остаются»¹. Деякі з цих козаків ставали на Лівобережжі старшинами, діставали там землі, селян тощо. Так, в реєстрах Лубенського полку від 1771 р. значиться смілянський сотник Яків Таран, який «вступил в службу в 1744 году, в чин произведен в войсковые товарищи с запорожских козаков 1764 года, а в сотники с 1765 года. Имеет за собою мужеска пола душ подсосудков в Смелом 3»².

В будинку козака Погорілого в Січі серед різних речей знаходився лисячий кожух, критий голубим сукном з позументом, вовчий кожух, критий сукном сірого кольору, три каптани — два голубих і один чорний, дві киреї — одна із адамаску, а друга із кармазину, шовковий пояс, рушниця, два пістолі, шабля в срібній оправі, срібна ладунка і гроші готівкою 2500 крб. великою монетою; 75 московських червінців і 12 крб. мідною монетою³.

5 лютого 1775 р. козак Калніболоцького куреня Хома Сукур, власник зимівника на р. Міус, біля Кам'янського броду, подав скаргу в Калміуську паланкову канцелярію. Скарга була викликана тим, що ротмістр козачого полку Таганрозької кріпості Філімон Самойлович пограбував зимівник Сукура, де, між іншим, знаходився шинок.

Сукур подав список пограбованого майна. Це найбільш повний опис багатого козачого зимівника. Наводимо його повністю.

Реєстр заграбленному в козака куреня Калніболоцького Хомы Сукура имуществу

Валов пару	25 руб.
Лошадей трое	50 »
Готовых денег	6 »
Горелки 15 ведер	30 »
Узд 5	4 » 50 коп.
Оброть ременная	— 30 коп.
Седел 4	20 »
Ленчиков 2	2 »

¹ История о козаках запорожских, М., 1847, стор. 9.

² ЦДІА УРСР, ф. 54, оп. 2, спр. 258, арк. 23-зв.

³ Там же, ф. КЗС, спр. 234, арк. 2.

Ружье	4 руб.	—
Ратище со списом	1 »	—
Бурок 2	3 »	—
Постельная повсть	1 »	50 коп.
Тетников новых 2	—	50 »
Пряслищ с пряжками	—	20 »
Ниток мотков 10	2 »	—
Юхта	2 »	—
Козлин	2 »	—
Свинцу 10 фунт.	1 »	—
Подсыпка	— »	20 »
Сукна белого сермяжолочного 30 арш.	3 »	60 »
Полотна 29 арш.	1 »	45 »
Сокир рабочих 7	3 »	50 »
Кош 5	3 »	50 »
Келеп	1 »	—
Пшона 3 мешки	3 »	60 »
Сала пудов 2	3 »	—
Рог оленевский	1 »	50 »
Пшеницы четверть	3 »	—
Соли крымской 40 пуд.	16 »	—
Бочку шаплык	3 »	—
Лагунев 2	1 »	—
Дежек 2	1 »	—
Возов лошадейных 2	6 »	—
Хомутов 3	7 »	50 »
Воз воловый 1	5 »	—
Чоботы яловые крашеные	1 »	50 »
Платков 2	—	40 »
Свердлов 3	—	90 »
Свит сермяжского сукна 3	6 »	—
Мазниц 3	1 »	10 »
Полчетверти житного борошна	1 »	50 »
Пистолет	3 »	50 »
Хвашей 2		50 »
Пилок 2	1 »	50 »
Железо плуговое	1 »	50 »
Малахай		30 »
Огнив 2		20 »
Шаек роговых сучаковых 2		50 »
Возжи нитяные		15 »
Кожух белый новый	1 »	—
Серпов 2		20 »
Стали косной 2 фунта		40 »
Бичевы 120 саж.	3 »	60 »
Ножниц и ножев 2		60 »
Подков конских 8		80 »
Молотков 2		40 »
Смушек черный	1 »	—
Лисиц 2	3 »	—
Шабля	1 »	—
Снасть ружейная	1 »	—
Пороху 2 фунта		50 »
Карюку (?) осетрового фунтов 2	1 »	20 »
Подосков 4		50 »
Сеток рыбальских	4 »	—
Мисочку медную	—	50 »
Три арш. сукна цветного	4 »	50 »
Полог полотняный	1 »	50 »
Саней воловых 2	2 »	—

Пояс шелковый	2	»	—
Шапку	1	руб.	50 коп.
Штаны	1	руб.	
Потебенки			50 коп.
Стремена			20 коп.
Струг			30 коп.
Окон складных			50 коп.
Ярмо с ременным прибором			50 коп.
Ценовок 4	1	руб.	
Семя конопляного мех			50 коп.
Слиг деревянных 200	10	руб.	
Сена 160 копен	30	руб.	
Проса меха два			50 коп.
Проса немолоченого 8 коп.	8	руб.	
Хату с кухнею, погреб и два чулана	12	руб.	
Итого			335 руб. 50 коп.
Готовых денег	34	руб.	
Чоботы сафьяновые	2	руб.	
Чоботы юфтовые			80 коп.
Холяв три пары			50 коп.
Казанов чугунных 2	1	руб.	
Подосков 4			50 коп.
Рушников волоских 2	2	руб.	—
Платков 2, един шевковой, шитый, а другой бумажный	1	руб.	70 коп.
Свита сермяжного сукна	2	руб.	—
Икона	—		80 коп.
Триногов 3	—		90 коп.
Харсуновых кож 2	—		50 коп.
Подков конских 4	—		40 коп.
Книжку псалтырь	1	руб.	
Чашку червону	—		50 коп.
2 долота	—		40 коп.
Поводцив волосяных 2	—		40 коп.
Итого			48 руб. 40 коп.
Всего			384 руб. 35 коп.

(ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 363, арк. 10).

Помітним джерелом наживи для старшини й заможного козацтва було лихварство.

Під час війни 1768—1774 рр., вирушаючи в похід, військовий старшина Лук'ян Великий, як це видно із ордера Коша від 8 грудня 1774 р., залишив кодацькому священику Василю 2000 крб. для того, щоб той роздавав їх під проценти «в позику людям»¹.

Великим лихварем, власником своєрідної банківської степової контори, був козак Іркліївського куреня Василь Кишенський. В справах січового архіву зберігся великий реєстр боржників Кишенського, складений після його смерті.

«1753 году марта 23 дня у позыку взял Рак у Кишенского денег 2 руб.

1753 году августа 6 дня вызычили и дононе должными остались Кишенскому денег куренный Ирклеевский Закопайка 20 руб. да Минский Василь Журавель — 31 руб.

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 356, арк. 47.

1756 году августа 29 дня житель Золотоношский Иван Евлаш за взятую в Кишенского рыбу должен 1 р. 92 к.

1757 году ноября 30 дня Василь Понпа, он же и Бистрый, Кишенскому должен за взятые коня и кобылу денег 24 руб.

Остап Кузменя за своего дядька обов'язался платити Кишенскому денег 70 руб.

1758 году октября 27 д. полку Миргородского сотник второй полковой села Сорочинец Марко Ткаченко Кишенскому вызычных денег должен 23 р.

1758 году ноября 1 д. житель новодлищкий Василь Понпа Кишенскому должен денег 48 р., за которые деньги оный Кишенский, забрал в его Понпы соли две четверти, волов четыре, свиту зелену и байбарак китаевой.

1758 году ноября 23 дня куренный джереливский ..куль з сином его Павлом (обірв.)

1760 году апреля 14 дня козак куреня Иркилевского Лаврин Минка за-должался за волю денег Кишенскому 17 р. 50 к.

1760 году августа 28 д. козак куреня Джереливского Иван Свердлин должен Кишенскому за лошадь и готовыми 9 руб.

1760 году октября 6 дня сотни Кропивянской местечка Кропивной жытель Карпо Гудзенко Кишенскому должен денег 7 руб. 50 коп.

1760 году октября 8 д. жытель Сорочинский Петро Шуба позыкою должен Кишенскому денег 200 руб.

1760 октября 8 д. сотне Кропивяной села Крупского жители Петро Кривокунь, Мойсей Черноволенко, Иван Терещенко по поруки за Уласа Крепосного обовязались Кишенскому заплатити 6 руб. 30 коп.

1760 году ноября 4 дня Польской области села Козацкой Долины жители Степан Бондарь, Кондрат Скорына, Клим Кисленко, Омелько Дорошенко, Назар Помазань за соль должны Кишенскому денег 7 руб. 60 коп.

1761 году июля 10 дня жытель Ташлицкий Конон Симоненко должен Кишенскому за шкуры денег 11 руб. 15 коп.

1761 году ноября 10 дня куреня Полтавского козак Иван Зубокеенко Кишенскому за шкуры должен 7 руб.

1762 году мая 24 дня реестром означено что продано Кишенским в Уманской губернии Понятовскому кобыл десять по 9 руб. да коней пару по 14 руб.

1763 году ноября 3 дня Кирило Алексеев Кишенскому за одну лошадь должен 10 руб.

Козак куреня Рочевского Иван Штиб Кишенскому позыкою должен денег 3 руб.

Оной же Иван Штиб з братом его Иваном Кишенскому должен денег 70 руб. без пяти копеек.

Михайло Свистун с тремя товарищи Кишенскому должны по 9 руб.

Жытель Сорочинский Павло Иваненко Кишенскому должен 40 руб.

Куринный Иркилевский именуемый Супрун и Рябенский должен Кишенскому денег 30 руб.

С письма жытеля города Сорочинец Петра Цимбалистого значитя, что он должен Кишенскому с процентом денег 17 руб.

1762 году января 14 д. в записке значитя, что Михайло Свистун остаетя должен (обірв.).

Шурхич должен...» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 234, арк. 59).

З реестру видно, що Кишенський не тільки в борг давав гроші, але й торгував кіньми, худобою, рибою, сіллю, шкірами. Його покупцями й боржниками були запорізькі козаки, посполиті з Лівобережжя, селяни з Правобережжя та ін. Сума позик коливалась в межах від 2-х до 200 карбованців. Інакше кажучи, в цупкі лапи запорізького лихваря потрапляли переважно дрібні й середні власники.

Беручи гроші, боржник, як правило, віддавав в заставу майно.

25 лютого 1774 р., наприклад, перекопський купець Мойсей Соломон дав козаку Корнію Бойку векселі на 1115 крб. з таким зобов'язанням: «Когда несостоятелен буду, то позволяю ему, Бойку, что у мене движимого имущества найдет, все продать во удовольство свое»¹.

У 1768 р. двоє козаків (прізвища невідомі) дали в позику двом односумам, козакам Джереліївського куреня Трохиму Домашньому і Трохиму Раку, 500 карбованців. У цьому випадку боржники платили проценти не грішми, а речами. В документі читаємо: «Проценту нам дано кафтан грезетовой и китайки трубковой на кафтаны»².

Бували випадки, що боржник відробляв борг в господарстві кредитора. В записці козака Трохима Кривого (дати нема) зазначено, що він позичив якомусь пушкарю Щербині 35 коп., «которые деньги он, Щербина, отработал»³.

Позики давались під дуже великі проценти. Вже згаданий вище Қалатура, наприклад, повинен був на випадок прострочення часу заплатити подвійну суму.

З розвитком господарства на Запоріжжі за часів Нової Січі, органічно пов'язаного з поширенням товарно-грошових відносин, збільшувалась потреба в письменних людях. Заможні запоріжці почали іноді посилати своїх наймитів для навчання в січову школу. На допиті у військовій пушкарні 27 червня 1760 р. козак Кисляківського куреня Матвій Розвара розповів, що він кілька років був у наймах у різних замівничан, потім «от тих козаков в курень обратно пришов и отдал его, Розвару, козак куренной же Иван Сугач в войсковую школу, в коей два года жил»⁴.

Крім січової, школи були і в окремих слободах. У «Ведомостях о числе козаков в слободах» від 1770 р. згадується школа в слободі Курилівці⁵.

Щоб підкреслити своє становище і виділити себе із загальної маси трудового козацтва — середнього й сіроми, заможні козаки за часів Нової Січі почали іменуватись «знатними» або «старими». Ці назви, як сказано вище, набували майже офіційного значення й досить часто зустрічаються в документах військової канцелярії, особливо в атестатах, виданих Кошем козакам (як правило, заможним), що переселились на Лівобережжя.

Так, в атестаті козака Величківського куреня Василя Бухтія від 20 червня 1761 р. сказано, що він був виданий «по засвидетельствованию и представлению вышеписанного Величковского куреня атамана и других знатных и старых козаков»⁶. Атестат

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 328, арк. 17.

² Там же, спр. 312, арк. 4.

³ Там же, арк. 9-зв., спр. 23, арк. 61.

⁴ Докладніше про Січову школу див. Две поездки Яценка-Зеленского в Запорожскую Сечь (1750—1751), изд. Д. И. Эварницкий, стор. 7.

⁵ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 279, арк. 16—21.

⁶ Там же, спр. 8, арк. 55.

козаку Коренівського куреня Павлу Гаврилову від 28 квітня того ж року також видано «по засвідечуванню вышеописанного Кореневского куреня атамана и других знатных и старых козаков»¹.

Згадки про запорізьких багатіїв збереглися в народних переказах. В одному з них говориться, що «в Кучурах... у Великому Лузі жила колись тяженна сила запоріжців», а між ними козак на ім'я Недай. У останнього «страшенна, кажуть, багатня була: що того скоту, коней, овець, що тих грошей так і щоту не знав»².

Безодня відділяла запорізьку старшину й заможних козаків від маси трудящого козацтва, яке ледве мало можливість нести на свій кошт військову службу й відбувати різні повинності.

Про цю козацьку бідноту, яка нерідко намагалась завести власне господарство, Розсолода розповідав: «Оце викопав яму, обставе її, чим там попало, обліпе, обмаже, поставе мечеть (піч.—В. Г.), зробе кабицю та й живе»³.

Збереглися деякі відомості й про майно середнього зимівничанського козацтва. В лютому 1769 р., наприклад, команда солдатів Олексіївської фортеці прибула за наказом генерал-майора К. Ф. Штофельна в зимівник козака Шкуринського куреня Семена Майгури й конфіскувала його майно. Наводимо реєстр майна, забраного солдатами у Майгури.

	Руб.	коп.
Огира вороного в	20	
Стрижку третечку в	8	
Гречки бочок п'ять, каждой по 3 р. цена	15	
Мехов з гречкою двенадцать по тридцать коп. ценою	3	60
Два рядна з гречкою в каждом рядне по два меха	1	20
Кухву коропску, пшеници в которой было мехов десять	5	
Бочка житного борошна	2	
Пшеници двенадцать мехов, цена мехов по десять, а пшеници по пятьдесят копсек	7	20
Мех пшена		60
Бочка проса	1	20
Чавунов четыре да один большой	1	50
За середной		60
За два маленьких		50
Медный казан большой	1	50
Кос девять	3	15
Гусей живых семеро		70
Курей тридцать	1	50
Серпив девять		90
Сковорода		25
Шкур говяжих две	1	
Комская узда		50

(ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 225, арк. 136—137).

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 8, арк. 55—56.

² Я. П. Новицкий, Запорожские гайдамацкие клады, Александровск, 1908, стор. 59.

³ «Киевская старина», 1883, ноябрь, стор. 504.

А ось ще один реєстр, який дає деякі відомості про характер середнього господарства козака.

Реєстр що именно находится з имущества козака Крыливского Степана Сапьяна и чего по записки не явилось о том ниже сего явствует 1775 году мая 10 д.

	Четверти Четверики Рукоски		
В Хортице з Яцком Бердиченком размерного пшона семь бочок, в коих по вымеру явилось девять чет- вертей и шесть четверичков	9	6	—
А одной бочки с половиною вовся не сыскалось его собственного Сапьяна Жита бочка, гречки полбочки, да про- са коропская, та вовся не сыска- лось.			
Пшеницы бочка, в которой по вымеру явилось одна четверть и два четвер- тичка	1	2	—
<i>Забратые вещи:</i>			
Хряшу локоть пятнадцать			15
Выбойки локоть			10
Бугасу локоть			10
Кожух старый черный линтваревый			1
Шапка кругла з блакитным верхом			1
Свита белая			1
Да еще сыскалось собственного его Сапьяна борошна пшеничного шесть четверичков			6 ¹ / ₂

При сем были засвидетельствованы козаки куреня Деревянков-ского Данило Перга, Данило Хурзиленко и Иван Шулиха (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 336, арк. 74).

Запорізька кіннота комплектувалась майже виключно з середнього козацтва. Сучасник зазначав, що в той час, коли в піхоті служили козаки, «не имеющие ремесла и пропитаня, бродяги», кіннота складається з «имущественных людей, кои от собственного своего капитала исправиться в состоянии»¹.

Значна частина середнього козацтва з посполитими становила головну масу населення запорізьких слобід. Військова служба, численні звичайні та надзвичайні повинності і податки лягали великим тягарем на плечі трудящого козацтва й часто-густо приводили його до повного розорення. 25 квітня 1775 р. протовчанський полковник Харько Чепіга в рапорті Кошу з приводу відрядження в похід під Очаків 250 козаків писав, що «здесьня пананка такого числа козаков выставить крайне несостоятельна, да и так *пришел уже народ во отягошение, что не только выслать от себе козаков, не в силах могут и сами себя прокормить*»².

¹ «Киевская старина», 1889, декабрь, стор. 30.

² ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 345, арк. 63.

У таких розорених козаків залишався один вихід — просити січових панів про переведення в посполиті або підсусідки. На випадок же повного розорення — слобідські козаки поповнювали ряди запорізької сіроми.

Запорізькі сіромахи становили дуже значну частину населення Запоріжжя, не кажучи вже про їх велику роль в економічному житті краю. Тому розглянемо докладніше їх становище. Січова залога була єдиною, по суті, постійною бойовою одиницею запорізького війська. Козаки, які відбували службу в залозі, — це, як сказано в розділі про курінь, в основному сіромахи.

Життя цих козаків українські буржуазні історики всіляко вихваляли, замовчували різкі контрасти між ними й заможним козацтвом. Д. Еварницький, наприклад, писав: «Войдя в курень, всякий находил кушанья уже налитые в «ваганки», или в небольшие деревянные корыта и расставленными в ряд по краям сырна (стола). — В. Г.), а около ваганки разные напитки — горилку, мед, пиво, брагу, наливку — в больших деревянных коновках». При цьому чарки у козаків були такі, що «и собака не перескочет»¹.

За Еварницьким, як бачимо, курінь — це щось подібне до комфортабельного пансіону для веселої, задоволеної й гулящої «лицарської» молоді. Насправді ж було зовсім інакше.

Курені, в яких жили січові козаки, були низькі, темні, холодні рублені будівлі продовгуватої форми, обмазані глиною й вкриті очеретом. Вони, зазначав Розсолода, стояли один біля одного «причілком, а в них.. так просто усе було: одні двері, та одно віконце, маленьке та таке як тарілочка кругле, а то й зовсім без вікна»². Посередині куреня стояв довгий некрашений стіл з вузькими лавками по боках; вздовж стін тягнувся дощатий, нічим не накритий піл, на якому звичайно спало покотом близько «полчверта ста» і більше козаків³.

Козаків, які проживали в куренях, годували усього раз на день і до того ж дуже скудно; повсякденною їжею, за словами очевидця С. Мишецького, була соломаха. Її варили «из муки ржаной с водой густо... на квасу или рыбной ухе». Козаки, які хотіли мати на обід рибу або м'ясо, повинні були купувати їх «на собственные денги». А решта «довольствовались только саламахою». «Печеного обыкновенного хлеба, — додає С. Мишецький, — никогда в куренях не бывает». Справді, навіть Кіш в одній із своїх реляцій урядові, про яку ми згадували раніш (дати нема), зазначав, що з 1000 четвертей хліба (жалування від уряду) після роздачі «и по горсти не стает, и в самых главных куренях, в которых все войско счисляется, по разделе на всякий курень по двадцатипяти четвертей, не может на полгода становиться на саламаху, а хлеба печи на один месяц не будет». Що ж до

¹ Д. И. Эварницкий, назв. праця, т. I, стор. 291—292.

² «Киевская старина», 1883, ноябрь, стор. 504.

³ Записки Одесск. об-ва ист. и др., т. VI, стор. 646. За Розсолодою, у січових куренях жило «по скілько там сот чоловік». Назв. праця, стор. 504.

тих п'яти команд, які «завсегда стоят в партии для предосторожностей пограничных», то їх «и сухарями снабдить неисчего»¹.

Страва в куренях подавалась на стіл курінним кухарем і його двома помічниками-підлітками у великих дерев'яних мисках—ваганках. Що ж до тарілок, то їх ніколи не було, та і «не для чого»,— пише Мишецький².

Майже єдиною розвагою в куренях були люльки, в тому числі й «громадські»; «люлька в них (козаків.— В. Г.),— говорить Розсолода, — сама перша подруга... у кожному курені була обчеська, велика люлька, повицяцькувана бляхами, намистами, вибита гвіздками»³.

Злидні, тягар служби в залозі примушували сіромах шукати заробітку в паланках, зимівниках, слободах, на рибних та інших промыслах.

Але роботу, особливо взимку, не можна було знайти, тому сіромахи змушені були залишатися в куренях. Про велике скупчення сіроми в Січі як про звичайне явище пише Яценко-Зеленський. Він говорить про безліч жебраків («о невероятном множестве жебраков»), які «целыми сотнями, нажебрав... чорного калибру просвинок, с оными таскаются по вельможным панам, по куреням». Крім того, багато непрацездатних калік сиділо «в градских воротах с молчанием во ожидании от доброхотных дателей милостыни»⁴.

Проте навіть тоді, коли сіромасі, який жив у курені, «щастливо», тобто він знаходив роботу, становище його мало в чому мінялось. Заробітна плата наймита в запорізьких зимівниках не перевищувала, як правило, 2,5 — 3-х карбованців на рік. Ось, наприклад, що розповідав про себе на допиті у військовій пушкарні козак Іркліївського куреня Іван Муроховець.

«Родился он полку Полтавского в городе Полтаве, отца его звали Максимом Бондаренком. При отце жил лет с четырнадцать безотлучно. При отходе от отца... пошел на Запорожье сам и, идучи в запорожских дачах, зайшел до зимовника отамана нынешнего Криливского Тимоша Кошеници и там прожил с тиждень... За приездом же его Мороховця в Сечь з Кошеницею до куреня Крыловского прошлого 761 года после праздника рождества..., в курене ложив с тиждень, поехал до зимовника и паки к Кашеници и нанялся на год за два рубля, потом отойшол от Кошеници минувшего великого поста... и жил в курени до свят воскресенских, а по святых пошел к бруховецкому куренному Ивану Ковалю, сидящему зимовником в Базавлуци, и нанялся на год за два рубля с копою...» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 109, арк. 89).

За 2 крб. 50 коп. на рік служив у зимівнику козака Іркліївського куреня Микити Свата козак Кушівського куреня Кін-

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 115, арк. 101.

² Летописное повествование, ч. IV, стор. 81.

³ «Киевская старина», 1883, ноябрь, стор. 503. Одну таку люльку знайшов під час розкопок Д. Еварницький; вона мала більш чверті в довжину та стільки ж у ширину. Там же.

⁴ Две поездки в Запорожскую Сечь Яценка-Зеленского, стор. 7—15.

драт Таран¹. Козак Олекса Штим, наймит козака Левушківського куреня Я. Щербини, «за наєм два года выслужил у Щербини пять рублей». Козак Незамаївського куреня Трохим Коров на допиті в 1763 р. заявив, що він «нанявся на год ценою за три рубля в зимовнику куреня Незамаєвского козака Михайла Тесли»². В тому ж році Крилівського куреня козак Ф. Литвин прийшов до козака Левушківського куреня «Гаркуши в зимовник, состоящий над Базавлуком в Великом Куте... [і] нанялся на год за три рубли». За три карбованці на рік служив у зимівнику козак Корсунського куреня Усько Кулябка. На допиті у військовій пушкарні 24 листопада 1759 р. він «добровільно» показав:

«Родился он Лубенского полку сотни Лукитской села Моисевки. Отца его звали Артемом Марченком. Как отлучился от отца будет де годов з сем и привезен в Сечь Запорожскую батуринским куренным Недоступом, был при курене только с тиждень, а потом... нанялся в куреного корсунского в Леска Мотуза на год за пять коп (прибл. 3 крб.—В. Г.)» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 55, арк. 56).

Відомі, проте, випадки, коли наймитам в зимівниках платили 4,5 і навіть 7 крб. на рік. Козак Переяславського куреня Ілько Тишний на допиті показав, що взимку 1772—73 р. до нього в зимівник прийшов якийсь Назар, «поелику ни одеву, ни другого чего-либо не имел, нанять просил». Тишний зараз же його «в год за четыре рубля и нанял»³. Козак Щербинівського куреня Олекса Судорога на допиті в 1769 р. показав, що він служив у козака того ж куреня Семена Невлія, «сидящего зимовником в балки Петровой, за пять рублей в год»⁴. Із звіту козака (прізвища нема) своєму односуму Трохиму Домашньому під назвою «сколко денег забрал разным временем и на что именно (із спільної каси)» видно, що «молодику за год дано 5 рубл.»⁵. Проте випадки, коли заробітна плата досягала 4—7 крб. на рік, траплялися дуже рідко. Вони мали місце під час російсько-турецької війни 1768—1774 рр., коли вартість грошей помітно знизилася і, крім того, майже все працездатне населення перебувало на війні.

Середній заробіток найманого робітника (3 крб. 50 коп.) становив менше однієї копійки на день. Для більш повної характеристики економічного становища наймита за часів Нової Січі наведемо індекс цін (стор. 351)⁶.

Інакше кажучи, щоб придбати середньої вартості коня, найманий робітник мусив служити у господаря не менш двох-трьох років і приблизно стільки ж, щоб купити корову, а за чверть пшениці він мусив працювати від одного до півтора року і т. ін. Інше

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 48, арк. 50.

² Там же, спр. 148, арк. 7.

³ Там же, спр. 254, арк. 66.

⁴ Там же, спр. 243, арк. 48.

⁵ Там же, спр. 312, арк. 20.

⁶ Там же, спр. 208, арк. 1, 5; спр. 328, арк. 9; спр. 234, арк. 4—9; спр. 216, арк. 37, 73, 74.

Назва товарів	Ціна
1. Кінь (добрий)	15—20 крб.
2. » (середній)	7—10 »
3. Віл	5—8 »
4. Корова	5—8 »
5. Пшениця (четв.)	2 крб. 50 коп. і 4 крб. 50 коп.
6. Жир (1 осьмуха)	10 коп.
7. Риба дрібна (сотня)	80 коп.
8. Мед хмельний (1 око)	7 коп.
9. Сало (1 фунт)	12 коп.
10. Свита синього сукна	5 крб.
11. Свита проста	3 крб.
12. Сорочка проста	40 коп.
13. Штани синього сукна	3 крб.
14. » прості	1 крб.
15. Пояс козацький	25 коп.
16. Шапка козацька	1 крб. 50 коп.
17. Шапка проста	80 коп.
18. Чоботи	50 коп.— 1 крб.
19. Рушниця (звичайна)	3 крб. 50 коп.— 5 крб.
20. Порох рушн. (1 фунт)	25 коп.
21. Ніж	30—90 коп.
22. Удила	30 коп.

становище займали управителі великих зимівників. Управитель зимівника П. Калнишевського, нагадаєм, одержував 25 крб. на рік.

Однією з форм заробітної плати на Запоріжжі в період Нової Січі була плата натурою. 30 травня 1758 р. козак показунівського куреня Логвин Сидорів на допиті в пушкарні показав, що він працював спочатку деякий час «с половины» на рибному промислі, а звідти «пошовши, служил год в кисляковського Головка и, выслуживши пару волон, чумаковав четыре года»¹.

В опису хутора військового писаря Глоби від 8 червня 1775 р. зазначено:

Із загальної кількості (5281) дрібної рогатої худоби «по показанню принадлежат козаку Василию Кравцу, живущему в сем хуторе, баран 1, овец и ягнят 89, атаману овчарскому Данилу Волоху баранов 2, овец коз и ягнят 108, молдавану Ивану овчару баран 1, овец и ягнят 52, русскому овчару Харку овец и ягнят 36, русскому же овчару Грицку овец и ягнят 15, молдавану Василию овчару же баран 1, коз ягнят и овец 71, молдавану Андрею пастуху овец и ягнят 13, Прокопу молдавану овчару овец и ягнят 14, овчару Василию молдавану овец, коз, козят и ягнят 19» (Дніпропетровський обласний держ. музей, ф. Азовської губернської канцелярії, арх. № 206, арк. 20-зв).

23 березня 1773 р. козак Сергіївського куреня Мирон розповів, що він найнявся до козака того ж куреня Леська в зимівник «для смотрения в одного хозяйства овец [в] год за 4 овцы»².

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 51, арк. 17.

² Там же, спр. 336, арк. 6.

В багатьох документах того часу дуже часто зазначається, на яких умовах працювали робітники у хазяїв — «по найму» чи «без найму». Козак Грицько Моргун, наприклад, в травні 1775 р. на допиті розповів, що, прибувши на Запоріжжя, «служил в него (козака Решмедила.— В. Г.) в Беленькой год, да в Суре год в Чухрая батуринского, в Шила три года, да без найму в тех же батуринцев (тобто козаків Батуринського куреня.— В. Г.) жил годов з семь»¹. Козак Олекса Штим в зимівнику козака Андрія Гудименка «жил без найму годов с четыре. От Гудименка отойшовши, пребывал в умершего козака леушковского Якова Щербини без найму годов з три, а за наем два года выслужил у Щербини пять рублей»². Козак Петро Таран «в козаков куреня Ирклиевского Дмитра Шамрая годов два и Никиты Шевця одну весну без найму жил»³.

Наведений на стор. 244—246 реєстр населення Протовчанської паланки, який складено в березні 1773 р., дає можливість підрахувати кількісне співвідношення робітників «по найму» і робітників «без найму». В слободі Петрівці на 42 робітники, що працювали у козаків і посполитих, «по найму» служило 39 чоловік, а «без найму» — три. В слободі Курилівці всі занесені до «відомості» 25 робітників служили «по найму». В слободі Шульгівці з 27 робітників тільки 5 чол. працювали «без найму», решта — «по найму». В слободі Половетчині усі сім робітників служили «по найму». В слободі Проданівці 19 робітників служило «по найму» і два «без найму». В слободі Цеглинці з 38 робітників лише три служило «без найму» і, нарешті, в слободі Могилів з 13 робітників тільки один служив «без найму»⁴.

Зберігся реєстр найманих робітників слобід Орельської паланки (від 1773 р.) з поміткою, що вони служили у своїх хазяїв «по найму» або «без найму».

В селі Бабайковки

В козака Никиты Сотничка в найме Андрей Калачниченко	1
В козака Павла Коваля в найме Андрей Коваленко	1
В козака Пилипа Кирпи в найме Савка Таран	1
В козака Ивана Овчара наемные Кондрат Мачусний и Лаврин Чубан	2
В козака Антона Кулбачного в найме Кузма Ткач	1
В козака Грицька Тарабана в найме Василь Байбузенко	1
В козака Савки Усатого в найме Данило Комаренко и Игнат Мацько	2
В козака Мартына Проскуры в найме Данило Бережненко	1
В козака Иска Шарая наемный Кирило Комаренко	1
В козака Василя Гривка в найме Яков Заплюйсевичка	1
В козака Хомы Качала в найме Корней Федященко	1
В козака Пилипа Дрогана в найме Демко Коваленко	1

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 48, арк. 60.

² Там же, арк. 50.

³ Там же, спр. 228, арк. 98.

⁴ Там же, спр. 348, арк. 2—6.

В козака Панаса Щербини наемный Никита Горбенко	1
В козака Назара Головка в найме Никола Бутенко	1
В козака Мойсея Свечкая наемный Лаврин Зименко	1
В козака Ивана Самарского в найме Яков Шевченко	1
В козака Карпа Янды в найме Степан Белицкий	1
В козака Данила Риштоды наемные Василь Клименко, Михайло Повелченко, Роман Прокопенко и Федор Кравець	4
В козаков Федора Найды и Павла Горобця в найме Павел Быр-лака	1
В козака Якова Пашковского наемный Степан Гарбуз	1
В посполитого Якова Пашковского наемный Иско Глухий	1
В козака Алексея Сторчака Улас Левенченко наемный	1
В посполитого Тараса Городецкого наемный Прокоп Калини-ченко	1
Итого	29 (28)

В сели Личкови

В козака Ивана Куш Хома Кличенко	1
В Остапа Литвиенка Василь Маляренко, Грицко Ткаченко и Се-мен Вивчаренко	3
В Ивана Сербина Олекса Абиякий	1
В Исака Перехриста Василь Малый	1
В Лукьяна Кегри Данило Жук	1
В Степана Кравця Ярема Вовчар и Омелько Непрозванный	2
В Ивана Кирпича Тишко Незнайко	1
В Трохима Ткача Андрий Пелех	1
В Корния Полешка Иван Огарченко	1
У Ивана Чумака Михайло Курененко	1
У Гаврила Журавля Артем Журно	1
В Гаврила Бурого Игнат Копиченко	1
У Якимя Евдокима Иван Иващенко	1
У Федора Копитана Корней Мирша	1
У Федора Сердюка Лаврин Безименний	1
У Юхима Тринки Антон Бутенко	1
У Ивана Журавля Степан Таран	1
В Наума Бородавки Иван Большой	1
Итого	21

В сели Перецпины

В Ивана Бондаря в найме Иван Порожный	1
В Тишка Белого в найме Мартын Литвин	1
В Кондрата Бритвы в найме Демко Сорочка	1
В Илка Браги наемные Василь Браженко, Кирило Вивчар и Яков Джанагай	3
В Нестера Ярмоленка в найме Яков Гавриленко	1
В Алексея Лисовола в найме Тимош Шляховенко	1
В Грицка Куренного в найме Давид Товстик	1
В Кирила Ковалея в найме Пилип Ковлаченко	1
В Ивана Баля без найму Федор Сисенко	1
В Аврама Василиченка в найме Андрей Калнар	1
В Илка Илченка в найме Степан Коваленко	1
В Ивана Бенжека куренный Батуринский без найму Данило Товстик и в найме Иско Литвин	2
В Семена Зенченка наемный Михайло Башенко	1
Итого	17 (16)

В сели Калантаевке

В атамана Петра Зозуле наемные Иван Махиня и Карпо Мо-гила	2
--	---

В козака Ивана Колесника наемные Остап Краснокуцкий и Грицко Пополко	2
В козака Ивана Пранцуза в найме Степан Гаркуша	1
В козака Лавриня Шепеля наемный Иван Скориченко	1
В козака Грицька Кравця в найме Василь Курепненко	1
В козака Игната Бондаря в найме Андрей Пащенко	1

Итого 8

В сели Котивци

В Леска Колодяжного Дмитро Безрукавый	1
В Федора Биенюка Грицко Приходько	1
В Герасима Олиференка Михайло П'яний без найму	1
У Ивана Миколаенка Мартын Иреляк без найму	1
В Сидора Редьки Олекса Шлуга	1

Итого 5

В сели Гупаловки в козаков

В Самойла Гупала в найме Горедзя	1
В Федора Сторожненка наемный Прокоп Прохура	1
В Павла Корниенка в найме Никита Литвиненко	1
В Матвея Руденка наемный Самойло	1
В Якова Твердохлеба наемный Петро Босенко	1
В Ивана Солодовника наемный Герасим Гапоненко	1
В Фомы Клименка в найме Гаврило Шеретюченко	1
В Грицка Полешка наемный Кость Кривый	1
В Данила Нескромного в найме Иван Покличенко	1
В Романа Мостового наемный Андрей Мляцкий	1
В Сидора Листового наемный Гаврило Литвин	1
В Грицка Полешка в найме Павло Хмара	1
В Харка Сипаня Ирклевский куренный Василь Куркола без найму	1
В Ивана Дворетченка без найму Микола Прудкий	1
В Ивана Кононенка наемный Петро Денисенко	1
В Петра Тернового наемный Степан Косолап	1

Итого 16

В сели Чернеюм в посполитах

В Василя Лозового наемный Петро Скалозуб	1
У Василя Жевжика в найме Петро без прозвания	1
В Корнея Плющенко наемный Петро Сухий	1
В Лукяна Островика в найме Карпо Незнай	1
В удовы Штефанки в найме Василь Полтавченко	1
В Ивана Недавы наемный Евтух Пелетенко	1
В Андрия Послима наемный Самойло	1
В удовы Евдокии Барабашки в найме Андрей Лихошва	1
В удовы Кулины Горкавой наемный Федор Пушко	1
У Федора Сукура в найме Алексий Кононенко	1
У Грицька Ткача в найме Василь Приставка	1
В Василя Сергиенка наемный Кондрат Корниенко	1

Итого 12

А всего во всех селах числом 108 (106)

Як бачимо, із семи сіл, або слобід, в чотирьох всі робітники працювали «по найму». В слободі Перещепиній «по найму» працювало 15, а «без найму»— два чоловіка. В Котівці відповідно

3—2, в Гупанівці 14—2. Таким чином, і тут робітників, які працювали «без найму», порівняно було небагато.

Працювати «без найму» означало, що робітник служить у хазяїна за притулок, харчі і одяг, або, як тоді говорили, «за шматок хліба». Робота «без найму» була однією з найтяжчих форм економічної залежності, одним з найбільш жорстоких способів експлуатації козацької сіроми. В таких випадках роботодавець не визнавав ніяких умов найму робітника. Жадоба до збагачення і сваволя роботодавця лежали в основі взаємовідносин між ним і наймитом.

Працювати «без найму» означало те, що й «безденежно», тобто без грошової плати. «Безденежно», наприклад, працював у хазяїна козак Тенетка¹. Козак Петро Мовчан на допиті 26 липня 1770 р. показав, що, прибувши у 1757 р. на Запоріжжя з Слобожанщини і проживши деякий час в курені, він пішов потім шукати заробітку в зимівники, де працював «при казаках безденежно за самую только харчъ»². Спочатку Мовчан служив у зимівнику козака Полтавського куреня Павла Плохого, а потім перейшов до козака Микити Коваля, від останнього—до Грицька Синиченка і т. д. Переходячи з місця на місце, він прийшов у зимівник козака Микити Безверхого «на косовицю и там был (працював.—В. Г.) недель з четьре за косу и сорочку»³.

Отже, перед нами типовий запорізький поденник, примушений за шматок хліба виконувати усяку роботу, найматися без будь-яких попередніх умов.

«Без найму», «безденежно» працювали в першу чергу, ми вважаємо, ті, хто не встиг ще вступити до козацтва, люди, яких переслідували власті, неповнолітні, старі, каліки й т. ін. Ось що розповідав про своє життя в зимівнику, що належав двом запоріжцям, Кузьма Яременко, згодом теж козак. Яременко ще малолітнім став до козаків-зимівничан «за хлопця». Траплялось так, що його хазяї підуть з дому, а Кузьму «зачиняють... і їсти нічого не залишать, тільки паляниці на полиці, але високо, дістати не можна»⁴.

Взагалі треба додати, що в багатому зимівнику для робітників страву варили окремо від хазяїв і подавали її в окремому начинні. В опису майна старшини М. Ногая, наприклад, говориться про декілька «лоточков деревянных, из коих работники едят»⁵.

Про жорстоку експлуатацію наймитів хазяями рибних і соляних промислів, чумацьких валок і т. д. ми говорили вище. Разом з тим треба зазначити, що запорізькі багатії не задовольнялись експлуатацією сіроми лише в своїх зимівниках. В період Нової

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 73, арк. 17.

² Там же, спр. 23, арк. 58.

³ Там же.

⁴ «Киевская старина», 1885, декабрь, стор. 723.

⁵ Дніпропетровський обласний державний архів, ф. Канцелярії Новоросійського губернатора, зв. 105, арх. № 3130, арк. 72.

Січі стало звичайним явищем, коли під час мобілізації для відбування своєї «черги» багатії посилали замість себе наймитів. При цьому цікаво те, що наймит, який відбував «чергу» замість свого господаря-козака, міг сам і не бути формально козаком. Ось що розповідав Тиміш Гуленко з села Богодухівки Ахтирського слобідського полку на допиті 30 жовтня 1773 р.

«Родом он из вышеозначенного села Богодухова. Отца его звали Грицком Гулом, при котором жил аж до 771 году, а того году, в веснянное время, пошел было он в дачи Запорожские для заработок, делаяючи по козакам всякие надобности, а наипаче косовицу, а на зиму паки возвратился в дом свой. Прошлого 1772 году в пилипов пост, как пришел в Самарь и тамо нанялся в тамошнего жителя Селина Кужильского для отгону байдака з кольями и хворостом в зимовних пдгна судьи Тимофеева в Базавлук, кое препроводивши туда, нанялся за козака самарского Ивана ж Плута на ставку в Камянку, а как уже тому срок миновал и другими переменено коего и отпущено вдом» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 336, арк. 35).

Посилаючи на службу замість себе наймитів, хазяї робили все, щоб скоротити витрати на них: давали їм погану зброю, старих коней, скудний запас харчів і фуражу. 5 вересня 1774 р. отаман Вишестеблівського куреня Ілля Гардовий, наприклад, сповіщав про те, що хазяї відправили замість себе своїх наймитів «только по одноконно и без харчей»¹.

Багатії особливо старалися уникнути служби, зрозуміло, під час війни. 25 червня 1773 р. самарський полковник Федір Гняня військовому судді Миколі Тимофійовичу рапортував, що козаки, які в його паланці «проживая, *промышляму.. бадаются, а на службу в поход всякий год только молодиков от себя посылают*»². Намагаючись, як і в спокійні часи, довести до мінімуму витрати на утримання наймитів, багатії удавали з себе неможливі, домовлялись між собою і посилали на службу в складчину від декількох хазяїв одного-двох наймитів. В ордері Коша від 22 травня 1774 р. полковникам Кодацької, Самарської, Орельської й Протовчанської паланок читаємо: «Известно в Коше, что ведомства вашего женатые козаки, убегая от службы, таковой порознь отбывать не хотят, но сообщаются (збираются.— В. Г.) в одно по два, по три, по четыре и по больше, посылая по одному наймиту»³. В рапорті військового осавула Степана Гелеха від березня 1774 р. на ім'я Коша прямо сказано, що таку «складчину» практикують ті козаки, які «могущественнее», тобто заможні. Ці козаки, як зазначено в тому ж рапорті, «могли б и всяк от себя выслать безнужно одного» наймита⁴.

Часто було й так, що заможні козаки, затуляючи хабарями рота начальству, не тільки самі не з'являлись на службу, але не посилали навіть і наймитів. В ордері Коша від 20 квітня 1774 р.

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 343, арк. 66.

² Там же, спр. 306, арк. 71.

³ Там же, спр. 345, арк. 23.

⁴ Там же, арк. 21.

сповіщається, що військовий осавул Гелех, «побравши лакомые искупы» від новокодацьких козаків, замість 85 чоловік, яких повинен був вирядити в похід, мобілізував лише 22 чоловіка¹.

Під час російсько-турецької війни 1768—1774 рр. посилення запорізькими багатіями у військо наймитів набуло таких розмірів, що кошова старшина змушена була видати спеціальну заборону. В ордері від 11 березня 1774 р. кошовий отаман Калнишевський, посилаючись на існуючу практику, писав, що «конные и пешие козаки многие не сами хозяева, но наймиты в походе были, так потому строжайше предлагаем... козачьим атаманам крепчайше притвердить, чтоб они, когда повелено будет в поход выступать, самих хозяев, а не наймитов, конных и пеших выслали, опасаясь им и Вам жесточайшего штрафа»². Ордер Коша, звичайно, нічого не міг змінити.

Наймити відбували не тільки військову службу, а й різні інші повинності замість своїх хазяїв. 17 травня 1773 р. козак Минського куреня Грицько Донець на допиті показав, що, найнявшись до козака того ж куреня Ілька, він «пошел за оного хозяина для куреня косить сено»³.

Практика посилення у військо наймитів була наслідком поглиблення соціальної нерівності в середовищі запорізького козацтва. Заможні козаки переставали, по суті, відбувати основну повинність, перекладаючи її на плечі економічно неспроможних козаків. Взагалі козак-сіромаха, формально рівний в правах з іншими козаками, через голод і злидні мусив найматись до заможного козака на найтяжчих умовах і на будь-яку роботу.

Такою насправді була рівноправність в середовищі запорізького «товариства».

Проте з сказаного можемо зробити ще один важливий висновок. Оскільки сірома разом з іншим трудовим козацтвом становила основну масу запорізького війська, то саме їй, а не козацьким експлуататорам належить голосна бойова слава, якої на протязі цілих століть зажило запорізьке козацтво.

Більшість тих, хто, сподіваючись врятуватись від кріпосництва, тікав з центральних областей країни на окраїни, на Запоріжжя, попадала тут в економічне становище, яке іноді було тяжчим, ніж становище звичайного надільного селянина. Єдина, але в той же час важлива перевага козака-сіромахи полягала в тому, що він міг вільно, наскільки можна говорити про волю для неїмущої людини в ті часи, переходити від одного роботодавця до іншого, тобто замінювати експлуататора.

Тепер ще кілька слів про становище посполитих і підсусідків у запорізьких паланках. Численні повинності, особливо під час війни, «на користь війська», тобто на старшину, а також податки призводили їх часто до повного розорення. В рапорті орельського

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 345, арк. 45.

² Там же, арк. 18.

³ Там же, спр. 336, арк. 18.

полковника від червня 1773 р. говориться, що жителі паланки через численні повинності «в крайнее несостоятельство» прийшли¹. Ще раніше, 21 червня 1772 р., полковий старшина Петро Чернявський доповідав Кошу, що він не може більше вислати слобідських жителів на роботи, бо «уже до последка всего поп-полства и козаков на разные войсковые сенокосные и подвозку дерева работы» вирядив, решта ж «за имением (за потребою.— В. Г.) себя, жен и детей, чем повседневно пропитать, харчей, с лишением почти и жизни остаются в таком бедственном положении, что и по нынешнему времени в число общества (тобто в розряд псполитих.— В. Г.) к зачисле[нню] весьма несостоятельны»².

Посполиті запорізьких слобід часто-густо ставали жертвою старшинського свавілля. Наведемо один факт, який показує ставлення паланкової старшини й духовенства до нижчих прошарків псполитих, до бідноти взагалі. Протокол допиту Ганни Харсун, дружини псполитого слободи Романкової, від 15 червня 1771 р.

«Прошлого июня последних чисел в едно время случилось ей, Харсунки,— читаемо тут,— банить в Романовом на реке собственную свою рубаху, где отца Юхима Третьяка жена с своей маткою рубашки мыла и между тем, как стал находить дождь, то с них попадьина мати, прося ея, Харсунку, для скорейшего мытья оных, дала оббанить три рубашки, якие там же оббанивши, Харсунка, принесши до хаты до рук попадченной матери отдала. На другой же день попадая в шутку ея о пропалой сорочки спрашивала, а потом в приезд бывшего паланковского асаула Кулаковского с подлисарием Николюю, назвавши их в свой дом, не для чего иного, как для единой обиды усоветовал оной отец Юхим взять к допросу; по якому совету асаул, будчи напил, повелел и, призвавши в дворец, допрашивали без всякой винности ея». При цьому Кулаковский «малахаем вздоль шеи аж до подолу жестоко без пощады бил и как усмотрел... что тыраненно и напрасно побили — отшел вон с хаты. А подлисарий еще много часу, во удовольствие отца Ефима Сербина и его жены, тамо сидящих и присутствующих, запершись в хате, не впуская никого, мучил до полусмерти, а потом, видя ея вовсе изувеченную, устрашаясь христианской совести, ибо была (Харсунка) уже вовсе нечувствительна и малодышущая, намерение свое оставили, и просили, чтоб она уплатила им сорочку» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 301, арк. 32).

Побої псполитих і знущання над ними з боку старшини були, очевидно, частими. У вересні 1761 р., наприклад, писар Кодацької паланки Лук'ян Порожній, прибувши в слободу Кам'янку, взяв без усякої вини під варту жінку псполитого Олену Ткач і згвалтував її. На другий день, щоб приневолити її сказати, що це сталося «добровільно», він «бил малахаем и ногами топтал до полусмерти»³.

Тепер нам лишилося відповісти на питання, яке ще й зараз є предметом полеміки в історичній літературі. Це питання про те, чи існувало на Запоріжжі за часів Нової Січі кріпосне право. Деякі історики вважають, що такими кріпаками були псполиті. Прихильники цієї думки посилаються на те, що псполиті називались «підданими», або «підданством», запорізького війська.

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 293, арк. 20.

² Там же, спр. 318, арк. 8.

³ Там же, спр. 117, арк. 32.

Все сказане вище про неповноправність посполитих і різні натуральні та грошові повинності, які вони відбували на користь старшини і війська, дає право зробити висновок, що посполиті на Запоріжжі були насправді верствою феодально залежного населення, але не кріпаками. Можна говорити лише про певну стану нерівноправність посполитих. Разом з тим треба зазначити, по-перше, що право на примусову працю посполитих мала порівняно невелика купка вищої і паланкової старшини, а також, як побачимо нижче, запорізькі монастирі; по-друге, на Запоріжжі не було замкнутості «станів», бо й самі станові групи ще не сформувались повністю. Ми вважаємо, що юридичне становище на Запоріжжі посполитих наближалось до становища державних селян внутрішніх губерній.

Говорячи про посполитих на Запоріжжі, не можна ігнорувати кріпосницьких тенденцій в середовищі старшини, які особливо помітно виявилися в останні два-три десятиріччя існування Січі — це було почасти наслідком загальних умов — посилення в другій половині XVIII ст. кріпосництва в імперії і впливу його на всі сфери економічного і політичного життя Запоріжжя. За останні десятиріччя царизму вдалось, спираючись на старшинську верхівку і кола заможного козацтва, значно поширити свій вплив на Запоріжжя з метою більшого пристосування Запорізького війська до потреб кріпосницької держави, послабити демократичні елементи в його соціально-політичному устрою й посилити одночасно кріпосницькі тенденції.

До феодально залежних елементів на Запоріжжі належали також підсусідки. Вони не мали власного господарства й працювали на тих хазяїв, у дворах яких проживали. Разом з тим і тут, треба гадати, перехід підсусідків у посполиті, так як і посполитих у козаки, формально нічим не був обмежений. До того ж підсусідки, як сказано вище, становили зовсім невелику частину слобідського населення.

Більш оформленою з юридичного боку групою феодально залежного населення на Запоріжжі були піддані запорізьких монастирів. За часів Нової Січі на Запоріжжі було два монастирі: Самарський Пустинно-Миколаївський, або «військовий монастир», на території Самарської паланки і Нефорощанський в Орельській паланці. Самарський монастир в суто церковних справах підлягав Київському Межигірському монастирю. З другого боку, права його на володіння майном, а також користування землею й працею населення регулювались офіціальними актами Коша. 2 квітня 1751 р. Кіш, відновлюючи силу втрачених монастирських документів, які визначали його права й привілеї, видав спеціальний універсал, де підкреслювалося, що в юрисдикції монастиря повинно бути не більш як 50 селянських дворів. Населення, яке оселялось на монастирській території понад цю кількість, мало підлягати юрисдикції Самарської паланки. Обсяг майнових прав п'ятдесяти селянських дворів в універсалі визна-

чено так: «А оселившимся пользоваться так пахотною землею, сенокосы, лесом, водою в вольностях войсковых против прочих подданных довольствоваться»¹. З другого боку, визначалась юрисдикція монастиря щодо селян, стверджувався, так би мовити, імунітет його. «И до оных домов полковники самарские з старшинами никакого дела (кроме что будет до указного касается) не имели, а имели бы тех людей в своей протекции, находящиеся при упомянутом Самарском монастыре нынешний (и потом будущие) начальник Фотий Тусенский»². В іншому документі визначались права монастиря на селян в сфері судочинства. В наказі Коша самарському полковнику Ів. Водолазі від 23 січня 1753 р. передбачалась можливість непорозумінь населення паланки з монастирем і його селянами. В зв'язку з цим наказано, «чтобы монастырских поселян в паланку под ответ не привлекали и над ними никакого суда и расправы не чинили и отсылали бы обидимых к командующему над теми людьми монастырскими, начальнику монастырскому для учинения... сатисфакции»³. Крім 50 дворів, що складали слободу Чернечу, за монастирем числилось в 1775 р. чотири хутори, чотири млини й т. ін. Площа землі становила 18 тис. 648 дес. 230 кв. саж.⁴ Право монастиря на працю селян документ визначає так: «И в надлежащие монастырские работники употреблял бы, только бы обид и озлоблений напрасно не делал»⁵. В універсалі від 4 лютого 1775 р. Кіш в ще більш категоричній формі стверджував права монастиря на селян: «И теми обывательми владеть, и до всяких к тому монастырю повинностей притягать»⁶. Монастирські «обивателі» повинні були не тільки виконувати всі землеробські роботи на монастир, але й доглядати хворих, поранених і старих козаків, бо монастир був одночасно і військовим «шпиталем»⁷. Крім того, монастирські селяни виконували ремісничі роботи. Якщо ігумен прише, скажімо, вовну на пряжу, то громадський отаман повинен роздати її «на десятки» і потім відправити прядиво в монастир⁸. Цікаво, що монастирю було надано право в певних випадках користуватись такою працею немонастирського населення. В ордері кошового отамана Гр. Федорова від 3 жовтня 1763 р. самарському полковнику Логвину Мощенському наказувалось, на підтвердження попередніх розпоряджень, давати монастирю, за проханням ігумена, людей для виконання різних робіт, наприклад лагодження гребель і т. д., «без малейшего отговору и отлагательства»⁹.

¹ Самарский Николаевский монастырь, Приложение, стор. 98—99.

² Там же.

³ Там же, стор. 104, 105.

⁴ А. Андреевский, Ист. мат., К., 1882, т. IV, стор. 73.

⁵ Там же, стор. 98—99.

⁶ Самарский Николаевский монастырь, Приложение, стор. 101.

⁷ Мат. для ист.-ст. опис. Екат. еп., вып. I, стор. 382, 383.

⁸ Самарский Николаевский монастырь, Приложение, стор. 115—116.

⁹ Там же.

Цікаво також і те, що охорону монастирських угідь несли не тільки монастирські селяни, про що говорить Феодосій¹, а й команди козаків. 4 грудня 1759 р., наприклад, Кіш наказав самарському полковнику Василю Терентьеву призначити десять козаків, що проживали на території монастиря, але підлягали юрисдикції Самарської паланки, в команду для охорони монастирського лісу й виконання інших монастирських доручень. Це мотивувалось тим, що згадані козаки «по скудности их» неспроможні відбувати звичайну козацьку службу, але можуть виконувати «легші» повинності на користь монастиря. Оригінальним тут треба вважати те, що ці десять козаків, зберігаючи козацькі права, мусили надалі перебувати в «команде начальника самарского»², тобто ігумена, з одночасним звільненням їх з-під юрисдикції самарського полковника. Останньому наказано «сих козаков монастырских никуда и ни для чего не занимать и атаману козацьему новоселицкому к ним ни за чем не вступатца»³. Отже, до повинностей на користь монастиря в окремих випадках Кіш притягував і слобідських козаків. Але, як бачимо, ці повинності не були додатковими. Їх виконували замість основної — козацької служби. Надаючи монастирю право на працю частини запорізького населення, Кіш передавав одночасно і своє право на одержання прибутків з шинків, які знаходились на монастирській землі. В ордері від 4 лютого 1755 р. зазначалось, що «из шинкующих тамо на селе обывателей и козаков запорожских горелкою и прочим напитком поуховное взымать тамошним монастырским начальником беспрепятственно»⁴.

Надавши монастирю певні права на користування угіддями, грошовими поборами й працею частини запорізького населення, Кіш одночасно підкреслював умовність цих прав. По-перше, він наказував не чинити монастирським обивателям «обид и озлоблений»⁵, по-друге, Кіш завжди втручався в усіякі, навіть другорядні, справи монастирської адміністрації. 22 квітня 1764 р. в зв'язку з тим, що на початку травня, в день Миколи, приїжджі торгівці рубали дерево, Кіш наказав ігумену перевести їх з-під брами на галявину поблизу монастиря⁶.

Нарешті, Кіш накладав на монастир певні обов'язки. По-перше, монастир був військовим шпиталем для поранених і хворих козаків. Одночасно монастир служив і богадільнею, притулком для частини інвалідів. По-друге, монастир виконував, за наказом Коша, деякі релігійні треби, причому, ймовірно, за помірковану порівняно з тією, яку брало парафіяльне духовенство, плату. Так, коли населення Самарської паланки, не стерпівши «здир-

¹ Самарский Николаевский монастырь, Приложение, стор. 30—31.

² Там же, стор. 109.

³ Там же.

⁴ Там же, стор. 101—110.

⁵ Там же, стор. 98—99.

⁶ Ист. зап. о Пуст.-Никол. Сам. мон., стор. 33.

ства» з боку місцевого духовенства, подало скаргу в Кіш, останній наказав ігумену вінчати в монастирі всіх незаможних жителів Самарської паланки¹. По-третє, свої права сеньйора Кіш проявляв переважно в фінансовій сфері. Монастир передавав Кошу частину своїх прибутків. Феодосій зазначав, що монастир був «исправным плательщиком Коша Запорожского; на нужды войсковые он акуратно и своевременно вносил в Кош денежный оклад» в певному розмірі, за селян і за землі, якими користувався, справно виконував повинність «хлібну» й «підводну»². Монастирські селяни, отже, не звільнялись і від таких натуральних і грошових повинностей, які безпосередньо йшли у військовий скарб. Кошовий отаман Калнишевський 12 лютого 1774 р. писав ігумену монастиря Іесею, що вже настав час стягнути за минулий рік «со всего войскового посполитства положенного на них годового оклада», і наказував сплатити за монастирських посполитих 32 крб. 60 коп.³

Визначаючи соціальне становище селян слободи Чернечої й монастирських хуторів, не можна не згадати того факту, що в січових документах вони іменуються так само, як і запорізькі посполиті. В списку монастирських підданих селяни поділені, по-перше, на «тяглих» і «піших», по-друге,—на «подданных» і підсудків «подданических». Останніх в списку зазначено три родини.

Під час війни, як це видно з справи про Нефорощанський монастир, монастирські селяни виконували повинності «на користь війська» разом з населенням слобід. 29 травня 1772 р. відомий уже нам Хижняківський, який заступав місце полковника Орельської паланки, запропонував Кошу притягнути до відбування військових повинностей селян Нефорощанського монастиря, кількість яких збільшилась «до трехсот жилыми хатами»⁴. Кіш погодився з пропозицією Хижняківського про притягнення «зостаючихся партикулярно... за монастирем Нефорощанским в подданстве людей» і видав відповідний наказ, який, проте, викликав рішучий, хоч і чемний, протест з боку монастиря. В своєму листі від 28 червня 1772 р. намісник ігумена Петро писав:

«Подданным монастырским числом на сто хат остаются не переходя на ту сторону Орели на прежних своих жилищах единственно для монастыря. 2-е. Дабы оным монастырским подданным от команд войска Запорожского обид и разорений не чинено, кому надлежит дать писменный приказ; на которое монастыря недфорощанское прошение от вельможности вашей того же 767 года ноября 5 дня письменная резолюция последовала, что принадлежит по оному к выполнению подлежащие ученоно иммет быть, итак те монастырские люди в силе той резолюции оставлены при монастыре без всякого основания и определения и отбувая между тем налагаемые на их от паланки Орельской разные войсковые повинности по распоряжению и наряду господ командующих. Но сего 1772 года в месяце мае правящий за полковника в паланке Орельской

¹ Ист. зап. о Пуст.-Никол. Самар. монаст., стор. 34.

² Самарский Николаевский монастырь, Приложение, стор. 31.

³ Ист. зап. о Пуст.-Никол. Самар. монаст., стор. 37.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 318, арк. 12.

г-н Хижняковський, невідомо по каким справкам, представил рапортом в Кош, что монастыря Нефорощанского б людеи, поселившихся имееся до трехсот хат и что оные люди без всяких войсковых в нужных народу выстаченнях до-поможенней и просит в Коше во облегчение почему ведомственному паланки народу о выстаченных с тех трехсот хат тридцать человек в Камянку рассмог-рения» (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 318, арк. 9 і ін.).

Як видно з листа, монастир запевняв, що в своїй юрисдикції має не більше 100 дворів.

Наведені дані дозволяють зробити такі висновки. В запорі-зьких монастирях, Пустинно-Миколаївському й Нефорощанському, взаємовідносини між селянами і монастирською адміністра-цією були схожими з тими, які панували в сусідніх українських провінціях, тобто феодальні. При цьому в ролі вищого воло-дільця, який передавав монастирям частину своїх прав щодо під-леглого населення, виступав Кош.

Говорячи про наявність на Запоріжжі відносин феодальної залежності, які найбільшої чіткості набули саме в монастирському господарстві, треба підкреслити, по-перше, що феодально за-лежних в Самарському монастирі, про яких ми можемо говорити на підставі документів, було всього 50 дворів (не більш як 500 чоловік). Удвоє більше залежних селян було в Нефорощанському монастирі. По-друге, залежних цього типу не було в приватних, світських господарствах. Монастирі, отже, були невеликим ост-рівком, межі якого регулювались постановами Коша, причому збільшувати кількість селян (50 і 100 дворів) заборонялось. По-третє, монастирські селяни не були кріпаками, бо мали право ви-ходити з монастирських володінь. Нарешті, в економіці Запоріж-жя монастирі відігравали незначну роль. Отже, і вплив відносин, які склалися в монастирських володіннях, на загальний розвиток соціальних відносин на Запоріжжі за часів Нової Січі був не-великий.

Феодально-кріпосницькі відносини на Запоріжжі, як і на ін-ших окраїнах держави, передусім в таких областях, як Дон, Яїк, Сибір, Північ Європейської частини Росії тощо, не могли дося-гнути й справді не досягли такого рівня розвитку, як в центрі країни. Вивчення соціально-економічної історії Запоріжжя за ча-сів Нової Січі ще раз підтверджує висновок В. І. Леніна про те, що на наших окраїнах «...кріпосне право або зовсім не було відо-ме, або було найслабше»¹.

Наявність відносин феодальної залежності на Запоріжжі — безперечний факт. Вони гальмували соціально-економічний і культурний розвиток краю. Але тканина цих відносин була дуже слабкою і, крім того, помітно розкладалась під впливом нових, буржуазних відносин. Ця слабкість пояснюється особливостями історії Запоріжжя, окраїни, яка була заселена вільним козац-твом і, до того ж, довгий час відігравала роль важливого центру

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 542.

антифеодального руху. Наслідком цього було насамперед те, що тут не сформувались в скільки-небудь повному, завершеному виді ні привілейоване феодальне землеволодіння, ні клас феодально залежних селян. Саме цим і треба пояснити прагнення закріпаченого, поневоленого селянства.

Проте становище трудящих верств Запоріжжя — козаків і посполитих було тяжким. Соціальне розшарування в середовищі козацтва, жорстока експлуатація козачої бідноти, посполитих з боку старшини і заможного козацтва, станова нерівність окремих груп населення й т. ін. становили основу запеклої класової боротьби на Запоріжжі, яка не припинялась на протязі всієї історії Нової Січі.

Розділ IX

КЛАСОВА БОРОТЬБА НА ЗАПОРІЖЖІ. ЗРУЙНУВАННЯ НОВОЇ СІЧІ

Процес соціальної диференціації в період Нової Січі зайшов, як ми бачили, досить далеко. Експлуатація і пригноблення сіроми, незаможного козацтва та посполитих старшиною і багатими козаками будили в них почуття незгасимої ненависті до всіх гнобителів, будь то запорізькі багатії чи лівобережні українські пани, польські, російські або татарські феодала. Ця ненависть проявлялась у різних формах. Сучасник князь С. Мишецький з почуттям невдоволення писав, що козаки «свои храбрости забыли, или паче храбрость оную в бунтовское и разбойническое свирепство обратили...и у себя самих непрестанные делали смущения междуусобием». Старшина і багате козацтво відчували постійний страх перед біднотою. «Кошевой и войсковая их старшина,— пише Мишецький,— в великом всегда страхе у них тогда были... найпаче в собранной на майдане Раде, где... совет о чем делали, держал каждый Запорожец в руках палку и часто до убийств междуусобного доходило»¹.

Великий виступ козацької сіроми відбувся 1 січня 1749 р. В цей день близько трьох тисяч козаків зібралось на раду для обрання кошової старшини. Обстановка на раді була дуже напруженою. Сірома, нещадно експлуатована багатіями і утискувана січовою владою, вирішила обрати на старшинські посади своїх представників. Як тільки старшини поставили питання про переобрання їх на наступний рік, сірома накинулася на них і вигнала із Січі. Багаті козаки поспішили роз'їхатись по своїх зимівниках. Секунд-майор Никифоров, який перебував тоді в Січі, писав: «Прочие же постоянные и зажиточные [козаки], приезжавшие в Сечь смотреть сих обрядов [вибори], разъехались в зимовники»². Січ опинилася в руках сіроми. Повстанці обрали військо-

¹ «Летописное повествование...» ч. IV, стор. 71.

² Источники для истории запорожских козаков, т. II, стор. 1782.

вим суддею колишнього старшину І. Водолагу, а осавулом — типового сіромаху, «не имущего, — за словами секунд-майора Никифорова, — на себе даже одежды». Прізвище його, на жаль, залишилось невідомим¹. Потім повстали вирішили вигнати із передмістя Січі «их же запорожских козаков, всеми потребностями (там) торгующих», тобто власників крамниць, шинків, ремісничих майстерень тощо². Але багатії, дізнавшись про наміри сіроми, озброїлись, поставили варту навколо Січі і заклали ворота дзвіниці, які служили одночасно виходом із фортеці. Сіромахи кілька разів намагались вийти із Січі, але безуспішно. В той же час курінні отамани, які залишились у фортеці, стали вмовляти сіромах припинити боротьбу, вказуючи на те, що їх дії викличуть незадоволення і гнів з боку царського уряду. Серед сіроми не було одностайності. Скориставшись цим, старшина швидко придумала повстання.

В березні 1754 р. знов стався вибух протесту, на цей раз в Калміуській паланці. Приводом до нього було прибуття в паланку команди, надісланої із Січі для розшуку гайдамаків і взагалі «неспокойных» елементів. Такі роз'їзні каральні команди кошове начальство постійно направляло в усі частини запорізької території, бо напади бідноти на запорізьких багатіїв не припинялись.

На цей раз команда, яка прибула в Калміуську паланку, була підпорядкована місцевому паланковому полковнику Андрію Іванову. Коли команда приступила до розшуку і арештів гайдамаків, калміуські козаки кинулись на паланкового старшину, намагаючись побити його. Козакам вдалося силою звільнити арештованих. 29 березня 1754 р. полковник А. Іванів рапортував у Кіш, що місцеві козаки, «нашедши в паланку к нам, кидаючись бить, оглашая криком и похвалками нас бить при смене и штрафовать не допускают и освобоняют (арештованих.— В. Г.) самовольством»³.

Виступ козаків викликав замішання серед калміуської старшини. Вона звернулася до Коша з проханням про допомогу. В тому ж рапорті А. Іванів писав:

«Через это мы, нижайшие, в крайней обиде и сумнительстве находимось, дабы через такую их продерзость и заподлинно того нам убийство не учинилось и впредь таковой самовольной упрямости расширять не могли»⁴.

Звичайно, під місцевим козацтвом, про яке говорить Іванів, ні в якому разі не треба розуміти всю масу паланкового населення. Багатії, люто ненавидячи гайдамаків, навпаки, завжди допомагали карателям. На допомогу гайдамакам приходила ли-

¹ Источники для истории запорожских козаков, т. II, стор. 1782.

² Там же, стор. 1783.

³ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 20, арк. 25.

⁴ Там же.

ше біднота, жорстоко експлуатована частина козацтва. Бідне козацтво бачило в гайдамаках месників за свої образи і утиски. Це і зрозуміло, бо гайдамаки виходили із гущі пригноблених верств запорізького населення.

В документах січового архіву збереглися уривчасті відомості про виступи козачих низів у Великому Лузі восени 1764 р. Із ордеру Коша від 13 жовтня 1764 р. видно, що у Великому Лузі козаки часто робили напади на господарства місцевих багатіїв. «В Великом Луге добувающиеся на рыбной ловле и живущие зимовниками козаки... учиня бунты, козаку куреня Поповического и протчим немалые грабительством имущества и обиды причинили»¹, — зазначено в ордері Коша. Напевно, сутичка сталася між робітниками зимівників і рибних промислів, з одного боку, і власниками цих же зимівників і промислів, — з другого.

Кіш для придушення виступу відправив команду на чолі з військовим осавулом Макаром Ногаєм і отаманами двох куренів — Коренівського та Іванівського². Карателям було наказано заарештувати учасників заворушень і вчинити їм суворий допит з тим, щоб відшукати призвідників. З цією метою в ордері наказувалось в'яснити, «хто именно... бунт чинил», а також — «хто меж ними богу противный и неугодного дела начинатель... и сами ль они собою или с чьего либо подговору или наущению такового бунты, грабительства и побои ...вчали чинить»³.

Виступи козацьких низів проти гнобителів мали місце в тому році і в інших частинах Запоріжжя. Нападаючи на маєтки багатіїв, запорізькі сіромахи відбирали у них коней, хліб, зброю, гроші тощо⁴.

Гострий класовий антагонізм на Запоріжжі найбільш яскраво виявився в подіях 1761 р. в с. Каменському. Якщо у вищенаведених випадках проти запорізьких багатіїв виступала тільки козака біднота, то в даному разі перед нами показовий приклад спільного виступу козаків і посполитих. На цей раз приводом до виступу низів було одно з численних зловживань з боку місцевої адміністрації.

В січні 1761 р. в Каменське Кодацької паланки прибув паланковий писар Лук'ян Порожній. До Порожнього з проханням розглянути їх позов з'явилось двоє посполитих — Іван Майор і Онисько Ткач (він же — Чуб). Не роздумуючи довго, Порожній взяв під варту дружину одного із них — Олену Ткач, яка не мала ніякого відношення до позову. Прохання Ткача звільнити ні в чому не винну дружину ні до чого не привели. Більше того, Порожній, як про це ми говорили в попередньому розділі, згвалтував її. Вранці наступного дня Ткач з трьома односельчанами (двоє посполитих і один козак) знов з'явилися до писаря. Порожній не

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 148, арк. 57—58.

² Там же.

³ Там же.

⁴ Там же, спр. 174, арк. 3.

тільки не побажав говорити з ними, але навіть вилаяв їх. Він арештував також служника Ткача і «бил немилосердно, дабы он сказал, что с оного Ткача женою блудствовал»¹. Потім Порожній став бити Олену Ткач². На крики нещасної жертви збіглися козаки і посполиті і, відтіснивши варту, поставлену писарем, вдерлися у хату. Звільнивши Олену Ткач, козаки і посполиті писаря «в хате довольно бьючи раскривавили и выволокли вон и там много били»³. Потім Порожнього посадили під арешт, відібравши у нього знаки влади—пернач, шаблю і каламар. Козаки і посполиті знищили всі документи, що зберігалися у писаря, в тому числі і ордер Коша «О искоренении в конец гайдамачества»⁴.

Захопивши сільську управу, повстанці усунули від посад старшинських «угодників»— громадського отамана посполитих Скока і дядка Силовола. Гніву повсталих не уник і місцевий піп Василь Кодацький. Він був побитий і врятувався тільки завдяки тому, що сховався в церкві. Із протоколу, складеного потім представниками влади, видно, що піп Василь не один ховався в церкві, а «с протчими»⁵. Хто ці «протчие», легко догадатися. Це були, безперечно, місцеві багатії із козаків і посполитих.

Арештованого писаря тримали під суворою вартою. Сам він згадував пізніше, що йому «не вольно было ни ходить, ни до кого... ни говорить, ни посылать, ни писать»⁶. Очевидно, козаки і посполиті мали намір покарати гвалтівника по заслuzі. Порожній чув, що вони збиралися «всмерть его вбьвши, в Днепр вкίνουνь»⁷. Отаману Скоку, як він сам говорив, «бунтовщики... неоднократно с немалыми похвалками и кованьем за шию ланцюгом стращали»⁸.

Такий стан в Каменському тривав дві доби. 10 вересня в село прибула із Кодака команда на чолі з осавулом Іваном Кирпанем. Кирпань негайно розпочав розшук і арешти «зачинщиков бунта». Було схоплено кілька чоловік: посполиті Грицько Кам'янченко, Василь Брегуй, козаки Іван Рахмедило, Голуб, Савка та інші. Голуб і Савка належали до тих, хто був звільнений жителями з-під арешту. Арештованих козаків і посполитих закували в кайдани і посадили на вози, щоб під охороною доставити в Кодак.

Однак покінчити з заворушенням Кирпаню не вдалось. Арешт «зачинщиків» викликав серед населення новий вибух протесту. Озброївшись сокирами та киями, посполиті і козаки несподівано напали на команду Кирпаня і, розігнавши її, звільнили арешто-

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 117, арк. 2.

² Там же, арк. 32.

³ Там же, арк. 19.

⁴ Там же.

⁵ Там же, арк. 11.

⁶ Там же, арк. 15.

⁷ Там же.

⁸ Там же.

ваних. «Будучи з есаулом (Кирпанем.—*В. Г.*) команду кодацких козаков,— читаємо в рапорті кодацького полковника Петра Іванова від 12 вересня в Кіш,— так начали бить, що ни одного (козака із команди.—*В. Г.*) тамо не осталося»¹. Сам осавул Кирпань, «схопившись, лошадью в село Романковое с будучими при нем козаками бежал»².

Гнів учасників заворушення був настільки великим, що вони навіть вози, на яких збиралися везти арештованих, «в прах дручьями побили, и лошадей поперебивали»³. При цьому були поламані і побиті всі сідла, рушниці, списи, тощо⁴. Що ж до самих карателів, то вони розбіглися в різні кінці. Їх, за словами очевидця, переслідували і «дручьями иных до полусмерти поубивали», а декого, наприклад козака Грицька Белуцького, «з смерть убили»⁵. Підводячи підсумки втратам каральної команди, автор згаданого рапорту робить висновок, що «так многие (каратели.—*В. Г.*) поприбиватые, что и... пишут об них крайне с трудностью»⁶.

Наскільки була велика ненависть козаків і посполитих до запорізьких властей і карателів, видно із слів самого писаря Порожнього, звільненого 10 вересня з-під арешту осавулом Кирпанем. Під час нападу каменських жителів на каральну команду Порожній ховався на горищі «уездного двора в соломе под шкурой». Із свого сховища він слідкував за тим, що відбувалося в слободі. За його словами, каменські посполиті і козаки одноставно вирішили винищити старшину і роз'їзну команду: «А как закричали вдруг единогласно те козаки с обывателями: «берить де и кодацких козаков всех, також писаря и есаула Кирпаня повбиваймо всех»⁷. У рапорті полковника А. Іванова від 10 вересня зазначалось, що каменські козаки і посполиті кричали: «панов и кодацких козаков поубиваймо»⁸.

Закінчилось заворушення в Каменському так: Порожній втік у Кодак і сповістив про розгром каральної команди. Паланкова старшина негайно підняла тривогу і «для сбору всенародного в звон на гвалт бито»⁹. Пояснюється цей переполох страхом перед каменськими козаками і посполитими, які загрожували прийти в Кодак бити панів. Таке припущення тим більш вірогідне, що одночасно з подіями в Каменському заворушення відбувалися в сусідньому селі тієї ж паланки — Романковому. В рапорті А. Іванова від 12 вересня збереглася коротка, але виразна фраза. Він писав, що «когда с есаулом (Кирпанем.—*В. Г.*) будучую коман-

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 117, арк. 19.

² Там же, арк. 11.

³ Там же, арк. 9.

⁴ Там же, арк. 21—22.

⁵ Там же.

⁶ Там же, арк. 11.

⁷ Там же.

⁸ Там же, арк. 22.

⁹ Там же, арк. 11.

ду в Каменском разбито, то того ж числа и часа в Романковом другой побой воспоследовал»¹.

Таким чином, на початку осені 1761 р. заворушення посполитих і козаків охопили значну частину Кодацької паланки (Каменське і Романкове належали до числа її великих населених пунктів).

На жаль, в архівних документах немає даних про те, як розвивались наступні події в Каменському і Романковому. Відомо тільки, що запорізька старшина жорстоко придушила заворушення посполитих і козаків, які спільно виступили проти гнобителів.

Більш виразною і характерною формою класової боротьби пригноблених верств Запоріжжя був гайдамацький рух. Розглянемо передусім питання про організацію гайдамацьких загонів.

Організаторами гайдамацьких загонів були, як правило, запорізькі козаки. Козак Джереліївського куреня Петро Варакута на допиті в квітні 1758 р. показав, що на початку 1757 р. він вступив до гайдамацького загону, організованого і керованого козаком Пашківського куреня Максимом Бурилом. Загін Бурила почав збиратись в Балацьковій балці, звідки направився в Гард, там поповнився за рахунок робітників місцевих рибних промислів. Після двотижневого перебування в Гарді гайдамаки, за словами Варакути, «пошли до острова Мигийського, в котором было их собрание до сту человек»².

Про кількісний склад запорізьких гайдамацьких загонів є найрізноманітніші дані. Іноді в загонах налічувалось до 150—200 і більше чоловік. Про гайдамацький загін в «двести человек и более» повідомляється, наприклад, в листі Слобідської полкової канцелярії Кошу від 15 грудня 1760 р.³

Гайдамацькі загани не мали сталого складу. Здійснивши один або кілька нападів, гайдамаки розходились, щоб через деякий час за сприятливих обставин знову зібратися і створити новий загін. Незважаючи, однак, на цю плинність складу загонів, гайдамацький рух являв собою свого роду партизанську війну, яка не припинялась за часів Нової Січі і навіть пережила її.

На Запоріжжі існували своєрідні гайдамацькі опорні пункти-стани (бази, або табори). Тут збиралися гайдамаки, організовувалися загани, заготовлялось продовольство і зброя. Сюди збиралися гайдамаки розбитих загонів. Нарешті, такі пункти служили гайдамакам місцями зимівлі. Найчастіше гайдамацькі стани розташовувались в малодоступних балках і байраках, на дніпровських островах, в плавнях і просто в степу, покритому високою травою. Найбільш відомі гайдамацькі стани знаходились на Мигийському острові, в Балацьковій, Вербовій, Романковій балках, в урочищі Корабельному тощо.

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 117, арк. 11.

² Там же, спр. 43, арк. 63.

³ Там же, спр. 266, арк. 10.

Гайдамацькі стани нагадували собою укріплені табори. Із інструкції Коша полковнику Д. Стягайлу від 27 березня 1757 р. видно, що найбільш укріпленим гайдамацьким табором на Запоріжжі, де мались навіть гармати, вважався табір на Мігійському острові. Вказана інструкція була справжньою диспозицією, якою передбачалось знищення цієї гайдамацької «цитадели». Кіш, з огляду на неприступність Мігійського острова, наказував Стягайлу діяти з великою обережністю, вислати попередньо розвідку для «проведывания, сколько в том собрании воров есть и с какой стороны пушки имеющи[e]сь поставлены»¹. Лише після «обстоятельного о том уведомлении» Стягайло мав непомітно підступити до острова і «без разглашения, с какой пристойнейше стороны, вооружась, не дав им (гайдамакам.— В. Г.) приготовиться, напав и все что придется отбить и самих же воров стрелять и другие же меры в страх им употреблять»².

Гайдамаки пильно охороняли свої табори, виставляючи сторожові пости. В рапорті від 13 листопада того ж року полковник Д. Стягайло писав, що коли його команда наблизилась до Мігійського острова, то «не допуская его... выехало из острова четыре человека... и сказали ему, дабы он в остров не въезжал и их не пересматривал»³. Полковник так і не наважився напасти на острів.

Вище уже було сказано, що в гайдамацьких таборах проводилась заготівля провіанту. Козак Варакута на допиті розповів, що в табір на Мігійському острові гайдамаки пригнали 150 баранів, відбитих у татар⁴. 9 липня 1759 р. бугогардівський осавул повідомив Кіш, що, розшукуючи гайдамаків, його загін натрапив на гайдамацьке «кочовище», де паслася отара овець⁵.

Якщо в запорізьких багачів і в татарських феодалів гайдамаки добували продовольство силою зброї, то у місцевого трудового населення — вимінювали або купували. Той же Варакута на допиті показав, що гайдамаки обміняли частину своїх овець «тамошним неподалеку мужикам за борошно»⁶.

Об'єктами нападу запорізьких гайдамаків були, з одного боку, місцеві експлуататори — старшина і багате козацтво, з другого — поміщики Правобережжя, Лівобережжя, Слобідської України, татарські і турецькі феодали.

У 1754 р. полковник Бугогардівської паланки рапортував Кошу, що вже «неоднократно писал... о многих чинимых в Гарду козаками... разным людям обидах»⁷. В кінці грудня того ж року козак Пашківського куреня Іван Гаража, власник багатого зи-

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 58, арк. 7.

² Там же.

³ Там же, спр. 43, арк. 11.

⁴ Там же, арк. 63.

⁵ Там же, спр. 76, арк. 12—13.

⁶ Там же, спр. 43, арк. 63.

⁷ Там же, спр. 20, арк. 103.

мівника поблизу Нового Кодака, скаржився новокодацькому старшині, що вночі 30 грудня «набегшими козаками куренними конеловскими (що належали до Коніловського куреня.— В. Г.) ночной добы Федор Байдак и Федор Донец с товарищи разбойнически забрато гвалтом (силоміць.— В. Г.) мое ними имущество» (14 коней, 2 рушниці та різні домашні речі). При цьому сам Гаража був побитий гайдамаками мало не до смерті¹.

Запорізький Кіш, що захищав інтереси експлуататорської верхівки козацтва, жорстоко розправлявся з гайдамаками. Спираючись на місцеву паланкову адміністрацію, Кіш у своїх зверненнях «ко всем козакам, жиючим по низу Днепра», незмінно вимагав «всеми мерами искоренять воров (гайдамаків.— В. Г.)... и которые противятся будут,— в смерть убивать»².

Місцева адміністрація була часто неспроможною протистояти гайдамакам. Тому Кіш посилав проти гайдамаків «разъездные» (каральні) команди. Так, на початку 1758 р. із Коша в Бугогардівську паланку прибула команда в складі 200 козаків, «которая,— як вказувалось в інструкції,— всегда при реке Бугу и Великом Ингуле будет находиться и в искоренение гайдамаков употребляться»³.

Необхідність посилати каральні команди викликала ще й тим, що місцеве трудове козацтво співчувало гайдамакам і не бажало виступати проти них. 24 квітня 1753 р. Кіш писав полковнику Самарської паланки, що «ежели те козаки (місцевої команди.— В. Г.) в означенной поимке воров старательства употребить поленятся... в таком случае... от Коша партии (команди.— В. Г.) особенные туда в Самар пошлют»⁴.

Часом гайдамацький рух на Запоріжжі набирав такого розмаху, що запорізька старшина була змушена звертатися по допомогу до адміністрації сусідніх областей. Із наказу Коша від 22 квітня 1758 р. полковнику Д. Стягайлу видно, що для боротьби з гайдамаками «в степные места», крім запорізьких команд, була відправлена команда в 40 чоловік із Новосербії на чолі з армійським капітаном, а також із «Слободского полку доброконных вооруженных полтораста человек»⁵.

Для розуміння природи гайдамацького руху необхідно насамперед в'яяснити соціальний склад гайдамацьких загонів. Соціальною базою гайдамацького руху на Запоріжжі були експлуатовані низи, в першу чергу сірома — робітники зимівників, рибних промислів, чумаки, наймити, які відбували військову службу замість своїх господарів, та інші. До них (гайдамаків) приед-

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 174, арк. 3.

² Там же, спр. 76, арк. 9. Не вимагає пояснень та обставина, що запорізькі власті в своїй класовій ненависті до гайдамаків називали їх «ворами», а гайдамацькі загони — «воровськими».

³ Там же, спр. 58, арк. 22.

⁴ Там же, спр. 76, арк. 31.

⁵ Там же, спр. 58, арк. 23.

нувались селяни-втікачі, солдати — увесь незаможний люд. Зустрічались серед гайдамаків також і дрібні господарі.

Найбільш цінним джерелом, що проливає яскраве світло на соціальне становище загальної маси гайдамаків, є численні протоколи їх допитів. Наведемо деякі з них. Арештований в 1754 р. гайдамака, козак Поповичівського куреня Марко Гаркуша, показав, що до вступу в гайдамацький загін, отаманом якого був козак Корсунського куреня Пилип Радко, він «через несколько лет при козаках служил», тобто був найманим робітником¹. У тому ж році був затриманий і допитаний гайдамака, козак Щербинівського куреня Іван Махно. Родом з м. Басані Переяславського полку Махно після того, як прийшов на Запоріжжя і записався в козаки, «пошел до козаков служить и находился в услужении, а после того с половины с товарищи рыбу ловил 7 лет»². Гайдамака, козак Мишастівського куреня Артем Тупиця, в 1757 р. показав, що на протязі ряду років працював «по найму» на рибному промислі козака Калніболоцького куреня Данила Білого, де «рыбу резал». Навесні 1757 р., умовившись з іншими робітниками Білого, козаком Калніболоцького куреня Яцьком Коваленком і козаком Платнірівського куреня Петром (прізвище невідоме) і т. д., Тупиця пішов у гайдамаки. В даному випадку перед нами цікавий факт — вступ до гайдамацького загону цілої групи робітників рибного промислу³.

Затриманий у травні 1759 р. гайдамака, козак Іркліївського куреня Ігнат Литвин, показав, що він родом з м. Березані Чернігівського полку, років 15 тому прийшов на Запоріжжя і, записавшись у курінь, «нанялся в своего куренного Остапа Лейкуна в Великом Лузи и жил в одного, служащи годов з три. От одного пошедши, служив по разных козаках и чумакував годов з 12, а прошлого 1758 году зимовался в речке Кильченки у козака ирклиевского Марка Литвина, зарабатючи...» і т. д. Поєднавшись з іншими козаками, Литвин пішов у гайдамаки⁴. Гайдамака Семен Тенетка (допитаний у 1759 р.) родом з Правобережжя (м. Куренівка), де «служил по разных хозяевах», прийшовши в 1749 р. на Запоріжжя, «найдовався в Полтаренного Стова (прізвище господаря.— В. Г.), в когo жил год, а от того пошедши, в море на рыбной ловле з куренным щербиновским Яцком Товмачем лето (працював.— В. Г.); от его же пошедши пришел в Новоселицу до жителя тамошнего Грицка Кутового и был у него через всю зиму безденежно». Від Кутового Тенетка пішов «до тамошнего священника отца Луки и нанялся в его было на год и, побывши недель с пять, не схотел служить». Від попа Тенетка вирішив піти в Січ, але по дорозі найнявся до одного каменського жителя⁵.

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 20, арк. 79.

² Там же, арк. 74.

³ Там же, спр. 43, арк. 8.

⁴ Там же, спр. 73, арк. 17.

⁵ Там же, арк. 19.

Намагаючись придушити виступи експлуатованих низів, запорізькі власті жорстоко розправлялися з гайдамаками. Звичайно гайдамаків карали приковуванням ланцюгом за шию до стовпа, катуванням киями, відрубанням вуха, руки і т. д. Схоплений влітку 1754 р. гайдамака, козак Василь Табанець, на допиті показав, що два роки тому, в 1752 р., він «сидел в столпа и от бою целое лето нездуж был и нигде не бывал»¹. Часто нелюдські катування закінчувалися смертю для покараних. Із рапорту військового осавула (прізвище нерозбірливо) від 9 липня 1759 р. Кошу дізнаємося, що він, захопивши в полон трьох гайдамаків із загону в 40 чоловік, «жестоким наказав штрафом до смерти, дал другим образец в страх»².

В придушенні гайдамацького руху запорізькі власті спиралися на заможні верстви запорізького козацтва. «Доброе состояние» (заможність.— В. Г.) козака було в очах запорізької верхівки переконливою і цілком достатньою запорукою непричетності його до гайдамацького руху. Коли, наприклад, в січні 1755 р. запорізька адміністрація проводила розшук гайдамаки Михайла, то отаман Іванівського куреня Пилип Гончар в своїй відповіді писав, що «хотя под тем именем (Михайла.— В. Г.) не один (козак.— В. Г.) в курене Ивановском имеется, толко то *доброто состояние козак*»³.

Заможні козаки завжди допомагали владі розшукувати гайдамаків, виказували навіть пораних. Козак Конон Маляр на допиті показав, що коли він і його товариш Таранець повернулись пораниними «з гайдамачества» в зимівник козака Глухого, де були раніш найманими робітниками, то господар, «повязавши (їх.— В. Г.)... в Сечь до куреня привел»⁴. В Січі гайдамаки були відразу ув'язнені у військову пушкарню.

Не менш характерний і такий випадок. На допиті 1768 р. запорожець Федір Мамай показав, що він брав участь разом з своїм товаришем Гаврилом Мандулою, який раніш працював з ним в зимівнику козака Крилівського куреня Івана Швеця, в гайдамацькому загоні, що діяв на Правобережній Україні під час Коліївщини. В одній сутичці з загonom урядового війська куля роздробила Мамаю руку. Знесилений від втрати крові, він «до ночи, отошедши, в траве (лежав.— В. Г.) и в ночь... воротился паки к тому зимовнику, в котором с товарищем своим сино косил (тобто в зимівник Швеця.— В. Г.), в Ингул»⁵. Однак надія гайдамаки на допомогу свого колишнього господаря була марною — Мамай «за прибытием взят хозяеном того зимовника Швецом и представлен в войсковую канцелярию»⁶.

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 20, арк. 73.

² Там же, спр. 76, арк. 12, 23.

³ Там же, спр. 20, арк. 19.

⁴ Там же, спр. 43, арк. 1.

⁵ Там же, спр. 228, арк. 96.

⁶ Там же.

Лютій ненависті запорізьких багатіїв до гайдамаків протистояло палке співчуття і підтримка останніх пригноченими, експлуатованими низами. Рапорт в Кіш від 1754 р. (ім'я автора рапорту не вказано) знайомить нас з таким випадком. Загін запорізьких гайдамаків в урочищі Анджабу захопив у татарських феодалів табун коней (120 голів). Коли татари спробували повернути табун, на допомогу гайдамакам прийшли «рыбалки», тобто робітники запорізьких рибних промислів. Вони «к казакам подъехал в помощь, учиня сражение, на другую сторону (табун.— В. Г.) пригнали»¹.

Трудове населення Запоріжжя переховувало гайдамаків від переслідувань, сповіщало про наближення каральних команд, давало провідників, постачало харчі, зброю і т. д. У відповідь на широку підтримку гайдамацького руху пригноченими верствами козацтва і посполитих Кіш видавав спеціальні накази про найжорстокіше покарання «передержателей» гайдамаків. В ордері від 24 квітня 1759 р. всім паланковим управлінням Кіш наказував «розведывать, не проживают ли где воры по тамошних зномниках или обывательских футорах». Для осіб, викритих в переховуванні гайдамаків, ордером передбачено такі ж покарання, як і для гайдамаків: «Ежели кто передержатель допряма сыщется с оным також [як] и с пойманными ворами поступать не милуя»². Докладніше питання про підтримку гайдамаків запорізьким населенням розглянемо нижче.

Боротьба Коша з гайдамаками зустрічала повне схвалення і заохочення з боку православної церкви. У вересні 1761 р. єпископ переяславський писав кошовому отаману: «Ревностное Вашего высокоблагородия о искоренении безчеловечных гайдамак прилагаемое попечение и нам между прочим известно... [і] мы оному надивиться не можем». В кінці листа, переповненого подібними компліментами, він закликав: «Дерзайте точию неослабно в деле сем божием и напредь»³.

Весною 1768 р. на Правобережжі спалахнуло велике селянське повстання — Коліївщина⁴. В цей час на Правобережжі, як і в усій Польщі, обстановка дуже ускладнилася. Після смерті Августа III польський трон при підтримці російського уряду зайняв Станіслав-Август Понятовський. Магнати, частина шляхетства і католицьке духовенство були незадоволені Понятовським, який намагався посилити королівську владу, зменшити вплив магнатів та католицької церкви на політичне життя, покінчити з феодальною анархією і зміцнити централізацію Польської держави.

В 1767 р. магнати організували в місті Барі, на Поділлі, конфедерацію — збройний виступ проти королівської влади на чолі з графами Красинським, Пулавським і Пацем. Конфедерати ого-

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 19, арк. 13.

² Там же, спр. 76, арк. 31, 32.

³ Там же, спр. 104, арк. 48.

⁴ Коліями називали учасників повстання.

лосили себе захисниками прав шляхетства, а також католицизму, яким начебто загрожував король, почали нападати на російські військові частини, які були запрошені Станіславом-Августом на допомогу, на українські села і міста, грабувати і знищувати населення. Сили конфедератів швидко зростали. 20 квітня 1768 р. кївський губернатор Воейков повідомив малоросійського генерал-губернатора П. Румянцева, що згідно з одержаними ним відомостями кількість конфедератів «ото дня в день прибавляется, и уже более десяти тысяч всякой сволочи собрано, которых... уже против российских императорских... войск неприятельски поступать начали, разглашая всякие по-польскому обычаю угрозы и хвастовства к истреблению всех, их намерению сопротивляющихся, мечем и огнем»¹.

Станіслав-Август звернувся по допомогу до Катерини II, яка відправила на Поділля генерала Кречетникова з військом. Під впливом цих подій серед правобережного населення почали розповсюджуватися чутки про якусь «Золоту грамоту», в якій начебто Катерина II закликала селян до боротьби проти своїх гнобителів і обіцяла їм волю від кріпацтва. В Чигиринському та Черкаському староствах, в околицях Сміли і Жаботина почалися селянські виступи проти панів і конфедератів. Правобережне селянство боролось за знищення нестерпного феодально-кріпосницького та національного гніту і за возз'єднання Правобережної України з Росією. В цій боротьбі його завжди по-братерськи підтримувало запорізьке козацтво. Серед запоріжців велику частину становили втікачі з Правобережжя. 10 квітня 1742 р. якийсь шляхтич з Києва рапортував великому коронному гетьманові Й. Потоцькому, що полковник Челенко «вбитий польськими (тобто правобережними.— В. Г.) гультаями, які мешкають в запорізьких степах та називають себе запоріжцями»².

Запорізькі і правобережні гайдамаки, про сміливість і самовідданість яких складено багато легенд, були справжньою грозою для панів. «Один гайдамака,— писав сучасник шляхтич Китович,— увірвавшись між поляків, міг в одну мить розігнати сорок чоловік... На п'ятдесят гайдамаків треба було наших двісті, триста і більш, щоб з ними справитися. З пішими гайдамаками боротися було ще важче, бо вони вміло переховувалися в степовій траві, в будь-якій складці місцевості, обстрілюючи ворога і залишаючись непоміченими. Якщо і вдавалося їх оточити, вони одчайдушно захищалися і нерідко, дочекавшись темряви, непомітно чезали від переслідувань. Про ватажків гайдамацьких загонів ходила слава, як про характерників (замовлених.— В. Г.), яких не брали ні куля, ні шабля»³.

Польські пани з неприхованою ненавистю ставились до гай-

¹ «Киевская старина», 1882, сентябрь, стор. 535.

² Львівська бібліотека АН УРСР, Відділ рукописів, Архів Бурштинського замку, спр. 25, розд. I, арк. 59.

³ А. Є ф и м е н к о, Южная Русь, т. II, стор. 51—53.

дамаків і до запорізьких козаків, між якими вони не вбачали ніякої різниці. Звичайним стало явище, коли пани, захопивши запоріжців, які приїжджали в яких-небудь справах або на побивку до родичів на Правобережжя, вішали їх, садовили на кіл. В архіві запорізького Коша збереглося кілька іменних списків козаків (проти кожного прізвища коротка примітка), в різний час закатованих польськими урядовцями або окремими поміщиками. Із одного такого списку під назвою «Ведомость, сколько от прошедшего 1733 года даже по настоящий 1748 год козаков войска Запорожского низового ляхи повешали и что в них поодбирали и как оных козаков звали и прозывали, и каких они были куреней, с какими оными товарами ходили, а другие за какими нуждами и где оных повешано» видно, що за 15 років пани вбили 200 чоловік запоріжців. При цьому деяких, як, наприклад, козака Івана Бойка, «перве на страстку (тортури.— В. Г.) тягли, а потом на кол посадили». Іншим закатованим козакам пани «надругаясь, розняв зубы, повкладывали (в рот.— В. Г.) пашпорты»¹.

Звістка про події на Правобережжі швидко поширилася по всьому Запоріжжю і була сигналом до виступу запорізької сіроми на допомогу своїм братам. Навесні 1768 р. в Лебединському лісі, біля Мотронівського монастиря (поблизу Чигирина), з'явився невеликий загін запорізьких гайдамаків на чолі з Максимом Залізнякам. Максим Залізняк був справжнім представником запорізької сіроми. 2 липня 1768 р. на запит Коша про особу Залізняка отаман Тимошівського куреня Василь Корж повідомив, що, «щислясь (перебував на обліку.— В. Г.) при курене Тимошевском, родиною Польской области села Ивкivec, Максим Железняк с приходу своего (на Запоріжжя.— В. Г.) годов с пять находилсЯ на заработках и во услужении, а в 1762 г., как отсель отлучилсЯ проживал аргатуя в (слово нерозбірливе.— В. Г.), отколь в разных здешних местах разным промыслом бадался; по бытности же в 1762 г. пушкарем, как з Сечи отлучилсЯ, находилсЯ на низу между козаками, потом в турецком городе Очакове находилсЯ в шинковом промысле»². Таким чином, Залізняк був типовим сіромахою — найманим робітником.

На заклик Залізняка в урочище Холодний Яр почали сходитися селяни і козаки. До Залізняка приєднувалися все нові заго́ни запорізьких гайдамаків. Вони поспішали на допомогу своїм братам, які страждали під гнітом польських панів. Наводимо цікавий документ — показання гайдамаки Осипа Куцо́го, козака Дядьківського куреня. Виходець з Лівобережжя, він 18 років працював наймитом на запорізьких рибних промыслах. У 1768 р. Куций пішов від господаря в гайдамаки.

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 5, арк. 3—8.

² Там же, спр. 227, арк. 34. Аргатувати — найматися на заробітки (рибні і соляні промысли) за межами Запоріжжя. Вираз «находиться в шинковом промысле» означає у даному разі найматися на заробітки до шинкаря.

«Сего (1768.— В. Г.) году, в Петров пост, когда послышал он (Куций.— В. Г.), что в Польше в Матроинском монастыре собираются запорожские козаки... то он, Куций, согласясь с козаком Трофимом, а прозванием не знает, [і] Иваном Сукуром, пошли без ведома кошевого атамана и войсковой старшины в Польшу... и как пришли в объявленный монастырь и явились в названного козаками полковником Максима Железняка, у него таких же козаков собралось до пяти сот человек» (ДПБ УРСР, Відділ рукописів, док. 5873).

Інший учасник Коліївщини, козак Дінського куреня Дем'ян Андрійів, допитаний 4 листопада 1768 р., так розповідав про вступ у загін М. Залізняка. Родом з села Хорошого Лубенського полку, він двадцятилітнім юнаком прибув на Запоріжжя. Вступивши в козаки, Андрійів був «во услужении у разных козаков года с три, а потом... на рыболовных станах». Почувши, «что собираются запорожские козаки для защищения от поляков народа», Андрійів домовився з іншими п'ятьма робітниками (козаками) йти до Залізняка. Захопивши з собою рушниці, списи і коней, вони попрямували у Мотронівський монастир, поблизу якого у лісі (в Холодному Яру) знаходився стан Залізняка. Андрійів і його товариші були в лісі два тижні. Увесь цей час до Залізняка «ежедневно еще собиравось запорожских и польских (українських правобережных.— В. Г.) козаков немалое число»¹.

Групами і поодинці, таємно і відкрито запорізькі сіромахи збиралися у відлюдних місцях, щоб звідси вирушити на Правобережжя. В перших числах травня 1768 р. корчмар, козак Корсунського куреня Кіндрат Келеберда, доповів бугогардівському полковнику Мусію Головку про те, що з інгульських рибних промислів пішло в гайдамаки 30 чоловік козаків-робітників. Цікаво, що коли Келеберда запитав їх, куди вони вирушають, хоч це і так було ясно, то «они ему напротиву того ответствовали: «что тебе за дело нас спрашивать? Куди нам бог даст, туди й пойдём»².

Запорізька старшина намагалась всіма засобами припинити потік сіроми на Правобережну Україну. Одним із заходів, до якого вдалося кошеве начальство, було звернення до заможних козаків і посполитих. Кіш закликав господарів пильно слідкувати за своїми робітниками з тим, «чтоб они от себе своих служителей, равно и жительствоющих кои намереватимуть к збунтовавшимся в польской области... на тое зло у Польшу входить не пускали»³.

Однак всі заходи Коша були марні. В Кіш один за одним надходили рапорти і реляції про нові й нові загони запорізьких гайдамаків, які поспішали на Правобережну Україну. Прогноїнський полковник Федір Великий в рапорті Кошу від 3 липня 1768 р. писав, що «по той стороне от Прогноев рыбалки, оставя своих хозяинов, идут на ту сторону Бугу-реки, на Кислякову и

¹ ДПБ УРСР, Відділ рукописів, док. 5876.

² ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 227, арк. 3.

³ Там же, арк. 123.

Гордееву балки, где збираються немалые чаты (загони гайдамаків.— В. Г.)»¹. 1 червня 1768 р. полковник Головка рапортував Кошу, що через територію Бугогардівської паланки безперервно проходять в Польшу гайдамацькі загони «для некоторых бунтов»².

У другій половині травня селяни і козаки під керівництвом Залізняка захопили Жаботин, а потім Смілу, Черкаси, Корсунь, Богуслав, Канів, Мошни, Лисянку. Повстанці брали приступом панські замки, палили маєтки, знищували польську і українську шляхту, ненависне католицьке духовенство, ділили між собою захоплене майно. Сили повстанців швидко зростали. Незабаром повстанням була охоплена майже вся Київщина і Брацлавщина. Скрізь, де повстанці захоплювали владу, встановлювались козацькі порядки. Великі селянські виступи мали місце в Подолії, на Волині, в Галичині, в Белзьському воеводстві. Приголомшеній польській шляхті селянське повстання під проводом Максима Залізняка здавалося повторенням народно-визвольної війни під керівництвом Богдана Хмельницького.

Повстанці звернулися з відозвою до польського селянства, закликаючи його до спільної боротьби проти кріпосників. Відозва, написана польською мовою, гласила:

«Обиватели Корони, мешканці шляхетських, королівських і церковних маєтків! Ваш час настав! Прийшла пора визволитись із неволі, скинути панське ярмо — той тягар, який ви тягли донині. Уздрів бог з вишини небес тяжку долю, почув зойки й ридання ваші і послав вам оборонців, які відомстять за зло, заподіане вам панами. Отже, поспішайте на допомогу до тих, хто хоче зробити вас свободними й наділити вольностями. Прийшов час помститись за всі муки, глум і знущання, за нечужані здирства, які до сих пір ви терпіли від своїх панів. Посилаємо до вас керівників, яким ви повинні вірити і за якими повинні йти з зброєю — що у кого є. Кидайте доми свої, жінок і улюблених дітей. Не будете тужити за ними, бо скоро побачитеся. Дасть нам бог перемогу і будете самі собі панами вільними, коли винищите гадюче кодро — панів своїх, що донині ссуть кров вашу. Звертались ми до вас і раніш, але ви нам не вірили; тепер же, коли браття ваші на Україні і Поділлі почали щасливо визволятися з неволі і ярма панського, ви повірите нам! З ім'ям бога поспішайте до нас на допомогу!» (ЦДІА УРСР, ф. Колієвщина, спр. 12. Переклад наш.— В. Г.).

Охоплена панікою, шляхта тікала в Польщу. Багато шляхтичів знайшло сховище за стінами м. Умані, яке належало магнату Потоцькому. Умань була однією з найбільш укріплених фортець на Правобережжі. Для її захисту пани зосередили великі загони надвірних козаків, над якими старшинував сотник Іван Гонта. Виходець із селян села Росошок (Уманщина), Гонта не бажав іти проти свого народу. Коли загін Залізняка (близько 1000 чол.) показався під Уманню, надвірні козаки на чолі з Гонтою перейшли на його бік. 9—10 червня (20—21 н. ст.) 1768 р. загони повстанців під керівництвом Залізняка і Гонти оволоділи Уманню.

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 227, арк. 89.

² Там же, арк. 225.

Після взяття Умані повстання правобережного селянства розгорнулось ще з більшою силою. Ватажки окремих селянських загонів, які діяли на Правобережжі, запоріжці Микита Швачка, Саражин та інші набули великої популярності.

Повстанці приймали до своїх рядів усіх, хто бажав боротись проти кріпацтва і національного гніту. Серед коліїв ми зустрічаємо поляків — жовнірів Роговського, М. Дєркаловського, М. Чоповського¹. Липпоман говорить про перехід до повсталих 500 литовців на чолі з Бендзинським, яких гетьман Радзівіл надіслав на допомогу польським панам². В загоні отамана Сави Майбороди перебував 22-літній єврей Олексій Перехрест, він же — Цвілий, запорізький козак, син дрібного орендаря із с. Капустинська Долина, на Смілянщині³.

Царські власті допомагали правобережним панам — давали їм притулок та ін. Це, зрозуміло, викликало незадоволення з боку повсталих. Отаман С. Неживий, наприклад, з докором писав полковнику Хорвату: «Не знаем, с какой причины ваше высокоблагородие оным погано-неверным врагам и неприятелем е. и. вел. принимаете... хiba вашему высокородию великое награждение сделали, что оных принимаете? За что? Просим от оных все имущество отобрать и на сю сторону к нам выдать...»⁴.

Іноді на цій підставі виникали серйозні конфлікти. Румянцев, наприклад, писав у Петербург, що колії «с отважностью по самой границе мимо форпостов разбегая, стоящим при редутах командам грозят невпущением польского шляхетства в (російські.— В. Г.) границы под защиту е. и. в.»⁵.

Щоправда, царські власті до певного часу не приймали рішучих заходів проти коліїв. Царизм був зацікавлений в послабленні польських панів і в возз'єднанні Правобережжя з Росією. Проте до селянського антифеодального руху він, зрозуміло, ставився вороже. Коли, наприклад, в перші дні повстання богуславський сотник Шелест в зв'язку з чутками про «Золоту грамоту» Катерини II селянству відправився до губернатора Воейкова, щоб переконатися у вірності чуток, той відверто відповів: «Монархия российская очень далека от того, чтобы покровительствовать преступникам»⁶. Цими словами було ясно висловлено ставлення царизму до Коліївщини.

Тим часом антифеодальний рух на Правобережжі продовжував неухильно зростати і царизм почав серйозно побоюватися, як би повстання не перекинулося на територію Росії. Ця тривога посилювалася в зв'язку з одержанням урядом все нових і нових відомостей про селянські та козацькі виступи на Лівобережній

¹ Я. Шулъгин, Очерк Колиевщины 1768 г., К., 1890, стор. 157.

² L i r r o t a n, Bunt hajdomaków na Ukrainie, Poznań, 1841, стор. 135.

³ Див. нашу працю «Гайдамацкое движение на Запорожье во время Колиевщины», Исторические записки АН СССР, т. 55, М., 1956, стор. 326.

⁴ «Киевская старина», 1882, август, стор. 309.

⁵ К. Гуслистий, Коліївщина, К., 1947, стор. 26.

⁶ А. Ефименко, Южная Русь, т. I, СПб., 1905, стор. 137.

Україні і Запоріжжі та про участь лівобережних мешканців у Коліївщині. Справа в тому, що за прикладом правобережних селян і запорізьких козаків на боротьбу проти своїх гнобителів — українських і російських кріпосників почали підніматися селяни і козаки Лівобережної України. Маючи це на увазі, Румянцев писав: «Я не ручаюсь и за всех здешних жителей, чтоб некоторые из толпы сей, по их разумению, законные подвиги... себя не определили; я приметил тайную уже молву, будучи в Переяслове, в живущих близ границы, что они равно польским жителям думают о гайдамаках»¹. Багато лівобережного населення переходило на правий берег Дніпра і вступало в загони повстанців.

Особливу тривогу повинні були викликати у царського уряду відомості про участь в Коліївщині населення великоросійських губерній. З указу Київської губернської канцелярії від 1768 р., наприклад, довідуємось про російського селянина Максима Позняка, кріпака Івана Петровського, посадського чоловіка Івана Тимошина, солдата Івана Сурміна, барабанщика Григорія Данилова, відставного вахмістра Михайла Петровича та ін., що брали участь в повстанні на Правобережжі². Росіянином був також один з відомих ватажків Коліївщини Микита Москаль, який з своїми повстанцями вигнав панів з деяких районів Правобережжя. Микита Москаль звернувся до селян з відозвою, в якій проголосив повну свободу від кріпацтва. «Отбывать панщину, — говорилось в ній, — уже не будете, жито и всякий хлеб, а также сено собирайте для себя, панских кабанов режьте и ещите!»³

Повстання на Правобережжі набирало в цей час все більшого розмаху, охоплюючи нові райони. Польським панам здавалося, що Правобережжя охоплено «пожаром, подобным Хмельниччине» й що їх пануванню тут наступив кінець. «Если иностранные державы не помогут, то с нами будет покончено», — говорили вони. У другій половині червня лівобережні царські власті, навіть не погодивши своїх дій з урядом, квапливо почали придушення Коліївщини. На допомогу генералу Кречетникову і польським частинам генерала Браницького з Лівобережжя «на истребление разорителей», як говорилось в наказі малоросійського генерал-губернатора, були відправлені карабінерний полк полковника Протасєва, полк гусарського полковника Чорби, а також Єлєцький піхотний полк і кількасот донських і лівобережних козаків⁴.

Генерал Кречетников, на якого було покладено керівництво карателями, вирішив скористатися довір'ям повстанців до російських воїнів, як до своїх союзників у боротьбі з польськими панами. Знявши облогу Бара, в якому засіли конфедерати, він по-

¹ «Киевская старина», 1882, октябрь, стор. 113.

² Див. нашу працю «Гайдамацкое движение на Запорожье во время Коліївщини», стор. 324.

³ Я. Шульгин, назв. праця, стор. 88.

⁴ «Киевская старина», 1882, сентябрь, стор. 532.

прямував до головного центру повстання — Умані. Попереду нього йшов полковник Гур'єв з донськими козаками. Прибувши під Умань, Гур'єв заявив, що його послано на допомогу повстанцям і він має намір разом з ними йти на Волинь з метою остаточного знищення шляхти. Це було радісно зустрінuto коляями, які не підозрівали, що їх чекає ¹.

Полк Гур'єва розмістився під самим містом, рядом з табором повстанців. У той час, коли донські козаки вільно ходили до повстанців і дружньо зустрічалися з ними, Гур'єв таємно готував розгром коліїв. Він домовився з Залізником про те, що ранком 27 червня обидва війська вирушать у похід. В зв'язку з цим Гур'єв пропонував зосередити усі гармати в одному місці і зігнати до табору коней. Кречетников з своїм військом непомітно підійшов до Умані і зупинився у Грековому лісі.

Вночі Залізник і Гонта були запрошені до палатки Гур'єва і там заарештовані. Колії були вимушені скласти зброю ². Карателі захопили біля трьох тисяч полонених, 30 прапорів, 15 гармат, 100 коней та ін. ³

Залізник і Гонта разом з іншими арештованими керівниками повстання були кинуті в глибоку яму, яка заміняла тюрму. Згідно з розпорядженням Кречетникова, їх щодня жорстоко били батогами, наносячи кожному по 300 ударів. Прилюдно катували і родину Гонти — дружину і чотирьох дочок, їх відправили на вічне заслання ⁴.

Через кілька днів до Умані на чолі польського карального війська прибув коронний гетьман К. Браницький. Кречетников передав йому усіх без винятку повстанців родом з Правобережжя, в тому числі й Гонту. Вихідці з Росії — запоріжці, лівобережні мешканці, а також Залізник були відправлені в розпорядження київського губернатора.

На Правобережжі почалася кривава розправа панів над коляями. Повертаючись у свої маєтки, пани нещадно мстилися селянам. В Лисянці, наприклад, королівський региментар Стемпковський без будь-якого слідства й суду повісив 60 селян ⁵. Пани натовпом з'явилися до Браницького і вимагали поголовного знищення усіх підозрілих в участі у повстанні. У зв'язку з цим Браницький писав королю: «Местные паны... все время осаждают меня, советуя без милосердия четвертовать, сжигать, сажать на кол, вешать, только и слышу от них: «карай, распни!» Далі Браницький з іронією писав: «Те, кто уже при появлении двух-трех гайдамаков бежал за границу, теперь, увидев их в плену, проявляют необыкновенную ревность и храбрость и добиваются че-

¹ Лірроман, назв. праця, стор. 164—172.

² Там же.

³ А. Скальковский, Наезды гайдамаков на Западную Украину в XVIII в., стор. 195.

⁴ Лірроман, назв. праця, стор. 173.

⁵ Там же, стор. 77.

сти быть палачами: советуют мне, по примеру Потоцкого ¹, перерезать поголовно, не щадя ни женщин, ни детей, все села, причастные к бунту». Навіть малоросійський генерал-губернатор, аж ніяк не схильний до помилювання повстанців, писав Катерині II, що необхідно якось заступитися за «сих польських подданных, избобреть средство, чтоб не оставит их в жертву полного мщениия их господ», які почали їм «отмщать даже отнятием самой жизни» ².

Сотнями катували повстанців у місті Кодні, біля Житомира, де для суду над ними була утворена спеціальна комісія. Після жорстоких тортур кати підводили осуджених до глибокої ями, на краю якої стояли плахи. Тут їм відрубували голови і кидали в яму. «Коли одна яма наповнювалась,— пише Липпоман,— викопували іншу; таким чином багато селян було позбавлено життя» ³. Навіть за офіціальними польськими даними у Кодні відтято голови — 151, четвертовано — 9, повішено — 57 і посаджено на кіл одного чоловіка. В дійсності кількість страчених була значно більшою ⁴.

Для залякування народу прилюдні страти провадилися по усьому Правобережжю, а також на Поділлі, Волині і в Галичині. Сучасник, шляхтич Тучапський, писав з приводу цього: «Тоді карали й вбивали гайдамаків різними способами: відтинали голову, руку або ногу, вішали, били різками. Свідками таких страт були Кам'янець, Львів — там повішено 200 гультаїв, Крем'янець, Вінниця, Житомир, Літичев та ін. міста, де страчували групами по 5—8 чоловік» ⁵.

Липпоман говорить, що Браницький відправив на прилюдну страту у Вінницю 300, в Броди—500 і Львів—800 чоловік ⁶. За словами третього польського сучасника шляхтича Мошинського, всього було страчено 30 тисяч чоловік ⁷.

Особливо жорстоко розправилися пани з соратником Максима Залізняка Іваном Гонтою. Для суду над ним Браницький утворив особливий інквізиційний трибунал. Після 10-денних тортур трибунал виніс нечуваній по жорстокості вирок. Страта Гонти повинна була тривати два тижні: на протязі перших десяти днів кат повинен був залізними щипцями здирати з нього шкіру, на одинадцятий день відрубати ноги, на дванадцятий — руки, на тринадцятий — вирвати серце і лише на чотирнадцятий — відтяти голову: після того труп наказано розрубати на куски і розвісити їх на площах 14-ти найбільших міст Правобережної України.

¹ Маються на увазі страти на Правобережжі у 1702 р. після придушення повстання під керівництвом Палія.

² «Киевская старина», 1882, октябрь, стор. 32.

³ L i r r o t a n, назв. праця, стор. 77—78.

⁴ Я. Ш у л ь г и н, назв. праця, стор. 156.

⁵ Там же, стор. 153.

⁶ L i r r o t a n, назв. праця, стор. 175.

⁷ Я. Ш у л ь г и н, назв. праця, стор. 159.

Страта Гонти відбулася в м. Сербах. Присутні були вражені його неймовірною стійкістю. Гонта тримався під час страти як це личить дійсному воїну. Очевидець шляхтич Дуклан-Охотський писав: «Гонта йшов на страту з обличчям спокійним і веселим, ніби відправлявся до кума на хрестини. Кат зірвав з нього шматок шкіри. Бризнула кров, але обличчя гайдамаки не здригнулося; зірвали новий шматок шкіри, і тоді Гонта сказав: «Ось говорили, що буде боляче, насправді зовсім не боляче!». Браницький, бачачи, що мужність Гонти покореє присутніх, наказав негайно покінчити з ним — відтяти голову.

Одночасно з польськими панами криваву розправу над повстанцями чинили російські кріпосники. Вступивши на Правобережжя, царські війська карали селян, переслідували окремі дрібні гайдамацькі загони та ін.¹ Полковник Протасєв, наприклад, розбив загін отаманів Швачки і Журби, взявши при цьому в полон 137 чоловік і захопивши 4 прапори, 3 гармати та ін. Швачка і його соратники були страчені².

Кривава сутинка відбулася у Лебединському лісі між царськими військами і загonom отамана С. Неживого. На пропозицію здатися повсталі рішуче відмовились і сміливо вступили в бій з переважаючими силами карателів. «Гусарская, компанейская и пикенерская команда под предводительством поручика Вуйча,— доносил Воейков,— наехал оную (загін Неживого.— В. Г.) в лесу, по многим увещаниям к сдаче склонить не могли, но учиня на оную нападение, 38 человек гайдамаков побили, а 14 поймали, прочие же 48 человек в леса разбежались; при сражении гусар, пикенер и компанейцев убито 9, ранено 8 человек»³.

В нелюдських муках скінчили життя захоплені царськими карателями в районі Білої Церкви гайдамаки із загону отамана Бандурки. За наказом командира карателів князя Баратова гайдамаків стратили в присутності зігнаного з навколишніх сіл населення. Деякі з розстрілюваних гайдамаків ще живими падали у тут же викопані ями. Ями поспішно засипали землею, хоча з них доносилися стогін і крики⁴.

Багато гайдамаків було покарано царськими властями у Києві. Їх тримали у переповнених тюремних приміщеннях. Від скученості і відсутності свіжого повітря у тюрмах почалися захворювання. Сучасник шляхтич К. Хоецький розповідав, що тут щодня вмирало від 5 до 8 ув'язнених, причому трупи померлих по кілька днів не прибиралися. «Ми щодня бачили,— пише Хоецький,— як выводили по кілька чоловік, карали їх батогами, вивчали ніздрі, а потім відправляли на довічне заслання»⁵.

¹ Лірротан, назв. праця, стор. 74.

² «Киевская старина», 1882, сентябрь, стор. 532.

³ К. Гуслистий, назв. праця, стор. 28.

⁴ Я. Шульгин, назв. праця, стор. 92.

⁵ В. Січинський, Чужинці про Україну, Львів, 1938, стор. 137.

Керівника Коліївщини — Максима Залізняка, «яко главного нарушителя пограничной тишины», як оголошував указ, присудили до колесування — «живова положить на колесо». Проте потім було вирішено Залізняка «бить кнутом, дать сто пятьдесят ударов и, вырезав ему ноздри и, поставя на лбу и на щеках указные знаки, сослать в Нерчинск в каторжную работу вечно»¹.

Запорізька старшина безуспішно намагалася переконати уряд в повній непричетності запорізького козацтва до Коліївщини. Полковник Головко, наприклад, писав у 1768 р., що на Правобережжі до «коліїв» ідуть тільки «бродяги, называя себя запорожскими казаками»², а справжніх запоріжців серед них немає зовсім. Однак царські чиновники мали незаперечні докази протилежного. 15 серпня 1768 р. київський генерал-губернатор Федір Воейков писав з докором Кошу, що «из допросов самих тех запорожцев, кои вчера только из Польши сюда присланы, явствует, что человек до двухсот из самой Сечи 29 прошлого июня, разделясь на разные части, в Польшу... отправились»³.

Всі сучасники в один голос свідчили, що на допомогу коліям йшла насамперед сірома. Такий саме погляд на гайдамаків як на представників найбільш знедоленої частини запорізького населення висловив, зокрема, інгульський полковник Тарас Чорний. 2 липня 1768 р. він писав, що козаки, які йшли на Правобережжя, — люди, в «которых и оружины немає, а не то [що] лошади»⁴.

В ордері від 1 липня 1768 р., розісланому в усі паланки, Кіш наказував зібрати на місцях команди з козаків і провести об'їзд-розшук місць зосередження гайдамаків — «скрывалищ». При цьому в ордері гайдамаки характеризуються як люди, «кои не хотят в козаков работать»⁵. Інакше кажучи, в гайдамаках офіційний документ вбачає запорізьких сіромах, які працювали звичайно по найму в господарствах заможних козаків⁶.

Докладні відомості про соціальний стан запоріжців, які брали участь у Коліївщині і відігравали в ній таку помітну роль, містяться в численних офіційних протоколах допитів гайдамаків. Так, наприклад, одинадцять гайдамаків із загону запорізького козака Канівського куреня Сави Майбороди, яких захопили царські війська, були допитані 27 серпня 1768 р. в м. Переяславі⁷.

З протоколу допиту видно, що з одинадцяти допитаних гайдамаків вихідців з кріпосних селян — сім, з селян (не вказано яких) — один, з дрібних орендарів — один, з запорізьких поспо-

¹ К. Гуслистий, назв. праця, стор. 30.

² ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 227, арк. 25.

³ Там же, спр. 228, арк. 189.

⁴ Там же.

⁵ Там же, арк. 24.

⁶ Більш докладно про соціальний склад гайдамацьких загонів див. нашу працю «Гайдамацкое движение на Запорожье во время Колевщины и восстания под руководством Е. Пугачева».

⁷ ДПБ УРСР, Рукописний відділ, спр. 4101, арк. 5—15.

литих — один, з реєстрових козаків Лівобережжя — один. Письменним визнав себе лише один гайдамака.

За соціальним станом вісім гайдамаків (запорізькі козаки) були найманими робітниками на Запоріжжі, троє (селяни з Правобережжя) теж були, що заслуговує на особливу увагу, найманими робітниками. Таким чином, всі допитані гайдамаки з загону Сави Майбороди були найманими робітниками.

Перехід запорізької сіроми на Правобережжя підсилював рух селянства, даючи йому, зокрема, відважні і досвідчені у військовій справі кадри. З другого боку, Коліївщина зробила великий вплив на розгортання класової боротьби в самому Запоріжжі. Більш частими стали випадки, коли сірома, об'єднавшись в гайдамацькі загони, нападала на зимівники запорізьких багатіїв, забираючи худобу, коней, зброю і т. д. Наведемо кілька прикладів.

В ордері Коша від 30 липня 1768 р. про затримання загону гайдамаків говориться, що останні, «сообщась с подобными себе, покушаются и тут на многие злодейства и грабительства»¹. Ингульський полковник Т. Чорний в рапорті від 2 липня 1768 р. повідомляв Кіш про те, що понад 30 гайдамаків «у козаков лошади, седла, ружья, волю чумацкие насильно берут и уже до половины поконились»². Цей гайдамацький загін на місцеву старшину наводив такий великий жах, що вона перестала покладати надії на свої власні сили. «Нам в малолюдстве, — писав Т. Чорний, — их не разогнать»³.

Виступи сіроми мали місце скрізь: на рибних промислах, соляних озерах та ін. Показовим щодо цього є такий факт. У червні 1768 р., як видно із рапорту прогнойнського полковника Ф. Великого від 24 червня, власник рибного промислу козак Пластунівського куреня С. Таран з чотирма своїми робітниками повіз до Гордійової пристані на продаж рибу. Коли він з вирученими грішми повернувся на промисел, робітники «начали в него требовать тем деньгам дуван чинить», тобто вимагали поділити виручку порівну. Господар «не хотел было чинить [поділу], но с принуждения их [робітників] учинил»⁴. З цього рапорту видно, що заворушення козаків охопили всю Прогнойнську паланку. Ф. Великий писав: «От таковых их [козаків] злоумышленных поступков и непостоянств и здесь самовольников крайне спинить и прекратить за малолюдством (через нечисленность команды, яка була у полковника. — В. Г.) не можно»⁵.

Запорізька старшина, як і царський уряд, боялася можливого злиття Коліївщини з гайдамацьким рухом на Запоріжжі. Такі побоювання підсилювались чутками про те, що Максим Залізняк має намір йти на Січ. 4 липня 1768 р. бугогардівський пол-

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 227, арк. 11—12.

² Там же, арк. 71.

³ Там же.

⁴ Там же, арк. 73.

⁵ Там же.

ковник Мусій Головка, який прибув у Січ, розповідав старшинам, що 27 червня 1768 р. на лівому березі Бугу він був зупинений загоном вершників із 7 чоловік. Назвавши на запитання старшого загону своє ім'я, Головка, в свою чергу, спитав, з ким він говорить. Старший загону відповів: «Я де Железняк». Потім він спитав Головка: «Давно ли был в Сечи и скоро [ли] поедешь [туди]?». Коли Головка відповів, що з Орелі він має намір повернутися прямо в Січ, той, що назвався Залізняком, сказав: «Егда пойдешь, поклонись пану кошевому (і перекажи), что мы будем по той стороне Буга до Сечи в гостях»¹. Головка намагався умовляти гайдамаків. «Когда б де,— сказав він їм,— вы приехали до Сечи, та б более не издили», але одержав від гайдамаки, що назвав себе Залізняком, таку характерну відповідь: «Приедем де мы (в Січ.— В. Г.), так что вы и прочие тамошние (старшины.— В. Г.) и в Сечи и нигде не удержитесь!»².

Безумовно, Головка розмовляв не з славним ватажком коліїв (Залізняк під час повстання 1768 р. не появлявся на Запоріжжі). Однак слова того, хто удавав з себе Залізняка, є прекрасним свідченням настроїв запорізьких гайдамаків. Враховуючи загальну тривожну обстановку на Запоріжжі, Кіш зараз же після рапорту Головка вирішив повідомити про це київського генерал-губернатора. У рапорті, відправленому в Київ на другий день, 5 липня, разом з копією реляції Головка, Кіш підкреслював, що із надісланої копії «усматривается, яко прописанный Железняк с его немалою шайкой имеет намерение точно так, как и в польские и другие места нападал, чапасть и на места по сию сторону Буга и войска запорожского»³. Далі повідомляється, що «от Коша на первый сего случая предприняты все удобовозможнейшие меры к недопущению их (гайдамаків.— В. Г.) сюда»⁴. Ці заходи полягали у відрядженні із Січі в різні місця Запоріжжя посиленних каральних команд. Проте, не маючи надії на ефективність вжитих заходів, Кіш просив у генерал-губернатора сприяння — присилки війська.

Після того, як польські магнати при підтримці царського уряду придушили селянський рух на Правобережжі, багато гайдамацьких загонів перейшло на Запоріжжя. Бугогардівський полковник Головок, наприклад, в своєму рапорті від 28 серпня 1768 р. повідомляв Кіш про перебування на території підвідомчої йому паланки, в урочищі Густий Байрак, «гайдамацьких шаек более двухсот (чоловік.— В. Г.) под предводительством принцепалов... старого запорожского вора Саражина, да платнировского куренного Алексея Дейнеки и неякогось минского Савки»⁵. Старшина, що був начальником одного із каральних загонів,

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 227, арк. 38.

² Там же.

³ Там же, арк. 39.

⁴ Там же.

⁵ Там же, арк. 207.

сповістив Кіш 28 вересня 1768 р., що «многие воровские сборища на низу реки Буг даже до Великого лимана в разных речках скрывалища свои имеют». При цьому він вважав за потрібне пояснити, що вказані «сборища» складаються із «здешних подчиненных... оттоль (із Польщі.— В. Г.) з недоброучинства к нам в здешние войсковые области убегающих»¹.

Восени 1768 р. класова боротьба на Запоріжжі різко загострилась. Збільшились випадки нападів на паланкову адміністрацію, на тюрми з метою звільнення ув'язнених. Прогоїнський полковник Федір Великий 21 серпня 1768 р. рапортував Кошу про напад козаків на його паланку. Козаки, за словами Великого, «гвалтом набежали на паланку з ножами и дручьем», розбили двері тюрми і випустили ув'язнених, серед яких був відомий гайдамака козак Левушківського куреня Микита Головатий. Тієї ж ночі, оточивши паланкове управління, козаки кілька разів обстрілювали його. Вони «разов до пяти ночным временем, пришед против паланки и оседав в очерете, ружья зарядивши пулями, повз паланку пальбу через всю ночь провождают». Сам Великий «в силу спасся» від гайдамаків².

Характеризуючи становище, що склалося в підвідомчій йому паланці, полковник Великий писав, що напад гайдамаків викликав паніку серед заможних козаків-зимівничан³, і підкреслював, що власними силами він не може припинити заворушення. Козаки «ослушными себе показали и показывают,— писав він 1 вересня 1768 р.,— от яких их злоумышленных и самовольных здесь поступков и продерзостей крайне спинить не могу»⁴. На закінчення він висловив побоювання за своє, а також підлеглих йому старшин життя. «И еще опасным себе в тому нахожу, чтоб в случае не последовало мне и старшине моей от них смертного убийства»⁵.

У Кіш звідусіль почали надходити донесення про напади гайдамаків на козачі зимівники. 21 вересня 1768 р. бугогардівський полковник Головка повідомляв про неодноразові напади гайдамацького загону в 26 чоловік під проводом якогось Макара на зимівники⁶.

Боротьбу з гайдамацьким рухом Кіш, як і завжди, вів з допомогою каральних команд. Начальниками команд призначалися найбільш відомі і досвідчені старшини. Восени 1768 р. керівництво однією такою каральною експедицією було покладено на військових старшин Макара Ногая і Олексія Чорного. В інструкції, складеній для них, говорилося, що «по определенных вам местах, чиня частые разъезды, стоятъ до воспоследования от Ко-

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 228, арк. 41.

² Там же, спр. 227, арк. 219.

³ Там же.

⁴ Там же, арк. 220.

⁵ Там же.

⁶ Там же, спр. 228, арк. 6.

ша резолюцій, а без того команди вашей не распускать»¹. На чолі другої експедиції, яка, між іншим, мала діяти в цей час в районі, що межував з Кримом, стояв старшина Андрій Порохня².

Між каральними командами і гайдамаками відбувалися кровопролитні сутички. В кінці вересня 1768 р. один із начальників карального загону доповів Кошу про бій, що стався між його загonom і гайдамаками. З'єднані каральні команди, рухаючись до гирла річки Єлацької, зустрілись з гайдамацьким загonom в 17 чоловік. «Когда,— говорилося в донесенні,— мы стали к ним (гайдамакам.— В. Г.) приближаться и словесно стали их, дабы они добровольно склонялись (здавались.— В. Г.) увещевать, то они на наше прошение увещевательством не смотрят [і], устремясь на нас бесчеловечным свирепством, начали по нас с ружей и пистолетов бить». Зав'язався гарячий бій. Сили каральних команд значно переважали гайдамацький загін. Незважаючи на це, гайдамаки, за словами начальника команди, вчинили «бесчеловечно и весьма опасное сопротивление». Лише після того, як гайдамаки побачили «себя в том сопротивляться больше не могущими», вони відступили на другий берег річки, переправившись через неї вплав. Карателям удалось захопити в полон трьох гайдамаків, до того ж один з них, Лодонка, був «ранен кулею в грудь»³. Подібні запеклі сутички між гайдамаками і карателями краще всього характеризують гостроту класової боротьби на Запоріжжі, ненависть експлуатованих низів до своїх гнобителів.

Нас цікавить питання про склад каральних команд. В такі команди, як правило, входили, за нарядом паланкової старшини, козаки-господарі. Заможні козаки, зрозуміло, не виявляли великого бажання підставляти свої голови під гайдамацькі кулі і шаблі. Вони вважали за краще висилати в команди замість себе своїх наймитів. Своекорисні господарі намагались при цьому давати наймитам поганих коней, непридатну зброю, старий одяг і т. д. Із таких наймитів складалася, наприклад, команда відомого уже нам військового старшини Андрія Порохні⁴.

Звичайно, що для січової влади наймити були вкрай ненадійною опорою в боротьбі з гайдамаками. Ось чому Кіш не раз суворо засуджував практику посилення господарями на службу замість себе своїх наймитів і наполягав на тому, щоб у команди з'являлись самі господарі. Ще задовго до Коліївщини, 24 квітня 1759 р., Кіш у своєму ордері самарському полковнику Андрію Семенову передбачливо наказував мобілізувати в каральні загоны тільки заможних козаків, або, як сказано в документі, «всех хозяев» його паланки⁵.

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 228, арк. 49.

² Там же, арк. 82. Ордер Коша самарському полковнику від 19 листопада 1768 р.

³ Там же.

⁴ Там же, арк. 82.

⁵ Там же, спр. 76, арк. 31.

Ще більшої гостроти набуло питання про соціальний склад каральних команд під час Коліївщини. В ордері від 19 листопада 1768 р. Кіш категорично наказував усім паланковим старшинам замінити в каральних командах господарями їх наймитів. Полковники повинні були, згідно з наказом, довести до відому «всех козаков по зимовниках... строжайшее приказание, чтоб они на перемену неисправных их наймитов сами во всем воинском приборе и на добрых лошадях явились»¹. Всі ці суворі накази, між іншим, залишилися на папері.

Козача біднота, яка служила в каральних командах, бачила в гайдамаках своїх захисників і братів. Тому часто траплялись випадки, коли козаки каральних команд під час сутичок з гайдамаками розбігалися або переходили на їх бік. Військові старшини Макар Ногай і Олексій Чорний 24 вересня 1768 р. рапортували в Кіш, що підвідомча їм каральна команда на грані розпаду, бо козаків «удержать... будет невозможно»². Побоювання старшин, як виявилось, були цілком обгрунтованими. Незабаром, 5 жовтня 1768 р., вони вже доповідали, що козаки їх команд, «взбунтовавшися, все без остатка, оставя нас ни при чем, разъехались»³.

Щоб примусити сірому, зачислену в каральні загони, боротися проти гайдамаків, Кіш вживав суворих заходів. В ордері від 13 вересня 1768 р., у відповідь на донесення вищезгаданих старшин, Кіш вимагав розшукати всіх козаків, які покинули свою команду, заарештувати і «за самовольство и ослушание жестоко наказать, дабы и другие, смотря на то, такой дерзости не посмели»⁴.

Однак ніякими заходами старшині не вдалося викоренити співчуття трудового козацтва до гайдамаків. Козаки відмовлялись з'являтися в роз'їзні команди, про що Кошу доповідали з різних місць. Бугогардівський полковник Головка, наприклад, в рапорті від 21 вересня 1768 р. повідомляв, що козаки підвідомчої йому паланки, одержавши наряд з'явитись в команду, «пренебрегши приказ наш, отказались [в] намереваемой нами собратись объездки»⁵. Коли полковник в кінці листопада наказав козакам з'явитися в команду для виступу проти загону гайдамаків, що появився (числом більш 100 чол.), козаки не підкорились наказу — «явились ослушными»⁶. 5 жовтня 1768 р. самарський полковник Дмитро Кулик повідомляв Кіш, що козаки, які проживають на території Самарської паланки, «отговариваются отправятся по повелению куренных атаманов в сечевую объездку»⁷.

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 228, арк. 82.

² Там же, арк. 24.

³ Там же, арк. 48.

⁴ Там же, арк. 49.

⁵ Там же, арк. 6.

⁶ Там же, арк. 11.

⁷ Там же, спр. 227, арк. 253.

Про ставлення козачої бідноти до служби в каральних загонах свідчить донесення військового старшини Андрія Лук'янова від 26 вересня 1768 р. На запит Коша, «с яких именно куреней і скільки козаков не дослано» в роз'їзні команди, Лук'янів відповів, що «только з шести куреней козаки были, да и то по малой части». Із прикладеного до донесення реєстру під заголовком «скільки не дослано с яких куреней козаков» видно, що із 33 куренів не з'явилося в команди 649 козаків¹. Така велика кількість тих, що порушили наказ про явку на службу, говорить сама за себе.

Враховуючи загрозливий стан, що створився в період Коліївщини (і після її поразки) для заможного козацтва, вища адміністрація прагнула добитися безумовної послухності січової залози. З цією метою вона вимагала від січовиків своєї присяги, яка б зобов'язувала кожного козака, що проживає в курені, боротися проти гайдамаків, де б і коли б останні не появились. Текст такої присяги був підписаний у Січі в червні 1768 р. козаками усіх куренів², причому козаки замість підпису ставили хрестик, бо були неписьменні.

Але саме у Січі судилося розгорнутися тим пов'язаним з Коліївщиною подіям, які своєю силою і розмахом були одним із найзначніших епізодів класової боротьби на Запоріжжі. Це було повстання в грудні 1768 р.

Дворянські і буржуазні історики, примушені так або інакше говорити про це повстання, не зуміли дати йому правильної оцінки. В. Греков, наприклад, що опублікував статтю і ряд документів, зобразив грудневі події 1768 р. як якусь катастрофу, котра загрожувала нібито самій основі існування і добробуту Січі. «Бунт 1768 р.,— писав він,— ладен був захитати саму основу, а з нею й добробут Запорізької Січі»³. Ставлячись вороже до трудових верств запорізького козацтва, В. Греков зображав найбільш пригнічену частину останнього — сірому у вигляді косної, консервативної маси, яка сліпо чіплялася за залишки старовини — за курінний устрій і курінні традиції⁴. Спотворюючи справжнє обличчя запорізької сіроми і відмовляючись пояснити причини повстання 1768 р. існуючими непримиренними класовими суперечностями, В. Греков шукав коріння повстання в сфері національних ознак. Він не тільки не визнавав прогресивного значення боротьби пригнічених і експлуатованих козацьких низів проти експлуататорської верхівки, але й вважав таку боротьбу шкідливою і небезпечною, бо вона порушувала «добро-

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 228, арк. 15.

² Там же, спр. 227, арк. 75. Рапорт полковника Т. Чорного від 2 червня 1768 р.

³ В. Греков, Бунт сіроми на Запоріжжі 1768 р., Записки історично-філологічного відділу УАН, кн. XI, К., 1927, стор. 210.

⁴ Там же, стор. 219.

бут Запорізької Січі». «Добробут» Січі В. Греков, зрозуміло, отожднював з добробутом запорізьких багатіїв.

Повстання в Січі спалахнуло 26 грудня 1768 р.¹ В цей день в Січі, за словами малоросійського генерал-губернатора П. Румянцева, відбулися «дерзости необыкновенные». Повстанці захопили пушкарню і звільнили ув'язнених гайдамаків. «Из тюрьмы,— писав Румянцев,— выпущены все преступники, заключенные в оной по суждениям. Имена старшины разграблены и самые квартиры их разломаны». Кошовий отаман Калнишевський в рапорті від 30 грудня 1768 р. на ім'я генерала А. С. Ісакова писав, що розгрому з боку повстанців зазнали не тільки старшинські, але «и козацьи дома»², тобто будинки заможного січового козацтва.

Ця загальна картина повстання трохи доповнюється іншими даними. Офіцер Новосіченського ретраншементу капітан К. Маркович, очевидець подій, в рапорті від 2 січня 1769 р. генералу Ісакову так описував повстання в Січі. В ніч на 26 грудня 1768 р. козаки-січовики, захопивши «силою рукою» військові литаври, «начали тревогу бить и всю чернь войск запорожских забрали (зібрали.— В. Г.) и з великим криком и стрельбою збунтовались»³. Потім повстанці кинулись до будинків старшини, багатого козацтва і розгромили їх. При цьому деяких багатіїв «вовся и прибили»⁴.

Ненависть повстанців до запорізької старшини і «достойных» козаків була настільки пекучою, що вони, вриваючись в старшинські будинки, «невзирая на святые образы и мощи, били и кололи и со всем их имуществом старшин разорили»⁵. За словами Калнишевського, у нього козаки «скверными их ногами (ікони з мощами.— В. Г.) так топтали... что с тех святых мощей ни одной части сыскать не могли»⁶. Сам Калнишевський, захоплений зненацька в своєму будинку, ледве врятувався «через верх потолешный». Переодягнувшись у чернецьку рясю, він втік у Новосіченський ретраншемент під охорону армійського гарнізону⁷. У такий спосіб із Січі втекли суддя, писар, осавул та інші старшини. За словами Калнишевського, вони, пробираючись в Новосіченський ретраншемент, «до полуночи, а некоторые и до утра, скрывались на берегу Днепра в лугах и плавнях»⁸.

Характеризуючи пізніше мету повсталих, Калнишевський заявляв, що *«сиромахи начали бунт для того, чтоб кошевого и*

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 233, арк. 2.

² Записки історично-філологічного відділу УАН, кн. XI, стор. 226.

³ Там же.

⁴ Там же.

⁵ Там же, стор. 224.

⁶ «Киевская старина», 1893, июнь, стор. 139—140.

⁷ А. С к а л ь к о в с к и й, История Новой Сечи, стор. 304.

⁸ Записки іст.-філ. відділу УАН, кн. XI, стор. 226.

*старшину войсковую нынешнюю и прежде бывшую и достойных козаків всіх побить досмерти»*¹.

«Бунт... приходил,— за словами коменданта Новосіченського ретраншементу сек.-майора Мікульшина,— на другий день даже до полудни»². Повстанці, таким чином, порівняно недовго володіли Січчю. Із Новосіченського ретраншементу Калнишевський і старшина викликали до себе отаманів «с надежными казаками»³. Одночасно з цим в Січ з таємним дорученням був направлений капітан Костянтин Маркович. Він повинен був розвідати там обстановку, щоб допомогти кошовому отаману і новосіченському коменданту придушити повстання.

Прибувши в Січ, Маркович вжив насамперед заходів до того, щоб внести розкол в ряди повстанців. Особисто і через своїх агентів він звернувся до сіроми, вмовляючи її припинити боротьбу. Широко використовуючи демагогічні обіцянки, Маркович говорив: «Вы себе выберете кошевым каво хотите, вам в том запретить никто не будет»⁴. Слова Марковича мали певний успіх. Серед повстанців, позбавлених твердого керівництва і організації, почалися незгоди. Частина їх погодилася скласти зброю. Кошовим отаманом було обрано Пилипа Федорова. Вибори Федорова були проведені за вказівкою самого Калнишевського. Цей захід мав підготувати ґрунт для цілковитого придушення повстання в Січі і поновлення кошовим Калнишевського. Федорів, який займав посаду кошового до Калнишевського, в 1764 р., був для останнього і всієї старшини своєю людиною. В ролі новообраного кошового отамана він став їх представником у таборі повсталих.

Як тільки Федорова було обрано, він наказав повстанцям «разойтись по куреням». Мабуть, деякі козаки підкорились наказу, бо Маркович у цитованому вище рапорті Ісакову з почуттям задоволення повідомляв, що «все бунтовщики спокоены»⁵. Проте тут же Маркович зробив застереження, що частина повсталих не піддалась на умовляння і не підкорилась наказу⁶. Кількість таких Маркович визначав у 300 чоловік. Однак він явно зменшив число козаків, які не підкорилися. Повідомляючи в Новосіченський ретраншемент про те, що наступив сприятливий момент для придушення повстання, Маркович пропонував негайно вислати проти повсталих загін козаків із тих, «которые в согласных бунтовщиков не были», з однією армійською гарматою⁷. Таким чином, сам Маркович всупереч своїм реляціям про

¹ Записки іст.-філ. відділу УАН, кн. XI, стор. 224—226.

² Там же (Новосіченський ретраншемент, в якому стояв армійський гарнізон, знаходився за 3 км від Січі).

³ Там же.

⁴ Там же, стор. 225.

⁵ Там же.

⁶ Там же.

⁷ Там же.

«спокойствие» в Січі вважав, що придушити повстання без застосування артилерії неможливо.

Слідом за цим 27 грудня комендант Мікульшин і Калнишевський послали проти повсталих загін козаків з армійською гарматою. Витіснені з передмістя Січі, повстанці відступили в січову фортецю, зачинили браму і «начали чинить отпор»¹.

Карателям, які наступали на Січ, «пешо и конно», вдалось вдертися у фортецю. Капітан Маркович, який прийняв вслід за цим командування каральним загonom, наказав канонірам відкрити по повсталих стрільбу із гармати — «пальть по всем улицам и по сторонам» Січі². Під згубним гарматним вогнем повстанці покинули фортецю і відступили, перейшовши через річку Підпільну, у плавні.

Повстання запорізької сіроми було придушене. Як рапортував Мікульшин генералу Ісакову 4 січня 1769 р., із числа повсталых «побито досмерти немалое число»³.

Після цього в Січ негайно повернулись Калнишевський і старшина. Вони приступили до розшуку і арештів учасників повстання. Повстанців, які не встигли сховатись, хапали і кидали у в'язницю. Їх доля була віддана в руки тих, проти кого вони повстали. Для проведення суду було створено спеціальну слідчу комісію, до складу якої ввійшли запорізькі старшини Василь Пишмич, Яків Качалов, Андрій Вербицький, Олексій Вермінка і новосіченський комендант секунд-майор Лаврентій Мікульшин. Характерно, що комісія не наважилась залишитись в Січі: вона проводила свої засідання в Новосіченській фортеці.

Комісія поспішала розправитися з захопленими повстанцями, бо, за словами Мікульшина, козаки збиралися силою звільнити ув'язнених товаришів. Сіромахи, як писав Мікульшин, «имеют пофалки... оных бунтовщиков из тюрьмы нагlostью выпустить»⁴. Вони мали намір покінчити також з кошовим. Один з арештованих признався, що хотів «кошевого публично из пистолета застрелить»⁵.

Щоб відвернути можливі нові виступи, Мікульшин, йдучи назустріч «секретному» проханню П. Калнишевського, в донесенні від 4 січня 1769 р. просив Ісакова поставити на Запоріжжі постійний гарнізон із регулярного війська у складі не менше двох полків⁶.

Ще більш тривожним в цей час було становище за межами Січі, в запорізьких паланках, куди став перемічатися центр боротьби. Кодацький полковник Йосип Калнишевський в рапорті від 10 лютого 1769 р., доносив Кошу про масові випадки захоп-

¹ Записки іст.-філ. відділу УАН, кн. XI, стор. 224.

² Там же, стор. 225.

³ Там же, стор. 224.

⁴ Там же, стор. 232.

⁵ Там же.

⁶ Там же, стор. 224.

лення сіромою зимівників багатих казаків, про підпали і т. д. Сіромахи, за словами Й. Калнишевського, «отчиняют загороды и загоняют скот... насильно, что смотрят в хате — берут»¹. Визначаючи розмір небезпеки, Й. Калнишевський відзначив, що таких «пеших и безоружных» сіромах у його палаці «много силою». Вони не тільки забирали майно багатіїв, але і били «безпошады». На закінчення Й. Калнишевський повідомляв, що сіромахам «нельзя и малейшего слова... сказать, ибо гуртом собравшись, на ответ идут»².

Майже такими словами зображав становище на Запоріжжі в рапорті кременчуцькому обер-коменданту Черткову 30 березня 1769 р. і секунд-майор Л. Мікульшин. «Уведомился я,— писав він,— что войска запорожского низового козаки сиромахи... ходют по своим волностям, слободам и зимовникам, лошадей у козаков отнимают и прочее имущество грабуют и зарытой в землю хлеб отрывают»³.

Повстання у Січі в грудні 1768 р. нічим, по суті, не відрізнялось від інших стихійних виступів експлуатованого населення Запоріжжя проти своїх гнобителів — старшини і багатого козацтва. Його стихійність, неорганізованість і локальний характер привели до швидкої поразки. Поряд з цим треба відзначити, що основною силою повстання в Січі у 1768 р. була запорізька сірома. Вона була об'єктом найбільшої, нічим не обмеженої експлуатації скрізь, де прикладала свою працю: в зимівниках, на рибних і соляних промислах, на військовій службі і т. д. Беззахисна від пожадливості своїх експлуататорів і гнобителів — багатого козацтва і старшини — сірома могла протиставити їм лише стихійний виступ, який кидав у дрож ворогів, але кожний раз закінчувався поразкою.

Думку про те, що головною силою повстання була якраз сірома, висловив у своєму зверненні до запорізьких козаків малоросійський генерал-губернатор Румянцев. Вони, тобто повстанці, писав він, «не из первой вашей братии»⁴.

Сірома, яка дала українському селянству досвідчених у військовій справі, відважних і талановитих ватажків, втілювала в собі кращі якості козацтва. Вона була носієм славних бойових традицій Запорізької Січі — цього центру антифеодальної боротьби українського селянства.

Повстання в Січі у грудні 1768 р. привело в замішання не тільки старшину і «достойных» козаків, але і вищу військову і цивільну адміністрацію України. Малоросійський генерал-губернатор Румянцев під враженням одержаних вістей про повстання наказав послати на придушення «в Сечи Запорожской бунту от

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 52, арк. 36.

² Там же.

³ Записки іст.-філ. відділу УАН, кн. XI, стор. 234.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 233, арк. 2.

бурлак и казаков» Ямбурзький и Псковський полки¹. Розпочати дії, проте, полкам не довелося через швидке придушення повстання.

Прагнучи встановити потрібний «порядок» на Запоріжжі, 4 січня 1769 р., тобто через тиждень після придушення повстання, Румянцев звернувся з спеціальною відозвою до «всех вообще казакам Сечи Запорожской». Відозву було послано через генерала артилерії Кологривова. Йому було наказано «словесно подтвердить» запорізьким козакам зміст відозви.

Малоросійський генерал-губернатор намагався схилити сірому до примирення з існуючими порядками. «Есть еще однако ж всем вам время,— писав він,— обозрев свое заблуждение и раскаясь об оном... сущее повинование и покорство своим властям»² виявити. В протилежному разі він загрожував сіромі суворими карами. «Но ежели вы хотя мало моему предложению супротивни будете, то ведайте,— писав Румянцев,— что я подвигну меры жестокой крайности»³.

Запорізька сірома, однак, не піддавалась вмовлянням і не вірила запевнянням начальства. У грудні 1769 р. в Січі знову почалися заворушення.

Російсько-турецька війна 1768—1774 рр. призвела до погіршення становища трудящих мас країни, до зростання дорожнечі тощо. Вона вимагала також великих жертв від трудового козацтва. Послані у військо заможними козаками замість себе наймити і незаможні козаки, зобов'язані споряджатися на війну на власні кошти, терпіли великі нестатки. Татари, вдираючись в межі Запоріжжя, збільшували і без того великі бідування населення: вони захоплювали майно, палили поселення і брали в полон людей. До всього цього додавались сваволя, здріств, обкрадання козаків з боку старшини.

Одним із проявів класового протесту запорізької сіроми під час війни 1768—1774 рр. були заворушення в Корсунському курені. 7 грудня 1769 р. тут відбулися вибори в так звану депутацію, яка посилалася в Петербург за платнею для війська. Такі «депутації» до царського двору відправлялись щорічно. Становище «депутатів» було далеко не однакове. Якщо для представників старшини така поїздка була почесною і вигідною справою, то зовсім інше значення вона мала для бідноти. Включені в «депутацію» козаки повинні були на протязі довгого шляху виконувати нелегкі обов'язки прислуги у старшин. Ось чому для козаків така «честь» була обтяжливою.

Вибори «депутації» відбувалися на сходці, якою керували курінний отаман Петро Остроух, депутат Комісії Уложення 1767 р. Мусій Скапа та інші «достойні» козаки. Під час виборів один із козаків, Микита Дорошенко, назвав Скапу і присутне

¹ Записки іст.-філ. відділу УАН, кн. XI, стор. 230.

² ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 233, арк. 2.

³ Там же.

«знатне товариство» зрадниками. Скапа вдарив Дорошенка. На допомогу Дорошенку підбігли козаки Сидір Усатий, Антон Калміуський, Петро Трушенко, Іван Дригожила і Трохим Лабза¹. За офіційною реляцією Коша гр. П. І. Паніну від 7 грудня 1769 р., вони «необузданною яростю на депутата Скапу бросились... немилосердно сего депутата Скапу били, так что атаман Остроух [і] депутат Скапа с протчим знатным товариством... принуждены (були) курень свой бросить и бежать с неотрешимой жалобой на тех сопряженных злобою возмутителей»². Козаки били Скапу, примовляючи: «Це ти чванишся, що поцелив на грудях цяцьку (сие же они называли портрет государственный)», тобто депутатський значок.

Виступ козаків Корсунського куреня кошовою старшиною вважався як «немалоопасная и законам противная» подія. На втихомирення «сопряженных злобою возмутителей» була направлена кошова команда. Козаки Корсунського куреня організували відсіч. Вони «взять себе командою не допускали, возлагая надежду на многое их собрание»³.

Опір тривав недовго. Стихійний виступ корсунців не був підтриманий іншими куренями. Старшина заарештувала і кинула у в'язницю шістьох згаданих вище активних учасників виступу.

Знову, як і в 1768 р., була створена слідча комісія. У неї ввійшли старшини Олексій Вермінка, Семен Маєвський і новосіченський комендант Мікульшин. Комісія не загаялась розпрачатись з ув'язненими. Визнавши їх винними в «нарушении порядка» і в «измене», вона ухвалила відправити всіх на вічне заслання.

Старшина посліщила домовитись з купкою козаків, яка належала до числа так званих «честных того ж куреня товарищей»⁴, щоб виключити засуджених із складу війська і тим застрашити інших і попередити в майбутньому прагнення «к общественному и здешнему беспокойству»⁵. «Честные товарищи», тобто багатії, охоче визнали, що засуджені — «недобронравные и спокойствия не жадающие» козаки, і постановили «вовся их исключить и из войска вывести»⁶.

Жорстока розправа, вчинена над шістьма активними учасниками виступу, не погасила духу протесту козаків Корсунського куреня. Навесні наступного 1770 р. корсунці направили своїх представників до військового судді Миколи Тимофійовича, який тоді заступав кошового Калнишевського, що знаходився в поході. Від імені всього куреня вони вимагали звільнення засуджених товаришів, загрожуючи в противному разі відмовитись

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, арк. 4.

² Там же, арк. 8.

³ Там же.

⁴ Там же, арк. 13.

⁵ Там же.

⁶ Там же.

виступити в похід. «Корсунського куреня товариство,—повідомляв у зв'язку з цим кошового військовий суддя,—Омелко Шпак [і] Безпалій Радион іменем от всего куреня сегодня приходили ко мне и требовали освобождения содержащихся в городку (Новосіченському ретраншементі.—В. Г.) их куренных известных шестерых человек, сказывая при том, что естли ж те отпущены не будут, то они всем куренем не пойдут в поход ни конниками, ни пехотою»¹. Корсунські козаки, додав суддя, загрозували розітись із куреня.

Заворушення в Корсунському курені аж ніяк не єдиний прояв класового протесту на Запоріжжі в той час. Виступи мали місце також серед козаків, що направлялися на турецький фронт з інших куренів. Глухий відгук цього ми знаходимо в згаданому листі військового судді. Мова йшла про те, чи доцільно зосереджувати піхоту, яка, як відомо, складалася в більшості з козацької сіроми, в одному місці, чи ні. «Мне кажется,—писав суддя,—естли бы их разделить на три части для того, что [б] между ими поменьше было шумств и беспорядков»².

Під час російсько-турецької війни, в 1772 р., почалося велике повстання яїцьких козаків, а в 1773 р., також на Яїці, спалахнула найбільша в історії Росії селянська війна під керівництвом О. Пугачова. Охопивши величезну територію, ця війна, яка була спрямована проти основ феодально-кріпосницького ладу, знайшла гарячий відгук і на Україні, де ще до цього жив деякий час О. Пугачов. Останній був добре знайомий з становищем трудових мас українського селянства і козацтва, які знемагали від тяжкого феодально-кріпосницького гніту. В бесіді з своїм найближчим соратником Чікою-Зарубіним Пугачов сказав: «Был де я у черкассов, на Дону и по России во многих городах... везде народ разорен»³. Пугачов добре знав також про антифеодальну боротьбу пригнічених мас українського народу, про славні подвиги коліїв і запорізьких гайдамаків. Під час Коліївщини Пугачов відбував козачу службу біля самих кордонів Запоріжжя—спочатку в Бахмуті, а потім у Голій Кам'янці Єлисаветградської провінції.

Селянська війна 1773—1775 рр., як і попередні антифеодальні селянські повстання в Росії і на Україні в XVI—XVIII ст., супроводжувалась масовим покаянням населення. І на цей раз покаяння було тією звичайною формою боротьби, за допомогою якої пригнічені маси прагнули визволитися від кріпосництва. Очоливши повстання, Пугачов звернувся з маніфестом до кріпосного селянства, до всіх пригнічених і знедолених.

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 233, арк. 9.

² Там же.

³ Пугачов на допиті згодом показав, що хрещеним батьком його сина, Тимофія, був «живущий в их (Зимовейській.—В. Г.) станице в работниках малороссиянец Алексей» (Восстание Емельяна Пугачова, Сборн. док., Л., 1935, док. 26, стор. 93; Пугачевщина, Сборник документов и материалов, т. II, М.—Л., 1931, стор. 131).

Закликаючи до повалення неадекватного кріпосницького ладу, Пугачов жалував всіх «вольностию и свободою и вечно козаками»¹. Українське селянство і козацтво палко відгукувалося на заклики Пугачова. На Україні посилилась антифеодална боротьба народних мас, почастишали випадки розгрому поміщицьких маєтків тощо.

Кріпосницький уряд побоювався можливого об'єднання сил російського і українського селянства. Між тим українські селяни і козаки, в тому числі і запорізькі, збиралися в загони і приєднувалися до російських повстанців, щоб спільними зусиллями знищити феодально-кріпосницький гніт. На пониззі Волги, поблизу Камишина, до Пугачова приєдналося близько 600 чоловік «малороссийских козаков конных».

Селяни с. Гор Іван Тарасов і Степан Кухтін розповідали уральському казенному селянину Лаврентію Іванову, що у Пугачова «много козаков донских и запорожских». Запорізький козак Дмитро Попович, який провадив агітацію серед селян і козаків, уже після поразки повстання розповідав, що у війську Пугачова був Максим Залізняк². Ми не маємо даних, що підтверджували б участь Максима Залізняка в селянській війні 1773—1775 рр. Проте сам собою цікавий той факт, що народні маси України пов'язували ім'я свого улюбленого героя Залізняка з мужньою боротьбою братнього російського селянства в 1773—1775 рр.

В числі найближчих соратників Пугачова були також і запоріжці. Максим Шигаєв, наприклад, розповідав, що коли отамани змовилися видати Пугачова царській владі, до нього приїхали двоє козаків — «яицкий Куманов, да запорожский Василий». Зрадники побоювались цих козаків, «а особливо запорожского, который самозванцу был предан»³.

Багато козаків розуміло, яке значення мало б об'єднання сил російського і українського селянства і козацтва⁴. Цікаві щодо цього показання запорізького козака Дударенка, що зберігаються в справах старого Саратовського магістрату. Після придушення Коліївщини Дударенко повернувся на Запоріжжя. Звідси, рятуючись від переслідування, він разом з 27 своїми товаришами, які також брали участь в повстанні, перебрався на Дніп. Мандруючи по різних місцях, Дударенко, нарешті, потрапив на Іргиз, де жив у розкольницькому скиту. В 1772 р. в цей скит до старця Питирима приїхали донські козаки. Вони розповіли про нові порядки, запроваджені владою на Дону і Запоріжжі, і про утиски старшинами і урядовими чиновниками козацтва. Один з козаків, Заброта, сказав: «Я подлинно ведаю...

¹ Восстание Емельяна Пугачева, Сб. докум. док. 20, стор. 45.

² ЦДАДА СРСР, ф. 6, спр. 512, арк. III; спр. 507, ч. III, арк. 479; спр. 2455, арк. 4.

³ Пугачевщина, Сб. докум. док., т. II, стор. 105.

⁴ Т. Н. Муравлева, Крестьянское движение на Левобережной и Слободской Украине в 70—90-х годах XVIII в. (диссертация), К., 1953.

что какое гонение на запорожских казаков (після Коліївщини.— В. Г.) воздвигнуто господами, такое же на всех казаков будет... Уже малороссийские люди,— казав далі Заброда,— не стерпя того гонения, всею землею к нам итти желают»¹. Почувши це, старець Питирим, що співчутливо ставився до боротьби народних мас, сказав: «Помагай им боже, они люди добрые и с московскими господами, чаю, то же учинят, что и с польскими было». Дударенко, з свого боку, розповідав, як розправився уряд з учасниками повстання 1768 р. «Немало де брата нашего запорожца,— сказав він,— за то российское начальство на кобылу клало». На це Заброда зазначив: «Всех российских людей да и казаков донских, також и яицких, буде одною мыслью бунт учинят, на кобылу не положишь»². Пізніше запорожець Дударенко був ревним прихильником Пугачова і обвинувачувався владою «в подговоре» до повстання жителів Покровської слободи³.

Пугачов надавав великого значення Запорізькій Січі, як одному із важливих центрів антифеодальної боротьби. Восени 1774 р., після того як царські війська завдали удару повстанському війську біля Чорного Яру, Пугачов говорив своїм козакам: «Я де думаю итти вниз по Волге и, собрав на ватагах хлеба, пробраться морем к запорожским козакам»⁴. Однак здійснити цей задум Пугачову, як відомо, не довелось.

Після поразки під Чорним Яром окремі повстанські загони ще продовжували боротьбу. Багато з них, відступаючи перед царськими військами, шукали порятунку на Запоріжжі. Так, у вересні 1774 р. невеликий загін повстанців на чотирьох возах пройшов через слободу Криничну Ізюмської провінції. Це були повстанці, «говорившие на великороссийском наречии, в зипунах и шапках русских крестьянских»⁵. Із Криничної загін пройшов до «линии» (Українська лінія). 25 вересня він появився біля фортеці Петрівської, а потім попрямував на Запоріжжя⁶. Про втечу учасників селянської війни 1773—1775 рр. на Запоріжжя свідчить і єп. Феодосій. «Весной 1774 года в соседстве к проживающим здесь (в слободі Слав'янці.— В. Г.) запорожцам присоединились,— пише він,— несколько бурлаков из пораженной пугачевщины»⁷. Феодосій же відзначає, що ще раніш, в січні 1774 р., на Запоріжжі появились полковники Пугачова—Ємельянов і Стодола⁸.

Повстання 1772 р. на Яїку і селянська війна 1773—1775 рр.

¹ Д. Мордовцев, Гайдамаччина, 1870, стор. 477—478.

² Там же.

³ Там же, стор. 475.

⁴ Пугачевщина, Сборн. документов, т. II, стор. 155.

⁵ Харківський обласний державний архів (далі — ХОДА), ф. 399, спр. 904-а, арк. 139.

⁶ Там же, арк. 130.

⁷ Матеріали для историко-статистического описания Екатеринославской епархии, вып. I, Екатеринослав, 1880, стор. 527.

⁸ Там же, стор. 401.

знаходили підтримку з боку запорізького козацтва. В цей час на Запоріжжі знову помітно поживався антифеодальний рух низів. Почастішали випадки нападів козаків на військові пости, що знаходилися на кордонах Запоріжжя. 24 серпня 1770 р., наприклад, генерал Остерман скаржився Кошу, що загін запоріжців (80 чоловік) під керівництвом полковника Протовчанської паланки Галицького і одного курінного отамана з'явився до військових постів поблизу Самарського ретраншементу, «чтоб оные посты позгонять» і потім «начали ломать шалаши, при том посту поделанные, и поламали весь лагерь, объявляя, что они де сами будут в тех местах свою землю берегти». Нарешті, запоріжці заявили, що якщо і надалі «на их земле будут таковыя (военні.— В. Г.) посты, то не будет без убитого»¹. 30 серпня 1770 р. генерал-поручик Берг повідомив Кіш, що козаки, які руйнували укріплення, «угрожали офицеров киями бить»². Цю погрозу було сприйнято з усією серйозністю, бо випадки побиття і навіть вбивства запоріжцями офіцерів траплялися дуже часто. Коли, наприклад, у 1772 р. командир однієї з кордонних фортець С. Лебединець з'явився сам на Запоріжжі для розшуків своїх збіглих селян, то козаки його «досмерти закололи»³.

Взагалі, треба сказати, напади запоріжців на військові укріплення, в тому числі на пікінерні та ландміліцейські пости на протязі 1771—1774 рр. майже не припинялися. Командири цих частин рапортували, зокрема, уряду про «согнанных... запорожцами кордонах и форпостах на реке Жовтенькой» і т. д.⁴ Командуючий військами на півдні неодноразово доносив в зв'язку з цим Катерині II про «сумасбродства и наглости», як він висловився, запорізьких козаків і вимагав вжити рішучих заходів проти них⁵.

Запоріжці, крім того, намагалися власними силами повернути захоплені урядом землі, які, як знаємо, були роздані під поселення різним поміщикам і іррегулярним військовим частинам. Загони запоріжців, іноді під керівництвом старшин, зганяли військових поселенців з цих земель або вимагали від них визнання над собою влади Запорізького Коша. Так, у 1772 р. генерал-майор Чертков, командир Донецького пікінерного полку полковник Алімов і Новоросійська губернська канцелярія подали уряду скарги, в яких зазначалося, що «запорожские козаки в числе четырехсот человек приехали в дачу (район.— В. Г.) Екатерининского шанца... где к поселению Молдавского гусарского полка... приведены были более ста семей волохов, селиться не допустили и прогнали, причем еще посылаемому

¹ Материалы для истории запорожских козаков, изд. Я. П. Новицкий, Екатеринослав, 1909, док. 29, стор. 42.

² Там же, док. 22, стор. 34.

³ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 33, арк. 3—4.

⁴ Записки іст.-філ. відділу УАН, кн. IX, К., 1926, стор. 322.

⁵ Е. А. Загоровский, назв. праця, стор. 74.

порутчику... сказано, що и поселившихся на Синюхином Броду и в Павловском редуте выгнать намерены»¹.

5 травня 1774 р. Сенат одержав донесення київського генерал-губернатора Воейкова, який повідомляв, що «запорожцы, несмотря на посланные к тому (Запорізькому.— В. Г.) войску грамоты, наезжая немалыми толпами в Елисаветградскую провинцию, причиняют жителям (тобто військовим поселенцям.— В. Т.) несносные обиды, побои... многих людей с имуществом и скотом оружейною рукою выгоняют в свои слободы, рассевая при том слухи, что в нынешнее лето все состоящие под Елисаветградскую провинцию земли получают в свое ведомство, а провинция истребитя»².

Виступаючи під час селянської війни 1773—1775 рр. проти кріпосників і їх уряду, запорізькі козаки разом з тим не припиняли боротьби і проти власних гнобителів. Так, запоріжці відмовлялись виконувати розпорядження старшин і т. ін. 9 вересня 1770 р. військовий суддя Тимофеев, який заміщав у Січі перебуваючого на фронті кошового отамана Калнишевського, з тривогою повідомив останньому: «Одним словом сказать можно, что такая республика, что нехай только бог исправит и потому управление (козаками на Запоріжжі.— В. Г.) крепко тяжело; бог знает, что и делать; разорение мое с ними, да и только!»³.

Козаки масами відмовлялися відбувати військову службу, не з'являлися в команди для відправки на фронт або втікали по дорозі. Кошу вже у 1770 р. довелося вжити суворих заходів проти цього, але даремно. «Оставшихся же от походу запорожских козаков и других своевольников,—повідомлялось в одному з розпоряджень Коша,—от шумств и грабительств ускромлять и для того отправит по селам, шляхам и зимовникам достаточные при старшине разъездные команды и так их ускромнить, что [бы] зло искоренить, чтоб о сем злу впредь и слуху не заходило»⁴.

Мали місце також відкриті збройні виступи козаків проти старшин на фронті. І без того виключно тяжке становище козацької бідноти на війні погіршувалось ще внаслідок того, що гроші, які видавалися козакам замість харчів, ні в якій мірі не задовольняли навіть найскромніших потреб. Проте часто і ці мізерні кошти безнадійно застрявали в просторах старшинських кишенях. В січні 1771 р., наприклад, козаки команди військового старшини Андрія Порохні дорікали старшинам: «Ви де,—скаржились вони,—все наше жалованье затащловали (привласнили.—В. Г.)»⁵.

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 288, арк. 44.

² ЦДАРА СРСР, ф. 259, спр. 299, арк. 3—4.

³ Материалы для истории запорожских козаков, изд. Я. П. Новицкий, док. 47, стор. 71—72.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 304, арк. 129.

⁵ Там же, спр. 386, арк. 10.

І не тільки сірома, але і інші верстви, крім, звичайно, багаті-їв, терпіли на війні великі нестатки. Вони були неспроможні забезпечити себе навіть хлібом, а коней—фуражем. Так, 21 січня 1771 р. група старшин повідомляла Кіш про те, що в командах «могущественных господарей», що мали гроші на хліб і сіно, можна зустрічати значно рідше, «нежели немогущественных»¹. Останні, за словами тих же старшин, «по немогуществу своему за что купить сена, на подножному корму лошадей держали»².

23 січня 1771 р. козаки із команди Порохні самовільно залишили свої пости, з'явилися до свого начальника з вимогою видачі провіанту та фуражу. Порохня рішуче відмовив їм, заявивши, що і сам нічого не має. Тоді вони кинулися до Порохні з погрозами: «Возмемо тебе по прошлогоднему ланцюгом за шию та уьеммо досмерти!»³. При цьому козаки «всякими непристойными словами ругали» не тільки Порохню, а й взагалі всіх старшин, загрожуючи зовсім залишити службу і розійтись. Порохня в рапорті з приводу цього зовсім не утаїв від кошового начальства, що «сей,— як він писав,— противной... команди моей козаков поступок привел меня в крайнее смущение и (навіть! — В. Г.) отчаяние жизни». Якщо події розвиватимуться так і далі, то «отдавшие[сь] в волю Божию, принужден буду оставить порученость и до Сечи ехать или за невозможностью куда очи глядят, туда и бежать от противных и небогобоязненных людей», тобто від козаків⁴.

Збереглися деякі дані і про інший виступ козаків, що стався в січні 1774 р. в Першій Запорізькій команді, яка теж перебувала на фронті, на Дунаї.

ІІ березня писар цієї команди Г. Чернявський повідомляв у Кіш, що в ній відбулися «большие бунты, которым неприлично быть»⁵. Запоріжці під керівництвом козака Дінського куреня Грицька Фіялки⁶ заарештували своїх старшин, і, прив'язавши їх до гармати, стали робити «розсмотр их злоупотреблений». При цьому, як повідомляв Чернявський, козаки «господина полковника Гука в шию таскали»⁷. Чим закінчилося це повстання, невідомо. Коло цього часу в Січі відбувся замах на військового суддю М. Тимофєйовича⁸.

Селянська війна 1773—1775 рр. відродила надії запорізьких

¹ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 386, арк. 14.

² Там же.

³ Там же.

⁴ Там же.

⁵ Там же, спр. 262.

⁶ Г. Фіялка був одним з активних учасників повстання козаків запорізької команди, яке мало місце 5 грудня 1771 р. під Браїловом. Повстання було придушено лише з допомогою регулярних частин. Фіялку разом з іншими козаками було заарештовано, і він деякий час перебував в ув'язненні (там же).

⁷ Там же.

⁸ Там же, спр. 266, арк. 48—52.

низів звільнитись з-під влади своїх гнобителів. Дуже характерний щодо цього такий епізод. Ще в 1772 р., вслід за повстанням на Яїку, запорізький молодик на ім'я Никон (прізвище невідоме) в розмові з другим робітником, дуже старим козаком Борисом Швецем, сказав, що скоро *«панів вибивать будуть»* і що для цього треба *«обзавестись зброєю»*¹. 21 листопада 1773 р. Борис Швець, зайшовши в Кодак до перевізника разом з двома наймитами — козаками Пластунівського куреня, сказав присутнім, що *«будет де еще в Сечи недобре: стариков (значних козаків.— В. Г.) и панов выбиватымем»*².

Розмова козаків була підслухана отаманом Щербинівського куреня Лук'яном Козинцем, який в цей час знаходився в будинку перевізника. Козинець поспішно відправився в Січ і доповів про це кошовому отаману. За розпорядженням останнього Швеця і його двох товаришів було схоплено і під посиленою вартою посаджено в «яму» при військовій пушкарні. Немилосердно катованого батогами Швеця тричі ставили на тортурі, «от которых трех пристрастных допросов,— читаємо в офіційальному повідомленні,— он, Швец, дней через четыре и умре в яме»³. Під час допитів він тримався мужньо, не сказавши ні слова.

Про посилення антифеодальної боротьби на Запоріжжі в цей період свідчать також сутички між запорізькими козаками та царськими військовими частинами. Козаки нападали на загони урядових військ, особливо на ті, які йшли з турецького фронту для придушення повстання під керівництвом Пугачова, і знищували їх. Сучасник, генерал О. Рігельман, відзначає в цьому зв'язку, що запоріжці *«форпости, команды и заставы, для проходу за границы и в возвратном своем пути разбивали и до смерти многих побили»*⁴. Загони запоріжців подавали допомогу закріпаченому українському селянству. Так, в 1774 р. загін запорізьких козаків *«при воинском оружии»* появився в с. Лозоватій (на Лівобережжі), в маєтку українського поміщика Г. Бутовича. Запоріжці, як про це ми говорили вище, допомогли селянам Бутовича втекти на Запоріжжя⁵. Про поживлення антифеодальної боротьби запорізького козацтва в цей період зазначалось і в маніфесті Катерини II від 3 серпня 1775 р. Тут, зокрема, наголошувалось, що запоріжці почали *«и в самое новейшее время гораздо далеко простирать свою дерзость»*⁶. Маніфест обвинувачував козаків також в тому, що вони, *«несмотря на частые им от правительств наших запрещения, не одних уже прямо в козаки вступающих беглецов, но и людей*

¹ А. Скальковский, История Новой Сечи, стор. 168—169.

² ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 364, арк. 72.

³ А. Скальковский, История Новой Сечи, стор. 169.

⁴ «Летописное повествование...», стор. 32.

⁵ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 343, арк. 33.

⁶ «Летописное повествование...», стор. 32.

женатых и семейных» переходять¹. Навіть такий реакційний автор, як А. Скальковський, під впливом незаперечних документальних даних змушений був визнати, що в 1774 р. на Запоріжжі «подобное 1768 году возмущение опять готовилось»². Про становище на Запоріжжі під час і після селянської війни під керівництвом Пугачова еп. Феодосій зазначає: «В 1774—1775 гг. во многих местах появлялись тайные враги общего спокойствия». Називаючи їх «мятежниками из пораженной партии Пугачева», Феодосій вважає, що вони «своими происками волновали и беспокоили народ». Особливо сильне заворушення спостерігалось в Старій Самарі, де появився якийсь «мятежный» полковник Василь Злий, він же Журба. «Самара,— пише Феодосій,— была оцеплена и окружена карантинном: никому не было свободного ни входа в город, ни выхода; в городе,— закінчує він,— начались допросы и розыски, от которых народ не скоро мог успокоиться и придти в себя»³.

Нарешті, відгук про боротьбу запорізьких низів того періоду знаходимо в ордері генерала Черткова від 20 квітня 1776 р. В цьому ордері звертається увага влади на «бывшее злодейское возмущение селений», які входили раніше (до середини 1775 р.) до Запоріжжя⁴. Протест низів запорізького населення мала, можливо, на увазі і місцева адміністрація, коли повідомляла уряд в тому ж році про священника Федора Фомича, який «всячески со усердием» виконував розпорядження властей і намагався приводити до належного послухання «непокорливых и развратных жителей», як вони названі в документі⁵.

Налякані розмахом антифеодального руху, запорізькі старшини почали знову посилено шукати згоди з урядом, наполягати на реорганізації Запорізького війська на зразок Донського, виключення з нього бідноти, посилення влади старшини і т. ін. Г. Ф. Квітка розповідає у своїх спогадах про поїздку в 1774—1775 рр. до Петербурга полкового старшини Антона Головатого — представника інтересів запорізьких верхів, який подав уряду «новый план для управления Сечи и новую форму службы и управления ее». В цьому проекті Головатий запропонував «все буйные,— як він висловився,— непреклонные к порядку головы, как из чиновников (тобто старшин.— В. Г.), так и казак, под разными предлогами удалить или вывести из войска... тогда обявить в войске новое устройство и порядок, сходные с тем, что в Донском войске... Переписать всех казак, вошедших в новый состав войска, и из-за (більше.— В. Г.) того

¹ Там же, стор. 33.

² А. Скальковский, История Новой Сечи, ч. I, стор. 169.

³ Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии, стор. 302—303.

⁴ Дніпропетровський Державний обласний музей, ф. Канцелярії Азовського губернаторства, арх. № 220, арк. 202.

⁵ В. Беднов, К истории бывших запорожских старшин и казаков, Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии, вып. X, стор. 226—227.

не приймають ні одного чоловіка»¹. Проте цей проект зараз вже не задовольнив уряд, який готувався при першій же можливості взагалі знищити Запорізьку Січ. Потьомкін, познайомившись в присутності Головатого з проектом, роздратовано відкинув його і сказав: «Не можна вам оставаться. Вы крепко расшалились и ни в каком виде не можете уже приносить пользы»².

Після того як урядові, що поспішив укласти мир з Туреччиною, вдалося ціною великих зусиль покінчити з селянською війною 1773—1775 рр., він став на шлях кривавої розправи над народними масами. Було заарештовано близько 20 тис. чоловік. Тисячі селян і козаків було страчено без суду, інших заслано на довічну каторгу. Щоб застрашити народ, уряд кріпосників розпорядився спорудити у всіх причетних до повстання селах і сільцях «глаголи» і «колеса». Труп страчених довго гойдалися на шибеницях, поставлених на видних місцях, на перехрестях шляхів. Шибениці з страченими пливли також вниз по Камі та Волзі. У значної частини населення тих районів, які були охоплені повстанням, в тому числі у башкир і калмиків, уряд конфіскував усе майно, а самих разом з родинами віддав у кріпосну неволю російським та іншим поміщикам³.

У країні наступила смуга чорної реакції. Проведенням губернської реформи 1775 р. уряд значно збільшив адміністративно-поліцейський апарат на місцях, ще тісніше затягнув кріпосницьку петлю на шії трудового народу. Посилився також національно-колоніальний гніт.

Жорстокий репресій від царського уряду зазнало російське і українське трудове козацтво. Козачі землі, які на протязі століть притягували до себе маси селян-втікачів, були вогнищем протесту проти феодально-кріпосницького ладу. Багатовіковий військовий досвід козацтва з успіхом використовувався селянами в їх боротьбі з феодалами. Козацтво дало російському і українському селянству талановитих керівників, таких як С. Разін, К. Булавін, М. Залізняк, О. Пугачов та ін., а також досвідчені у військовій справі, відважні кадри. При цьому найбільш активною силою антифеодальних виступів козацтва завжди була голода, сірома.

Внаслідок вжитих заходів відразу після придушення повстання під проводом Пугачова Яїцьке козацьке військо було різко обмежене в своїх правах і цілком підпорядковане Военній колегії. Щоб стерти навіть пам'ять про події, які почалися на Яїку, уряд переіменував назву річки Яїк в Урал, а яїцьке козацтво — в уральське. Волзькі козаки були переселені на Кавказ. Землі Донського війська указом від 14 лютого 1775 р. були

¹ «Отечественные записки», т. VI, СПб., 1839, отд. II, стор. 8.

² Там же, стор. 9.

³ М. Жижка, Емельян Пугачев, изд. 2-е, М., 1950, стор. 196—199.

включені до складу новоутвореної Азовської губернії. На Дону було встановлено так зване «гражданское правительство», яке повністю скасувало козаچه самоуправління. Станиця Зимовейська (батьківщина Пугачова) була переіменована в Потьомкінську і перенесена на протилежний берег Дону.

Царський уряд почав проводити політику перетворення козацтва в замкнутий військовий стан, в опору своїх колонізаторських цілей на окраїнах і в знаряддя боротьби з зростаючим революційним рухом в центрі країни. При цьому уряд намагався різко збільшити серед козацтва питому вагу заможних елементів і закрити доступ до нього для селян-втікачів. Старшина і частина багатих козаків стали одержувати від уряду офіцерські чини і дворянські привілеї.

Особливо жорстоко царський уряд розправився з Запорізькою Січчю, в якій російські та українські кріпосники не без підстав вбачали вкрай небезпечне для себе вогнище боротьби проти кріпосницького і національного гніту. Правда, на протязі віків Запорізька Січ відіграла важливу роль у боротьбі проти агресії з боку Криму і Туреччини. Однак після Кучук-Кайнарджійського мирного договору в 1774 р. і виходу Росії до Чорного моря була усунена загроза з боку Кримського ханства. Запорізька Січ втратила своє попереднє значення прикордонного форпосту щодо Криму. Все це разом взяте дозволяло урядові поставити питання про негайну ліквідацію запорізького козацтва і зруйнування Січі. До такого кроку уряд спонукували, звичайно, і інші обставини. Важлива з них — нестримне прагнення російських та українських кріпосників, царських сановників, генералів і т. д. захопити родючі запорізькі землі і перетворити козаків у своїх кріпаків.

Для населення Запоріжжя, як про це свідчать яскраві слова наведеної нижче народної пісні, наміри кріпосників були цілком очевидними.

Ой з-під города, з-під Лизавета сизі орли вилітали,
А в городі та в Лизаветі всі пани собирались.
Пани-сенатори, пребольшіі генерали, вони думали, гадали:
Ой як би ж нам, ой як би ж-нам їх вольності одібрати¹!

Роздавання урядом північних запорізьких земель, які були оголошені «пустопорожніми», російським і українським кріпосникам почалося, як ми знаємо (див. вище), ще задовго до середини XVIII ст. С. Зарульський — ідеолог лівобережного українського шляхетства, сучасник описуваних подій, з задоволенням відмітив у своєму творі, що в зв'язку з утворенням Новоросійської губернії частково на землях Запоріжжя «госуда-

¹ И. Манжула, Запорожское расхищение, Заметка к двум песням о разрушении Сечи, «Киевская старина», 1882, январь, стор. 535—536.

рыня дала повеление оные занимать помещикам в свое владение»¹.

Дійсно, Кіш неодноразово намагався протистояти захопленню запорізьких земель, але даремно. В Наказі запорізьким депутатам в Комісію Уложення 1767 р., наприклад, зазначалося, що вже у 1746 р. урядом «Азовского моря приморских берегов и степу более трехсот верст без и малейшей войска Запорожского винности взято, а козаков запорожских... з сильным убытком загнато, також под Новую Сербию и Слободское... поселение вширь и вдовж немало земли с лесами рыбными ловлями занято (захоплено.— В. Г.) козаков же... согласно; да сверх того под Екатерининскую провинцию река Самарь с протчими угодьями и землями уже последними отписуется указами е. и. в.»².

Але зараз мова йшла вже не про відторгнення окремих земель від Запоріжжя, а про захоплення запорізьких земель в цілому, знищення запорізького козацтва і поширення на територію Запоріжжя кріпосницьких порядків, пануючих в центральних областях імперії. Було ясно, що без знищення Запорізької Січі, де селянство завжди знаходило підтримку в своїй боротьбі проти кріпосництва і куди воно втікало, рятуючись від гноблення, не можна було і думати про дальше укріплення феодально-кріпосницької системи в Росії і на Україні, чого так настирливо вимагали від уряду російські та українські кріпосники.

Спочатку, ми вважаємо, уряд намагався знайти юридичне обґрунтування акту ліквідації Січі. З цим, як уже зазначалось вище, було пов'язане урядове доручення під час російсько-турецької війни дворянському історичу Г. Ф. Міллеру пояснити, чи мають запоріжці яке-небудь право на володіння своїми землями.

Проте дуже швидко уряд вирішив не утрудняти себе цими обґрунтуваннями, а здійснити свій намір по відношенню до Січі при допомозі тих військ, які після закінчення війни були переведені з Дунаю на придушення селянської війни в Росії. Саме цей проект, за словами одного з біографів Потьомкіна, останній запропонував 23 квітня 1775 р. на засіданні так званої Ради при височайшому дворі. Проект Потьомкіна було прийнято³. і командуючому І армією, яка знаходилася поблизу кордонів Запоріжжя, генералу П. Текелію було надіслано таємне роз-

¹ С. Зарульський, Описание о Малой России и Украине, Чтения в обществе ист. и древ. при Московском университете, № 8, М., 1848, отд. IV, стор. 23

² ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 201, арк. 170.

³ Можливо, що участь Запоріжжя була вирішена вже до цього. Відповідаючи на скарги поміщиків, які вказували на безперестанні втечі селян у Січ і на сутички з запоріжцями з-за земель, Потьомкін в листі від 25 лютого 1775 р. радив їм мати «возможное терпение», тому що запоріжці і всі їх землі «имеют,— як повідомляв він,— вступить во вверенную мне Новороссийскую губернию». А. Шиманов, Предсмертная поземельная борьба Запорожья, «Киевская старина», 1883, декабрь, стор. 629.

порядження зайняти при поверненні Січ, оголосити про розпуск Запорізького козацького війська, арештувати деяких кошових старшин, обвинувативши їх у державній зраді і т. ін. С. Зарульський повідомляє у зв'язку з цим, що Текелій «получил от императрицы повеление, чтоб, как армия следовать будет мимо Запорожской Сечи, оную занять без кровопролития»¹.

Після одержання наказу уряду «истребить Кош сих (запорізьких.— В. Г.) козаков, как гнездо их своевольств, и, усмирив, учредить над ними начальство»², генерал Текелій вступив з своїми частинами в Запоріжжя, зайняв усі паланки і слободи, а 4 червня, оточивши Січ з усіх боків, спрямував на неї жерла своїх гармат.

Те, що царський уряд збирається руйнувати Січ і ліквідувати Запорізьке військо, було зустрінуте козацтвом з величезним обуренням. Козаки, в першу чергу сірома, вирішили чинити опір царському війську, захистити Січ. За словами сучасника, запорізького багача М. Коржа, прихильниками рішучого опору були якраз «все серомы, бурлаки и не женаты, а и притом и оседлостей никаких не имели, потому и бунтовались»³.

Протилежну позицію зайняли запорізькі багатії. Останні сподівались на те, що послушність урядові, сприяння його військам будуть оцінені в Петербурзі належним чином. Вони, «имея у себя... достаточные обзаведения по зимовникам... не согласны были на мнение бунтовщиков отважных»⁴. При цьому старшини і заможні козаки думали так: «Хотя мы войско Текелиево... и истребим безнужно, но ти полки, кои вступили уже в наши владения и заняли все паланки и слободы, услышавши наше сопротивление, разорят все наши тамошние пожитки». Тому вони пропонували здати Січ беззастережно.

Пам'ять про розбіжність серед козацтва в питанні про здачу Січі збереглася і в народних піснях. У одній із них розповідається, що козаки Васюринського куреня звернулись до кошового з проханням дозволити їм зайняти свої місця на валах і баштах і захистити Січ від царського війська.

Благослови ти, наш батьку, нам на башти стати,
Щоб не впустишь москалів да Січ руйнувати.
Москаль⁵ стане з тесаками, а ми з кулаками;
Нехай слава не загине поміж козаками.

Але кошовий не згоджується і відповідає:

Не дозволю, милі браття, вам на башти стати:
Однакове християнство — грішно вигубляти.

¹ С. Зарульський, назв. праця, стор. 24.

² Архив Государственного Совета, т. I, ч. 2-я, стор. 217—222.

³ Устное повествование бывшего запорожца Н. Коржа, стор. 46.

⁴ Там же.

⁵ Мова йде про царські війська.

5 червня військо генерала Текелія зайняло Січ. Запорізьке козацтво як військо перестало існувати¹. 3 серпня 1775 р. Катерина II видала маніфест про ліквідацію запорізького козацтва. «Сечь Запорожская,— гласив маніфест,— вконец уже разрушена с истреблением на будущее время и самого названия Запорожских козаков... за оскорбление Нашего Имп. В-ва чрез поступки и дерзновение, оказанные от сих Козаков в неповиновении Нашим Высочайшим повелениям». Ця непокора, як пояснював маніфест, проявлялась в тому, що козаки завжди чинили «насильства противу собственных сограждан (читай поміщиків.—В. Г.) подданных наших», а також в тому, що вони переховували у себе і приймали у військо «без разбора... людей всякого сброда, всякого языка и всякой веры — беглецов»². Нарешті, запоріжці обвинувачувалися урядом в тому, що, «заводя собственное хлебопашество, расторгли они тем самое основание зависимости от престола нашего и помышляли конечно составить из себя посреди отечества область совершенно независимую под собственным своим неистовым управлением»³.

Землі колишньої Запорізької Січі ввійшли до складу Новоросійської та Азовської губерній, об'єднаних у Катеринославське намісництво. Ці землі, густо політі потом і кров'ю запорізького трудового козацтва, дворянський уряд став щедрою рукою роздавати російським і українським поміщикам. Основна маса запоріжців була приречена на неминуче закріпачення. Прагнучи уникнути цього, частина запоріжців покинула межі імперії і поселилась на Дунаї, створивши тут так звану Задунайську Січ⁴.

Хоч Запорізька Січ і перестала існувати⁵, вона залишила

¹ Після зруйнування Січі сіромахи з'явилися до Текелія з проханням видати їм білети на право виходу з Січі. Коли Текелій запитав сіромах, куди вони збираються йти, ті відповіли: «В Тилугул, добродію, на заробітки... бо в нас проклята мати ма-ні сорочки, ні штанів, як бачиш, гола сірома» (Устное повествование бывшего запорожца Н. Коржа, стор. 51).

² «Летописное повествование...», ч. IV, стор. 31—33. Тут же говорится, що на Запоріжжі переховується 50 000 селян. Зберігся ордер Потьомкіна від 13 вересня 1775 р., який наказував «Сечь Запорожскую сим наименованием отныне не называть». (Архів Дніпропетровського Державного історичного музею, ф. Азовської губ. канцелярії, арх. група 220, арк. 2).

³ Там же, див. також ПС, т. XX, СПб., 1830, № 14, 354.

⁴ Див. нашу працю «О социальных отношениях в Задунайской Сечи», Исторические записки АН СССР, т. 30, М., 1949.

⁵ З ліквідацією Запорізького війська, треба сказати, уряд втратив цінну і разом з тим майже дарову військову силу. Тим часом вже наприкінці 80-х років XVIII ст. відносини з Туреччиною загострилися. Назрівала війна. З метою збільшення збройних сил імперії у 1787 р., тобто через 12 років після зруйнування Січі, за розпорядженням уряду із колишніх запоріжців було утворено нове козацьке військо. В основу організації цього війська, названого Чорноморським, були покладені начала, які відповідали політиці царизму, з одного боку, та інтересам імущих верств колишнього запорізького козацтва, з другого (див. нашу працю «Черноморское казачество», Вид-во АН УРСР, К., 1956, стор. 414).

незгладимий слід у пам'яті народу¹. Це пояснюється насамперед тим, що навіть у найтяжчі часи кріпосництва Запоріжжя являло собою край, де не було кріпосного права — тих тяжких форм феодальної експлуатації, які розвинулись і зміцнились у центральних районах країни. Запоріжжя на протязі більше двох століть приваблювало пригноблені елементи феодального суспільства, в першу чергу селян, перспективою звільнення від ланцюгів кріпосництва і перетворення у вільних виробників. Запорізькі козаки вели героїчну боротьбу проти соціального і національного гніту. Все це визначило те почесне місце, яке справедливо посіло запорізьке козацтво в історії українського народу.

¹ Відомо, що у наступні десятиріччя по Україні не раз проносилися чутки про поновлення Запорізької Січі. Ці чутки завжди служили поштовхом для нових антифеодальних виступів, підтримували і живили надії народних мас на визволення від кріпосницького гніту.

ЗМІСТ

ВСТУП 5-57

Проблема українського козацтва в іноземній дворянській історіографії XVI—XVII ст.: М. Бельський, І. Бельський, О. Гвагнін, Б. Папроцький, П. Пясецький, Е. Лясота, Я. Собеський, С. Окольський, Г. Боплан. Українська старшинська історіографія XVII—XVIII ст.: Самовидець, Г. Грабянка, С. Величко, П. Симоновський. «История Русов». Російська дворянська історіографія XVIII ст.: Г. Міллер, О. Рігельман. Погляди на козацтво О. Радіщева і К. Рилєєва. Козацтво в творах російських революційних демократів: В. Белінського, О. Герцена, М. Добролюбова, М. Чернишевського. Погляди Т. Шевченка на козацтво. Українська дворянська історіографія XIX ст.: Д. Бантиш-Каменський, М. Маркевич, А. Скальковський. Українська буржуазно-ліберальна історіографія XIX ст.: М. Костомаров. Російська буржуазно-ліберальна історіографія XIX ст.: Соловйов. Ліберально-народницька історіографія: О. Єфименко, А. Шиманов. Українська буржуазно-націоналістична історіографія кінця XIX—початку XX ст.: П. Куліш, В. Антонович, М. Грушевський. Праці Д. Еварницького. Російська буржуазно-ліберальна історіографія кінця XIX—початку XX ст.: І. Каманін, М. Любавський. Еволюція поглядів на козацтво в перші десятиріччя Радянської влади: М. Рожков, М. Покровський, М. Кириченко, М. Слабченко. Проблема козацтва в працях сучасних радянських істориків — О. Апанович, О. Пронштейна, М. Постникової-Лосєвої, І. Рознера, О. Дружиніної. Джерелознавча довідка.

Розділ I

ПОЛІТИКА ЦАРИЗМУ ЩОДО ЗАПОРІЗЬКОГО КОЗАЦТВА . . . 58-107

Соціально-економічний розвиток Росії у XVIII ст. Козацтво і політика царизму щодо нього в 20—40-х роках XVIII ст. Посилення феодально-кріпосницького гніту на Лівобережній Україні. Становище народних мас на Правобережжі та Слобожанщині. Заснування Нової Січі. Січові укріплення. Паланки. Рельєф, рослинний і тваринний світ Запоріжжя. Загальний погляд на економіку Запоріжжя. Соціальні протиріччя в середовищі козацтва. Старшина і війська рада. Вибори старшини.

Політика царизму щодо обмеження самоврядування Запоріжжя. Накази гетьманської канцелярії про перепис козаків. Функції коменданта Новосіченського ретраншементу. Утворення Нової Сербії. Побудова кріпості св. Єлисавети. Поселення Новослобідського полку. Утворення Слов'яносербії. Урядові залоги й укріплення на території Запоріжжя. Посилка на Запоріжжя урядових команд для розшуку збідлих селян. Збільшення службових повинностей на Запорізьке військо. Проекти уряду про скасування виборів старшини. Ставлення старшини до цих проектів. Боротьба широких мас козацтва за збереження демократичних інститутів у Запорізькому війську. Роль старшин-

ської сходки. Утворення Новоросійської губернії. Наступ царизму на політичну автономію Лівобережної України — скасування гетьманства в 1764 р. Становище Запоріжжя під час російсько-турецької війни 1768—1774 рр. Участь Запорізького війська у війні. Побудова Нової Дніпровської лінії й захоплення запорізьких земель. Загальний висновок.

Розділ II

ВТЕЧІ НА ЗАПОРІЖЖЯ 108-134

Причини втеч селян і козаків на Запоріжжя. Втечі селян Лівобережної України й розшук їх урядовою адміністрацією на Запоріжжі. Ставлення до розшуку втікачів запорізької адміністрації. Втечі селян від С. Кочубея і розшук їх на Запоріжжі. Масові втечі селян на Запоріжжя. Біографії втікачів, їх майновий стан. Втечі з Слобожанщини й обвинувачення поміщиками та урядовою адміністрацією запорізьких козаків у переховуванні збіглих. Втечі з Правобережної України, Новоросійської губернії і Криму. Втечі солдатів. Соціально неоднорідність втікачів. Ставлення до збіглих різних верств запорізького козацтва. Становище збіглих на Запоріжжі та причини захисту їх запорізькою адміністрацією. Загальний висновок.

Розділ III

ЗАПОРІЗЬКИЙ КУРНЬ 135-161

Кількість і назви куренів. Роль куренів на Запоріжжі. Січова залага. Питання про вступ до козацтва в історіографії. Прийняття до козацтва. Становище козацької сіроми в куренях. Шукання заробітку. Біографії козаків-сіромах. Наймання козацької сіроми заможним козацтвом. Запис до куренів. Біографії козаків, які вийшли з Правобережжя. Питання про обов'язкову належність до православ'я і зміну прізвиськ при вступі до козацтва. Становище січової бідноти. Відхід сіроми на заробітки за межі Запоріжжя — в Крим і турецькі провінції. Критика поглядів буржуазних істориків на відносини між козаками різних соціальних груп. Перебування частини запорізького козацтва на Лівобережжі. Питання про чисельність запорізького козацтва і запорізького населення. Почесні запоріжці.

Розділ IV

ЗАПОРІЗЬКИЙ ЗИМІВНИК 162-205

Питання про землеволодіння й землекористування на Запоріжжі. Білети на право «сидення зимовником». Загальна характеристика зимівника. Розмір і характер господарства старшинських зимівників. Опис зимівників П. Калнишевського, І. Глоби, Головатого, Ковпака, Гараджі, Ногає. Зимівники заможного козацтва. Опис знищеного і пограбованого під час татарського нападу майна козацьких зимівників Орельської паланки. Роль землеробства і скотарства в багатому козацькому зимівнику. Продаж зимівничанами худоби, коней, продуктів скотарства, хліба. Рільнича техніка. Сільськогосподарські культури. Питання про робочу силу в зимівниках. Застосування найманої праці. Чисельність робітників у великих зимівниках. Організація зимівника — управителі й робітники. Молодики, служителі. Кріпосницькі тенденції у запорізькій старшині. Хутір Китайгородського сотника П. Семенова. Загальний висновок.

Розділ V

ЗАПОРІЗЬКІ СЛОБОДИ 206-260

Розмір слобід. Укріплення. Слобідські громади. Землекористування. Захоплення громадських земель заможними слободянами. Боротьба за землю серед заможних слободян. Стан землеробства в слободах. Заходи Коша щодо

розвитку землеробства. Млинарство. Слобідське скотарство. Дані щодо соціально-економічної характеристики слобідського козацтва. Вихід заможних козаків з слобід на хутори. Дані про посполитих. Застосування найманої праці заможними козаками й посполитими. Підсусідки. Соціальне розшарування слобідського населення. Перехід заможних посполитих в козаки і, навпаки — переведення збіднілого козацтва в розряд посполитих. Повинності слобідського населення. Загальний висновок.

Розділ VI

РИБАЛЬСТВО. ПОЛЮВАННЯ. ЧУМАКУВАННЯ. ВИДОБУВАННЯ СОЛІ.

РЕМЕСЛО 261-281

Райони рибальства. Гард на Бузі. Розподіл рибних угідь — льосування. Знаряддя рибальства. Вартість знарядь праці рибного промислу. Організація праці в запорізькому рибальстві. Наймана праця. Породи звірів на Запоріжжі, організація полювання на них та наймана праця. Чумацький промисел. Наймана праця в чумацтві. Видобування солі та застосування найманої праці. Ремесло на Запоріжжі. Ремісники-одиначки. Ремісничі майстерні. Наймана праця в ремеслі. Загальний висновок.

Розділ VII

ТОРГІВЛЯ 282-314

Передмістя Січі — центр торгівлі. Курінні торгові приміщення, оренда їх козаками. Торгові ряди. Базарні отамани. Транзитна торгівля з східними країнами. Перелік привізних товарів. Проект Комерц-Колегії про перенесення транзитної торгівлі з Січі в Черкаськ. Торгівля в паланках. Кількість торгових приміщень в паланках. Торгові обороти окремих запорізьких і приїжджих купців. Наймана праця в торгівлі. Шинкарство. Кількість шинків на Запоріжжі. Застосування найманої праці в шинках. Торгівля Запоріжжя з Лівобережжям. Торгові зв'язки Запоріжжя з великоросійськими областями. Торгівля з Доном, Правобережною Україною, Кримом та іншими країнами. Загальний висновок.

Розділ VIII

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ РІЗНИХ ВЕРСТВ ЗАПОРІЗЬКОГО

НАСЕЛЕННЯ 315-364

Військова старшина. Суд. Қари. Військові фінанси. Мита. Збір за охорону купецьких валок. Військовий оклад. Прибутки з військових змінників. Розподіл урядового грошового жалування для війська. Розподіл хлібного жалування. Збори з шинків та пивниць і розподіл їх між старшиною. Звільнення військової старшини від торгових мит. Привілеї старшин щодо користування землею, лісом, рибними угіддями. Конфіскація на користь старшини козачих змінників після повстання в грудні 1768 р. Утримання старшини місцевим населенням під час службових поїздок. Повинності козаків і посполитих на користь старшини під час війни 1768—1774 рр.

Зловживання військової старшини. Паланкова старшина. Зловживання паланкової старшини. Грошові капітали деяких старшин. Побут запорізької старшини. Побут заможного козацтва. Лихварство. «Знатні» й «старі» козаки. Опис майна середнього козака. Побут запорізької сіроми. Заробітна плата наймита на Запоріжжі. Робота «по найму» і «без найму». Відбування наймитами військової служби. Правове становище посполитих і підсусідків. Селяни запорізьких монастирів. Загальний висновок.

КЛАСОВА БОРОТЬБА НА ЗАПОРІЖЖІ. ЗРУЙНУВАННЯ НОВОЇ СІЧІ . 365-411

Виступ козацької сіроми 1 січня 1749 р. Виступ сіроми в Калміуській паланці в 1754 р. Виступ козаків і посполитих в 1761 р. в с. Каменському Кодацької паланки, у Великому Лузі — в 1764 р.

Гайдамацький рух на Запоріжжі. Гайдамацькі табори. Соціальний склад гайдамацьких загонів. Боротьба Коша з гайдамацьким рухом. Співчуття і підтримка гайдамаків з боку трудових верств запорізького населення.

Участь запорізької сіроми в Коліївщині. Максим Залізняк. Поразка коліїв. Загострення класової боротьби на Запоріжжі. Повстання сіроми у Січі в грудні 1768 р. Заходи старшини до боротьби з повстанням. Придушення повстання. Заворушення в паланках. Заворушення у Корсунському курені в грудні 1769 р.

Посилення класової боротьби на Запоріжжі в зв'язку з селянською війною під проводом О. Пугачова. Участь запоріжців у селянській війні в Росії. Втечі на Запоріжжя учасників селянської війни. Політика царизму щодо селянства і козацтва після придушення селянської війни.

Посилення феодално-кріпосницького та національного гніту. Проект реорганізації Запорізького війська А. Головатого. Урядовий проект ліквідації запорізького козацтва. Оточення Січі царським військом. Ліквідація Січі. Місце запорізького козацтва в історії українського народу.

Голобуцкий Владимир Алексеевич
Запорожская Сечь в последние времена
своего существования 1734—1775

(На украинском языке)

*

Друкується за постановою вченої ради
Інституту історії АН УРСР

*

Редактор *А. Л. Ілюшин*

Оформлення художника *В. К. Стеценко*
Художній редактор *В. М. Тепляков*
Технічний редактор *О. О. Кадишевич*
Коректор *М. І. Сахарова*

*

БФ 15280. Зам. № 2466. Вид. № 51. Тираж 1000. Формат паперу 60×92¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 26+6 вкл. Умовн. друк. аркушів 26,75. Обліково-видавн. аркушів 30,07. Підписано до друку 19.IV 1961. Ціна 2 крб.

*

Друкарня Видавництва АН УРСР, Київ, Репіна, 4.